

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Tufan Buzpınar

HİLAFET — VE — SALTANAT

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE
HALİFELİK VE ARAPLAR

ALFA®

HİLAFET VE SALTANAT

II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar

Ş. TUFAN BUZPINAR

1961 yılında Kadirli'ye bağlı Esenli köyünde doğdu. İlkokulu köyde, ortaokulu Kadirli'de, liseyi Adana'da ve lisansını 1984'te Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tamamladı. Mezuniyetten hemen sonra Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) bursuyla İngiltere'ye gitti. Manchester Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Bölümünde yüksek lisansını 1986'da, "Abdülhamid II, Islam and the Arabs: The Cases of Syria and the Hijaz (1878-1882)" adlı tezi ile doktorasını 1991'de tamamladı. 1992'de TDV İslam Araştırmaları Merkezi'nde araştırmacı ve müellif-redaktör olarak göreve başladı. Kasım 1998'de doçent oldu. Mart 1999-Ağustos 2001 tarihleri arasında İSAM başkanlığı görevini üstlendi. *TDV İslâm Ansiklopedisi* Türk Tarihi ve Medeniyeti İlim Kurulu üyesidir. Ekim 2001-Temmuz 2010 tarihleri arasında Fatih Üniversitesi Tarih Bölümünde öğretim üyesi olarak çalıştı. 2005'te profesör oldu. Ağustos 2010-Şubat 2012 tarihleri arasında İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi kurucu dekanlığı, rektör yardımcılığı ve Üniversitelerarası Kurul temsilciliği görevlerini ifa etti. Şubat 2012'de Cumhurbaşkanlığı kontenjanından Yükseköğretim Kurulu üyeliğine atandı. Bu tarihten Ekim 2015'e kadar YÖK Yürütme Kurulu üyeliği yaptı. Tufan Buzpinar'ın YÖK üyeliği Şubat 2016'da sona ermiştir. Ekim 2015'ten itibaren İstanbul Şehir Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. İngilizce ve Türkçe birçok kitap bölümü ile ulusal ve uluslararası dergilerde çok sayıda makalelerinin yanı sıra ansiklopedi maddeleri bulunan Tufan Buzpinar'ın yayınları, Suriye'den Hicaz'a kadar olan bölgede Osmanlı yönetimi (19. yüzyıl), Osmanlı hilafet meselesi ve Osmanlı son döneminde Filistin meselesi gibi konular üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar

© 2016, ALFA Basım Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Kitabın tüm yayın hakları Alfa Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak

Genel Müdür Vedat Bayrak

Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu

Kapak Tasarımı Füsun Turcan Elmasoğlu

Sayfa Tasarımı Mürüvet Durna

ISBN 978-605-171-312-0

1. Basım: Haziran 2016

Baskı ve Cilt

Melisa Matbaacılık

Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul

Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29

Sertifika no: 12088

Alfa Basım Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Fatih-İstanbul

Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00

www.alfakitap.com - info@alfakitap.com

Sertifika no: 10905

Tufan Buzpınar

HİLAFET - VE - SALTANAT

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE
HALİFELİK VE ARAPLAR

ALFA'

*Merhum Annem ve Babamın
aziz hatıralarına*

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar, 9

Sunuş, 11

Giriş

II. Abdülhamid, İslâm ve Araplar, 17

Birinci Bölüm

HİLAFET TARTIŞMALARI

Osmanlı Hilafeti (1725–1909)	41
II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı (1877-1882)	96
II. Mahmud Dönemine Ait Öncü Bir Hilafet Risalesi ‘Hulâsatu’l-Burhân Fi İtâati’s-Sultan’	135
Bir Literatür Değerlendirmesi: Osmanlı Hilafeti Meselesi	141

İkinci Bölüm

İSTANBUL’DA ARAP EŞRAFI

Şeyh Muhammed Zafir El-Medeni	171
“Farklı ve Mümtaz” Bir Şeyh: Ebülhüda Sayyâdî	191
Hadramutlu Seyyid Fazl Paşa	218

Üçüncü Bölüm

SURİYE

Cevdet Paşa ve Arap Dünyası	241
Osmanlı Suriye'sinde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler (1878-1881)	273
Suriye'de Cezayirliler (1847-1900)	306
1882-83 İngiltere'nin Mısır'ı İşgalinin Suriye'ye Etkisi	334
Suriyelilerin Meşrutiyet Algılamaları Üzerine Notlar	350

Dördüncü Bölüm

FİLİSTİN

Filistin'e Yahudi Göçü Meselesi (1878-1908)	365
Filistin Meselesinin Ortaya Çıkışında İngiltere'nin Rolü	404
Suriye ve Filistin'de İngiliz Misyonerleri (XIX. Yüzyıl)	421

Sonuç Yerine, 438

Kaynaklar, 449

Dizin, 475

KISALTMALAR

A.AMD.d	: Sadaret Amedi Kalemi Defteri
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.t.	: Adı geçen tez
a.g.m.	: Adı geçen makale
A. AMD. MV:	Sadaret Amedi Kalemi Meclis-i Vükela Evrakı
a.mlf.	: Aynı müellif
A.MKT.MHM:	Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.UM	: Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
BEO	: Babıali Evrak Odası
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DBİA	: Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
DH. KMS	: Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
EP	: Encyclopaedia of Islam, New edition
haz.	: Hazırlayan
FO	: Foreign Office
HR.SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi
İ.A	: İslam Ansiklopedisi
İ.DH.	: İrade Dâhiliye
İ.EV.	: İrade Evkaf
İ. HUS	: İrade Hususi
IJMES	: International Journal of Middle East Studies
İ.ML.	: İrade Maliye
İ.MMS	: İrade Meclis-i Mahsus
İ. MSM	: İrade-Mesail-i Mühimme
İ.MVL	: İrade Meclis-i Vâlâ
IOR	: India Office Library and Records

İ.ŞD	: İrade Şura-yı Devlet
İ.ŞE.	: İrade Şehremaneti
İ.TAL.	: İrade Taltifat
İ.Ü.E.F	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
L/P&S	: Political and Secret Correspondance
MES	: Middle Eastern Studies
MF. MKT	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
NA	: The National Archives, London
NAI	: National Archives of India, FD: Foreign Department
PRO	: Public Record Office
sy.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
tür. Yer	: Türölü yerde, birçok yerde
t.y.	: Tarih Yok
Y.A.HUS.	: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y.A.RES.	: Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı
YEE	: Yıldız Esas Evrakı
Y.MRZ.d.	: Yıldız Maruzat Defterleri
Y.MTV.	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.ASK	: Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.AZJ	: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal
Y.PRK.BŞK	: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK. HR	: Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı
Y.PRK. MM	: Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Müşiriyeti
Y.PRK. MŞ	: Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı
Y.PRK.TKM	: Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliğı
Y.PRK. UM	: Yıldız Perakende Evrakı Umumi
y.y	: Yayın yeri yok.

Sultan Abdülhamid dönemi (1876-1909), Osmanlı tarihinin en kritik ve en önemli dönemlerinden biridir. Avrupa'nın güçlü devletleri ve Rusya'nın yayılmacı politikalarının etkin olduğu bir dönemde, Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı tarihinin en ağır yenilgilerinden biriyle sonuçlanacak Doksan Üç Harbi diye bilinen bir savaşa girmiş ve yeni dönem adeta bu savaş ve yenilgiyle başlamıştır. Doksan Üç Harbi bu dönemin özellikle ilk yıllarının anlaşılabilmesi için çok detaylı çalışılması gereken bir hadise olmasına rağmen, maalesef henüz hak ettiği akademik ilgiyi görmemiştir. Elinizdeki kitaptaki yazıların hemen tamamı bu eksiklik hissedilerek yazılmış olup, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi bütün yönleriyle araştırılıp sonuçları yayımlandığında burada ele alınan konuların farklı açıklamalarının olabileceğini şimdiden belirtmek gerekir.

II. Abdülhamid dönemi hakkındaki literatürün, dönemin akademik tarihçiliğinin öncüsü Engin D. Akarlı'nın doktora tezini kaleme aldığı 1970'li yıllarla, hatta bir sonraki kuşağın 1980'lerin ikinci yarısında doktora çalışmalarına başladığı zamanla kıyaslandığında belli bir mesafe kat ettiği âşikârdır. Özellikle iç politika alanlarında, Balkanlar ve Arap topraklarıyla ilgili çalışmalarda sayıca bir artıştan ve keyfiyet olarak da bir gelişmeden söz edilebilir. Ancak dönemin ileri gelen devlet adamları hakkında –buna padişahı özellikle hukuk, din ve siyaset alanlarında etkilediği düşünülen Ahmed Cevdet Paşa dahil– ciddi biyografilerin ortaya çıkmaması, uluslararası ilişkilerin ilgili devletlerin arşivleri incelenerek yazılmaması, diplo-

matik tarihçiliğin nerede ise emekleme döneminde kalması gibi eksiklikler dönem hakkında yapılacak genel değerlendirmeleri zorlaştırmaktadır.

Elinizdeki kitap, dönem hakkındaki literatürün sınırlı verilerinin yanı sıra Osmanlı ve İngiliz arşiv kaynaklarının imkânlarıyla II. Abdülhamid dönemi din siyaset ekseninde ve daha çok Arap memleketleriyle alâkalı belli konularda yapılan bazı çalışmalardan oluşmaktadır. Kitapta yer alan yazılar farklı zamanlarda kaleme alınmış olmakla birlikte belli bir konu bütünlüğü içinde bir araya getirilmişlerdir. Ancak belli konularda yoğunlaşan bu yazılar, farklı zamanlarda ve farklı formatlarda kaleme alındıklarından dolayı bazılarında kaçınılmaz olarak tekrarlar yer almış olup yazı bütünlüğü bozulmasın diye yayımlandıkları şekliyle bırakılmışlardır. Bu tür yazılarda sadece bilgi hataları düzeltilme yoluna gidilmiştir.

Kitap, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte II. Abdülhamid'in İslâm siyasetine ilgi duymasının nedenleri ve süreci ile Araplarla ilişkiler hakkında birkaç not paylaşılmıştır. Birinci bölüm, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı hilafeti ile ilgili tartışmalar üzerine yoğunlaşmış olmakla birlikte, Osmanlı hilafet meselesinin tamamı üzerine bir literatür değerlendirmesini de içermektedir. İkinci bölüm, II. Abdülhamid'in bir şekilde İstanbul'da kalmalarını sağladığı üç Arap eşrafı hakkındadır. İstanbul'a geliş sırasıyla Trablusgarplı Şeyh Muhammed Zâfir, Halepli Şeyh Ebülhüda Sayyadi ve Hadramutlu Seyyid Fazl Paşa'nın II. Abdülhamid ile ilişkileri ve dönemin İslâm ve Arap siyasetindeki rolleri tartışılmaktadır. Üçüncü bölümde, Cevdet Paşa'nın Arap dünyasıyla ilişkileri, Halep ve Suriye valilikleri, Doksan Üç Harbini müteakip yıllarda Biladü's-Şam'da ortaya çıkan Osmanlı aleyhtarı ilanlar, Cezayir'in Fransa tarafından işgalinin ardından Suriye'ye yerleşen Cezayirlilerin ta-

biiyeti meselesi ve Suriyelilerin meşrutiyet algılamaları incelenmektedir. Son bölüm ise Filistin meselesine hasredilmiş olup, II. Abdülhamid döneminde Filistin'e Yahudi göçü meselesi, XIX. yüzyılda bölgedeki İngiliz misyoner faaliyetleri ve Filistin meselesinin ortaya çıkışında İngiltere'nin rolü üzerine odaklanmaktadır.

Girişte yer alan "II. Abdülhamid, İslâm ve Araplar" ile ikinci bölümde bulunan "Farklı ve Mümtaz Bir Şeyh: Ebülhüda Sayyadi" başlıklı yazı ilk defa burada yayımlanmaktadır. Aynı şekilde, merhum Prof. Nejat Göyünç hocanın teşvikiyle gerçekleştirdiğim İngilizce ilk akademik yayınım olma özelliğini de taşıyan "Sultan Abdülhamid ve Hadramutlu Seyyid Fazl Paşa" ile üçüncü bölümde yer alan "1882-1883 İngiltere'nin Mısır'ı İşgalinin Suriye Üzerine Etkisi" başlıklı makale de Türkçe'de ilk defa neşredilmiş olacaktır. Birinci bölümde ele alınan Osmanlı hilafeti meselesi, lisans öğrenciliği yıllarımdan itibaren ilgi duyduğum, doktora çalışmalarım sırasında akademik anlamda tanıştığım ve hâlâ ilgimin devam ettiği bir meseledir. Bu bölümde yer alan "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı, 1877-1882" başlıklı yazı, esas itibariyle doktora tezimde çalıştığım ve "Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdulhamid II" (*Die Welt des Islams* 1996) başlığıyla yayımlanan İngilizce makalenin Türkçeye çevrilmiş halidir. Kitapta yer alan diğer makaleler Türkçe olarak yazılmışlardır ve ilk defa nerede yayımlandıkları ile ilgili bilgi notu her makalenin birinci sayfasında verilmiştir.

Bu kitabın hazırlık aşamasında İsmail Kara'nın üst başlık önerisiyle başlattığı teşvikle yola çıktıktan sonra Ali Akyıldız, Beşir Ayvazoglu ve Engin D. Akarlı'dan çok büyük teşvik ve destek gördüm. Kitap onların beklentisine cevap oluşturabildi

mi bilemem ama, vücut bulması hususundaki katkılarından dolayı gönülden şükran hissimi burada belirtmek isterim. Ayrıca Engin D. Akarlı ve Ali Akyıldız'ın yeni yazılan bölümlerle ilgili eleştiri ve düzeltmelerini kısa sürede bildirmeleri kitabın son şeklini almasını hızlandırdı. Özellikle Engin Hocanın eleştirilerinden bazılarınının gereğini yerine getiremesem de çok istifade ettiğimi teslim etmem gerekir. Kitapta yer alan çalışmaların ortaya çıkış sürecinde eleştiri, düzeltme veya kaynak önerisinde bulunmak gibi farklı şekillerde katkılarını esirgemeyen Ali Akyıldız, Azmi Özcan, Butrus Abu-Manneh, Coşkun Yılmaz, Engin D. Akarlı, Feridun Emecen, Feroze A.K. Yasamee, Gökhan Çetinsaya, Gül Tokay, H. Osman Yıldırım, İdris Bostan, İskender Pala, İsmail Kara, Kemal Beydilli, Kemal Kahraman, Kamil Büyüker, Mehmet İpşirli, M. Birol Ülker, Önder Bayır, Suat Mertoğlu, Şükrü Hanioglu, Süleyman N. Akçeşme ve Tahsin Görgün'e gönülden müteşekkirim.

Çalışmalarımın yoğunlaştığı II. Abdülhamid dönemini akademik çalışma alanı olarak belirlememde etkili olan, doktora öğrenciliğim yıllarında düzenli olarak istişarelerde bulunmak imkânını esirgemeyen ve nihayet doktora tez jürimde yer almak nezaketini gösteren Albert Hourani'yi (ö.1993) burada anmaktan büyük memnuniyet duyarım. Türkiye'ye döndükten sonra tanıştığım ve Temmuz 2001'de vefatına kadar sürekli desteğine mazhar olduğum merhum Prof. Dr. Nejat Göyünç hocamı, çalışmalarımın Mısır ve Arapça bağlantılı kısımlarında katkılarını esirgemeyen merhum İbrahim Dakuki ve Muhammed Aruçi'yi de rahmetle anıyorum.

Kitapta yer alan makalelerin araştırma safhasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İBB Atatürk Kitaplığı, Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul Üni-

versitesi Kütüphanesi, Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, The University of Manchester Library, British Library, National Archives (Public Record Office) ve India Office Library and Records, SOAS Library, Şam’da bulunan Merkezü’l-Vesaiki’t-Tarihiyye, Esed ve Zahiriye Kütüphaneleri ile İstanbul Şehir Üniversitesi Kütüphanesi yetkilileri yapabilecekleri katkıları esirgemediler. Hepsine gönülden teşekkür ediyorum. Ayrıca, kurulduğu günden itibaren rahat ve huzurlu bir ilmi çalışma ortamı sunan Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) ve İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi yetkililerine, çalışanlarına teşekkür borcumu zikretmek zevkli bir görevdir. Uzun yıllardan beri oluşturdukları dostluk ve kardeşlik ortamıyla katkılarını her zaman hissettiğim Nesrin-Necati Şahin ile Gülgün-Celalettin Öğretici’yi, Londra’daki çalışmalarım sırasında misafirperverlikleriyle desteklerini esirgemeyen işadamları Kadir Güler ve Mehmet Macit’i de şükranla anmak isterim.

Kitabın basılması sürecinde şahsen ilgilenme nezaketini gösteren Alfa Yayınları Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak’a ve yayınevinin emeği geçen tüm mensuplarına teşekkür ederim.

Akademik hayatımın her safhasında büyük fedakârlıklarla desteğini esirgemeyen, Türkçe yazılarımın ilk okuyucularından olan, yuvamızın ve çocuklarımızın ağır yükünü gönüllü olarak üstlenen sevgili eşim Nilgün’e, ailesine ve hayatımıza değer katan yavrularımız Bilge Kağan, Şahinder Dilruba, Ferhunde Bengisu ve Adil Bahadır’a, onlara ayırmam gereken zamandan severek fedakârlık yaptıkları ve huzurla çalışmama sağladıkları büyük destek için ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu çalışmanın ilgili literatüre bir katkısı olursa, bunda onların önemli bir payı olduğunu teslim etmem gerekir.

Son olarak, tahsil hayatım boyunca desteklerini esirgemeyen ailemin tüm fertlerine gönülden müteşekkirim. Ayrıca, okumamı çok istedikleri halde sonuçlarını göremeden lisede okuduğum yıllarda kaybettiğim babam İbrahim ve doktora yaptığım sırada vefat eden sevgili annem Gülendam Buzpınar'ı bu vesileyle rahmetle anıyorum. Nur içinde yatsınlar.

II. ABDÜLHAMİD, İSLÂM VE ARAPLAR

“Devlet-i Aliyye Yavuz Sultan Selim zamanından beri hilafet-i seniyyeyi haiz olduğuna nazaran din üzerine müesses bir devlet-i azîmedir. Lakin ondan evvel bu devleti tesis edenler Türk oldukları cihetle hakikat-i halde bir devlet-i Türkiyedir. Ve ibtidâ bu devleti teşkil eden Âl-i Osman olduğu cihetle Devlet-i Aliyye dört esas üzerine mebni bir hey’et demek olur. Yani hükümdar Osmani ve hükümet Türkiye ve din din-i İslâm ve payitahtı İstanbul’dur. Bu dört esastan hangisine zaaf gelse binâ-yı devletin dört direğinden biri sakatlanmış olur (...) Devlet-i Aliyye akvâm ve sunuf-ı muhtelifeden mürekkeb bir hey’et-i cesîme olub bu eczâ-yı mütebeyyineyi birbirine rapteden kuvve-i mukaddese hilafetdir. Zira Arab, Kürd, Arnabud, Boşnak kavimlerini yek-vücûd eden cihet vahdet-i İslâmdır. Vakıa Devlet-i Aliyyenin asıl kuvveti Türklerdir. Bunlar mahvoluncaya kadar Hânedan-ı Osmani uğrunda can feda etmek kendi kavmiyetlerince ve hem de diyanetlerince vâcibât-ı umûr dandır. Bu cihetle saltanat-ı seniyyece Türklerin kadri akvâm-ı sâireye nisbetle büyük bilinmek tabiidir. Lakin lisanları dince lisanımız olan Araplara dahi ihtirâm olunmak lâzime-i hâldendir. Ve akvâm-ı sâire dahi gerek Türk gerek Arab’la farksız muamelelere mazhar olmaları lazım gelir.”¹

Sultan Abdülhamid’in Osmanlı Devletinde İslâmın etkinliğini artırma ve görünür kılma eğiliminde olduğu bilinmektedir. Dönemin önde gelen gazeteci-yazarı Ahmed Midhat Efendi’ye

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 39/5, Cevdet Paşa’nın padişahın şifahi talimatı üzerine hazırladığı tarihsiz layiha.

bir devlet ve milletin bekası için gerekli şartlardan birinin “din” olduğunu “ve o dini muhafaza etmek için bir miktar taassup” (tarafgirlik) gerektiğini ifade eder.² Yine bilinmektedir ki Abdülhamid, dinî ve millî (yerli) ögelere verdiği önem açısından, Tanzimat (1839-1876) sultanlarının çizgisinden ayrılır. Tanzimat padişahları ve devlet adamları devletin İslâmi karakterine açıkça karşı çıkmamakla birlikte bazı uygulamalarla bunu kısmen değiştirmiş; merkezi idareyi güçlendirmek amacıyla geliştirilen Avrupa kaynaklı kanun ve kuruluşlar bazen geleneksel İslâmi uygulamaları doğrudan ihlal etmiştir. Bu tip kanunlara en açık örnek 1850’lerde uygulanmaya başlanan ticaret ve ceza hukuku ile ilgili olanlardır.³ Diğer taraftan gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketlerine ve Avrupa’nın yoğun baskısına maruz kalan Osmanlı yöneticileri gayrimüslimlere birçok alanda eşit haklar sağlayarak yüzyıllardan beri uygulanmakta olan Müslümanların sosyal ve siyasal üstünlüğü prensibini ihlal etmişlerdir.⁴ Bu gelişmeler dini kimlik ve bağlılık anlayışını ikinci dereceye indirgeyen ve önceliği Osmanlı vatandaşlığı anlayışına veren Osmanlılık ideolojisinin doğmasıyla daha da güç kazanmıştır. Bu sınırlı değişikliklerin laiklik olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı ayrı bir tartışmayı gerektirir. Gerçek şudur ki bu uygulamalar Osmanlı ve Müslüman geleneğinden bir kopuşu göstermektedir.⁵

² Atilla Çetin, Ramazan Yıldız, *Sultan II. Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşleri*, İstanbul 1976, s. 303.

³ Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat,” *Tanzimat I*, İstanbul 1999, s. 196-198; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2005, s. 460-461.

⁴ Bu uygulamanın Müslümanlarda oluşturduğu rahatsızlığın Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi önemli isimlerin kaleminden bazı örnekleri için bkz. İsmail Kara, “Müsavat mı, Eşitsizlik mi?,” Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk (derleyenler), *Mete Tunçay’a Armağan*, İstanbul 2007, s. 163-169.

⁵ Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, New Jersey 1973, tür. yer.; a.mlf., *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923*, y.y. 1990, s. 112-132.

II. Abdülhamid'in Osmanlı Devletinin İslâmi karakterini yeniden ön plana çıkarma gayretleri, Tanzimatçıların özellikle ittihad-ı Osmani politikasının iflas etmiş olmasından hareketle reformlara karşı kısmi bir reaksiyon olarak değerlendirilebilir veya reformların kısmi başarısızlığından dolayı bir tadil çabası olarak görülebilir. Reformlar imparatorluğa yeni bir bürokrasi ve modern bir ordu kazandırmanın yanı sıra merkezi hükümetin vilayetler üzerindeki kontrolünü de artırmış; Abdülhamid bu tür başarıları hiçbir zaman tenkit etmemiş ve Tanzimatın ana istikametine karşı çıkmamıştır. Fakat şurası da bir gerçektir ki, reformlar toplumsal desteği sağlayamamış, Osmanlı gayrimüslimlerinin sadakatini artırmamış, aksine Osmanlı Devletinden ayrılmaya ve bağımsızlıklarını kazanmaya çalışmışlardır. Tanzimat reformları Osmanlı Devletinin Avrupa güçleri tarafından uluslararası topluluğa kabulünü sağlayamadığı gibi, genelde kendi değerlerine bağlı olan Osmanlı Müslümanlarının gözünde devletin meşruiyetini sorgulanır hale getirmiştir.⁶ Bütün bu başarısızlıklar 1875-78 arasında Osmanlı Devletini ciddi bir şekilde sarsacak krizlere zemin hazırlamıştır; Hristiyan Sırplar ve Bulgarlar isyan etmiş; devletin üst kademe idarecilerinde ve Müslüman halkta kutuplaşmaya neden olan anayasal hareket padişahın otoritesini sarsmış ve devlet, Bulgarların, Sırpların ve Romenlerin ulusal bağımsızlığına, bir kısım topraklarının da Yunanistan, İngiltere, Rusya ve Avusturya-Macaristan tarafından alınmasına zemin hazırlayan korkunç bir savaşa sürüklenmiştir.

II. Abdülhamid'in tahta çıkışı (Ağustos 1876) böyle ciddi olayların yaşandığı bir döneme rastlar. Yeni padişahın bu olaylardan çıkardığı sonucun rejiminin ve politikalarının şekillenmesinde önemli rol oynadığı söylenebilir. Ona göre, başarısız

⁶ Davison, *Essays...*, s. 119.

olmuş olan Osmanlılık ne Sırp isyanını, ne Bulgar isyanını ne de Rusya'nın Balkan Hristiyanlarını Müslüman yönetiminden kurtarmak bahanesiyle Osmanlı Devletine savaş açmasını önleyebilmiştir. Doksan Üç Harbi olarak da bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi, Müslüman-Hristiyan ayrılığını daha da keskinleştirmiş; ayrıca üç yıllık kriz (1875-78), anayasa tartışmaları ve ağır bir yenilgiyle sonuçlanan Doksan Üç Harbi, Müslüman toplumda da kıpırdanmalara neden olmuş ve Araplar ve Arnavutlar arasında ayrılıkçı eğilimler belirmiştir.⁷ Bütün bu gelişmelerden Abdülhamid'in çıkardığı sonuç şudur: Osmanlı Devletinin en temel problemi birlik ve bu birliği sağlamanın en sağlam temeli de İslâmdır. Çünkü Osmanlı Devletinde Müslümanlar daima çoğunluğu oluşturmuşlar ve bu çoğunluk Balkanlar'daki önemli sayıda gayrimüslimin meskûn olduğu toprakların kaybedilmesiyle daha da sağlamlaşmıştır.⁸ Abdülhamid'in

⁷ Osmanlı Devletinin Doksan Üç Harbiyle maruz kaldığı kayıplar hakkında İngiliz hükümetinin kendi kullanımı için istihbarat birimlerine hazırlattığı rapor bir fikir verebilir. Buna göre, Doksan Üç Harbi sonrasında ikili antlaşma ile İngiltere'ye verilen Kıbrıs ve Doğu'da kaybedilen toprak ve nüfus hariç, Osmanlı Devletinin sadece Balkanlar'da yaklaşık 194.600 kilometrekare toprak ve çoğunluğu gayri müslimlerden olmak üzere yaklaşık 4.812.000 nüfus kaybettiği belirtilmektedir. National Archives, Foreign Office, 881/5168A, s. 19. "Osmanlı İmparatorluğu" başlıklı bu geniş rapor Ocak 1885 tarihinde İngiltere Harbiye Nezareti istihbarat birimi tarafından hazırlanmış olup matbu olarak 61 sayfadır. Doksan Üç Harbi ile ilgili son zamanlarda yapılan iki uluslararası konferansın ürünü olan yayınlar için bkz. Ömer Turan (ed.), *The Ottoman-Russian War of 1877-78*, Middle East Technical University Department of History, Meiji University Institute of Humanities, Ankara 2007; M. Hakan Yavuz, Peter Sluglett (ed.), *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, the University of Utah Press, Salt Lake City 2011.

⁸ Akarlı, Abdülhamid'in Müslümanların önceliğine vurgu yaptığı dönemde genel olarak dünyanın birçok yerinde dine vurgunun yükselişte olduğuna işaret etmektedir. Engin D. Akarlı, "The Tangled Ends of an Empire and

II. Abdülhamid'in saltanatı ile özdeşleşen Yıldız Sarayı ve 1886'dan itibaren Cuma selamlığının gerçekleştirildiği Hamidiye Camii. Fotoğraf saat kulesinin yapımından (1890) önce çekilmiştir. (Sultan II. Abdülhamid Arşivi İstanbul Fotoğrafları, IRCICA&Kültür A.Ş., İstanbul 2007, s. 181).

kendi ifadesiyle “her devletin ekseriyeti teşkil eden tebaasının diğerleri üzerine nüfuz-ı derecatı zaruri mevaddan ve tabiat-ı maslahat icabından[dır]...Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin dini din-i İslâm olup tebea-i şahane meyanında İslâm anasırı ekser ve galip bulunduğu”ndan devlet nezdinde Müslümanların önceliği tabii ve zaruridir.⁹

Its Sultan,” Leila T. Fawaz and C. A. Bayly (ed.), *Modernity and Culture*, Colombia University Press, 2002, s. 269-270.

⁹ Bu belgeye ilk dikkati çeken Engin D. Akarlı olmuştur. Belgeden geniş ingilizce alıntı için bkz. Akarlı, “The Problems of External Pressures, Power Struggles and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions,” doktora tezi, Princeton University 1976, s.55. Ayrıca bkz. BOA, Y.EE, 11/1325/120/5, 10 Cemazıyelevvel 1312.

Devletin İslâmi kimliğine vurgu ve Müslümanların önceliği anlayışı, bazı sıkıntıları çağrıştırmakla birlikte, önemli avantajlar da sağlamaktaydı. Tanzimat döneminde özellikle gayrimüslimler arasında kuvvetlenen ayrılıkçı hareketlerin Müslümanları etkilemesi önlenebilirdi ki, bu husus Osmanlı hilafetinin gücü ve meşruiyeti açısından çok önemliydi. Ayrıca Doksan Üç Harbi sonrasında ciddi sarsıntı geçiren padişahın otoritesini yeniden tesis sürecinde idari, mali ve askeri tedbirlerin ötesinde ciddi bir moral desteğe ihtiyacı vardı. İçerde Müslümanların devlete ve hilafete sahip çıkmaları çok önemliydi.¹⁰ Cevdet Paşa'nın da yukarıda metni verilen alıntıda belirttiği üzere, "Devlet-i Aliyye akvâm ve sunuf-ı muhtelifeden mürekkeb bir hey'et-i cesîme olub bu eczâ-yı mütebeyyineyi birbirine rapteden kuvve-i mukaddese hilafetdir. Zira Arab, Kürd, Arnabud, Boşnak kavimlerini yek-vücûd eden cihet vahdet-i İslâmdır." İçerde sağlanabilecek birlik ve dayanışma dışarda Avrupa ülkelerinin yönetimine girmiş Müslümanlar nezdinde de Osmanlı Devletinin itibarını artıracaktı.

Aynı derecede önemli olan diğer bir nokta da Abdülhamid'in dinin sadece Osmanlı Devletinde değil, dünyanın her yerinde birlik ve dayanışma için önemli bir güç olduğuna inanmasıdır. Ona göre, Avrupa ülkelerinde ve gayrimüslim Osmanlı tebaası arasında mevcut olan politik ve sosyal dayanışmanın temelinde din vardır. Aynı şekilde Avrupa devletlerinin Hristiyan Osmanlılar lehine müdahale etmelerinin temelinde yatan gerçek din birliğidir. Bu nedenledir ki, Müslüman Osmanlı Devletine karşı Avrupa ülkeleri arasında Hristiyanlık temeline dayalı, ilan edilmemiş bir birliğin mevcut olduğunu düşünmektedir.¹¹

¹⁰ Feroze A. K. Yasamee, "Abdülhamid II as Statesman: Some Observations," *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, I, 9-10.

¹¹ A. A. Çetin, R. Yıldız, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 21-22.

Abdülhamid'e göre din, birlik ve dayanışmanın temelini oluşturduğu kadar itaat ve sadakatin de esasını oluşturmaktadır. Bu noktada hilafet makamı Müslüman tebaanın devlet ve saltanata bağlılığını sağlamada eşsiz bir vasıta olarak görülmüştür. "Efendimiz halife-i İslâm olduklarında ona hizmet bilcümle ehl-i İslâma hizmet olur."¹² İslâm, Osmanlı Devletini kuvvetlendirecek siyasi bir güç temeli, Abdülhamid'in şahsında hilafet de bu gücün yoğunlaştığı bir odak noktasıdır. Bu da padişahın siyasi otoritesinin dini bir karakteri olduğu anlayışını güçlendirmektedir. 1876 Kanun-i Esasisi tahta çıkışından birkaç ay sonra Abdülhamid'in hilafetini teyit ve bu sıfatından dolayı onu İslâmın koruyucusu ilan etmiştir. Yaklaşık altı ay sonra Mayıs 1877'de Ruslara karşı kazanılan bir zaferden sonra kabine padişaha "Gazi" unvanını vermiştir.¹³ Elbette bu unvanın önemi dini çağrışımından kaynaklanmaktadır. Şerif Mardin'in de belirttiği gibi, "gazi sadece cesur ve yetenekli bir savaşçı değil, aynı zamanda, belki daha da önemlisi, inanç için savaşan kişidir."¹⁴ Ayrıca 'sultan' ve 'padişah' gibi salt siyasi otoriteyi çağrıştıran unvanlar yaygın olarak 'halife' ve 'emirü'l-mü'minin' gibi din bağlantılı unvanlarla eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Daha da önemlisi, Abdülhamid'in adaletin kaynağı, kanun ve nizamın koruyucusu, medeniyet ve terakkinin müsebbibi ve tebaasının menfaatlerinin ve haklarının koruyucusu olarak takdir edilmesidir. Bu özelliklerinden dolayıdır ki 'zıllullah' unvanına layık görülmüştür.¹⁵ Özel hayatındaki dindarlığı ve halife

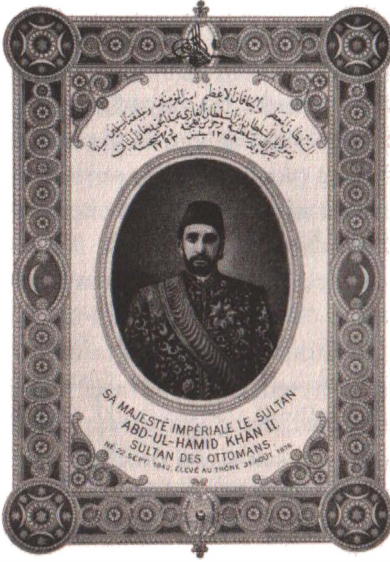
¹² Çetin, Yıldız, s. 199.

¹³ Cemal Kutay, *İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, İstanbul 1981 s. 6957.

¹⁴ Şerif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey*, New York 1989, s. 3-4.

¹⁵ *Tercüman-ı Hakikat*'in 1878-1882 yıllarına ait sayılarında bu imaja sıkça rastlamak mümkündür. Ayrıca bkz. Zeki, *Alem-i İslâmiyet, Şark ve Garp*,

olarak sosyal görevlerinin icrasındaki titizliği, yukarda zikredilen unvanlarla birlikte Abdülhamid'in dönemin ideal lideri olarak takdiminde kullanılmış ve dolayısıyla halife-sultana şartsız itaatin gereği vurgulanmıştır.

II. Abdülhamid'in "Emirülmüminin, halifetülmüslimin ve gazi" unvanlarının bir arada kullanıldığı ender kartpostallardan biri.
(Coşkun Yılmaz Fotoğraf Arşivi).

Şartsız itaat, Abdülhamid döneminde yayımlanmış birçok gazete makalesinde, kitap ve risalede işlenmiş bir konudur. "Ey inananlar Allah'a itaat edin, Resule ve sizden olan emir sahibine itaat edin" (4/59) ayeti her şartta halife-sultana itaatin gerektiği fikrini desteklemek için delil gösterilmiştir. İstanbul'da bu görüşü destekleyen Hz. Peygambere atfedilen hadisleri içeren kitapçıklar da yayımlanmıştır. Bunlardan birisi Amedî-i Divan-ı Hümayun halifelerinden Nazif Sürurî tarafından önce *Malûmat*

Kostantiniyye 1316, s. 111; Butrus Abu-Manneh, "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda Al-Sayyadi," *Middle Eastern Studies*, (MES), XV/2 (May 1979) s. 141-142. Saraya yakın kimseler tarafından yayılan aynı ve benzeri görüşler için bkz. Numan Kamil, *İslâmiyet ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Hakkında Doğru Bir Söz*, Kostantiniyye 1316, s. 26, 29-33. Mabeyn kâtiplerinden biri ve Lizbon Coğrafya Cemiyeti üyesi olan Numan Kamil, hususi görevle Londra'ya Coğrafyacılar Konferansına ve Paris'e Oryantalistler Konferansına gönderilmiştir (BOA İrade Hususi, 104, 29 Rebiülevvel 1315).

gazetesinde tefrika edilip 1315'te yayımlanan *Hilafet-i Muazzama-i İslâmiyye* adlı kitapçıktır. Bu eserde Müslümanların Hali-fe-Sultana şartsız itaat etmeleri gerektiğini vurgulayan 22 hadis Türkçe mealleri ile birlikte verilmiştir. Örneğin ilk sıradaki hadis “es-Sultanu Zıllullahi fi'l-arz fe men ekramahu ekramahullah ve men ehanehu ehanehullah” şeklindedir ve meal olarak şu şekilde aktarılmıştır: “Padişah-ı İslâm hazretleri yeryüzünde Cenabı Hakk'ın sâyesi ve İslâmın halifesidir. Her kim ona itaat eder ise Hak Te'âlâ ona rahmet ve her kim ona ihanet eder ise Hak celle ve 'alâ ona gazap ve ukûbet eder.”¹⁶

1890'larda İstanbul'da Türkçe yayımlanan *Malûmât* gazetesi yazarlarından Zeki tarafından kaleme alınan *Alem-i İslâmiyet* adlı eserde padişah ve İslâmın birbirinden ayrılmaz bir ikili oluşturduğu ve biri olmadan diğərinin olamayacağı ifade edildikten sonra konuya şu şekilde de açıklık getirilir: “Yani İslâm rûkn-i esasi-i şeriat olduğu gibi, sultan da onun hafızıdır. Esası olmayan bina harab olur. Nitekim hâfız ve harisi olmayan şey zayı ve heder olur.”¹⁷

¹⁶ Nazif Sürurî, *Hilafet-i Muazzama-i İslâmiye*, Kostantiniyye 1315, s. 6. Eserin yeni harflere aktararak neşredilmiş hali için bkz. İsmail Kara (haz.), *Hilafet Risaleleri II*, İstanbul 2002, s. 207-216. Yazarın önsözde belirttiğine göre, kitapta geçen hadislerin mealleri Sultan II. Mahmud dönemi şeyhülislâmlarından Abdulvehhab Efendi (1758-1833)'ye aittir. Abdulvehhab Efendi halife-sultana şartsız itaatin gerekliliğini vurgulamak için Türkçe ve Arapça *Hulasatü'l-Burhan fi İtaati's-Sultan* (İstanbul 1247) adında bir eser yazmıştır. Eserin II. Mahmud dönemi reformları ve Osmanlı ulemasının tavrı açısından bir değerlendirmesi kitabın ilerleyen sayfalarında yer almaktadır. İlginçtir, muhteva olarak Numan Kamil'in eseriyle aynı olan Beyrut Hukuk Mahkemesi Reisi Yusuf en-Nebhani (1848-1931)'nin 1312'de Beyrut'ta *El-E-hadisü'l-Erbâin fi Vucûbi Tâati Emiri'l-Mü'minin adıyla* yayımladığı eseri henüz bilinmeyen nedenlerden dolayı irade-i hususiyye ile yasaklanmış ve mevcut nüshaları toplattırılmıştır (BOA İrade Hususi (İ. HUS), 84, 24 Safer 1313).

¹⁷ Zeki, *Alem-i İslâmiyet*, Kostantiniyye 1316, s. 112-113.

Abdülhamid İslâmi eğilimini göstermede aceleci davranmamıştır. Tanzimatın Osmanlılık doktrininin yerini İslâmın ve Müslümanların önceliği anlayışının aldığı ancak 1879'un sonlarından itibaren belirtmeye başlar. Bunun muhtemel nedeni, Doksan Üç Harbiyle gelen askeri yenilgiden sonra Osmanlı Devletinin uluslararası konumunun oldukça nazik oluşudur. Rus askeri birlikleri Ağustos 1879'a kadar Balkan yarımadasını terk etmemiştir. Yeni bir diplomatik krizin savaşı tekrar başlatma mazeretini Rusya'ya verebileceğinden endişe duyan padişah, Rusya karşısı Avrupa güçleriyle, özellikle de İngiltere ile iyi ilişkiler kurmaya gayret eder.¹⁸ Dolayısıyla Osmanlılık ideolojisini savunucusu yarı-resmi *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin Ağustos 1879'dan itibaren Müslümanların önceliğini ve ittihâd-ı İslâmın gerekliliğini işlemeye başlaması belki de bir tesadüf değildi.¹⁹ Bu değişime paralel olarak Abdülhamid'in hilafeti, giderek artan bir oranda vurgulanmaya başlandı. *Emirü'l-mü'minin*, *Hilafetpenâhi* ve *Zillullahi fi'l-Arz* gibi dini çağrışımları olan unvanlar hükümetin dahili yazışmalarında ve basında daha fazla kullanılır oldu. Ancak şurası da belirtilmelidir ki, Abdülhamid'in en çok kullandığı unvanlar 'Sultan' ve 'Padişah'tır. Bunun

¹⁸ Feroze A.K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers*, İstanbul 1996, s. 64.

¹⁹ Osmanlılık ideolojisini işleyen makaleler için bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 96, 18 Teşrinievvel 1878; 249, 19 Nisan 1879 ve 332, 25 Temmuz 3879. Ekim 1879'dan itibaren Rüşdiye öğrencileri için haftalık ayrı bir *Tercüman-ı Hakikat* yayımlanmaktaydı. Bu gazetede de Osmanlılık ideolojisi işlenmekte ve Rüşdiyede okuyan Müslüman ve gayrimüslim çocuklar arasında yakınlık tesisine yönelik yazılar yer almaktaydı. Birkaç örnek için bkz. Mekatib-i Rüşdiye Şakirdanı için Haftada bir defa neşrolunur *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 5, 10 Zilkade 1296, sayı 7, 24 Zilkade 1296. Ağustos 1879'dan itibaren ise Müslümanların önceliği ve ittihad-ı İslâmı konu alan birçok yazı yayımlanmaya başlandı. Bunlardan sadece birkaçı için bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 361, 362, 403, 609, 690.

da tabii sebebi her iki unvanın kullanımındaki çok köklü Osmanlı geleneği olsa gerektir.

Devletin dini karakterinin nasıl vurgulandığı konusuna gelince; bu konuda halife olarak sultanın kendi dini statüsünün gayet bilincinde görülmektedir. Abdülhamid dindar bir insandı ve dini vazifelerini hem özelde hem de halk arasında yerine getirmekte titizlik gösterirdi. Ona göre ibadet etmenin biri dini, diğeri de siyasi olmak üzere iki nedeni vardı. Dini vazife olarak yerine getirilen ibadet kişiseldi ve bu haliyle de Allah ile kul arasında bir meseleydi. Bu anlayışı Abdülhamid'i dini vazifelerini yerine getirmeyen bakanlarına ve memurlarına karşı müsamahalı davranmaya itmişti. Bunun da ötesinde bakanlarının ve saray görevlilerinin seçiminde dindar olanlara, hatta Müslümanlara karşı özel bir ayrıcalık tanımamıştır. Aksine görevlilerin seçiminde akılcı idi; takva veya dini görüntüden ziyade

*II. Abdülhamid Cuma selamlığı için Yıldız Sarayından ayrılırken.
(Coşkun Yılmaz Fotoğraf Arşivi).*

kabiliyet ve yeteneklerle ilgilenirdi.²⁰ Memurlarının dini bir hayat yaşamalarını arzu etmesine rağmen bunu bir tercih sebebi saymamıştır. Zaman zaman Müslümanların bazılarını tembel, miskin ve karamsar olmalarından dolayı eleştirmekten de çekinmezdi.

Sultan siyasi açıdan görevleri gereği dindar görünmeleri gereken memurlara karşı aynı müsamahayı göstermemiştir. Çünkü bu durumdaki memurlar için dini vazifeler sadece kendilerini ilgilendirmemektedir. Bu noktada ibadet siyasi bir nitelik kazanır ve devletin çıkarlarına hizmet etmek durumundadır. Örneğin 1882 Ramazan ayında Mısır'a gönderilen Osmanlı delegesine şu emir verilmiştir: "Kat'an ayş ü işret etmeyüb burada bazen kazaya bırakanların bile beş vakit eda-yı salat eylemeleri ve oruç tutmaları ve mazeret-i meşruasına mebni terk-i savme mecbur olan bile oruçsuz olduğunu hizmetkârına bile hissettirmemesi... şayet gündüz bir ziyafet veya taama davet vuku bulur ise kendileri saim bulunduklarından iftardan maada bir ziyafete vuku bulacak davete icabet edemeyeceklerinden bahisle beyan-ı teessüf eylemeleri ve orada tiyatro ve sair eğlence mahallerine gitmekten ictinab ile cevami' ve türbe ve mekatib ve devair-i resmiyye ve asar-ı atıkayı ziyaret ve temaşa eylemeleri muktezaya-yı irade-i seniyye"dendir.²¹

Bu konuda Abdülhamid bizzat örnek olmaya çalışmıştır. İslâm halifesi olarak halka karşı ve özel olarak yapması gereken vazifelerinin bilincindeydi ve herkesçe bilinen öldürülme korkusuna ve aşırı vehmine rağmen dini bayramlarda ve cuma günlerinde halka görünmeye özel bir önem verirdi. Cuma selamlığına çıkmayı ve bayramlarda da Hz. Eyüb el-Ensari'nin türbesini ve

²⁰ Yasamee, *a.g.e.* s. 28; Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 1987, s. 102.

²¹ BOA, Y.EE, 11/1240/120/5.

Topkapı Sarayındaki kutsal emanetleri ziyaret etmeyi ihmal etmezdi. Abdülhamid İslâm politikasının başarısı için dini sembolizmin önemini iyi kavramıştı. Cami, tekke ve türbelerin yapım, onarım ve bakımına itina gösterirdi.²² Halkın hüsnü kabulüne mazhar olmuş bütün dini merasimlerin itinayla düzenlenmesine ilave olarak hicri yılbaşı ve Ramazan ayının ilk gününün resmi tatil ilan edildiği de olmuştur.²³ Bunların dışında Sultanın bazı tarikat şeyhleriyle iyi ilişkiler içinde olması ve diğer bazılarını da sarayla doğrudan irtibatlı tutması dine karşı ilgi algısı oluşturmada tamamlayıcı unsurlar olarak değerlendirilebilir.²⁴

Böyle bir idare tarzında Tanzimat reformlarının konumu ne idi? Tanzimat döneminde hukuk alanında gerçekleştirilen reformlar olduğu gibi bırakılmış, hatta bazıları daha da geliştirilmiştir. Özellikle 1879'da uygulanmaya başlanan adli reformlarla mahkemelerin siyasi otoriteden bağımsızlığı sağlanmış, nizamiye mahkemeleri hiyerarşisi geliştirilmiş ve İslâm hukuk sisteminde bilinmeyen bir görev olan savcılık (*müdde-i umumi-lik*) müessesesi ihdas edilmiştir. Abdülhamid'in bu tür Avrupa

²² Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1992, s. 225-226; Gelenekle güçlü bağları olan medreseleri ihmal etmesi farklı bir anlayışın tezahürü olsa gerek. İsmail Kara, "Halife, Sultan, İmparator: II. Abdülhamit Devrinde Din ve Siyaset Meselelerine Dair Birkaç Not," Mehmet Öz, Fatih Yeşil (haz.), *Ötekilerin Peşinde: Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, İstanbul 2015, s.475-476.

²³ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 155, 30 Kanunievvel 1878; sayı 930, 28 Temmuz 1881. Sarayda dini hizmetler için görevlendirmeye dair bkz. BOA., Yıldız Tasnifi, Maruzat Defterleri, nr. 5, evrak no. 1362, 14 Cemaziyelahir 1298.

²⁴ Bu ifadeden bütün tarikatlarla iyi ilişkiler içinde olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. İsmail Kara'nın II. Abdülhamid dönemi din siyaset ilişkilerini açıklamaya çalışırken anahtar kavram olarak kullandığı "paradoks" burada da geçerli olup, bazı tarikatlar ve şeyhler sıkı kontrol altında tutulurken, diğer bazılarının da sürgüne gönderildiği bilinmektedir. II. Abdülhamid döneminin genelinden bazı "paradoks" örnekleri için bkz. İsmail Kara, "Halife, Sultan, İmparator," s. 463-486.

*II. Abdülhamid'in Eyüp Camiinde kılıç kuşanma merasimi (1876).
(Coşkun Yılmaz Fotoğraf Arşivi).*

kökenli kurumları gayriislâmi olarak değerlendirdiğine dair henüz herhangi bir veri ortaya çıkarılmış değildir. Abdülhamid'in İslâmi konularda görüşlerine değer verdiği Cevdet Paşa ve Hayreddin Paşa gibi önde gelen devlet adamlarına göre, mevcut Osmanlı kurum ve kanunlarının hemen hepsi doğrudan İslâm kökenli olmasa da, yapısı ve içeriği itibarıyla İslâma aykırı değildir. Abdülhamid'in yeni reformları kabul etmesi o zaman yaygın olan ve Mecelle'nin 39. maddesinde "Ezmanın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz" şeklinde ifade edilen anlayıştan da kaynaklanmış olabilir. Diğer bir ifadeyle, İslâmi prensipleri ihlal derecesinde olmamak kaydıyla zamanın değişmesiyle kuralların değişmesi kaçınılmazdı ve prensip olarak İslâm gayrimüslimlerden kanun ve kurumların alınmasına karşı de-

ğildi. Bu anlayıştan hareketle Avrupa kanun ve kurumları Osmanlı Devletinde kısım kısım uygulanmaya başlandı. Zaman zaman ileri sürülen başka bir görüşe göre de, Avrupa, kurumlarının çoğunu zaten Müslümanlardan almıştı ve bu kurumların özü hâlâ İslâmi idi. Bu nedenle de İslâm toplumlarında uygulanmalarında bir mahzur yoktu.²⁵

Ancak açıkça İslâmi prensipleri ihlal eden reformların durumu ne olacaktı? Öyle görünüyor ki Abdülhamid, bu noktada Cevdet Paşa'nın zaruret anlayışını kabul etmektedir. Cevdet Paşa'ya göre herhangi bir İslâm devletinde, şayet devletin menfaati öyle gerektiriyorsa, İslâma uygun olmayan kanunlar kabul edilebilir. Osmanlı Devletinde 1856 Islahat Fermanıyla uygulamaya konulan Müslüman-Hristiyan eşitliği prensibi buna açık bir örnektir. Sultana arz edilen 9 Safer 1299/1 Ocak 1882 tarihli bir arızasında Cevdet Paşa, adli kurumlar dahil devlet memuriyetlerine atamalarda Müslim ve gayrimüslimlere eşit haklar tanınmasını zamanın gereklerinden (*ilcaat-ı zamaniyeden*) olarak değerlendirmiş ve cevaz vermiştir. Ancak Paşa bu tür uygulamaların mutlak zaruret hallerinde caiz olduğunu da eklemeyi ihmal etmemiştir. Paşaya göre, ticari mahkemelerdeki davalar genellikle gayrimüslimler arasında cereyan ettiğinden bunlara Hristiyan hâkimler tayin edilebilir, Ancak diğer mahkemelere Hristiyan hâkim, özellikle de baş hâkim olarak, tayin edilmemesi için gereken titizlik gösterilmelidir.²⁶

²⁵ Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964, s. 263; Leon Carl Brown, *The Surest Path: The Political Treaties of a Nineteenth Century Muslim Statesman*, Massachussets 1967, s. 74-75; Sultan Abdulhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1984, s. 196.

²⁶ BOA, Y.EE, 18/1855/13/39, 9 Safer 1299.

II

II. Abdülhamid'in 1878 sonrasında birçok konuda görüşlerine müracaat ettiği Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895). (İstanbul Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi).

Abdülhamid'in Arap tebaasına karşı olan tutumu az çalışılmış konulardan biridir. Yaygın görüşe göre, Abdülhamid bir taraftan Muhammed Zâfir ve Ebülhüda Sayyadı gibi nüfuz sahibi Arapları etrafında toplarken, diğer taraftan Arap kültürünün canlanmasını engellemek için gayret sarf etmiştir. Arapların geçmişte elde ettikleri başarıları övücü yazıları içeren kitap ve gazeteleri yasaklamakla da itham edilen padişahın bu tür yazıların "Arapların

amellerinin ve seviyelerinin bilinmesini sağlayacağı"²⁷ ve dolayısıyla Arap milliyetçiliğine zemin hazırlayacağı endişesiyle böyle davrandığı iddia edilir.

Mevcut Osmanlı kaynakları üzerinde yapılan küçük çaplı bir araştırma dahi bu tür iddiaların sorgulanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında bazı Türk gazeteci ve yazarlar arasında Türkçedeki Arapça kelimelerden zaruri olmayanlarını kullanmama eğilimi olduğu doğrudur. Bu eğilimde olanların temel amacı, Türkçede var olan ve halk tarafından kullanılmayan Arapça ve Farsça kelimelerin terk edil-

²⁷ Abu Manneh, *a.g.m.*, s. 145-148; François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul 2006, s. 214.

mesiyle Türkçeyi sadeleştirerek Türkler arasında okur-yazar oranını artırmak, gazetelerin okunma oranını yükselterek etkisini çoğaltmak ve yaygınlaştırmak ve Türk olmayan unsurlar ile yabancıların da Türkçeyi daha kolay öğrenebilmelerine zemin hazırlamaktı. Bu tür bir sadeleştirmeyi savunanlar, ki bunlar arasında *Tercüman-ı Hakikat*'in editörü Ahmet Midhat Efendi de vardır, amaçlarının Araplara veya Arap kültürüne karşı çıkmak olmadığını açıkça belirtmişlerdir.²⁸ Buna rağmen sadeleştirme taraftarlarına karşı çıkanlar yine Türk yazarlar olmuştur. Mekteb-i Mülkiye öğretmenlerinden ve Arapçanın kuvvetli savunucularından Hacı İbrahim Efendi'nin liderliğini yaptığı bu gruba göre Arapça, Türkçenin ayrılmaz bir parçasıdır, daha da önemlisi İslâmın dilidir. Bu yönüyle de Müslüman Türk kimliğinin bir parçasıdır. "Arapça yalnız bir dil olarak değil, aynı zamanda Türklerin kendilerini ayıramadıkları kültürel, dini ve ahlaki bir miras olan Arap kültürünün kaynağı olması yönünden de önem taşıyordu."²⁹ Bir başka ifadeyle Cevdet Paşa'nın "lisanları dince lisanımız olan Araplara dahi ihtirâm olunmak lâzime-i hâldendir"³⁰ sözünün, dönemin birçok ileri geleninin görüşünü yansıttığı söylenebilir.

Tercüman-ı Hakikat Araplar ve Arap medeniyeti hakkında leh-te görüşler ihtiva eden birçok makale yayımlamış, üstün bir medeniyet kurmalarından dolayı zaman zaman Arapları öven yazıları sayfalarına taşımış ve onları 'millet-i necibe-i Arap' olarak vasıf-

²⁸ 'Lisan ve İttihad-ı Osmani', *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 96, 18 Teşrinievvel 1878; David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism*, London 1977, s. 61-69. Bu eser *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu* adıyla Türkçeye çevrilmiş ve 1979'da Kervan Yayınları arasında yayımlanmıştır. Bu çalışmada İngilizce ilk baskısı kullanılmıştır.

²⁹ Kushner, *a.g.e.*, s. 67.

³⁰ BOA, Y.EE, 39/5 Cevdet Paşa'nın padişahın şifahi talimatı üzerine hazırladığı tarihsiz layiha.

landırmıştır.³¹ Gazetede yer alan bir yazıya göre, kendilerinden önce gelişmeyi başarmış milletlerden bilim ve sanayii almış olan ortaçağ Arapları bunu daha da geliştirerek Avrupa'nın 'teceddüt ve terakkisinin' öğretmenleri olmuşlar ve Avrupalı filozoflar ve bilim adamları 'üç millet medeniyete katkıda bulunmuştur: Yunanlar, Romalılar ve Araplar, biz dördüncüsü olmaya çalışmalıyız' diyerek Arapların medeniyete katkılarını kabul etmişlerdir.³²

Abdülhamid döneminde Arapları ve Arapların dünya medeniyetine katkılarını konu alan kitaplar da yayımlanmıştır. Bu konuda dikkat çeken önemli eserlerden biri Ahmet Rasim'in *Arapların Terakkiyat-ı Medeniyesi* adlı eseridir. Giriş bölümünde de belirtildiği üzere, Ahmet Rasim bu eserini Gustave Le Bon'un *Arap Medeniyeti* adlı çalışmasından esinlenerek kaleme almış ve bu eserden oldukça faydalanmıştır. Eserde Abbasi hanedanının sonuna kadar Arap tarihi çeşitli yönleriyle incelenmiş ve o günkü Arap toplumunun yapısı ile ilk dönem Arap toplumunun yapısı mukayeseli bir şekilde verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca İslâm öncesi Arapların tarihi, Hz. Peygamber dönemi ve fetihler eserde işlenen diğer konulardan bazılarıdır.³³ Benzer bir eser St. Petersburg imam ve müderrisi Ataullah Beyazıdof tarafından *İslâmiyetin Maarife Taalluku* adı altında kaleme alınmıştır. Türkçeye çevrilerek 1308'de İstanbul'da yayımlanan bu eserde, genel olarak Arapların medeniyete ve özellikle de bilime katkısı üzerinde durulur. Arapların sadece dini bilimlerde değil "fünun-ı dünyeviye"de de ileri seviyeye ulaştıkları vurgulanarak övgüde bulunulur.³⁴

³¹ 'Araplarda Neler Var İmiş, Bizde Neler Yok', *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 412, 30 Teşrinievvel 1879.

³² Aynı makale.

³³ Ahmet Rasim, *Arapların Terakkiyat-ı Medeniyesi*, I, İstanbul 1304, ve II, İstanbul 1305.

³⁴ Ataullah Beyazıdof, *İslâmiyetin Maarife Taalluku*, (çev. Ahmet Cevdet ve Gülнар), İstanbul 1308. Beyazıdof'un bu eseri Türkçede kitap halinde ya-

Bu tür yayınlar Abdülhamid'in Arapların sadakatini kazanmak ve devlet içindeki yerlerini sağlama almak yaklaşımının belirtileri sayılabilir mi? İlk bakışta verilecek cevap evet olabilir. Ancak daha sıhhatli bir izaha ihtiyaç olduğu aşikârdır. Belirtilmelidir ki, Araplar hakkında bu tür görüşler dönemin Müslümanları arasında yaygındır. Çünkü İslâm Araplar arasında doğmuş ve onlar tarafından Arap olmayan milletler arasında yayılmıştır. Diğer bir ifadeyle, Osmanlılar dahil, bütün Müslümanlarca İslâma gösterilen hürmette Arapların da bir payı vardır. Bu izahtan Abdülhamid'in Arapların desteğini kazanmak için hiç bir çaba sarf etmediği sonucu çıkarılmamalıdır. Bu konuda sultanın basından mümkün olduğu ölçüde yararlanmaya çalıştığı bilinmektedir. Yabancı nüfuzu altına girdiğini düşündüğü Arap basınından hoşnut değildi. Arap nüfusa ulaşmada kopukluk olduğunun farkındaydı. Bu kopukluğu gidermek amacıyla bazı çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Örneğin 19 Receb 1296'da (10 Temmuz 1879) *Vakit* gazetesi yazarı Abdullah Efendi'ye İstanbul'da *Selam* adında Arapça bir gazete çıkarma izni verildi.³⁵ Ayrıca Maarif Nezareti 9 Cemaziyelahir 1298 (10 Mayıs 1881) tarihinde Arapça resmi bir gazetenin eksikliği konusunda sultanın dikkatini çekmiş ve bunun da Arapların devletin genel olarak siyasetinin ve amaçlarının farkına varmaması anlamına geldiğini belirtmiştir. Nezaret, İstanbul'da ve vilayetlerde yayımlanan Arapça gazetelerin mevcudiyetinden de bahsettikten sonra bunların kendilerine has amaçlarından dolayı zikredilen maksadı yerine getirecek yapıda olmadığı de-

yımlanmadan önce *Tercüman-ı Hakikat*'te tefrika edilmiştir. Bu kitapta geçen Arap kelimesinin Müslüman manasında kullanıldığı açıktır.

³⁵ BOA, İ.DH., 63985 11 Recep 1296; Philip de Tarrazi, *Tarihu's-Sahafati'l-Arabiyye*, III, Beyrut 1913, s. 193.

ğerlendirmesinde bulunur.³⁶ Söz konusu eksikliğin giderilmesi için *Kostantiniyye* veya İstanbul adında yarı resmi Arapça bir gazete çıkarılmasını önerir. Bir başka teklif de 1888’de İbrahim Edhem Efendi tarafından verilmiş ve *Müfid* adıyla haftalık Arapça bir gazete yayımlamak için sultandan izin istemiştir.³⁷ Maalesef zikredilen gazetelerin nüshaları bulunamadığından hem muhtevaları hem de devletin Araplar hakkındaki resmi sayılabilecek propagandasının kemiyeti ve keyfiyeti netlik kazanmamaktadır. Ancak bu girişimlerden yönetimin Araplarla iletişimde bir kopukluğun olduğunu kısmen de olsa kabul ettiği ve giderilmesi yönünde en azından bir çaba içerisinde olduğu sonucu çıkarılabilir.

Abdülhamid Arapların güven ve teveccühünü kazanma girişimlerini gazete ve kitaplarla sınırlı tutmamıştır. Çünkü okur-yazar Arap nüfusunun sayısı fazla değildi ve bu kesim genel olarak Arap toplumunu temsil etmemekteydi. Bu nedenle Araplarla ilgilendiğini gösterir jestler yaptı. Dönemin Osmanlı belgeleri ve gazeteleri üzerinde yapılacak yüzeysel bir çalışma dahi, sultanın Arap ileri gelenlerine ve Arap vilayetlerinde görev yapan memurlara nişan ve ihsan dağıtımında cömert davrandığını göstermeye yeterlidir. Öyle görünüyor ki, bu nişanlardan sadece bir kısmı devlete sunulan üstün hizmet karşılığı verilmiş, büyük çoğunluğu ise alıcılarını memnun etmek ve gönüllerini kazanmak için düşünülmüştü.³⁸

Abdülhamid’in Araplara yaptığı sembolik jestlerle ilgili olarak başka deliller de ileri sürülmüştür. Bunlardan birincisi 1306/1888-9’dan itibaren Arap vilayetlerinin önceden olduğu

³⁶ BOA, Y.A.RES., 5/73 9 Cemaziyelahir 1298. Sadrazam, nezaretin bu görüşünü, 22 Cemaziyelahir 1298’de sultana arz eder.

³⁷ BOA Y.A.RES., 42/25, 28 Şaban 1305.

³⁸ *Tercüman-ı Hakikat*’in ilk sayfasında genellikle nişan haberleri yer alır.

gibi devlet salnâmelerinin sonunda değil, başında yer almış olması;³⁹ diğeri de özellikle 1890'lardan itibaren Mabeyn İkinci Kâtibi İzzet el-Abid, Orman, Maden ve Tarım Nâzırı Selim Melhame ve padişahın gizli polis teşkilatının gayriresmi başkanı gibi çalışan Necip Melhame gibi bazı Araplara sarayda ve hükümette önemli görevlerin verilmiş olmasıdır.⁴⁰ Ancak vilayetlerin devlet salnâmelerindeki yerlerinin değiştirilmesinin asıl sebepleri bilinmemektedir. Vilayet tasnifinin yapılacak atamalarda rütbe ve maaşları etkileyeceği, teorik olarak daha yetenekli idarecilerin buralara tayin edileceği⁴¹ doğrudur, ama bunun uygulamada ne anlama geldiği bilinmemektedir. Örneğin Suriye vilayeti sıralamada sonlarda yer alırken, Cevdet Paşa, Midhat Paşa ve Hamdi Paşa gibi sadaret görevi de üstlenmiş paşalarla yönetilirken 1306'da sıralamada önlere yer aldıktan sonra yapılan vali tayinlerindeki değişiklik çalışılmış değildir. Aynı şekilde Araplara önemli görevler verilmesinin de belirleyici sebepleri bilinmemektedir. Bu görevlilerin hepsinin neden

³⁹ 1306 yılında sıralama Hicaz, Halep, Suriye, Beyrut, Bağdat, Yemen, Trablusgarb, Basra ve Musul şeklinde iken 1307'den itibaren II. Abdülhamid dönemi sonuna kadar Hicaz, Yemen, Basra, Bağdat, Musul, Halep, Suriye, Beyrut ve Trablusgarb şeklinde sıralanmıştır. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye*, 1306, s. 388vd., 1307, s. 434 vd., 1326, s. 692vd.

⁴⁰ G.H Fitzmaurice'in Melhame kardeşlerle ilgili raporu için bkz. FO, 371/548. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII., Ankara 1988, 331, 335, 544; Engin D. Akarlı, "Abdulhamid's Islamic Policy in the Arab Provinces," *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte*, Ankara 1979, s. 51-54; a.mlf., "Abdulhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System," David Kushner (ed), *Palestine in the Ottoman Period*, Leiden 1986, s. 77-80; İlyas Zāhhurā, *es-Suriyyūn fī Mısır*, Kahire 1927, I, 120-122 ; Gooch and Temperley (ed.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, London 1928, V, 8, 17-18; Caesar E. Farah, "Arab Supporters of Sultan Abdülhamid II: 'İzzet al-'Abid," *Archivum Ottomanicum*, 15 (1997) s. 189-219.

⁴¹ Georgeon, *a.g.e.*, s. 211-212.

Suriyelilerden seçildiği, Müslüman Arapların Maruni Melhame kardeşlere böylesine önemli görevlerin verilmesinden memnun kalıp kalmadığı, ailesi Suriye’de kötü bir şöhrete sahip olan İz-zet el-Abid’in 1894’ten itibaren padişaha bu kadar yakın olmasının Suriyeliler üzerinde yaptığı etkinin ne olduğu ve padişahın yakınında görünmeye özen gösteren Ebülhüda ile yaşadığı kıskançlık ve rekabetin etkisi gibi sorular hâlâ cevap beklemektedir.

Son olarak Sultan Abdülhamid’in Osmanlı Devleti ve hilafetinin geleceği açısından Arap topraklarının Osmanlı yönetiminde devam etmesini, Arapların Osmanlı sistemine entegre olmalarını ve yetenekli Arapların yönetimde giderek daha fazla görev almalarını önemseddiği doğrudur.⁴² Ancak bunların gerçekleşmesinin zorluğunu iktidarının hemen başından itibaren müşahade etmeye başladığı da aşikârdır. Zorlukların bir kısmı harici faktörlerden kaynaklanmakla birlikte önemli bir kısmı da Osmanlı toplumunun geçirdiği değişim ve dış dünya ile girdiği etkileşim süreci ile ilgilidir. Müteakip sayfalar karşılaşılan bu zorluklarla ilgili bazı veriler sunma çabasının ürünleridir.

⁴² Abdülhamid döneminde mezun olan Arap kökenli mülkiye mezunlarının tamamı bürokraside görevlendirilmişlerdir. Corinne Blake, “Training Arab-Ottoman Bureaucrats: Syrian Graduates of the Mülkiye Mektebi, 1890-1920,” doktora tezi, Princeton University 1991. Bu tezin temininde yardımlarını esirgemeyen Şükrü Hanioglu’na gönülden müteşekkirim.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİLAFET TARTIŞMALARI

OSMANLI HİLAFETİ (1725-1909)*

Osmanlı hilafeti meselesi tarihi henüz ilgili kaynaklar yeterince kullanılarak çalışılmış bir konu değildir. Bugüne kadar konuya sınırlı anlamda gösterilen ilgi, belli oranda aydınlatıcı bilgi sağlamış ve konunun ne denli önemli olduğu hususunda ciddi ipuçları ortaya çıkarmıştır. Bunlardan biri de meselenin genel olarak nasıl ele alınabileceği hususudur. Mevcut literatürün yanında kaynaklara da inildiğinde, Osmanlı hilafeti meselesinin XVI. yüzyılda ortaya çıkışından 1720’li yıllara kadar farklı bir seyir izlediği görülür. Bu dönemin ilk zamanlarında ciddi tartışmalar yapılmış, XVI. yüzyılın ikinci yarısından 1720’lere kadar ise nispeten tartışmasız bir dönem geçirilmiş görülmektedir. 1722 Afgan-İran Savaşıyla başlayan gelişmeler sonunda, Osmanlıların mücavir alanlarında ikinci bir halifenin ortaya çıkma ihtimalinin söz konusu olması münasebetiyle yapılan tartışmalar konuya ilginç açılımlar ve açıklamalar getir-

* Bu yazı, “Osmanlı Hilâfeti Hakkında Bazı Yeni Tespitler ve Mülâhazalar (1725-1909)” (*Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 10, İstanbul 2004, s. 1-38), “Hilafet Meselesi” ve “The Question of Caliphate” (*II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul*, (ed.) Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 113-135) adlı makalelerimizden oluşmuştur. Bu haliyle de devam etmekte olan bir araştırmanın ilk ürünü sayılabileceğinden bazı kısımlar geliştirilmeye muhtaç, bazı bölümlerde ise yazının yapısı gereği verilen bilgiler sınırlı kalmıştır.

Osmanlı hilafeti meselesi hakkındaki mevcut literatürün bir değerlendirmesi için bkz. Ş. Tufan Buzpınar, “Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/1 (2004) s. 113-131.

miştir. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı hilafeti meselesi tarihinde önemli bir dönüm noktası oluşturduğuna inanılan bu gelişmelerden başlayarak hilafet kurumunun Osmanlı tarihi boyunca en çok tartışma konusu yapıldığı II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) sonuna kadarki sürede meydana gelen tartışmaları çeşitli yönlerden ele alarak genel bir değerlendirme yapmaktır. Ayrıca bu süre zarfında Osmanlıların hilafet anlayışlarını hangi temellere dayandırdıkları ve bunları nasıl kavramlaştırdıkları da tespit edilecektir. Dönemin uzun ve tartışmaların yoğunluğu nedeniyle bazı hususların derinlemesine incelenmesi, geniş kapsamlı bir çalışmayı beklemek durumundadır.

I

Osmanlı yönetiminin hilafet anlayışı konusunda ciddi ipuçları Osmanlı Devletinin İran üzerindeki nüfuz mücadelesi münasebetiyle ortaya çıkmıştır. 1722’de başlayan Afgan-İran Savaşı Şah Hüseyin’in tahtını kaybetmesiyle sonuçlanmış ve İran yönetimi 1723’te Afganların eline geçmiştir. Amcasının oğlu Mahmud’un öldürülmesi ile Mayıs 1723’te İran tahtına geçen Eşref müteakip iki senede İran’da otoritesini ve gücünü artırdıktan sonra 1725 sonbaharında iki elçisini İstanbul’a göndererek Osmanlı ile İran üzerinde iktidar paylaşımı müzakerelerine girdi.¹

Ocak 1726’da İstanbul’a ulaşan Afgan elçiler, biri Şah Eşref’ten Sultan III. Ahmed’e, diğeri İran İtimadüddevlesinden sadrazama ve bir diğeri de Afgan ulemasından Osmanlı ulemasına olmak üzere üç mektup getirdiler. Mektuplardan Şah Eşref’e ait olanı, rakibi II. Tahmasp’a karşı destek istiyor, İtimadüddevle ise mektubunda Sünni Afganların Şii İranlılara karşı

¹ İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, 3. baskı, Ankara 1982, s. 172-183.

desteklenmesini ve bu çerçevede Osmanlıların son senelerde ele geçirdikleri topraklardan –Hemedan, Kirmanşahan, Erdelan, Tebriz, Tiflis, Gence, Revan– geri çekilmelerini talep ediyordu. Afgan ulemasına ait mektup ise uzaklık sebebiyle “taaddüd-i imamın cevazı” ve İran’ın tamamının Sünni Şah Eşref yönetiminde olmasının gereği üzerinde duruyordu.² Diğer bir ifadeyle, Şah Eşref’in hilafet talebini/iddiasını bildiriyor ve bunun tanınması talebini içeriyordu. Dönemin Osmanlı resmi tarihçisi olan ve bazı müzakerelere bizzat katılan Çelebizâde Âsım Efendi’nin aktardığına göre, özellikle imamet meselesi usul gereği şeyhülislâmlığa iletildi. Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi³, “asr-ı vahidde iki imamın ictimainın adem-i sıhhatini” belirttiikten sonra Eşref’in imamet davasından vazgeçerek Osmanlı halifesine itaat etmemesi halinde “bâğî” sayılacağı ve katlinin “âmme-i Müslimîne vacip” olacağı yönünde görüş bildirdi.⁴

İran’ın Şii halkının Hulefa-yi Raşidinden Ebu Bekir, Ömer ve Osman’ın yanı sıra, sahabilerden bazılarına hakaret ettikleri yolunda asırlardır zikredilen rivayetlerle zaten katı bir İran karşıtlığı tavrı oluşturmuş olan İstanbul ümera ve uleması, 1723’te şeyhülislâmdan İran topraklarının *dariü’l-harp* olduğuna dair fetva alarak Osmanlı Devletine ilhakını ümit ettiği bir sırada ikinci bir halife iddiasıyla karşı karşıya kalmıştı. Başta şeyhülis-

² Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Tarih*, İstanbul 1282, s. 350. Çelebizâde Âsım hakkında kısa biyografik bilgi ve değerlendirme için bkz. M. Cavid Baysun, “Çelebî-Zâde,” İslâm Ansiklopedisi (İ.A.), III, 370-375; Ali Dja-far-Pour, “Nâdir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri,” yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1977, s. 58.

³ Şeyhülislâm hakkında biyografik bilgi ve fetvalarından bazı örnekler için bkz. M. İpşirli, “Lale Devri’nde Yenilikçi Bir Âlim: Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi,” İstanbul Armağanı, IV: *Lale Devri*, (haz. M. Armağan), İstanbul 2000, s. 249-257.

⁴ Âsım, *a.g.e.*, s. 351.

lâm olmak üzere önde gelen ulema, kadiaskerler, vüzera, diğer paşalar –bazıları görevde, bazıları ma’zûl-, Yeniçeri ağaları ve sair ileri gelenler bir seri toplantılar yaparak hem gelişmeleri, hem de fetvaların gereğini müzakere ettiler. Toplantıların bazıları sarayda yapıldı. Neticede Eşref Şah tarafı ile müzakerenin gereksiz ve bu konuda şer’î görüşün şeyhülislâmın fetvalarında belirtildiği üzere tartışılmayacak kadar açık olduğu hususunda ittifak edildi. Şeyhülislâm ve “ma’zûl ve mansup dokuz adet kadiasker ve yetmiş bir adet mevâlî ve on adet meşayih-i selatîn ve altmış beş adet müderrisîn ve dört adet Anadolu ve Rumeli kuzatı efendiler” tarafından imzalanan ve Eşref Şah’ın iddiasından vazgeçip Osmanlı padişahını halife tanıyarak biat etmez ise katli için gerekenin yapılacağına dair olan mektup 12 Mart 1726’da Afgan elçilere teslim edildi.⁵

Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi’nin müzakerelerde esas alınan fetvaları:

Birinci fetva:

“Ehl-i İslâm asr-ı vahidde iki kimseye akd-i bey’at edip imam nasb etmek caiz olur mu? *El-cevab*: İki imamın asr-ı vahidde ic-timâının adem-i sıhhati icmâ’-ı ashab ile sabittir. Meğer her birinin eyalet ve memleketleri beyninde Bahr-i Hind gibi bir hâciz-i azîm ola ki her biri âharın memleketinde tedbir-i himayeye kadir olma-ya.”

İkinci fetva:

“Bu surette âbâ-i kiramı ve ecdad-ı izamı müluk ve eimme olan Sultanu’l-berreyn ve’l-bahreyn Hâdimü’l-Haremeyni’ş-Şerifeyn Sultan Ahmed Han –edamellahu iclalehu– mâkiri’l-cedîdân hazretlerine cumhûr-ı müslimin akd-i bey’at ve imam nasb edip bu kadar seneden berü imameti mütekarrir olduktan sonra hîta-i eyaletinden

⁵ Âsım, *Tarih*, s. 354.

olup seyf ile feth eylediği memâlikine muttasıl belde-i Isfahan ve kurbünde olan ba'zı bilâda itâle-i dest-i tasallut eden Zeyd davâ-yı imamet ve saltanat edip Müsliminden bazı kimesneler dahi bey'at edip imam nasb etmeleriyle Sultan-ı mumâ-ileyh hazretlerine âdem ve mektup gönderip belde-i Isfahan kürsi-i memâlik-i Revâfız olup ve hâlâ benim zabtımda olmağla Halife-i müşârun ileyh –ekamel-lahu deaime devletehu– hazretlerinin Revafız-ı Acemden feth ü tes-hir eylediği bilad ve eyaleti bana teslim edin deyü ilhah sadedinde olsa Zeyd'in hükm-i şe'risi ne vechiledir? *El-cevab*: Zeyd bâğt olup hal'i vacip olur. Eğer tasaddi ettiği davalarından rücu' edip ribka-i bey'at-i zıllullahi müşârun ileyh hazretlerini kılâde-i gerden-i ita'at ederse fe-bihâ. Ve eğer davasında ısrar edip itaatten ibâ ederse (Fe-in-beğat ihdâhümâ ale'l-uh râ fe-katilü'lleti tebğî hatta tefie ilâ em-rillah)⁶ nass-ı keriminin hükmünce ve Sahih-i Müslim'de Ebu Said el-Hudri radiyallahu taala anhü hazretlerinden [rivayet olunan] izâ bûyi'a li-halifeteyni faktulü'l-âhare minhümâ [iki halifeye itaat edildiğinde onlardan diğerini/sonuncusunu öldürünüz] hadis-i şeri-fi mûcibince kıtali âmme-i Müslimine vâcib olur.”⁷

Fetvaların içeriğinde birkaç husus dikkat çekmektedir. Birincisi aynı zamanda iki imamın mevcudiyetine itirazın sahabenin icmainsa dayandırılmış olması ve böylece İslâm tarihinin çeşitli asırlarında var olan birden fazla halife tecrübesinin kuvvetli bir delile istinaden göz ardı edilmesidir. Diğer, ikinci halifenin meşru kabul edilebilmesi için birbirlerine sınır ülkelerde bulunmamaları ve birbirlerinin iç siyasetini etkileyememeleri için arada Hint Okyanusu gibi büyük bir engelin (haciz-i azîmin) bulunması şartının ileri sürülmesidir. Bir diğer ifadeyle, İran gibi Osmanlı Devletiyle sınırları olan bir ülkede ortaya çıka-

⁶ “Şayet biri ötekine saldırırsa Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldırın tarafla vuruşun” Süleyman Ateş, *Kuran-ı Kerim ve Yüce Mealî*, (Hucurat, 49/9).

⁷ Âsım, *Tarih*, s. 354-355; İkinci fetvanın *Behcetü'l-fetava* adlı eserden yapılan bir transkripsiyonu için bkz. İpşirli, *a.g.m.*, s. 256-257.

bilecek bir halifenin meşruiyeti kesin bir şekilde reddedilirken Hindistan'daki Babürlü sultanlarının hilafet iddialarının olması durumunda meşru görülebileceğinin ima edilmesidir. Burada dikkat çekilmesi gereken diğer bir husus da Osmanlı sultan-halifesinin kendi ülkesindeki Müslümanlar üzerindeki otoritesini zaafa uğratma riskini göze almaktan kaçınma ihtiyacıdır.

İkinci fetvada dikkat çeken unsurlara gelince; verasete ve Müslümanların çoğunluğunun biatına dayanarak halifelik makamına oturan, yirmi küsur senedir meşruiyeti sorgulanmayan bir halifenin memleketine komşu bir bölgede imamet iddiasında bulunan bir kişinin “bâğî” ilan edilmesi ve hal’ edilerek katlinin cümle Müslümanlara vacip olarak görülmesi hususu, şüphesiz Şah Eşref’e karşı açılacak savaşa destek bakımından çok önemlidir. Çünkü bu dönemde İstanbul’da savaş aleyhtarı bazı Müslümanların “İttihad-ı mezhep sebebiyle” İran’daki Sünni yönetime karşı savaş ilanının caiz olup olmadığını sorguladıkları bilinmektedir. Hatta Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa da sulh yolu ile çözüm bulunması eğilimindeydi.⁸ Şah Eşref’i “bâğî” ilan eden fetvada zikredilen ayetin alıntılanmayan kısmı, ilginçtir, “Eğer inananlardan iki grup vuruşurlarsa onların arasını düzeltin” şeklindedir ve sulh yolunu tercih edenlerin konumunu güçlendirici mahiyettedir. Bu husus, Eşref’e gönderilen mektubun Osmanlı ileri gelenlerinden bu kadar çok kişiye imzalatırılmasını da açıklayıcı olabilir.

Diğer bir önemli husus da ortaya çıkan ikinci halifenin katledilmesi hususunun bir şer’i delil ile de desteklenmesidir. Birinci fetvada sahabenin icmainsine dayandırılan halifenin tekliği görüşü, ikincisinde bir hadise dayanarak tek halifeliğin nasıl korunacağı unsuruna vurgu yapmaktadır. Aynı tavır tam da bu

⁸ A.g.e., s. 353.

yıllarda İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eserinin Osmanlıca'ya ilk çevirisini yapan Pîrizâde Mehmed Sahib Efendi'de⁹ de görülmektedir. Hilafet meselesinin üst düzeyde tartışıldığı bir dönemde III. Ahmed'in ikinci imamı olan ve Patrona Halil isyanından sonra tahta geçen I. Mahmud'un birinci imamlığına atanan ve bu sırada söz konusu *Mukaddime* çevirisini Padişaha takdim eden Pîrizâde, dönemin dinî-siyasî gelişmelerinin değerlendirilmesi ve görüş belirleme sürecinde yer alan önemli isimlerden biridir. *Mukaddime*'nin "teaddüd-i hulefa" meselesiyle ilgili kısmını çevirirken tafsil babında eklediği kısımlar fetvaların muhtevası ile dikkat çekici benzerlik ve aynilikler ihtiva etmektedir.¹⁰ Örneğin ikinci bir halifenin cevazı için gereken şartlar belirtilirken, birinci fetvada zikredilen iki memleket arasında "Bahr-i Hind" gibi bir "hâciz" in bulunması görüşü Pîrizâde tarafından aynı kavramlar kullanılarak ifade edilmiştir.

⁹ Pîrizâde hakkında kısa biyografik bilgi için bkz. A. Kavas, "Mehmed Sahib Efendi (Pîrizâde)," *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1999, s.183. Kavas, *Mukaddime* çevirisinin Padişah I. Mahmud'a 1730'da, *Mukaddime*'yi Pîrizâde çevirisinden istifade ederek Fransızcaya çeviren de Slane ise h. 1143/ 1730-31 de takdim edildiğini belirtiyor (M. de Slane, *Les Prolégomènes d'ibn Khaldun*, Paris 1934, s. CXIII).

¹⁰ Pîrizâde'nin dönemsel gelişmelerin de etkisiyle tafsil ederek çevirdiği bu kısım *Mukaddime*'nin bazı nüshalarında mevcut değildir. Rosenthal'ın tespitine göre, Türkiye'de bulunan nüshalardan üçünde bu bölüm yer almaktadır: Yeni Cami, 888; Atıf Efendi, 1936 ve Hüseyin Çelebi (Bursa), 793. Bursa'da bulunan yazmanın bir nüshası da Hekimoğlu Ali Paşa, 805'te kayıtlıdır (İbn Khaldûn, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, İngilizceye çev. Franz Rosenthal, London 1958, s. XCIII-XCVIII, s. 392, dn. 222). Pîrizâde'deki bu bölüm, Rosenthal ve Uludağ çevirileriyle kıyaslandığında hacim olarak neredeyse onların iki katı kadardır (İbn Haldun, *Mukaddime*, I, çev. Pîrizâde Mehmed Sahib Efendi, İstanbul 1275, s. 341-344, Rosenthal için bkz. *a.g.e.* s. 392-394; Uludağ, İstanbul 1982, s. 550-552). Zakir Kadiri Ugan'ın çevirdiği *Mukaddime*'de ise bu bölüm mevcut değildir (Ugan, İstanbul 1988, s. 486)

Aynı şekilde ikinci fetvada zikredilen hadis de bu kısımda yer almıştır.¹¹

Osmanlı üst kademe görevlilerinin hilafet meselesiyle ilgili görüşlerini açıkça dile getirmelerine vesile olan olayların devamı, en azından kısa vadede, konuya hassasiyet gösterenlerin istediği gibi oldu. Ekim 1726'da Eşref Şah kuvvetlerine karşı harekete geçildi. Eşref bir yıl süren savaşların ardından Osmanlı isteklerini kabul etti; ayrıca hilafet iddiasından da vazgeçerek III. Ahmed'i bütün müslümanların halifesi olarak tanıdı. Ekim 1727'de Osmanlı-İran barış antlaşması imzalandı.¹²

İran'da 1730'larda meydana gelen gelişmeler, Sünni idarenin kısa sürede sona ermesi ile sonuçlandı. Afşarlardan Kırıklı koluna mensup Nadir'in Sünni mezhebe bağlı Afganlara karşı mücadelede başarılı olması ve 1736'da eyalet valileri ve İran ileri gelenleri tarafından Şah seçilmesi Osmanlı-İran ilişkilerinde din/mezhep eksenli yeni tartışmaların yaşanmasına zemin hazırladı. Tahta çıkarken Şiilere şart koştuğu hakiki Caferiliği kabul maddesini şah olduktan sonra da dört Sünni mezhebe ilaveten beşinci sünni mezhep olarak Osmanlılara kabul ettirmeye çalıştı.¹³ Osmanlı idarecileri Nadir Şah'ın ısrarlı tavrına rağmen Caferiliğin beşinci Sünni mezhep olarak kabulüne yanaşmadılar. Nadir Şah'ın İstanbul'a gönderdiği elçi ile yapılan görüşmelerde Osmanlı tarafının Sultan I. Mahmud'un "halife-i rûy-ı zemin", "zıllullah" ve "halîfetullah"¹⁴ unvanlarını öne çıkararak halifelğine

¹¹ Pîrizâde, s. 341-342). Bu hadis Rosenthal'in çevirisinin metninde yer almamakta, dipnotta *Sahih-i Müslim*'den tahrir edilerek manası verilmektedir. *A.g.e.*, s. 392, dn. 223.

¹² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 184-186; Djafar-Pour, *a.g.t.*, s. 59-62.

¹³ Nadir Şah'ın girişimleri ile ilgili gelişmeler için bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 230-234; V. Minorsky ve M. Aktepe, "Nadir," *İ.A.*, IX, s. 21-31.

¹⁴ Mustafa Kesbî, *İbretnü mâ-yı Devlet*, (haz. Ahmet Öğreten), Ankara 2002, s. 468-471.

vurgu yapmaları dikkat çekmektedir. Konumuz açısından değerlendirildiğinde bu tavır, diğer sebepler arasında, şöyle bir kaygıyı da akla getirmektedir: Osmanlı sınırlarına bitişik bir ülkede siyasi ve dini otoritesi ayrı Sünni bir devletin varlığı sonunda fiilen ikinci bir halifenin ortaya çıkmasına yol açabilir. Bu ise yukarıda aktarılan fetva metinlerinde de görüldüğü üzere Osmanlı idaresinin göze alamayacağı bir gelişme olurdu.

Osmanlı hilafeti ile ilgili 1720'li yıllarda meydana gelen gelişmeler konuyla ilgili belki eskiden beri var olan hassasiyetlerin belirgin bir şekilde ortaya çıkmasına vesile olmuş ve Osmanlı hilafeti düşüncesinin dini-siyasi temelleri konusunda önemli veriler sağlamıştır. Bu anlamda XVIII. yüzyıla ait verilerin ikinci önemli grubu 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi münasebetiyle ortaya çıkmıştır. Savaş devam ederken sulh ve muahedenin dinen cevazının temellendirildiği bir belgede Padişah III. Mustafa “Sultanü'l-müslimin... ve Halifetü Resulillah” unvanlarıyla zikredilmiş¹⁵ ve Padişahın hilafetine olan bu vurgu Osmanlı-Rus Savaşı sırasında savaş alanında vak'anüvis olarak görevli bulunması hasebiyle müzakereleri birinci elden bilgiye dayalı olarak aktaran Sadullah Enverî'nin yazılarına da yansımıştır.¹⁶

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile sonuçlanan müzakereler Osmanlıların hilafet konusunda temel yaklaşımlarını gös-

¹⁵ BOA, Hatt-ı Hümayun, 319, evrakın arkasına sonradan kaydedilen tarih, 1185/1771-72.

¹⁶ Birkaç örnek olması bakımından bkz. Muharrem S. Çalışkan, “Enverî Sadullah Efendi ve Tarihinin I. Cildinin Metin ve Tahlili,” doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, s. 125, 196, 313, 347, 352. Bu tavrın I. Mahmud'un 1730'da, III. Osman'ın 1754'te ve III. Mustafa'nın 1757'de tahta çıkışları münasebetiyle de vurgusuz bir şekilde sergilendiğini belirtmek gerekir. Bazı örnekler için bkz. Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi: Mür'î't-Tevârih, I, (haz. M. Münir Aktepe), İstanbul 1976, s. XIX, 11, 176-177; II-A, İstanbul 1978, s. 12, II-B, İstanbul 1980, s. 116-117.

teren önemli ipuçları ortaya çıkarmıştır. 1772 senesi müzakereleri sırasında Rus delegelerin Kırım'ın bağımsızlığı konusunu gündeme getirmeleri üzerine Osmanlı delegesi cevaben, devletin gücünün şeriatın külli ve cüzi bütün kurallarını uygulamaya dayandığını ve bu kuralları ihmale sadece kendilerinin değil, padişahın dahi ruhsatının bulunmadığını belirttikten sonra “is-tid’â-yı serbestiyet-i Tatar ise vücûduna cevâz-dâde-i şerîatımız olmıyan ictimâ’-ı halîfeteyn velvele-i fitne-engîzini müstelzim bir hâlet-i reddiye olub şimdiye dek vuku’ı mesbûk”¹⁷ olmamıştır diyerek kararlı bir şekilde teklifi reddetmiştir. Osmanlı delegesinin cevabı hakkında Hammer’ın verdiği bilgiler de önemlidir. Hammer, Osmanlı delegeleri adına Yenişehirli Osman Efendi tarafından verilen cevabı şöyle aktarmaktadır: “Sultan bütün Sünni Müslümanların halifesidir. Bunu, hükümdarları Sünni olan Hindistan, Buhara ve Fas üzerinde icra etmiyorsa, bu aradaki mesafenin büyüklüğünden kaynaklanan bir eksikliklerdir. Tatarların serbestiyetinin tanınması halifelik görevine ağır bir darbe vurulması anlamına gelecektir.”¹⁸ Hammer’ın aktardığı bu bilgiler şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi’nin yukarıda tam metni verilen birinci fetvası ile birlikte değerlendirildiğinde, XVIII. yüzyıl Osmanlı ulemasının hilafetin teklifi konusundaki tavrının temel unsurları ortaya çıkmaktadır.

Kırım’la ilgili kısmına gelince; uzun süre Osmanlı yönetiminde bulunan Kırım bağımsız olduğunda Osmanlı topraklarına bitişik bir bölgede bağımsız bir Sünni devlet konumun-

¹⁷ Çalışkan, “Enverî Sadullah...” s. 351. Bu cevabın biraz farklı ifadelerle zikredilmiş hali için bkz. Şem’dânîzâde, *Mür’î’t-Tevârih*, III, (haz. M. Münir Aktepe), İstanbul 1981, s. 16.

¹⁸ Joseph F. Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, IV, s. 632. Bu bilgiden beni haberdar eden ve ilgili kısmı Almandan Türkçeye çevirme lütfunda bulunan Prof. Dr. Kemal Beydilli’ye müteşekkirim.

da olacaktı. Yeni devletin başında bulunacak olan şahıs Kırım Müslümanlarının dini ve siyasi lideri olacak, yani fiilen halifenin fonksiyonlarını üstlenecekti. Bu ise Osmanlı topraklarına sınır olan bir bölgede kabul edilmesi şer'an caiz olmayan bir husustu. Ayrıca Kırım Hanlarının Osmanlı hanedanına karşı rekabet hissi bilinmekte idi. İstanbul'da bile padişahların yönetiminden memnun olmayan bazı kesimlerin Âl-i Osman yerine Âl-i Cengiz neden olmasın türü söylenti çıkardıkları ve bu tür beklentilerin XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam ettiği de bilinmektedir.¹⁹

Küçük Kaynarca Antlaşması müzakerelerinin en önemli tıkanma noktalarından birini hilafet kaygısı oluşturmuş görünmektedir.²⁰ Ağustos 1772 Fokşan barış görüşmelerinde Rus tarafı Kırım'a serbestiyet verilmesini teklif etti. Din ile ilgili ortaya çıkabilecek hususlarda görüş bildirmek üzere Ayasofya Şeyhi Yâsinîzâde Osman Efendi'nin de aralarında bulunduğu Osmanlı tarafı, teklifi Osmanlı sultanının halifelik haklarının saklı kalması, yani Kırım han ve kadılarının tayini ve hutbenin padişah adına okutulması şartıyla kabul etti. Rus tarafı da tamamen serbestiyet konusunda ısrar edince görüşmeler antlaşmazlıkla sonuçlandı. Sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa ve Rus Mareşali Kont Mihail Petroviç Rummyantsov'un görüşmelerin devam etmesi konusundaki tavırları sonucu Kasım 1772'de Bükreş'te müzakerelere tekrar başlandı. Osmanlı tarafını Reisülküttab Abdürrezzak Efendi'nin temsil ettiği müzakereler sırasında Ruslar hilafetle ilgili Osmanlı taleplerini, Osmanlılar

¹⁹ Feridun Emecen, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülâhazalar," *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 6 (2001), s. 63-76.

²⁰ Antlaşmanın gelişim süreci ve yeni bir değerlendirmesi için bkz. Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması," *DİA*, XXVI, s. 524-527.

da Tatarların serbestiyeti hususunu kabul ettiler.²¹ Bu husus daha sonra antlaşmanın 3. maddesinde “mezhepleri ehli İslâm-dan olup zat-ı madelet-simat-ı şehriyârânem *imamü’l-mü’minin* ve *halifetü’l-muvahhidin* olduğuna binaen tâife-i merkume akdolunan serbestiyet-i devlet ve memleketlerine hâlel getirmeyerek umur-ı mezhebiyyelerini taraf-ı hümayunum hakkına²² şeriat-ı İslâmiyye muktezasınca tanzim ederler”²³ şeklinde yer aldı. Böylece siyasi ve idari manada Osmanlı toprağı olmaktan çıkan Kırım’daki Müslümanların dinen Osmanlı halifesine bağlı kalmaları sağlanmaya çalışıldı.

Cevdet Paşa’nın belirttiğine göre, madde bu haliyle sonradan muğlak bulundu ve daha açık ifadelerin yer aldığı bir metin hazırlanarak Rusya’ya gönderildi. Muğlak bulunan hususun ne olduğu açık bir dille belirtilmemekle birlikte Kaynarca Antlaşmasıyla ilgili gelişmeleri aktarırken verdiği bazı bilgiler açıklayıcı mahiyettedir. Osmanlılar ilgili maddeyi, “hutbe ve sikkelerinin Âl-i Osman namına olmasıyla tefsir” etmiş ve Rusya tarafına da kabul ettirmişken Kırım Hanları bunu böyle anlamamışlar ve Kırım’da basılan paralarda Sultan I. Abdülhamid’in adına yer vermeyerek Selim Giray ve Devlet Giray hanlar bastırdıkları paraların bir yüzüne kendi adlarını koymuşlar, diğer yüzünde de

²¹ Hammer, *a.g.e.*, s. 633, 638; Beydilli, *a.g.m.*, s. 524.

²² Bu kelime *Tarih-i Cevdet*’te hataen “hulkuna” şeklinde yazılmıştır. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, tertib-i cedid, ikinci tab’ı, Dersââdet 1309, s. 359.

²³ BOA, Düvel-i Ecnebiye Defteri, 83/1, s. 145.; Küçük Kaynarca Antlaşmasının Osmanlı Arşivinde bulunan diğer nüshaları için bkz. Nâme-i Hümayun Defteri, IX/1, s. 24-30; Hatt-ı Hümayun, no. 58503; Fransızca metin için bkz. HR.SYS., 1186/1. XX. yüzyılın önemli İtalyan Oryantalistlerinden olan Nallino, Osmanlı delegasyonunun Rusların cehaletinden yararlanarak Osmanlı sultanını Müslümanların halifesi olarak kabul ettirdiklerini iddia etmektedir. Carlo A. Nallino, *The Caliphate*, (çev. F. R. Rodd), Cairo 1918, s. 11. İtalyancası *Califfato Ottomano* adıyla İtalya Hariciye Nezareti tarafından 1917’de yayımlanmıştır.

“*duribe fi Bağçe Saray*” ifadesine yer vermişlerdi.²⁴ Diğer bir ifadeyle, Kırım Hanları sikke meselesini tamamen siyasi iktidarıyla alâkalı görmüşler ve Osmanlıların aksine dinen bağlılık alanını ilgilendirdiğini düşünmemişlerdi. Bu durum sıkıntı yaratmış olacak ki Kırım antlaşmasının üçüncü maddesi farklı yorumlara mahal bırakmayacak şekilde açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştı. Buradaki hilafet vurgusu hem antlaşma metnindekinden hem de konunun tekrar teyid edildiği Aynalıkavak Tenkihnâmesinden daha fazla ve barizdir. Antlaşmada,

“bu babda vukûu muhtemel olan suretler ve avarızın defî ve Şeriat-ı garrâ muktezasınca *ictimâ’-ı halîfeteyn* mahzurunun indifai zımnında madde-i merkumenin tavih ve tebyîni mühim ve muktezî olduğuna binaen husus-ı mezbur şu vechile şerh u tafsîl olunur ki: (...) Tatar kavmi bi’l-ittifak bir hanı intihab eylediklerinde *hâdimü’l-haremeyni’ş-şerîfeyn* ve *imamü’l-müslimin* olan Padişah-ı Âl-i Osman hazretlerine ber mukteza-yı *hilafet-i uzmâ* arz u inhâ ve *sultanü’l-müslimin*²⁵ hazretleri dahi bir güne ta’lîl u ta’vîk etmeksizin der-akab nişan-ı şerîf-i Hilafetpenâhi i’ta ve teşrifatını irsal eyliye ve cumalarda ve idlerde Kırım hıttasında vâki kâffe-i mesacîd ve meâbidde hutbe ve revâc-ı sikke nâm-ı nâmî-i Âl-i Osman ile olarak”

denildikten sonra Kırım’da görev yapacak kadıların da kendi uleması arasından seçileceği ve kadiasker tarafından herhangi bir ücret alınmadan “izn-i şer’î” gönderileceği belirtilmektedir.²⁶ Bu maddenin devamında sultanın konumu “Şeriat-ı garra muktezasınca Padişah-ı İslâm hazretleri *halîfetü’l-uzmai’l-müslimin* ve *imamü’l-muvahhidin*” şeklinde tamamen dini açıdan vurgulanmıştır.

²⁴ Cevdet, *Tarih*, I, 246-247.

²⁵ Vurgular bize ait.

²⁶ Belgenin tam metni *Tarih-i Cevdet*’in ekler kısmında yer almaktadır. II. 302-303.

Küçük Kaynarca Antlaşmasının 3. maddesi ile belirlenen Kırım'ın siyaseten serbest bırakılması ve dinen Osmanlı hilafetine bağlı kalması hususu sıkıntı kaynağı olmaya devam etmiştir. Antlaşma sonrasında Kırım halkı bu maddeyi benimseyenler ve karşı çıkanlar olarak ikiye bölünmüş ve ikinci grubun temsilcileri İstanbul'a gelerek maddenin uygulanmaması yönünde girişimlerde bulunmuşlardı. Hatta Rusların desteklediği Şahin Giray Osmanlı halifesinden tamamen ayrılma taraftarıydı. Nitekim Halil İnalcık'ın ifadesiyle, "Müslüman ahali ona Rusların ortağı bir kâfir gözüyle bakmaya başladı."²⁷ Padişah da aslında Kırım'ın serbestliğini kabullenmedi ve duruma son vermenin bir yolunun bulunması arzusunu izhar etti.²⁸ Kırım'daki gelişmelerden duyulan kaygı resmi yazışmalara da yansımaktaydı. Nisan 1776 tarihinde Rus Çariçesine gönderilen hatt-ı hümayunda da "Tatar serbestisi ve hânân-ı Kırım'ın intihab-ı tavaif-i Tatar ile nasbları hususu ictima'-ı halifeteyn mahzur-ı azîmini müstelzim" olacağına dikkat çekilmişti.²⁹ Kırım'daki siyasi gelişmelerin Osmanlı aleyhine seyretmesine gösterilen en somut tepki, Rusya tarafından desteklenen Şahin Giray'ın hanlığının sultan-halife tarafından onaylanmamasıydı. Dahası, Osmanlı Devleti serbestiyet muhaliflerinin de etkisiyle Selim Giray'a "nişan-ı şerif"³⁰ verdi. Bu ise yukarıda metni verildiği üzere, hem

²⁷ Halil İnalcık, "Kırım/Kırım Hanlığı (1441-1783)," DİA, XXV, s. 454.

²⁸ *Tarih-i Cevdet*, II, 317.

²⁹ BOA, Hat, 761, 20 Safer 1190/10 Nisan 1776.

³⁰ Nişan-ı Şerif Kırım meselesi bağlamında şöyle tarif edilmiştir: "Mutad üzere hânân hazeratının azl ü nasblarında yazılagoon tevcih-i berat-ı âli-şanî olmayıp şeriat-ı garra muktezasinca Padişah-ı İslâm hazretleri Halîfetü'l-Uzmâi'l-Müslimîn ve İmamü'l-Muvahhidîn olmak cihetiyle ictima'-ı halifeteyn mahzurunu def' u izale zımnında kavm-i Tatar a'kâb-ı Cengiziyeden intihab ve ihtiyar eyledikleri Han'ın nasbına izn-i Sultanî hukukunu müş'ir hânân hazeratının şanlarına layık elkâb yazılacak nişan-ı mülafe-fet-unvan-ı Padişahiden ibaret olduğu beyanıyla taraf-ı Devlet-i Aliyyeden bir kıt'a vesika i'tasını istida eder." *Tarih-i Cevdet*, II, 303.

antlaşmanın 3. maddesine hem de sonradan ilgili maddeyi açıklamak üzere, Rusya tarafına verilen metne aykırı idi. Bu gelişmelerin doğurduğu gerginlik Kırım'da çok sayıda Müslümanın katledilmesine ve binlercesinin Osmanlı Devletine sığınmasına yol açtı. İki devlet arasında savaş havası ağır basmışken Fransa'nın devreye girmesiyle başlayan müzakereler Küçük Kaynarca Antlaşmasının gözden geçirilmesiyle sonuçlandı. 1779 Ocak ayında imzalanan ve Aynalıkavak Tenkihnâmesi adı verilen bu metinde de Osmanlı padişahının bütün Müslümanların halifesi olduğu hususu tekrar vurgulanmıştır.³¹

Ancak siyaseten serbest bırakılan Kırım'ın dinen Osmanlı halifesine bağlı kalması uzun süreli olamayacaktı. Nisan 1783'te Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi ve Ocak 1784'te Osmanlı Devletinin bu ilhakı tanınması Osmanlı'nın bölgeyle ilişkilerinde bir dönüm noktası oluşturdu. Kırım'ın kaybını bir türlü hazmedemeyen Osmanlı Devleti onu kurtarmak gayesiyle 1787'de Rusya ile tekrar savaşa başladı. Fakat mağlup olunca imzalanan 1792 Yaş Antlaşması ile bölge müslümanlarının Rus hâkimiyetine girmesini kabul etti. Ruslar Kırımlıların Osmanlı halifesine bağlılığını sona erdirmek için müftü ve kazaskeri maaşlı memur statüsüne indirdi. 1794'te de Müslüman İdâre-i Rûhâniyyesi adlı teşkilatı kurarak din işlerini tamamen hükümetin kontrolü altına alındı. Böylece Küçük Kaynarca Antlaşmasının ve Aynalıkavak Tenkihnâmesinin hilafetle ilgili hükümleri geçersiz kalıyor ve "müftü tayin edilmek için... Rusya idaresine istenilen ölçüde bağlı olmak yeterli kabul ediliyordu."³²

³¹ BOA, Hatt-ı Hümayun, no. 58511(h. 1193/Mart 1779); BOA, Düvel-i Ecdenbiye Defteri, 83/1, s. 154; *Tarih-i Cevdet*, II, 329-335. Bu gelişmeler hakkında genel bilgi için bkz., Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 443-453.

³² Hakan Kırımlı, "Kırım/Rus İdaresi Dönemi," *DİA*, XXV, 458.

Küçük Kaynarca Antlaşmasında sultanın halifeliğini vurgulamak amacıyla kullanılan unvanların hiçbirisi bu dönemde ortaya çıkmış unvanlar olmayıp, XVI. yüzyıldan beri kullanılmaktadır: *Hâdimü'l-haremeyni's-şerîfeyn*³³ Yavuz Sultan Selim'den, *halîfetü'l-uzmâi'l-müslimin* de Kanuni Sultan Süleyman'dan itibaren kullanılan unvanlardı. Bu anlayışın *imamü'l-mü'minin*, *halîfetü'l-muvahhidin* ve *imamü'l-muvahhidin* kavramlarıyla teyid edilmesi de dikkat çekmektedir. Aynı şekilde, Kanuni döneminden itibaren benimsenen anlayışa göre saltanat makamına oturan kişinin aynı zamanda halife olduğu hususu³⁴ yukarıdaki alıntılarda görülen *Sultan*, *İmam* ve *Halife* tabirlerinin birbirlerinin yerine kullanılmasında da tezahür etmektedir. Bütün bunların ötesinde, bilindiği kadarıyla Osmanlı tarihinde gayrimüslim bir devlet ile yapılan bir barış antlaşması metninde Osmanlı sultanının bütün Müslümanların halifesi olduğu ve tek halife³⁵ vurgusu ilk defa vuku bulması bakımından dikkat çekmektedir.

³³ Bu terkinin zaman zaman farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir. “Hâkim-i Haremeyni's-Şerîfeyn,” (*Tarih-i Selaniki*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, s.35), “Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere ve Kudüs-ü Şerîf-i Mubarekin hâdim ve hâkimi” (Düvel-i Ecnebiye Def., 83/1, s. 142, 203, 215; Hat, 58511; “Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevverenin hâdimi ve Kudüs-i Şerîfin hâmisî” (Enverî, s. 342). Bu farklı kullanımların belgelerde daha çok padişahın elkabının sıralandığı bölümlerde görüldüğünü belirtmek gerekir.

³⁴ Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650*, New York 2002, s. 116, 125-127.

³⁵ İki halife bulunması durumunda birinin katledilmesi konusunda Pîrizâde Mehmed Efendi'nin ifadeleri çok nettir. Mütেকaddimin ve Mütעהhirin ulemanın görüşüne göre, bir asırda “iki imamın mansıb-ı hilafette ictimâ'ı caiz olmayıp...imam-ı vâhîde Bey'at lâzime-i zimmet-i ümmettir...belde-i vâhidede ...iki imamın hükmü ve tasarrufu caiz değildir diye ulema ittifak eyledi” demektedir. İbn Haldun, *Mukaddime*, (çev. Pîrizâde Mehmed Sahib), İstanbul 1275, I, 341-342. Ayrıca Osmanlı medreselerinde okutulan temel eserlerden biri olan Şerhu'l-Makasîd'da da aynı zamanda iki imamın caiz olmadığı belirtilmektedir. Taftazani, *Şerhu'l-Makasîd*, İstanbul 1305, II, 272.

Küçük Kaynarca Antlaşması modern hilafet meselesinde çok önemli bir yere sahiptir. Zira üç asra yakın bir zamandır zaman zaman ön plana çıkarılan Osmanlı hilafet vurgusu ilk defa bir uluslararası anlaşma metninde böylesine açık bir şekilde yer almaktaydı. İkincisi Osmanlı yöneticileri devleti güçlendirme çabalarında hilafet kurumunun nüfuzundan yararlanma istek ve kararlılığını göstermişlerdi. Üçüncüsü ve müstakbel gelişmeler açısından daha önemlisi, kendilerinden önce uzun süre ayrı olan dini ve siyasi liderliği XVI. yüzyılda padişahın şahsında birleştiren Osmanlı, iki küsur asır sonra sultan-halifenin siyasi ve dini otoritesinin ayrılığını ifade eden bir antlaşmayı kabul etmekteydi. Küçük Kaynarca bu anlamda ilk antlaşma olması ve bir örnek teşkil etmesi bakımından da ayrıca önemlidir. Bu antlaşmada sultanın Kırım'da meydana gelecek siyasi ve idari düzenlemelere hiçbir şekilde karışmayacağı ve Kırımlılar kimi liderliğe seçerse halifenin onu tanıyacağı açıkça belirtildi. Sultanın dini ve siyasi otoritesinde kabul edilen bu ayrılık Küçük Kaynarca Antlaşması metninin elkap bölümüne de yansır. Şöyle ki; Mekke, Medine ve Kudüs ile başlayarak İstanbul, Edirne ve Bursa'nın ardından Arabistan, Anadolu, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarındaki önemli yerler zikredilerek “eyalat-ı Tatarı dair ol-havalilerde vâki” umum sığınak ve bi'l-cümle Tatarın *Halife-i a'zam*’ı ve “kezalik etrafında vâki cümle oymakân ve muzâfâtiyle” Bosna, Belgrad, Sırp hükümeti, Arnavutluk, Eflak ve Boğdan, “ve etraflarında vâki kılâ’ u husûn ve tarif u tasniften müstağni nice bikâ’ u bûldanın *Padişah*”ı olduğu belirtilmektedir. Bu ilginç ayırım 1830'lara kadar Rusya ile yapılan antlaşma metinlerinde aynı formatta yer alır.³⁶

³⁶ Birkaç örnek olması bakımından bkz. BOA, Düvel-i Ecnebiye Defteri, 83/1, s. 142-143, 215.

Osmanlı Devletinin XIX. ve XX. yüzyıllarda kaybettiği topraklardaki Müslümanlar için aynı anlayışa bağlı kalınarak düzenlemeler yapılacak ve Müslümanların dinen Osmanlı halifesine bağlı kalmaları ve bunun göstergesi olarak hutbelerde sultan-halifenin isminin zikredilmesi bir çözüm olarak görülecektir. Hatta bu sorumluluğun bir gereği olarak şeyhülislâmlık, kaybedilen topraklardaki Müslümanların dini hayatlarını nasıl düzenleyeceklerine dair bir talimatnâme bile hazırlayacaktır.³⁷

Osmanlı'nın kendi iç düzenlemelerinde de sultanın dini ve siyasi otoritesinin ayrılığı anlayışı giderek yerleşmeye başlayacaktı. Tanzimat döneminde uygulamaya koyulan Osmanlılık anlayışı ve Müslim gayrimüslim eşitliği prensibi aslında Sultanın siyasi otoritenin başı olarak din farkı gözetmeksizin bütün Osmanlıları temsil ederken Müslümanlar için de hilafet makamında bulunmaktaydı.³⁸ Bu ayrılık 1876 Kanun-ı Esasisi 4. maddesinde “Zat-ı hazret-i padişahi hasbe'l-hilafe din-i İslâmın hamisi ve bilcümle tebca-i Osmaniye'nin hükümdar ve padişahıdır”³⁹ şeklinde ifadesini bulmuştu. Aynı ayrılık çizgisi Türkiye Büyük Millet Meclisinin 1922'de saltanatı hilafetten ayırarak sona erdirmesi ve Osmanlı hanedanından Abdülmecid

³⁷ *Yunanistan ve Romanya ve Sırbıye ve Bulgaristan ve Karadağ'da Bulunan Cemaat-i İslâmiyenin Hususat-ı Mezhebiyyeleri Hakkında Canib-i Şeyhülislâmiden Kaleme Alınan Talimattır*, İstanbul 1302. Bu talimatın bir fotokopisini temin eden meslektaşım İlhami Yurdakul'a teşekkür ederim.

³⁸ Tanzimat ve ağırlıklı olarak II. Meşrutiyet dönemi müslim-gayrimüslim eşitliği meselesinin bir değerlendirmesi için bkz. İsmail Kara, “Müsâvat yahut Müslümanlara Eşitsizlik: Bir Kavramın Siyaseten/Dinen İnşası ve Dönüştürücü Gücü,” Azmi Özcan (ed.), *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul 2000, s. 307-347.

³⁹ Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, yenilenmiş 2. baskı, İstanbul 2000, s. 43.

Efendi'yi de siyasi güçten tamamen yoksun bir halde halife tayin etmesiyle zirveye ulaşmıştı.⁴⁰

Bu meselede dikkat çeken hususlardan biri de Osmanlı hilafetine muhalif bazı İngiliz ve Arapların da siyasi otoriteden yoksun bırakılmış ve sadece dini yönüyle öne çıkarılmak istenen bir hilafet anlayışını savunmuş olmalarıdır. Modern dönem Osmanlı hilafet meselesi literatürü açısından önem taşıyan yayınlardan *The Future of Islam* adlı eserin yazarı Wilfred Scawen Blunt, Osmanlı hilafeti sonrasında kurulmasını tasavvur ettiği yeni hilafet makamının sadece dini bir kurum olacağını ve otoritesini de belli şartlarla sınırlandırılmış olarak icra edeceğini ileri sürmekteydi.⁴¹ Blunt'ın zikredilen kitabından etkilendiği iddia edilen Abdurrahman Kevâkibî⁴² *Ümmü'l-Kura* adlı eserinde Osmanlı Devletinin ve onun asli unsuru konumundaki Türklerin İslâmın yenilenmesini, güçlenmesini sağlayacak özelliklerden mahrum olduğunu bu nedenle hilafetin Osmanlılardan alınması ve sadece dini otoriteden müteşekkil bir makam haline getirilmesini savunmuştur. Hilafetin Kureyş kabilesine mensup bir Arap'a verilmesi ve Mekke'nin hilafet merkezi yapılmasını açıkça teklif eden ilk Arap olma özelliğini de taşıyan Kevâkibî, müslüman toplumlardan seçilecek temsilcilerden oluşacak bir heyet-i şura tarafından belirlenecek halifenin İslâm dünyasının dini işleriyle ilgilenebileceğini savunmaktaydı.⁴³

⁴⁰ Azmi Özcan, "Hilafet/Osmanlı dönemi," *DİA*, XVII., s. 547.

⁴¹ Wilfrid Scawen Blunt, *The Future of Islam*, London 1882, s. 189-190.

⁴² Blunt'ın eserindeki görüşlerinden Kevâkibî'nin ne denli etkilendiği konusunda bir araştırma için bkz. Sylvia G. Haim, "Blunt and al-Kawakibi," *Oriente Moderno*, XXXV (1955), s. 132-143.

⁴³ Abdurrahman Kevâkibî, *Ümmü'l-Kura*, Beyrut 1982, s. 236 vd. Kevâkibî'nin Osmanlı muhalifi olma süreci ve fikirlerinin kısa bir değerlendirmesi için bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed," *DİA*, XXV, 339-340.

XVIII. yüzyılda Osmanlı üst yönetiminin halifenin tekliği konusunda yaptığı vurgu, “taaddüd-i hulefa” ve “ictima-ı halifeteyn” ihtimaline karşı gösterdiği teyakkuz ve tedirginliğin çok üst düzeyde olduğunu belirtmek abartılı olmasa gerek. Belirtilmesi gereken bir diğer husus da bu anlayışın dönemsel olmadığı ve Osmanlı Devletinin sonuna kadar hilafetin tekliği anlayışının ulema arasında devam ettiğidir. Son şeyhülislâm Mehmed Nuri Efendi’nin 1920’lerde bu anlayışı, *ehlül-hal ve ’l-akd* tarafından bey’at edilen halifeden başka bir halife nasbının katiyyen caiz olmayacağı, böyle bir teşebbüs olursa da ikinci halifenin hadis gereği “izale-i vücûdı cihetine gidilmesi”⁴⁴ gerektiği şeklinde dile getirmesi dikkat çekicidir. Mehmed Nuri Efendi’nin konuyla ilgili ifadeleri mana itibariyle Yenişehirli Abdullah Efendi’nin yukarıda tam metni verilen ikinci fetvasıyla aynıdır.

Halifenin tekliği anlayışı zamanla Osmanlı sınırları dışında da giderek güçlenmiş görünmektedir. Örneğin XVI. yüzyılda Osmanlı hilafetini kabul etmeyerek “İmamet” ve “hilafet” iddiasında bulunan ve bu iddiasını Kureyş kabilesine mensubiyetle desteklemeye çalışan⁴⁵ Fas sultanlığı XVIII. yüzyılda Osmanlı sultanının hilafet konumunu kabul eder noktaya gelmişti. 1730’da tahta çıkan I. Mahmud’a gönderilen tebrik mektubunda Fas Sultanı Abdullah’ın padişah için “imam” ve “emîr-rû’l-mü’minîn” unvanlarını kullanması dikkat çekici olmakla

⁴⁴ İlhami Yurdakul, “Şeyhülislâm Dürrizâde Abdullah Beyefendi ile Şeyhülislâm Medenî Mehmed Nuri Efendi’nin Hilafet Hakkında Muhtıraları,” *Divan*, 1999/1, s. 241.

⁴⁵ Abderrahmane el-Moudden, “Sharifs and Padishahs: Moroccan Ottoman Relations from the 16th through the 18th Centuries,” doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 1992, s. 61; a.mlf., “The Idea of the Caliphate between Moroccans and Ottomans: Political and Symbolic Stakes in the 16th and 17th Century-Maghrib,” *Studia Islamica*, 1995/2 (Octobre) 82, s. 103-112.

beraber Fas sultanının bu dönemde aynı unvanları kendisi için de kullandığını belirtmek gerekir.⁴⁶ 1770’li ve 1780’li yıllarda Osmanlı Devletinin Rusya’ya karşı zor durumda bulunduğu sırada Fas’ın savaş malzemesi ve nakit desteği söz konusudur. Konuyla ilgili yazışmalar Osmanlı Sultanının halifelîği hakkında da önemli veriler içermektedir. Örneğin I. Abdülhamid’in Fas’tan para desteği talebi üzerine Fas Sultanı III. Muhammed eşrafı ve ulemayı toplayarak “emîrû’l-mü’minin küllihim (bütün Müslümanların emiri) bizden para yardımı istemektedir. Allah’a yemin olsun ki bu parayı sadece cihat için topladım”⁴⁷ ifadesini kullanmış ve bu vesile ile Osmanlı Sultanını hangi konumda gördüğünü belirtmişti. İstanbul’a gönderilen mektuplarda da padişahın halifelîği açıkça ifade ediliyordu.⁴⁸

Aynı dönemde Osmanlı padişahı da Fas sultanlığına karşı olumlu tavırlar sergiler. Küçük Kaynarca müzakereleri sırasında Osmanlı delegesinin, halifenin uzaklığından dolayı Fas üzerinde hilafet iddiasında bulunmadığını belirtmesi önemli bir göstergedir. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı üst yönetimi Fas’ın dini, siyasi ve idari anlamda iç işlerine müdahil olmayacağını kabul etmekteydi. Ancak bu durum, Osmanlı Devletinin Fas’a karşı kayıtsız kaldığı anlamına gelmez. Eylül 1782’de akdedilen ve müzakereleri üç yıl süren Osmanlı-İspanya dostluk ve ticaret antlaşması görüşmeleri sırasında Osmanlı yönetimi hila-

⁴⁶ Moudden, *a.g.t.*, s. 228. Yenişehirli Abdullah Efendi’nin yukarıda nakledilen birinci fetvasına göre uzaklık sebebiyle Fas sultanlarının hilafet unvanlarını kullanmalarının caiz görüldüğü düşünülebilir.

⁴⁷ *A.g.t.*, s. 297, dn.98.

⁴⁸ Bu dönemde Fas ile ilgili diğer gelişmeler için bkz. Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid*, İstanbul 2001, s. 212vd; Mustafa L. Bilge, “Fas/Osmanlı-Fas Münasebetleri,” *DİA*, XII, 190-192.

fetten dolayı bazı hassasiyetlerini dile getirmişti.⁴⁹ İspanya elçisi Osmanlı Devletinin düşmanlarına karşı İspanyanın yardım etmemesi maddesine karşılık İspanya düşmanlarına karşı da Osmanlı Devletinin yardım etmemesi fıkrasının eklenmesini teklif edince, bu teklif kabul edilmez. Nedenlerden birincisi İspanya ile Garp Ocakları korsanları arasında çıkacak bir anlaşmazlıkta İspanya bu maddeye binaen Garp Ocaklarına yardım yapılmamasını talep edebilirdi. Bu ise kabul edilemezdi, çünkü “Garp Ocakları tevâbi’-i Devlet-i Aliyyeden oldukları cihetle be-her hal muâvenet olunmak lazım gelir” di. İkincisi “Fas hâkimi gibi mülûk-i İslâmiyyeden biri İspanyalı ile muharebeye mübaşeret edip de Devlet-i Aliyyeden istimdad edecek olduğu halde ehl-i İslâma iâne farz olmak hasebiyle ve cihet-i câmia-i hilafet takrîbiyle Devlet-i Aliyyenin iâne etmesi farîzadan olur.”⁵⁰ Böyle bir madde antlaşmada yer alacak ise o zaman hasım tabiri yerine “düvel-i Nasâra” tabiri kullanılmasının önerilmesi de Osmanlı tarafının zihniyetini ve din temelli bakış açısını ortaya koyması bakımından önemlidir. Nitekim antlaşmanın birinci maddesinde İspanya ile Müslüman devletler arasında meydana gelebilecek bir anlaşmazlıkta “ittihad-ı diniyye” sebebiyle Osmanlı Devletinin tarafsız kalamıyacağı belirtilerek bu bakış açısı teyid edildi.⁵¹

Burada Osmanlı yönetiminin zihnindeki bir ayırımı da işaret etmek gerekir. Buna göre, Osmanlı Devleti Fas üzerinde hi-

⁴⁹ Antlaşma ile ilgili müzakereler için bkz. Kemal Beydilli, “İspanya/İspanya-Osmanlı İlişkileri,” *DİA*, XXIII, 166-167.

⁵⁰ *Tarih-i Cevdet*, II, s. 193.

⁵¹ “Devlet-i Aliyye muktezâ-yı ittihad-ı diniyye üzre mülûk-ı İslâmiyyeden Fas ve Yemen hâkimlerinden gayrı düvelden birisiyle İspanya Devleti beyninde muhâsama vukûunda kat’an ve kâtibeten bir bahane ve illet ile hiçbir vakitte İspanya Devletinin hasmı olanlara sırrî ve cehrî îânet ve müzaheret eylemeyüp kâmilten bîtaraf ola.” *A.g.e.*, s. 200.

lafet iddiasında bulunmamakla birlikte Müslüman bir devlet olması yani “ittihad-ı din” sebebiyle onları “câmia-ı hilafet”ten görüp gerektiğinde yardım etmek zorunluluğunu hissetmeleridir. Fas sultanlarının Osmanlı hilafetini kabul etmeleri de aynı anlayışla temellendirilmiş görünmektedir.

II

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meydana gelen diğer bazı gelişmeler de Osmanlı hilafetinin nüfuz alanını genişletici ve tek halife olarak kabulü sürecini güçlendirici etki yapmıştır. I. Abdülhamid’in Kafkasya’dan Orta Asya’ya kadar olan bölgedeki Müslümanların liderleriyle ilişkileri geliştirme çabaları bu anlamda önemli katkı sağlamış görünmektedir.⁵² Ayrıca Hindistan’ın çeşitli bölgelerinin yöneticileri giderek baskısını hissettikleri yabancı nüfuzuna karşı hilafet makamında bulunan Osmanlı padişahına müracaat ederek yardım talep etmişlerdi. Özellikle Malabar ve Meysûr sultanlıklarının 1770’lerin ikinci yarısından itibaren kısa aralıklarla hilafet merkezi olarak İstanbul’a elçiler gönderdikleri bilinmektedir. Daha ilginç olanı, Hindistan’daki sömürgeci faaliyetlerine karşı duran Müslüman liderlerin dirençlerini kırmak için İngilizlerin Müslümanların halifesi sıfatı ile Padişaha müracaat ederek İngiltere güçlerine karşı savaşılmaması yönünde müdahalede bulunulmasını istemeleriydi. İngilizlerin bu minval üzere müracaatları XIX. yüzyılda da gerektiğe tekrarlanmıştı.⁵³

⁵² I. Abdülhamid’in Osmanlı sınırları dışındaki Müslümanlarla ilişkileri konusunda bkz. Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, 217-225.

⁵³ Hindistan’daki bazı Müslüman liderlerin ve İngilizlerin Osmanlı hilafeti vurguları hakkında geniş bilgi için bkz. Azmi Özcan, *Pan-İslâmizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, ilaveli 2. baskı, Ankara 1997, s. 17 vd.

Osmanlı sultanlarının hilafetine vurgu yapılan bu devir aynı zamanda devletin sıkıntılı günler geçirdiği bir dönemdir. 1768'den 1792'ye kadar aralıklarla 24 yıl devam eden savaş hali Osmanlı yönetimini maddeten ve manen desteğe muhtaç duruma getirdi. Kırım gibi Müslüman bir bölgenin kaybının doğurduğu sıkıntılar sadece maddi alanla sınırlı kalmadı, hilafet merkezi olarak İstanbul'a sığınmalar ve Kırım'ı kurtarma talep ve beklentileri "dini" duyguları güçlendirdi. III. Selim döneminde gerçekleştirilecek reformlarla ilgili layihalarda maddi tedbirlerin yanı sıra mutlaka başvurulması gerekir tarzında manevi tedbirlerin zikredilmesi,⁵⁴ bir defterdarın kaleminden yazılan ıslahat layihasında görülen padişahın halifelik vasfına yapılan vurgunun ardından "hilaf-ı şer'-i şerif olan nizam ve siyasetin kat'ân fâ'ide ve semeresi" olmayacağı uyarısı din merkezli bakış açısının önemli göstergeleridir.⁵⁵ Aynı dönemde, Halveti, Kadiri, Sa'di ve Mevlevi ve son olarak Nakşbendi-Müceddidi gibi Sünni tarikatların ciddi bir nüfuz artışı sağladıkları tespitini de zikretmek gerekir.⁵⁶

XVIII. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı sultanının hali-felik konumu ciddi sarsıntılara maruz kaldı. 1798'de Osmanlı'nın beklemediği bir anda Fransa'nın Mısır'ı işgali sultan-halifenin kendi yönetimindeki Müslümanları koruma hususunda düştüğü zaafı gözler önüne serdi. İngilizlerin de desteğiyle Fransa'nın bölgeden çıkarılmasının rahatlığı hissedilmeden Sultanın hilafetini daha fazla sarsıcı yeni gelişmeler oldu. 1516'dan itiba-

⁵⁴ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri," İlmî Araştırmalar, 8, (1999), s. 37-39; a.mlf., "Islahat/XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Kadar," DİA, XIX, s. 178.

⁵⁵ Ergin Çağman, "III. Selim'e Sunulan Bir Islahat Raporu: Mehmet Şerif Efendi Layihası," *Divan* 1999/2, sayı 7, s. 217-233. Bu layihada sultan için "halife-i rûy-ı zemin, zıllulah, padişah-ı İslâm" unvanları kullanılmaktadır.

⁵⁶ Butrus Abu-Manneh, *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century*, İstanbul 2001, s. 7-12.

ren Osmanlı sultanlarının iftiharla kullandıkları hâdimü'l-haremeyni's-şerifeyn unvanı Vehhabilerin Mekke ve Medine'yi ele geçirmeleri ve kendi ilkelerini kabul etmeyen Müslümanları Hacdan men etmeleriyle anlamını kısmen yitirdi.⁵⁷ Çünkü Halife Haremeyn'e fiilen hizmet edemez duruma gelmişti. Osmanlı halifesi için daha da vahim olan gelişme, Suudilerin saltanat ve hilafet iddiasında bulunduklarına dair bazı haberlerin İstanbul'a ulaşmasıydı.⁵⁸ III. Selim bu sıkıntılı ortamda önce tahtını, sonra da hayatını kaybederken hilafet kurumunu etkili bir şekilde kullanacak olan II. Mahmud (1808-1839) da meseleyi halletmede yetersiz kalacaktı. Sultanın hâdimü'l-haremeyni's-şerifeyn unvanını kurtarma görevi Mısır'ın yeni valisi Mehmed Ali Paşa'ya verilmişti.⁵⁹

Sultan Mahmud hilafet konumu açısından önemli bir tehlikeyi bertaraf ederken aslında ilerde oluşacak başka bir tehlikeye de zemin hazırlamıştı. Tanzimata kadar Hicaz'ın Mehmed Ali Paşa nüfuzunda kalması bir tarafa, Vehhabi gailisinin halledilmesinden hemen sonra 1821'de Yunan isyanının başlaması ve isyanın bastırılmasında Osmanlı ordusunun başarısız olması Mehmed Ali Paşa'nın desteğini yine gündeme getirdi. Paşa'nın Yunanlılara karşı sağladığı başarı bir yandan merkezi otoriteye destek anlamına gelirken, diğer taraftan kendi otoritesinin güçlenmesine yaptığı katkı belki daha büyük olmuştu. Mehmed Ali Paşa'nın nüfuzunun sürekli artış gösterdiği bu dönemde Sultan,

⁵⁷ Vehhabiliğin doğuşu ve Hicaz bölgesinde Osmanlı otoritesini zayıflatma süreci ile ilgili olarak bkz. Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahse'da Osmanlı Hâkimiyeti*, Ankara 1998, s. 17-45.

⁵⁸ BOA, Hatt-ı Hümayun, 3839-B, 7 Receb 1222/11 Eylül 1807. Konuyla ilgili yazışmaların bazıları için bkz. Hatt-ı Hümayun, 3839, 3839-A, 3839-C, 3839-D.

⁵⁹ Mehmed Ali Paşa'nın Vehhabileri Hicaz'dan çıkarması ile ilgili detaylar için bkz. Kurşun, a.g.e., s. 48-59.

Yeniçeri Ocağını ilga ederek (Haziran 1826) başlattığı çok yönlü ve köklü reformlar dolayısıyla maddi ve manevi anlamda her kesimin desteğine ihtiyaç duyar hale geldi. Bu çerçevede ulema ve ümeranın sultana verdiği destek bilinmektedir.⁶⁰ Ancak Sultanın reformlarına karşı da ciddi bir tepki vardı. Özellikle Yunan isyanının başarıya ulaşması ve Ruslara karşı alınan yenilginin yanı sıra, reformların “gelenekçi” kanatta uyandırdığı “gâvur padişah” ithamıyla dile getirilen tepkiler, Sultanın kendi konumunu her alanda olduğu gibi dinen de kuvvetlendirmesi zaruretinin doğurdu.⁶¹

Bu çerçevede ele alındığında II. Mahmud’un şeyhülişlâm Yâsincizâde Abdülvehhab Efendi’den sultan-halifeye itaat konusunda bir risale yazmasını istemesi anlamlıdır.⁶² Ocak 1832 tarihli *Hulasatu’l-Burhan fi İtaati’s-Sultan* adlı risale önce Arapça yazılmış sonra Türkçeye çevrilerek birlikte yayımlanmıştı. Arapça ve Türkçe yayımlanmış olması mesajın ulaştırılması gereken hedef kitle bakımından da anlamlı görünmektedir. Bilindiği kadarıyla Osmanlı tarihinde bir şeyhülişlâm tarafından yazılan ve görevdeyken yayımlanan bu türde ilk ve tek risale olma özelliği de taşımaktadır.⁶³ Tamamı 31 sayfa olan ve 25 ha-

⁶⁰ Uriel Heyd, “The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II,” *Studies in Islamic History and Civilization*, Jerusalem 1961, 64-96, Avigdor Levy, “The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Mahmud II,” E. A. Bagader (ed.), *The Ulema in the Modern Muslim State*, Kuala Lumpur 1983, s. 29-53.

⁶¹ Heyd, *a.g.m.*; Seyfeddin Erşahin, “The Ulema and the Reforms of Mahmud II,” yüksek lisans tezi, Manchester University 1990, s. 15-19.

⁶² II. Mahmut döneminde iki defa şeyhülişlâmlık görevine getirilen Abdülvehhab Efendi ilkinde Mart 1821-Kasım 1822, ikincisinde ise Mart 1828-Şubat 1833 tarihleri arasında bu makamda kaldı. Mehmet İpşirli, “Abdülvehhâb Efendi, Yâsincizâde,” *DİA*, I, 285-286.

⁶³ Hilafet risalesi denilebilecek ilk risale Lutfi Paşa’nın 1554’te kaleme aldığı *Halasu’l-ümme fi ma’rifeti’l-eimme* olup yayımlanmamıştır.

dis zikredilen risalenin bir diğer özelliği de sonra yazılan hilafet risalelerine kaynak teşkil etmesidir.⁶⁴

Konumuz açısından risalenin içeriği oldukça önemlidir. Padişah için “halifetullah”, “halife-i İslâm”, “zıllullahi fî'l-âlem”, “halife-i rûy-ı zemin,” emîrû'l-mü'minin”, “imam-ı müslimin”, “padişah-ı İslâm ve sultan-ı İslâm” unvanlarının kullanıldığı risale her ne halde olunursa olunsun sultan-halifeye itaat ve emrini yerine getirme anlayışını savunmaktadır. “Bir kimse (...) eğer imamü'l-müslimine isyan ederse ecr u sevabının küllisi gideceğini ve halife-i İslâma hiyanet ve adem-i itâati kast eden kimse...kendisini İslâmiyetten çıkarmış olacağını”(s. 26) belirttikten sonra “Etîullâhe ve etîu'r-resûle ve ûli'l-emri minküm ayet-i kerimesinde olan ûlu'l-emr'den dahi murâd padişah-ı İslâm olduğu mukarrerdir”(s. 27) denilerek kime itaat edileceği konusunda yoruma mahal bırakılmaz.

Dönemin gelişmeleri ışığında bakıldığında Şeyhülislâm Abdülvehhab Efendi, sultanla ilgili ithamlara dolaylı da olsa cevap vermektedir. Sultan-halifenin âdil olmadığı, açıkça zulmettiği düşünülse dahi buna tahammül ve sabretmek gerektiğini belirtmesi tesadüfi olmasa gerek. Aynı şekilde, halifenin sevilmeyen davranışlarından dolayı ona itiraz edilmemesi ve itâatten vazgeçilmeyerek sabredilmesini istemesi de anlamlıdır. Son bölümde sultan-halifenin nasıl bir yönetim gösterdiğinden ziyade halkın kendi muhasebesini yapması ve vazifelerini bihakkin ye-

⁶⁴ Nazif Sururi, II. Abdülhamid hilafetini desteklemek için kaleme aldığı bir risalede yer alan hadislerin manalarını Abdülvehhab Efendi risalesinden naklettiğini belirtmektedir (Nazif Sururi, *Hilafet-i Muazzama-i İslâmiye*, Konstantiniyye 1315/1897, s. 4). Bu dönemde farklı bir coğrafya'da Arapça olarak yazılan, ancak yayımlanmayan ve içeriği itibarıyla II. Mahmud reformlarını destekleyen başka bir risale hakkında bilgi için bkz. İhsan Fazlıoğlu, “İbnü'l-Annabi ve es-Sa'yu'l-mahmûd fî nizâmi'l-cünûd adlı eseri,” *Divan*, 1(1996), s.165-174.

rine getirip getirmediğini sorgulaması gerektiğini belirtmesi de ayrıca dikkate değerdir. Kendi ifadesi ile “halk ...Hz. Ebu Bekir ve Ömer’in zaman-ı hilafetlerindeki rahat ve adaleti isterler halbuki kendileri onların tebea ve raiyyeti gibi olalım demezler.”⁶⁵

Başka verilerle birlikte değerlendirildiğinde bu risalenin II. Mahmud’un kendi şahsi yönetimini meşrulaştırma çabaları içerisinde önemli bir yere sahip olduğu açıktır. Sultanın bu tavrı 1830’lara damgasını vurmuş ve Tanzimat dönemi politikalarında padişahın etkinliğinin sınırlandırılmaya çalışılmasında da, bu otokratik yönetime tepkinin de payı olduğu söylenebilir. Sultan-halifenin gücünü sınırlama girişiminin en önemlisi 3 Kasım 1839’da Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile gerçekleşti. Bu dönemde otorite merkezi Saraydan çok Babıâli olmuş ve bir anlamda Sened-i İttifak’la (1808) II. Mahmud’un ilk sadrazamı Alemdar Mustafa Paşa’nın gerçekleştiremediğini Mustafa Reşid, Âlî ve Fuad gibi Tanzimat paşaları gerçekleştirmiş görünmektedir.⁶⁶ Teorik olarak sultan-halife hâlâ her işte son sözü söyleme yetkisine sahipti, ancak uygulamada Tanzimat paşalarının etkili olduğu malûmdur. Fermanlarda, hutbelerde ve salnâme gibi resmi yayınlarda padişahın halifelğine atıfta bulunulmakla birlikte, önceki ve sonraki dönemlere kıyasla vurgunun belirgin bir şekilde azaldığı gözlemlenmektedir. Çıkış noktaları ve amaçları farklı olmakla birlikte, siyasi düşünce alanındaki gelişmeler de sultan-halifenin gücünün sınırlandırılmasını gündeme getirmiştir. 1860’ların orta-

⁶⁵ *Hulasa*, s. 31.

⁶⁶ Bu iki önemli girişimin mukayeseli bir değerlendirmesi için bkz. Halil İnalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu,” *Belleten* XX-VIII/111-112 (1964), s. 603-622. Sened-i İttifak’ın tam metni için bkz. Ali Akyıldız, “Sened-i İttifak’ın İlk Tam Metni,” *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2, (1998), s. 209-222.

larından itibaren Yeni Osmanlıların giderek artan bir etkiyle meşveret ve meşrutî rejim talepleri tabiatı gereği sultan-halifenin gücünü sınırlandırma unsurlarını da içermekteydi. Bu hareket II. Abdülhamid döneminde ilk Osmanlı anayasasının ilanı ile sonuçlanacaktı.

III

II. Abdülhamid Kanun-ı Esasi tartışmalarının yoğunlaştığı bir dönemde tahta çıktı. Tartışmalarda muhalifler tarafından dile getirilen hususlardan biri de meşrutî rejimin sultan-halifenin şariat tarafından tanınan haklarını tahdit edeceği endişesiydi.⁶⁷ Ancak başta Midhat Paşa olmak üzere, meşrutiyet taraftarlarının gücü, muhalifleri etkisiz bırakarak Aralık 1876'da Kanun-ı Esasinin ilan edilmesini sağladı. Kanun-ı Esasinin 3. ve 4. maddelerinde Osmanlı hilafetine yer verilerek bir taraftan kuruma anayasal bir temel kazandırılırken, diğer taraftan "Padişah hasbe'l-hilafe din-i İslâmın hâmisidir" ifadesiyle Müslümanlara değil de dine vurgu yapılması dikkat çeker. Bu durum, hazırlık döneminde uluslararası ilişkilerin hassasiyetinden dolayı sömürgelerinde milyonlarca Müslüman nüfusa sahip İngiltere ve Fransa'yı endişelendirmeme kaygısından kaynaklanmış olabilir.

Hilafet meselesi açısından bu dönemin⁶⁸ önemli gelişmele-

⁶⁷ Bu tartışmaların 1880'de Abdülhamid'in Kanun-ı Esasiyi yeniden yürürlüğe koyma eğilimi gösterdiği bir sırada tekrar başladığı görülür. Konuyla ilgili uzun bir layiha ile tartışmalara katılan Ahmet Midhat Efendi'nin görüşleri için bkz. BOA, Y.EE, 71/31(Mayıs 1880). Layihanın kısa bir değerlendirmesi ve yeni harflere aktarılarak neşredilmiş hali için bkz. İsmail Kara (haz.), *Hilafet Risaleleri*, İstanbul 2002, I, 11-13, 111-138.

⁶⁸ Burada daha çok İngiltere bağlantılı hilafetin kureyşiliği meselesi etrafında kısa bir değerlendirme yapılacak olan II. Abdülhamid dönemi hilafet meselesi hakkında bazı genel değerlendirmeler için bkz. Feroze A.K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers 1878-1888*,

Osmanlı Hilafeti kurumuna anayasal bir konum kazandıran Kanun-ı Esasî'nin ilanı merasimini tasvir eden bir resim. (Coşkun Yılmaz Fotoğraf Arşivi).

rinden biri de İngiltere’de Osmanlı hilafeti tartışmasının başlatılmasıydı. Bu döneme kadar tedricen güçlenen Osmanlı hilafetini tanıma eğilimi yeni padişahın dahili ve harici politikalarında hilafet kurumundan yararlanmada sergilediği kararlı tavır sayesinde Müslümanların hemen tamamı tarafından kabul edilmişti. Bu genel kabulün sağlanmasında iki önemli etken öne çıkar. Birincisi XIX. yüzyılın ikinci yarısında iletişim vasıtalarının gelişmesi ve farklı coğrafyalarda yaşayan Müslümanların birbirlerinden ve hilafet merkezinden daha fazla haberdar olmalarıdır. İkincisi Rusya da dahil olmak üzere, Avrupa devletlerinin bu yüzyılda Müslümanların yaşadıkları coğrafyada

İstanbul 1996, s. 26 vd; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1992, s. 198-209; Azmi Özcan, “Hilafet/Osmanlı Dönemi,” *DİA*, XVII, 547-548.

yoğun sömürgecilik faaliyetlerinde bulunmalarıdır. Diğer bir ifadeyle, tek bağımsız Sünni devlet olarak kalan Osmanlı Devleti ve onun başında bulunan sultan-halife, sömürge yönetimleri altındaki Müslümanların yegâne kurtuluş vasıtası olarak görülmekteydi.⁶⁹

Bu anlayış “İttihâd-ı İslâm” tabiriyle kavramlaştırılmış ve 1870’li yılların zor şartlarında hem içerdeki Müslümanların direnme gücünü artırmak hem de Osmanlı sınırları dışında yaşayan Müslümanlarla dayanışma ruhunu güçlendirmek için etkin bir şekilde kullanılmıştır. Avrupa sömürgeciliğinin tırmandığı bir dönemde Müslümanların “hilafet” etrafında birleşmeleri gerektiği fikrinin giderek etkili olması, başta İngiltere olmak üzere, sömürgelerinde Müslüman nüfusun yoğun olduğu ülkeleri endişelendirdi. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşında Hindistan Müslümanlarının hilafet sebebiyle Osmanlı’yı destekleme konusundaki yoğun gayretleri bu bakış açısıyla ilgilidir. Savaş yıllarında Müslümanların Osmanlı’ya desteğini artırması amacıyla hilafet merkezli İttihâd-ı İslâm faaliyetlerinin yoğunlaştığı da bilinmektedir.⁷⁰

⁶⁹ Osmanlı hilafetine karşı çıkan İngilizlere cevaben 1877’de yayımladığı risalesinde Redhouse, “tedrici olarak ama genellikle, Çin’den Cezayir’e, Sibirya buzullarından tropikal Sumatra ve Java adalarına, İngiliz kolonisi olan Ümit Burnu’na kadar bütün sünni İslâm dünyası tarafından ikrar edilmiş, kabul edilmiş ve benimsenmiştir” tespitinde bulunması dikkat çekicidir (James W. Redhouse, “Osmanlı Sultanının Halife Unvanının Müdafaası,” İsmail Kara (haz.) *Hilafet Risaleleri*, İstanbul 2002, I, 98). Kaşgar Hâkimi Yakup Han’ın Nisan 1877’de padişaha yazdığı bir mektupta bölgede gelişen sömürgeci girişimlere karşı “bi-hasebi’l-hilâfe” padişahın sorumluluklarına vurgu yapması zikre değer. *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 1992, s. 145-148.

⁷⁰ İttihâd-ı İslâm konusunda birkaç önemli örnek olması bakımından bkz. Azmi Özcan, “İttihâd-ı İslâm,” *DİA*, XXIII, 470-475; a.mlf., *Pan-İslâ-*

Hilafetin anayasal bir konum kazanması ve Hindistan Müslümanlarının hilafete gösterdikleri yoğun ilgi İngiltere’de 1877’de başlayan hilafet tartışmalarına zemin teşkil etmiş gibidir. Tartışmayı başlatanların İngiliz hükümeti adına Hindistan’da görev yapmış kişiler arasından çıkmış olması dikkat çekmektedir. Tartışmalarda dile getirilen en önemli husus ise Kureyş soyundan gelmedikleri için Osmanlı sultanlarının hilafeti üstlenemeyecekleri iddiasıydı. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı hilafeti meselesinin en hassas noktası bu dönemde ilk defa İngiltere’de tartışma konusu oldu. Tartışmanın önemli bir unsuru da hilafetin Kureyş soyundan gelen Mekke emiri tarafından üstlenilmesi teklifi idi.⁷¹ 1879’dan itibaren Osmanlı hilafetine karşı Araplar arasında yoğun faaliyet gösteren Wilfrid S. Blunt da 1882’de yayımladığı *The Future of Islam* (İslâmın Geleceği) adlı kitabında hilafetin ilk şartının Kureyş kabilesine mensubiyet olduğu hususunda kelimciler arasında görüş birliği bulunduğunu söylüyordu.⁷² Abdülhamid döneminde hilafet konusu

mizm, s. 85-102; Mümtaz’er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İstanbul 1991; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*; Gökhan Çetinsaya, “II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında “İslâm Birliği” Hareketi (1876-1878),” yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988.

⁷¹ Bu dönemde İngiltere’de meydana gelen hilafet tartışmaları hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Ş. Tufan Buzpınar, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı: 1877-1882,” İsmail Kara (haz.), *Hilafet Risaleleri*, I, 37-61.

⁷² W. S. Blunt, *The Future of Islam*, London 1882, s. 50. Blunt’ın hilafet meselesi ile ilgili görüşlerini içeren bölümün Türkçe çevirisi için bkz. İ. Kara (haz.), *a.g.e.*, I, 141-159. Blunt’ın konuyla ilgili görüşlerinin gelişim seyri için bkz. Buzpınar, *a.g.m.*, s. 54-61. Hasan Bey Hüsnü et-Toyrani’nin “Makale fî İcmâli’l-Kelâm ‘alâ Mes’eleti’l-Hilâfe beyne Ehli’l-İslâm” (Mısır 1891) adlı risalesinden Blunt’ın kitabının o dönemde Arapçaya çevrilmiş olduğu anlaşıyor, ancak yayımlandığına dair henüz bir bilgi bulunamamıştır. Risalenin Türkçe çevirisi için bkz. Kara, *a.g.e.*, I, s. 298-321.

İngiltere’de periyodik olarak gündeme getirildiği gibi, tartışmaların değişmez gündemlerinden birini de hilafetin Kureyşliliği meselesi oluşturmaktaydı.⁷³

İlginçtir, İngiltere’de hilafetin Mekke emirine devredilmesi tartışmaları yapıldığı yıllarda bu görevde Şerif Hüseyin Paşa bulunuyordu. Temmuz 1877’de Mekke emirliğine tayin edilen Hüseyin Paşa’nın bu konularla ilgili 1879 öncesinde ne düşündüğü bilinmemektedir. Ancak Aralık 1879’dan öldürüldüğü tarih olan 15 Mart 1880 tarihine kadar Osmanlı sultan-halifesinin zannedildiği gibi bir saygınlık ve otoriteye sahip olmadığı, esas dini otorite ve etkinliğin Kureyş soyundan gelmesi ve Mekke emiri olması hasebiye kendisine ait olduğu ana fikrini İngiltere’nin Cidde konsolosu James Zohrab’a o kadar işledi ki, Zohrab bu fikri işleyen çeşitli raporlar yazarak İngiltere hükümeti nezdinde emirin konumunu güçlendirmeye çalıştı. Sonunda da Müslümanların gerçek manevi lideri sıfatı ile emir tarafından oluşturulacak bir heyeti Afganistan’a göndermeye ve oradaki Müslümanları İngiltere’ye karşı savaştan vazgeçirmeye çalışmaya karar verdiler. Emirın Mart 1880’de Hicaz’da oturan yaşlı bir Afgan tarafından öldürölmesi bu planı sonuçsuz bıraktı.⁷⁴

İngiltere ile dostane ilişki kurmak için özel gayret sarf eden Mekke emiri Şerif Hüseyin’in vefatı Hilafetin İstanbul’da kalırsa mı, yoksa Arabistan’da Mekke emirine devredilirse mi İn-

⁷³ 1873-1909 yılları arasında İngiltere’de hilafet tartışmalarının genel bir değerlendirmesi için bkz. Azmi Özcan, “İngiltere’de Hilafet Tartışmaları,” Kara, *a.g.e.*, I., 63-91; Şükrü Hanioglu, “1906 Yılında Sabahaddin Bey, Mac Coll, Vambéry ve Kıdvai Arasında Geçen Osmanlı hilafeti Tartışması,” Kara, *a.g.e.* II., 419-437; Caesar F. Farah, “Great Britain, Germany and the Ottoman Caliphate,” *Der Islam*, 66/2 (1989), s. 264-288.

⁷⁴ Ş. Tufan Buzpınar, “The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussein’s Secret Dealings with the British, 1877-1880,” *MES*, 36/1 (January 1995), s. 112-116.

giltere'nin menfaatine olacağı sorusunu gündemden düşürmedi. 1883 Ocak-Haziran dönemi *Contemporary Review* (sy.43) "Panislâmism and the Caliphate" başlığıyla ve kıymetli bir muhabire ait notuyla yayımlanan 11 sayfalık makale farklı bir boyut getirmektedir. 30 yıl hadisini zikrettikten sonra Hulefa-yi Raşidin döneminin sona ermesiyle gerçek ve kâmil (true and perfect) hilafetin sona erdiğini, fakat Osmanlılara kadar gelen 68 nakıs (imperfect) halifenin hepsinin en azından Kureyşilik şartını haiz olduklarını, Osmanlıların ise açıkça Kureyşten olmadıkları halde ulemanın Osmanlı hilafetini nasıl meşrulaştırdığını şu şekilde açıklıyor: Zamanın imamını tanımadan ölen kişi cahiliye ölümüyle öleceği hadisinden hareketle Müslümanların lidersiz kalamayacağı ve Hilafet-i Kâmile döneminden sonra en güçlü Müslüman lidere itaat etmek ve onun hilafetini tanımak gerekir. Yazara göre, madem ki Osmanlı hilafetinin meşruiyeti siyasi/askeri güce dayanmaktadır, o halde Osmanlılar bu gücü kaybettiklerinde Kureyş mensubu olan Mekke emirinin gerçek halife olduğu görüşünü kabul ettirmek hiç de zor olmayacaktır.⁷⁵

Sömürgelerinde milyonlarca Müslüman bulunan İngiltere ve Fransa'nın haklı olarak hilafet meselesiyle ilgilendiğini de vurgulayan yazar, kendisinin de İngiliz olması hasebiyle İngiltere ve hilafet meselesinde can alıcı soruyu sormadan edemez. O da hilafetin İstanbul'da kalmasının mı, yoksa Arabistan'da Mekke emirine nakledilmesinin mi İngiliz menfaatlerine daha uygun düşeceği sorusudur. İngiltere Sultan ile iyi ilişkiler kurabildiği ve İstanbul üzerinde nüfuz sahibi olabildiği sürece hilafetin İstanbul'da kalmasının bir sakıncası yoktur. Ancak Kırım Savaşından itibaren İngiltere'nin İstanbul'daki nüfuzu giderek zayıfladığından İstanbul hilafetini savunmanın İngiltere'nin

⁷⁵ "Panislâmism and the Caliphate," *Contemporary Review*, 43 (1883: January/June), s. 57-59.

menfaatine olup olmadığı ciddi manada sorgulanmalıdır. Şimdiye kadar desteklenen sultandan bu desteğin çekilme zamanının gelip gelmediği sorgulanmalı ve Araplara eğer Mekke’de bir Arap hilafeti kurmak isterlerse İngiltere’nin buna engel olmayacağı bildirilmelidir. Burada kurulacak hilafetin sadece manevi nüfuz sahibi olacağı da unutulmamalıdır. Yazara göre bu aslında bir zaman meselesidir, er ya da geç bu değişiklik gerçekleşecek ve sultan güç kaybettikçe bu yönde gelişen Arap hareketine karşı duramayacaktır. İngiltere bu değişikliği geciktirerek sadece Arapların dostluğunu kaybedebilir. Hele Mısır’ı ele geçirdikten sonra İngiltere’nin çıkarlarının Türklerle mi, yoksa Araplarla mı olduğu daha da pratik bir önem kazanmıştır.⁷⁶

İngiltere’de konuyla ilgili çıkan yayınlar arasında padişahı ve taraftarlarını oldukça rahatsız edenlerden biri de 1891’de yayımlanan Sir William Muir’in *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall* adlı eseridir. Eser aslında halifeler tarihi olmakla birlikte hem başlığı (*Hilafetin İnhitat ve Zevalli* şeklinde çevrilmiş), hem de 590. sayfasında Osmanlıların Kureyş soyundan olmadıkları için halife olamayacaklarının belirtilmesi çok tepki çekmişti. Özellikle bu bölümün çevirisinin yapıp saraya sunulması ve Muir’in tezini çürütmek üzere reddiye kabilinden üç sayfalık bir metin kaleme alınması eserin saray çevresindeki etkisi bakımından önemlidir.⁷⁷

⁷⁶ A.g.m., s. 66–68.

⁷⁷ BOA, Y.PRK.TKM., 46/46; William Muir, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall*, London 1891 (tıpkıbasımı Edinburg 1924 ve London 1984), s. 590. Muir’in eserindeki Osmanlı hilafeti aleyhindeki kısmın Hindistan’da da tepkiyle karşılandığı anlaşılmaktadır. Mevlevi Hafız Abdülcemil Abdülhamid’in hilafetini savunmak için yazdığı “ez-Zaferu’l-Hamîdiyye fî İsbâtî’l-Halife” adlı yazma risalesinde Muir’e sert cevaplar yer almaktadır. Risalenin Türkçeye çevirisi için bkz. “II. Abdülhamid’in Hilafetinin İspatı...,” çev. Mustafa Özel, *Hilafet Risaleleri*, II, s. 177-197.

Bu konuda bir başka örnek Osmanlılara karşı eleştirileriyle tanınan Hristiyan din adamı Malcolm MacColl'a aittir. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Akabe krizi devam ederken 18 Ağustos 1906 tarihli *The Times* gazetesinde "Hilafet" başlığı ile yayımladığı mektubunda Osmanlıların Kureyş soyundan gelmedikleri için hilafeti üstlenemeyeceklerini ve hilafetin dört asırdır ortada sahibini beklediğini iddia ediyordu. Ona göre halifenin Kureyşî olması vazgeçilemez bir şart idi ve Hariciler ile Mutezile hariç bütün Müslümanlar bunu kabul etmekteydi.⁷⁸

Daha dikkat çekici olanı zamanla aynı temele dayalı itirazın iç muhalefet tarafından da kullanılmasıdır. Abdülhamid rejimine karşı içerde gelişen muhalefetin kendi konumlarını güçlendirmek amacıyla sık sık dine müracaat ettikleri bilinen bir husustur.⁷⁹ Ancak din temelli muhalefette hilafetin Kureyş kabilesi mensuplarına ait olduğunu belirten hadise atfen yapılan muhalefet ise yaygın değildir. Bilindiği kadarıyla söz konusu hadise atıfta bulunan yayınlardan ilki "İmamet ve Hilafet Risalesi" adlı risaledir ve bu aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1314 (1896-97) yılında ulema ile sağlanan yakınlaşmasının ardından yapılan en önemli yayınlardan biridir. Bu risale, meşveret-meşrutiyet eksenli muhalefete, hilafet kurumu tartışma konusu yapılarak destek sağlanması çabalarının da ilk

⁷⁸ Bu konuda Şükrü Hanioglu'nun sunuş yazısı ile birlikte Vambéry, MacColl ve Kıdvai arasındaki tartışmalar için bkz. Kara, *Hilafet Risaleleri*, II, s. 419-437.

⁷⁹ İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/ Muhalefete Katılmak," *Divan*, (1998/1), s. 1-25; a.mlf., "Ulema-Siyaset İlişkilerine dair Metinler, II: Ey Ulema Bizim Gibi Konuş," *Divan*, (1999/2), s. 65-134; Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, New York 1995, s. 49-57, 200-203; a.mlf., *Preparation for a Revolution: The Young Turks*, 1902-1908, New York 2001, s. 305-308.

örneğidir ve sonraki hilafet risalelerine yaptığı etki bakımından da dikkat çekicidir.⁸⁰

İmamet ve Hilafet Risalesi Abdülhamid muhaliflerince Mısır'da yayımlanan *Kanun-ı Esasi* gazetesinde tefrika edildikten sonra müstakil bir risale olarak yayınlanmıştı. Risalenin yazarı bilinen nedenlerden dolayı ismini gizlemiş olmakla birlikte, ulemeden olduğu başlıkta belirtilmişti. İmametın şartları kısmında belirtilen ilk şart şöyledir:

“İmam olacak zat Kureyş'ten bulunmak. Bunu bi'l-cümle Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat ile bazı Mutezile şart kılmışlardır. Zira Resül-i Ekrem sallallâhu te'âlâ aleyhi ve sellem 'el-eimmetü min Kureyşin' buyurmuştur. Meâl-i münîfi 'Hep imamlar Kureyş kabilesinden olur, başka kabilede olmaz' demek olup ashab-ı kiram hazarâtı bu hadis-i şerîfin mazmunuyla amel etmişler.”⁸¹

Yazar bu hadisin Sakîfetü Benî Saîde toplantısında Hz. Ebu Bekir tarafından zikredilmesiyle ensar ve muhacirler arasındaki hilafet seçimi tartışmalarının sona erdiğini ve sahabenin bu hadisi kabul etmesiyle de imametın Kureyş'ten olması lazım geldiğinin kesinleştiğini belirtmektedir.⁸² Aynı dönemde Mısır'da bulunan ve Arap hilafetini savunan ilk Arap olan Abdurrahman Kevâkibî'de Osmanlı hilafetine muhalefetine Kureyş hadisine müracaat etmişti.⁸³

⁸⁰ İsmail Kara (haz.), *Hilafet Risaleleri*, II, İstanbul 2002, s. 6. Risalenin İsmail Kara tarafından yapılan genel bir değerlendirmesi için bkz. s. 4-11; Risalenin yeni harflerle neşredilmiş metni için bkz. s. 55-85.

⁸¹ Kara, *a.g.e.*, II, 63-64.

⁸² Söz konusu toplantıda geleneksel olarak iddia edildiği gibi Hz. Ebu Bekir'in böyle bir hadis rivayet etmediği ve bu hadisin sonradan uydurulduğu tezi ile önemli bir çalışma için bkz. Mehmed S. Hatipoğlu, “İslâm'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik: Hilafetin Kureyşliliği,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIII (1978), 121-213.

⁸³ Kevâkibî, *a.g.e.*, s. 234 vd.

Osmanlı hilafetine karşı yöneltilen itirazların en ciddi dayanağı konumunda olan Kureyş hadisi birçok İslâm kaynağında zikredilmektedir. Ayrıca bu hadis Osmanlı medreselerinde okutulan kelim kitaplarında ve Osmanlı düşüncesinde özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren etkili olan *Mukaddime*'de de yer almaktadır.⁸⁴ Bilindiği kadarıyla Osmanlı tarihinde bu hadisle bağlantılı hilafet tartışması ilk defa 1550'lerde yapılmıştı. Osmanlı topraklarında yaygın olarak okunan kitaplarda bu hadis yer alırken Kanuni Sultan Süleyman için bu dönemde imam ve halife unvanlarının kullanılması Kureyş soyundan gelmeyen birisi için bu unvanların kullanılıp kullanılmayacağı sorusunu gündeme getirmişti. Kanuni'nin eniştesi ve bir dönem veziri olan Lutfi Paşa (ö.1563) *Halasu'l-Ümme fi Ma'rifeti'l-Eimme* adlı bir risalesinde Kureyş'e mensubiyetin hilafetin olmazsa olmaz şartlarından olmadığını ispata çalışmıştır.⁸⁵

⁸⁴ Hadisin yer aldığı kaynaklardan bazıları için bkz. Ahmed İbn Hanbel (ö. 855), *Müsned*, Beyrut 1985, III, s. 129, 183; Celaleddin A. es-Suyuti (ö.1505), *Tarihu'l-Hulafa*, Mısır 1969, s. 9 vd; S. Taftazani (ö.1389), *Şerhu'l-Akaid*, metin ve çeviri neşri, Süleyman Uludağ, *Taftazânî, Kelam İlmi ve İslâm Akaidi: Şerhu'l-Akaid*, İstanbul 1982, s. 329 ve metinde s. 70; Taftazani, *Şerhu'l-Makasid*, İstanbul 1305, II, 277; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 345.

⁸⁵ Lutfi Paşa, *Halasu'l-Ümma fi ma'rifeti'l-Eimme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, no. 2876 (Farsça) ve 2877, Yeni Cami no. 1182, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Köşkü Bölümü, no. 644. Risale ile ilgili ilk değerlendirme ve bazı bölümlerinin İngilizce çevirisi için bkz. Hamilton A. R. Gibb, "Lutfi Paşa on the Ottoman Caliphate, *Oriens*, XV (1962), s. 289-191; Hulûsi Yavuz, "Sadriazam Lutfi Paşa ve Osmanlı Hilafeti" *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, İstanbul 1991, pp. 73-110. Risalenin Osmanlı hilafet literatürü açısından bir değerlendirmesi için bkz. Tufan Buzpınar, "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/1 (2004), s. 113-131. Risale üzerine yapılmış bir yüksek lisans tez çalışması için bkz. Muharem Jahja, "Lutfi Paşa'nın "Halasu'l-Ummeti fi Ma'rifeti'l-Eimmeti" Risalesinin Tahkik, Tahlil ve

Osmanlı'nın hilafet anlayışı bakımından daha etkili olacak görüşler XVIII. yüzyıl şeyhülislâmlarından Pîrizâde Mehmed Sahib Efendi (ö. 1749) tarafından ifade edilmişti. 1731'de Sultan I. Mahmud'a takdim ettiği ve 1275/1858-59'da yayımlanan *Mukaddime* çevirisinde imamet için gereken şartlardan beşincisinin Kureyş soyundan gelmek olduğunu belirttikten sonra bu konuda ulemanın ihtilaf içinde olduğunu vurgular. Konuyla ilgili kendi görüşlerini zikrederken “mütercim-i fakîr”in Hanefî ve Maturidî ulemanın eserlerini inceledikten sonra içinde bulunulan zamanda neseb-i Kureyşî şartının sakıt olduğunu ve “imam Kureyşîyyu'n-nesep olmadığı surette dahi imamet ve hilafeti sahihtir” hükmünü vermiştir.⁸⁶ Pîrizâde bu görüşü şöyle destekler: “(el-Hilafetü ba'dî selasune sene) hadis-i şerîfi medlûlü üzre şerâyit-i imamet u hilafeti câmi' hilafet-i nübüvvet kendi zaman-ı saadetlerinden sonra Hulefâ-yı Râşidine mahsus olduğunu nur-ı vahy ve ilham ile keşf u ızhar” etmiştir.⁸⁷ Kendi görüşlerinin ardından metne dönüldüğünde de İbn Haldun'un “şevket ve satvetine zaaf ve halel” gelmiş olan taife-i Kureyş'in hilafet sorumluluğunu yerine getiremeyeceğinden dolayı ulemadan birçok kimsenin bu şartın düştüğüne hükmettiği anlatılmaktadır.⁸⁸

İbn Haldun ve Pîrizâde'nin konuyla ilgili görüşleri özellikle önemlidir. Çünkü her ikisinin de son dönem Osmanlı düşüncesinde ve bilhassa Abdülhamid'in çevresindeki bazı isimler üzerinde etkili oldukları görülmektedir. Bunlardan en önde geleni şüphesiz Pîrizâde'nin *Mukaddime* çevirisini tamamlayan ve İs-

Tercümesi,” Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.

⁸⁶ Pîrizâde, *Mukaddime*, I, 344-345.

⁸⁷ A.g.e., s. 345.

⁸⁸ A.g.e., s. 347.

lâm politikalarının belirlenmesinde Abdülhamid üzerinde çok etkili olduğu düşünülen Cevdet Paşa'dır. Cevdet Paşa'nın hilafetin Kureyşliliği ile ilgili görüşleri Pîrizâde'nin yukarıda kısaca verilen görüşleri ile neredeyse aynıdır. *Tezakir*'de belirttiğine göre, "el-eimme min Kureyş" (İmamlar Kureyş'tendir) hadisi "el-hilafetü ba'dî selasune sene" (Hilafet benden sonra otuz senedir) hadisi ile birlikte değerlendirilmelidir. Bir diğer önemli husus da halifenin siyasi ve askeri güç sahibi olması meselesidir. Bununla ilgili de İmam Makkarî'den (ö.1632)⁸⁹ şu alıntıyı yapar: "Müctehidîn nesep zannîdir demişler. Şimdi ise vehmî derecesine varmıştır. Şevket ve Kudret sahibi her kim ise ona inkiyad ve itâat ferâiz-i İslâmiyededir."⁹⁰ Ardından da Osmanlı hilafetinin meşru ve ona muhalefet edenlerin "âsî ve bâğî" olduğunu belirtir.

Cevdet Paşa Haziran 1890'da *Kısas-ı Enbiya* kitabı hakkında Padişaha arz ettiği layihasında adı geçen kitabı yazmaktaki örtülü maksadı şu şekilde açıklamaktaydı:

⁸⁹ Literatürde Mağribli olup Makkarî unvanıyla bilinen iki alim mevcut olup bunlardan hangisinin kast edildiği açık değildir. (Mehmet Özdemir, "Makkarî, Ahmed b. Muhammed" (ö.1632) ve Muhammed el-Hâdî Ebû'l-Ecfân, "Makkarî, Muhammed b. Muhammed" (ö.1358), *DİA*, XXVII, 445-447). Ölüm tarihi 1632 olan hakkında ayrıca bkz. E. Levi-Provençal, "Makkarî," *İ.A.*, VII., 205-206.

⁹⁰ Cevdet Paşa, *Tezakir*, (haz. Cavid Baysun) Ankara 1986, I, 149-150. Cevdet Paşa *Kısas-ı Enbiya* adlı eserini yazmaktaki 'maksad-ı hafî'nin "hilâfet-i nebeviyyenin ne vechile Devlet-i Osmâniyye'ye geçtiği ve âl-i Osmân'ın bi-hakkın hâiz-i hilâfet-i nebeviyye oldukları ezhân-ı enâma bi't-tedric yerleştirilmek ve çocukların efkârı bu yolda terbiye ettirilmek arzusundan ibaret" olduğunu belirtir (Y.EE 32/36, 16 Şevval 307/5 Haziran 1890). Bu eserinde Hz. Ebû Bekir'in halife seçilişi ile ilgili hadiseleri anlatırken Kureyş hadisinden bahsetmeden Kureyşin "eşref-i kabail-i Arab" olması ve "kabail-i Arab ancak Kureyşi bilir" gerekçelerini zikretmesi *Tezakir*'deki bakış açısıyla ve eseri yazış gayesiyle örtüşmektedir. (*Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, İstanbul 133, s. 353-355).

“Hilafet-i nebeviyyenin ne vechile Devlet-i Osmaniyye’ye geçtiği ve âl-i Osman’ın bi-hakkın haiz-i hilafet-i nebeviye oldukları ezhan-ı enâma bi’t-tedric yerleştirilmek ve çocukların efkârı bu yolda terbiye ettirilmek arzusundan ibarettir. Eskiden vükelâ-yı devlet böyle şeyleri düşünüp âtî için tedabir-i lazime ittihazını vazife-i zimmet bilirlerdi. Kullarından öyle bir kitabın te’lifî talep olunalı yirmi seneye yaklaşıyor ve bed’ çok uzadı... ol maksad-ı aslînin mütemmimi olan cüz-i sâmin dahi derdest-i tahrîr bulunmuş idi ve kitabın en mühim parçası bu cüz-i sâmin olacak idi. Zira bir vakitten beri İngilizler hilafet bahsini dillerine doladılar. Türklerin hilafeti Araplardan almağa hakk u salâhiyetleri var mıdır, halife Kure[y]şî olmalı değil midir? yollu sözler neşr etmeğe başladılar. Bu bahisler vaktiyle hallolunmuş ve Kure[y]şîlik şartının diğer bazı şerait gibi sâkit olmuş idüğü isbat kılınmış ise de şimdi bu meseleyi meydana atıp da bir çok mübâhesâta sebebiyet vermekten ise bu maksadı intac edecek edille-i şer’iyye ve akliyye birer birer mevâdd-ı tarîhiyye içine yerleştirmek icab-ı hâle evfak görülmüş ve üçüncü cüzden beri bu maksadı okşayacak bir yola gidilmiş idiğinden cüz-i sâminde bu maksad-ı aslî husule getirilmiş olacak idi”⁹¹

Bu metinde Cevdet Paşa’nın hilafetin Kureyş kabilesine ait olması meselesinden bahsederken bu meseleler “vaktiyle hallolunmuş ve Kure[y]şîlik şartının diğer bazı şerait gibi sâkit olmuş idüğü isbat kılınmış” idi ifadesine dikkat çekmek gerekir. Bundan kastının tam olarak ne olduğu bilinmemekle birlikte Kureyşîlik meselesi ile ilgili Cevdet Paşa’dan birkaç not aktararak konuya katkı yapılabilir.

Cevdet Paşa’nın *Mukaddime*’den hilafetin Kureyşîlik şartının hangi hallerde düşeceğini izah eden bölümü not almış olması önemlidir ve bu notun ilk cümlesi “nasb-ı imamdan maksud tertîb-i gazâ vü cihad ve men’-i zulm ü fesaddır” şeklindedir.⁹²

⁹¹ BOA, Y.EE, 32/36, 16 Şevval 307/5 Haziran 1890.

⁹² BOA, Y.EE 32/41 tarihsiz.

Birçok konuda olduğu gibi Osmanlı hilafeti meselesinde de ürettiği ilmi çözümlerle dikkat çeken ve en büyük hayalinin ilmiye sınıfında yükselerek şeyhülislam olmak olduğu belirtilen Ahmet Cevdet Paşa, nadir rastlanan ilmiye kıyafetiyle. (Beşir Ayvazoğlu Fotoğraf Arşivi).

Atatürk Kitaplığındaki evraklarından ve Yıldız Esas Evrakı içerisinde çıkan bazı notlarından Cevdet Paşa'nın hilafetin Kureyşîliği meselesi ile özel olarak ilgilendiği anlaşılmaktadır. Örneğin Suyutî'nin *Tarîhu'l-Hulefa'* ve İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eserlerinden Kureyş hadisinin ele alındığı kısımları not etmiştir. (Cevdet Paşa Evrakı, Atatürk Kitaplığı, no. 55; BOA, YEE 32/41) Bu tasnifteki belgelerden birinde Kureyş hadisi Suyutî, Beyhaki, İbn Hanbel ve Buhari'den nakledilmiştir. Belgede hiçbir not ve değerlendirme yoktur (Bkz. Lef 3). Yıldız Esas Evrakı içerisinde çıkan tarihsiz ve isimsiz başka bir belgede "Hilafet Bahsi" başlığı altında

Feridun Bey'in Mecmuasından notlar alınmış ve "inna caelnake halifeten fi'l-arz" (Sâd/26) ayetiyle sonlandırılmıştır.⁹³

Yıldız tasnifinde bulunan bir belge "Hilafet-i İslâmiye" başlığını taşımakta ve (Allah'a, Peygamber'e ve ulu'l-emr'e) itaat ayetiyle başlamaktadır. Peygamberlerin görevlendiriliş ve kitapların indiriliş nedeni izah edildikten sonra Peygamber Efendimizden sonra liderlik sorumluluğunu üstlenen halife-i İslâma "İmam-ı

⁹³ BOA, Y.EE, 37/68.

Müslimin ve Emirü'l-Mü'minin, ve Halife-i Resulullah ve sultan ve padişah" denildiği belirtilmektedir. Müteakip paragrafta Hulefâ-yi Raşidîn'den bahsedilmekte ve bunların hilafetine "Hilafet-i kâmile" dendiği zikredilmektedir. En sonunda bu rütbe-i celîleye Âl-i Osman padişahlarının nail ve buna herkesten daha layık olduklarını belirttikten sonraki ilk ara başlık "Hilafetin Vazâîfî," ikinci ara başlık ise "Ahalinin Vazâîfî" şeklindedir.⁹⁴

Abdülhamid döneminde hilafetin Kureyşliliği meselesine geleneksel çizginin dışında yaklaşımlar da gelmiştir. Yukarıda ana hatlarıyla belirtilen Osmanlı anlayışında "imamlar Kureyş'tendir" hadisinin sıhhatinin sorgulanmadığı, ancak otuz yıl hadisiyle birlikte yorumlandığı ve siyasi/askeri güç unsuruyla da desteklendiği görülmektedir. Abdülhamid taraftarı yazarlar arasında önemli bir yere sahip olan Hasan Bey Hüsnü et-Toyranî⁹⁵ ise döneminde belki de ilk defa Kureyş hadisinin sahih olmadığını iddia etmiştir. Toyranî, Sakîfetü Benî Saîde toplantısının merhalelerini tahlil ederek burada iddia edildiği gibi, Hz. Ebu Bekir'in "hilafet Kureyş'tendir" şeklinde bir hadis rivayet etmediği sonucuna varmakta ve hilafeti Kureyş'e has kılmanın esasen "Allah'a itaat edin, Peygambere ve içinizden emir sahiplerine itaat edin" (Nisa 4/59) ayetindeki "ulû'l-emr"e itaat emrine de aykırı düşerdi demektedir. Ayetin hadise tercih edileceğini de belirttikten sonra Kureyş hadisinin, "Habeşli köle bile olsa dinle ve itaat et" hadisi ile de çeliştiğini belirterek halifenin Kureyş soyundan gelmesinin şart olmadığını ispata çalışır.⁹⁶

Hilafetin Kureyşliliği meselesine değinmeden Abdülhamid'in hilafetini savunan eserler de mevcuttur. 1877-1908 yılları ara-

⁹⁴ BOA, Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ), 7/54, tarihsiz.

⁹⁵ Hayatı hakkında bilgi için bkz. İ. Kara, *Hilafet Risaleleri*, I., 25-27; Muhammed Aruçi, "Toyrânî," DİA, XLI, s. 274.

⁹⁶ Kara, *a.g.e.*, I., 308-310.

sında kaleme alınan otuza yakın eserin çoğunluğu genel olarak Osmanlı hilafetini ve bilhassa Abdülhamid'in halifeliğini savunmuşlardır. Müstakil bir çalışmayı gerektiren bu eserlerin yazıldıkları tarih, yer ve dönemin gelişmeleriyle bağlantılı bir değerlendirmesi, sadece meselenin döneme ait kısmını daha iyi anlamamıza katkı yapmakla kalmayacak, aynı zamanda İslâm siyasi düşüncesindeki değişim ve süreklilik unsurlarının tespiti açısından da önemli ipuçları ortaya çıkaracaktır. Bu çalışmanın çerçevesine uygun olarak bir iki husus zikredilecek olursa; ilk olarak dikkat çekici bir şekilde Abdülhamid'in hilafetini destekler mahiyette yazılan risaleler çoğunlukla 1895 öncesine ait olup, ikisi hariç diğerlerinde açıkça muhatap alınan ve görüşleri reddedilen bir yayın belirtilmez.⁹⁷ Muhalefetin giderek güçlendiği 1895 sonrasında ise muhalif risaleler çoğunluğu oluşturur ve bunlara karşı yazılan risaleler sayıca belirgin bir şekilde azalır. İkincisi Abdülhamid hilafetine karşı tavır alan risale yazarlarının açık bir şekilde Jön Türk muhalefeti ile irtibatlı olduğu hususudur.⁹⁸

Osmanlı hilafetinin meşruiyeti hususunda ortaya atılan görüşler ve yazılan bunca esere rağmen Abdülhamid'in hilafet konusunda rahat olduğunu söylemek zordur. Saltanatının başından sonuna kadar içerden ve dışardan gelen aykırı görüşlerden rahatsız olmuş görülmektedir. İlginç bir şekilde Osmanlı hilafetine muhalefetin 1877'de İngiltere'de başlamış olması, Dok-

⁹⁷ Toyrani, Blunt'ın *The Future of Islam* kitabındaki görüşleri, Abdülcemil de Muir'in kitabındaki görüşleri açıkça reddetmektedirler.

⁹⁸ Bu konuda özellikle bkz. İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/ Muhalefete Katılmak," *Divan*, (1998/1), s. 1-25; a.mlf., "Ulema-Siyaset İlişkilerine dair Metinler, II: Ey Ulema Bizim Gibi Konuş," *Divan*, (1999/2), s. 65-134. Ayrıca İsmail Kara'nın *Hilafet Risaleleri*'ne yazdığı "Giriş Yazıları" bölümü önemli tahlil ve değerlendirmeler içermektedir. Kara, *a.g.e.*, I, 10-36; II, 3-40.

san Üç Harbi sırasında padişahın İngilizlerden beklediği desteği alamaması ve savaşın ardından Suriye, Hicaz ve Mısır'da İngiliz nüfuzunun arttığı izlenimleri ve Mekke emirinin halife yapılması yolundaki görüşler padişahın konuyla ilgili rahatsızlığını artırıcı gelişmelerdi.⁹⁹ Padişah, İngiliz bağlantılı gelişmeleri bir arada değerlendirdiğinde, İngiltere'nin "hilafet-i kübrâyı dahi İstanbul'dan Arabistan kıtalarından Cidde veya Mısır'a bir mahalle naklettirmek ve hilafeti kendi maiyetinde bir alan ittihaz ederekten cümle mü'minini istediği gibi tasarruf"¹⁰⁰ etmek istediğinden şüphe duymuyordu. Cevdet Paşa ve Şeyh Ebülhüda gibi Abdülhamid dönemi Arap-İslâm bağlantılı politikalarda etkili oldukları düşünülen şahısların Arapların sadakatleri ve hilafete karşı sorumluluklarının idrakinde oldukları yolundaki çabalarının¹⁰¹ padişah üzerinde nasıl bir tesir icra ettiği ise henüz bilinmemektedir. Yıldız Arşivi verilerinden, döneminin sonuna kadar Araplar arasında rakip bir hilafet iddiasının ortaya çıkma ihtimali konusunda padişahın tedirgin olduğu gibi bir sonuç çıkmaktadır. Farklı tarihlerde Halep, Bağdat, Beyrut, Suriye, Hicaz ve Yemen gibi Arap vilayetlerine gizli talimatlar gönderilerek, İngilizlerin "Mısır ve Arabistan'da bazı teşebbü-

⁹⁹ Son yıllarda İngiliz arşivinden de yararlanılarak yapılan araştırmalar padişahın rahatsızlıklarının vehimden ibaret olmadığını ortaya koyar niteklidir. (B. Abu-Manneh, "Sultan Abdülhamid and the Sharifs of Mecca (1800-1900), *Asian and African Studies*, 9 (1973), s. 5-6; Buzpınar, "The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussain's Secret Dealings with the British, 1877-1880," *MES*, XXXI/1 (January 1995), s. 99-123).

¹⁰⁰ Atilla Çetin, Ramazan Yıldız, *Sultan İkinci Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşleri*, İstanbul 1976, s. 302.

¹⁰¹ Cevdet Paşa'nın konuyla ilgili görüşleri için bkz. BOA, Y.EE 18/553-210/93/35 ve 38/67; Ebülhüda için bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 1016, 10 Teşrinisani 1881, s. 2; Butrus Abu-Manneh, "Sultan Abdülhamid II and Shaikh Abulhuda al-Sayyadi," *MES*, XV/2 (May 1979), s. 131-153. Ebülhüda'nın hilafetle ilgili risalelerinin Türkçe neşri için bkz. Kara, *a.g.e.*, I, 161-251.

sat-ı mefsedetkâranede bulunarak... Hilafet-i Mukaddese-i İslâmiyye'yi Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye'den tefrik ettirmek... için mesaide bulundukları” yolunda uyarılar yapıldı.¹⁰²

IV

Konunun incelendiği dönemde Osmanlı sultanlarının evrensel hilafet iddialarının bey'at, ilahi irade, veraset ve siyasi güçle temellendirildiği görülür. Bunlar arasında bu dönemde eklenmiş yeni bir unsur yoktur, yani hepsi geleneksel kriterlerdir. Her sultanın tahta çıkışında, *ehlü'l-hal ve'l-akd*¹⁰³, yani devletin ileri gelen dini, idari ve askeri erkanı, sultana bey'at ederek onun hilafetini tasdik ederlerdi. Böylece Sünni anlayışa göre hilafetin önemli şartlarından biri yerine getirilirdi.¹⁰⁴ Sultan Abdülmecid'in cülus duyurusunda “ittifak-ı ârâ-yı Vükelâ ve vüzerâ-yı izâm ve icmâ'-i ulemâ-yı a'lâm ve inkiyâd-ı cümle-i havass ü avâm ile” tahta çıktığını belirtmesi dikkat çekmektedir.¹⁰⁵ Bu

¹⁰² BOA, Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK.), 58/63 25 Ramazan 1316. Aynı endişeleri dile getiren diğer bazı belgeler için bkz. Y.PRK. BŞK., 63/77 14 Kanunievvel 1316; 63/93 23 Kanunısani 1316; Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK. UM), 34/50 10 Şubat 1311 ve 10 Şubat 1313; Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK. HR), 19/59 12 Ağustos 1310; Yıldız Sadaret Hususi maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 509/59 13 Muharrem 1325.

¹⁰³ Ehlü'l-hal ve'l-akd anlayışı üçüncü halife Osman'ın seçilme şekli esas alınarak geliştirilmiştir (Casim Avcı, “Hilafet,” DİA, XVII, 541).

¹⁰⁴ Imber, Bey'at merasiminin Kanuni Sultan Süleyman'ın evrensel hilafet iddiasının bir sonucu olarak başladığını ve bu uygulamanın ilk defa II. Selim'in tahta çıkışında gerçekleştirildiğini belirtmektedir (*The Ottoman Empire, 1300-1650*, New York 2002, s.116). Ayrıca bkz. yukarıda metni verilen ikinci fetva.

¹⁰⁵ BOA, Cevdet-Saray, no. 2670. Fermanın tam transkripsiyonu ve bir değerlendirmesi için bkz. Ali Akyıldız, “Sultan II. Mahmud'un Hastalığı ve Ölümü,” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, IV (Nisan 2001), 72-74.

cümledeki “bütün seçkinlerin ve halkın” kısmı geleneksel anlayışa bir ilave olarak görünmekte ve din ayırımı yapılmaması da Tanzimatın Osmanlı toplumuna yeni bir bakış açısı getirme çabasına uygun düşmektedir. Osmanlı Devletinin son şeyhülislâmı Mehmed Nuri Efendi’nin (ö. 1927) sadarete sunduğu bir muhtıradaki halife ve hilafetin mahiyet-i şeriyyesi anlatırken bu şartın önemi ve nasıl yerine getirileceği şöyle ifade edilmiştir: “Efrad-ı İslâmiye arasından erbâb-ı hall u akd dinilen zevatın evsaf-ı lâzimeyi hâiz olan zevâtı halife nasb ve ta’yin ve âna ale’l-usûl bi’at itmeleriyle bu farîza-i mühimme-i diniye ifâ edilmiş ve bu sûretle nasb olunan halîfe bütün aktar-ı cihânda bulunan ehl-i İslâmın halîfe-i meşru’ı olmak sıfat-ı âliyesini ictisab etmiş bulunur.”¹⁰⁶

Hilafetin ilahi iradeye dayandırılması anlayışının tarihi de Hulefâ-yı Râşidîn dönemine kadar geriye gider. İlk iki halife döneminde *halifetü resûlillah* ve *emirü’l-mü’minin* unvanları kullanılmasına rağmen Ümeyye Oğullarının kendi kabilelerinden olan Hz. Osman için “halifetullah” unvanını kullanmasıyla İslâm siyasi literatürüne dahil edilen bu unvanla iktidar, ilahi bir temele dayandırılmaya çalışılmıştır. Bu anlayış Emeviler döneminde güçlenerek devam etmiş ve müteakip hanedan olan Abbasiler de “halifetullah” veya “zıllullah fi’l-arz” unvanlarını kullanmışlardır.¹⁰⁷ Osmanlı sultanlarında da kendilerini Tanrı tarafından görevlendirilmiş olarak saltanat ve hilafete sahip ol-

¹⁰⁶ Muhtıranın tamamının yeni harflere aktarılmış hali için bkz. İlhami Yurdakul, “Şeyhülislâm Dürriyâde Abdullah Beyefendi ile Şeyhülislâm Medenî Mehmed Nuri Efendi’nin Hilafet Hakkında Muhtıraları,” *Divan*, 1999/1, s. 240-243.

¹⁰⁷ Ethem Ruhi Fırlı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir 2008, s. 79-80; Casim Avcı, “Hilafet,” s. 543; Patricia Crone and Martin Hinds, *God’s Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge 1986, s. 4 vd.

dukları anlayışı vardı.¹⁰⁸ Bu anlamda padişahların kullandığı “halifetullah fî'l-alemîn”, “zıllullah fî'l-arz” ve “halife-i rûy-ı zemîn” unvanlarını hatırlamak gerekir. Bu anlayış Abdülmecid'in (1839-1861) cülûs fermanına şöyle yansımıştı: “Allah beni Emîrül-Mü'minîn ve Halife-i rûy-ı zemîn tayin eylemiştir. Uhde-i Hilafetime teslim edilen halkı korumak vazifemdir.”¹⁰⁹ Bu anlayış “halife” lafzının geçtiği iki ayetle temellendirilir.¹¹⁰ Abdülmecid'in babasının vefatı ve kendisinin tahta çıkışını bildirmek üzere bütün eyalet ve sancaklara gönderdiği fermanla “innâ cealnâhu [ayette cealnâke] halifeten fî'l-arzi libâs-ı meymenet-iltibâsıyla mutarraz ve mu'anven” olduğunu belirtmesi dikkat çekicidir.¹¹¹

Osmanlı hilafetinin meşruiyet temellerinden bir diğeri olan veraset de hem İslâm tarihinde Emevilere kadar uzanan bir geleneğe sahiptir, hem de Osmanlı sultanları tarafından en azından XVI. yüzyıldan bu yana kullanılmaktaydı. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), dönemin önde gelen şeyhülislâmı Ebussuud Efendi tarafından “Halife-i Resûl-i Rabbi'l-âlemin (...) hâizü'l-İmâmeti'l-Uzma (...) vârisü'l-hilafeti'l-kübra” olarak tavsif edilir.¹¹² Burada verasetin kiminle irtibatlandırıldığı

¹⁰⁸ Colin Imber, *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Edinburg 1997, s. 106-107.

¹⁰⁹ Halil İnalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu,” *Belleten*, XXVIII/111-112 (1964), s. 618.

¹¹⁰ Bakara sûresi 30. ayet: “innî câilun fî'l-arzi halifeten”; Sâd sûresi 26. ayet: “innâ cealnâke halifeten fî'l-arzi.”

¹¹¹ Akyıldız, *a.g.m.*, s. 73. XVI. Farklı zamanlara ait bazı örnekler için bkz. Faruk Sümer, “Yavuz Selim Halifelîği Devraldı mı?,” *Belleten*, LVI/217 (1992), s. 685-686; *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 1992, s. 191.

¹¹² Budin, Üsküp ve Selanik kanunlarının mukaddime kısmında yer alan bu ifadeler için bkz. Ömer L. Barkan, *XV ve XVIncı Asırlarda Osmanlı İma-*

hususu çok net değildir. Imber, Kanunî'nin hilafet-i kübra iddiasını meşrulaştıran fakih olarak gördüğü şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin yazılarından hareketle, buradaki verasetin doğrudan Râşid Halifelere dayandırıldığını belirtir.¹¹³ Makalenin incelediği döneme gelindiğinde, padişahlığa yükselen Osmanlı hanedanını mensubunun aynı zamanda hilafet makamını üstlendiği anlayışı çoktan oturmuş ve kuvvetli bir gelenek halini almıştı. Bu anlayış “bi'l-irs ve'l-istihkak” şeklinde kavramlaştırılmış olup cülûs fermanlarında ve salnâmelerde sık sık kullanılmıştır.¹¹⁴ Aynı anlayışın bazen de “vâris-i meşru-ı saltanat-ı uzmâ (...) ve bi'l-istihkak”, “irsen ve istihkaken” şeklinde ifade edildiği görülür.¹¹⁵

Hilafetin meşruiyet temeli olarak siyasi güç meselesine gelince; Müslüman halkı koruyacak güce sahip olan Müslüman liderlerin hilafet iddiasında bulunabileceği anlayışı X. yüzyıla kadar geriye gider.¹¹⁶ İbn Haldun (1332-1406) ve Celaledin Devvani (1427-1502) gibi Osmanlı düşüncesini önemli ölçüde etkileyen¹¹⁷ İslâm düşünürleri de aynı anlayışı paylaşır. İbn Haldun halifenin Kureyş kabilesine mensup olma şartını, o dönem-

paratorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar, (tıpkıbasım) İstanbul, 2001, I, 296-297.

¹¹³ Imber, *Ebu's-su'ud...*, s. 105-106.

¹¹⁴ Birkaç örnek olması bakımından bkz. BOA, Sadaret Defteri, 365, s. 92; Mütercim Âsım, *Tarih*, II, 61; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1294, s. 27; *Salnâme-i Vilayet-i Hicaz*, 1309, s. 81; Akyıldız, *a.g.m.*, s. 72 dn. 44.

¹¹⁵ Sultan Abdülaziz'in cülûs fermanlarında geçen bu ifadeler için bkz. BOA, A.MKT.UM., 480/97; 481/24, evahir-i Zilhicce 1277.

¹¹⁶ Thomas Arnold, *The Caliphate*, s. 123; Hamilton A. R. Gibb, *Studies on the Civilisation of Islam*, (ed. Stanford J. Shaw and William R. Polk), Princeton 1982, s. 143, 145.

¹¹⁷ Şerif Mardin, “The Mind of Turkish Reformer, 1700-1900,” *The Western Humanities Review*, XIV (1960), s. 413-436.

de mevcut kuvvet durumu dikkate alınarak söylenmiş bir şart olarak görür. Ona göre halifelik esasen bir güç meselesi olup Müslümanlara karşı sorumluluklarını yerine getirebilen ve onların dini ve dünyevi işlerini tanzim edebilen siyasi güç sahibi her Müslüman lider halifelik iddiasında bulunabilir.¹¹⁸

Bu esaslara ilave olarak söz konusu dönemde etkili olan sembolik unsurların da önemli olduğu görülmektedir. Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) Halep'in ele geçirilişinden hemen sonra uzun süredir Memlûk sultanları tarafından kullanılmakta olan "Hâdimü'l-Haremeyni'-ş-Şerîfeyn" unvanını kullanmaya başlaması ve bu tarihten itibaren Osmanlı sultanlarının sıkça kullandığı bir unvan olması bu unsurların en önemlilerindendir. Aynı şekilde, Mekke ve Kahire'de bulunan kutsal emanetlerin Hicaz'ın Osmanlı yönetimine girmesiyle İstanbul'a getirilmesi¹¹⁹ ve burada muhafaza edilmesi de zamanla Osmanlı sultanlarının hilafet konumunun bir göstergesi olarak algılanır olmuştur. XVIII. yüzyılda literatüre girdiği belirtilen Mısır'daki son Abbasi Halifesi Mutevekkil'in 1517'de resmi bir törenle hilafeti Sultan Selim'e ve onun soyundan gelenlere devrettiği rivayetini de zikretmek gerekir.¹²⁰ Bu rivayetin tarihen doğru olmadığı sonradan anlaşılmış olmakla birlikte, bu durumun rivayetin etkinliği bakımından hiç önemi yoktur, çünkü özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı hilafetinin savunulmasında çok etkili bir biçimde kullanıldığı ve genel kabul gördüğü bilinmektedir.

¹¹⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Pirizâde Mehmed Sahib, İstanbul 1275, I, 344 vd; S. Uludağ, İbn Haldun, *DİA*, XIX., 552-553; Arnold, *a.g.e.*, s. 120, 123, 126.

¹¹⁹ Konuyla ilgili muasır kaynakların bir değerlendirmesi için bkz. Butrus Abu-Manneh, "A Note on the Keys of Ka'ba," *The Islamic Quarterly*, XVIII, 3 ve 4 (July-December 1974), 73-75.

¹²⁰ Ignatius M. D'Ohsson, *Tableau Général de L'Empire Ottoman*, Paris 1787, I, 269-270.

Ancak resmi yazışmalarda nadiren yer aldığını da belirtmek gerekir.¹²¹

Aralık 1876'da Kanun-ı Esasinin ilanıyla padişahın hilafet unvanıyla ilgili yeni bir meşruiyet temeli oluştu. Kanun-ı Esasinin 3. maddesinde Osmanlı saltanatının "hilafet-i kübrâ-yı İslâmiyeyi haiz" olduğu, 4. maddede ise padişahın "hasbe'l-hilafe din-i İslâmın hâmisî" olduğu belirtilir.¹²² Böylece Osmanlı hilafeti anayasal bir kurum hüviyetini kazanır. Bu yeni husus II. Meşrutiyet dönemi padişahları olan Mehmed Reşad (1909-1918) ve Mehmed Vahdeddin'in (1918-1922) cülûsla ilgili beyanlarında ifadesini bulur. Sultan Reşad'ın 15 Rebiyülahir 1327 tarihli fermanında "Cenâb-ı mâlik-i mülkün irade-i eze-liyyesi ve Kanun-ı Esasimiz ahkâmı ve ale'l-umum millet-i Osmaniyyenin icmâ ve arzusu üzere...cülûsumuz vuku buldu"¹²³ ve Vahdeddin'in İstanbul'dan firarından sonra yayımladığı beyannâmesinde "Kanun-ı Esasi-i Osmani'nin bahşettiği hukuka ve ehl-i hall u akdin biatlarına istinaden erîke-i hilafet ve salta-

¹²¹ Bir örnek için bkz. BOA, Y.PRK.ASK. 234/15, t.y. Özel kitap, risale ve benzeri yazılarda daha sık rastlanmaktadır. Cevdet Paşa, *Tezakir*, I, 149; Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, İstanbul 1315, s. 234-235; Sümer, *a.g.m.*, 675-701. Hicaz'da Osmanlı yönetiminin sona ermesinin ardından halifenin haremeyle karşı sorumluluğu meselesi gündeme gelmişti. Sonndan bir önceki şeyhülislâm olan Dürriyâde Abdullah Beyefendi (ö.1923) muhtemelen 1921 tarihli muhtırasında bu meseleye çözüm olarak şu teklifi getirmişti: Padişahın "hâiz-i hilâfet-i kübrâ bulunması i'tibariyle makâmât-ı mukaddese üzerindeki hukukunun mahfuziyeti lâzîmeden olup bu da ke'l-evvel surre-i hümayûn ihrac u irsali ve Haremeyni şerîfeynde hizmet-i mukaddesede bulunmak üzere taraf-ı şahânedan birer memur bulundurulması gibi hususatin kabul ve temin ettirilmesiyle hasıl" olacaktır (Yurdakul, *a.g.m.*, s. 239-240).

¹²² Kanun-ı Esasi'nin yeni harflerle yayımlanmış tam metni için bkz. Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Yenilenmiş 2. Baskı, İstanbul 2000, s. 43 vd.

¹²³ *A.g.e.*, s. 82.

nata cülûs ettim”¹²⁴ şeklinde bu duruma işaret ettikleri görülür.

Osmanlı hilafetinin meşruiyet temelleri ve bunları ifade için kullanılan kavramlar yeni olmamakla birlikte, kullanılış biçimi itibariyle farklılık arzeder. Şöyle ki; Osmanlı hilafet anlayışı İslâm geleneği üzerine bina edilmiş ve geleneğin kullanılmasında bir dışlayıcılık sergilenmemiştir. Örneğin Osmanlı padişahlarının halifeliliğini belirtmek üzere kullanılan kavramlardan *halifetü resulillah*, *imamü’l-mü’minin* ve *emîrü’l-mü’minin*, *halifetullah*, *zıllullah fi’l-arz* Raşid Halifeler döneminden Abbasiler dönemi sonuna kadar ortaya çıkmış unvanlardır. Bu çalışmada inceleme konusu yapılan dönemde zikredilen unvanların tamamı kullanılmakla birlikte Osmanlı sultanlarının halife olarak kendilerini Emevi ve Abbasilerin değil, Raşid Halifelerin vârisleri olarak gördükleri yolunda önemli veriler mevcuttur. Kanunî’nin böyle bir anlayışa sahip olduğu yukarıda zikredilmişti. İkinci olarak, XVIII. yüzyıl tarihçilerinden olan ve daha çok Osmanlı Devleti ile İran ve bazı Avrupa devletlerinin ilişkileri üzerine yoğunlaşan bir tarih kitabı yazar Mustafa Kesbî, eserinin başında Raşid Halifeler dönemini kısaca değerlendirdikten sonra Emevilere geçmekte ve devlet başkanları için “halife değildir, emirdirler... Muaviye’ye hilafet denmeyüp emâret ıtlâk olunmuştur” ifadelerini kullanır.¹²⁵ Kesbî daha sonra eserinin çeşitli yerlerinde Osmanlı padişahının hilafetini dönemin genel görüntüsüne çok uygun bir tarzda vurguladığına göre, Emeviler

¹²⁴ Sultan Vahdeddin’in beyannâmesinin yeni harflerle yayımlanmış tam metni için bkz. Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, (haz. İsmail Kara), İstanbul 2000, s. 293-300. Beyannâmenin sadeleştirilerek yayımlanmış hali için bkz. Murat Bardakçı, Şahbaba, İstanbul 1998, s. 307-312; Fransızca yayımlanmış hali için bkz. Jean-Louis Bacque-Grammont et Hasseine Mammeri, “Sur le Pelerinage et Ques Proclamations de Mehmed VI en Exil,” *Turcica*, XIV(1982),s. 237-242.

¹²⁵ Kesbî, *a.g.e.*, s. 2.

için sergilediği tavır da şahsi olmaktan ziyade dönemine ait bir düşünce tarzı olarak yorumlanabilir.¹²⁶ Ayrıca Yenişehirli Abdullah Efendi'nin birinci fetvasında Raşid Halifeler döneminde oluşan sahabenin icmâına dayanarak Osmanlı halifesini savunmasını da hatırlamak gerekir. Son olarak, Tanzimat döneminde yayımlanmaya başlanan *Devlet Salnâmelerinde* de benzer bir tavırla Raşid Halifelerden sonra “zuhur-ı mülûk-i Beni Ümeyye” ve “zuhur-ı devlet-i Âl-i Abbas” şeklinde hilafetlerinden bahsedilmeden verilmektedir.¹²⁷

V

Osmanlı üst yönetiminin devletin bekası için çare arayışlarında Batıya yöneldiği bir dönemde İslâm tarihinin en etkili dini/siyasi kurumlarından olan hilafete de önem vermeye başladığı görülmektedir. 1720'lerde İran'da merkezi otoritenin zayıfladığı bir dönemde meydana gelen gelişmeler ve bunların İstanbul'daki akisleri Osmanlıların hilafet konusundaki düşüncelerini bariz bir şekilde açıklama fırsatı doğurdu. Bunlar arasında Osmanlı halifesinin kendi sınırları içerisinde ve mücavir alan gördüğü yerlerde ikinci bir halife ihtimaline karşı gösterdiği tepki ve iddialarında kullandığı deliller çok önemlidir. Kullanılan deliller bakımından İslâm dini ve tarihi metinlerinden mahirane bir tarzda istifade edildiği görülür. Osmanlı hilafetinin meşruiyetinin dayandırıldığı temeller ve kullanılan unvanlar da bu çerçevede anlamlı örnekler sunmaktadır. Osmanlı-İran ilişkileri münasebetiyle hilafet konusunda ortaya çıkan veriler çoğu zaman iddia edildiğinin aksine Küçük Kaynarca Antlaş-

¹²⁶ Birkaç örnek olması bakımından bkz. s. 149, 167, 171, 173, 174, 309, 471, 473, 494-500.

¹²⁷ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1267, s. 7-8. Aynı durum görebildiğimiz 1267, 1269-1295 ve 1318 yılları için de geçerlidir.

ması öncesinde de Osmanlıların hilafete büyük önem atfettiklerini ortaya koymaktadır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yirmi yılı aşkın bir süre aralıklarla devam eden Osmanlı-Rus savaşları münasebetiyle meydana gelen gelişmeler de Osmanlı'nın hilafet anlayışı konusunda önemli verilerin ortaya çıkmasına vesile oldu. Bir taraftan Osmanlı idaresinden çıkan bölgelerdeki Müslümanlara karşı halifenin sorumlulukları meselesi ortaya çıkmış ve bunlara çözümler üretilmeye çalışılmış, diğer taraftan bütün (Sünni) Müslümanların halifesi olma şuuru iç ve dış sâiklerin de etkisiyle güçlenmiştir. Bu anlamda 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, 1782 Osmanlı-İspanya Dostluk ve Ticaret Antlaşması, Osmanlı-Fas ilişkilerindeki gelişmeler, Hindistan Müslümanları ile İngiliz yönetiminin Osmanlı padişahı ile halife sıfatıyla geliştirdikleri ilişkiler özellikle önemlidir. Diğer bir ifadeyle, XVIII. yüzyılda Osmanlı padişahının halife sıfatının vurgulanmaya başlanması dahili etkenlerden çok harici gelişmelerin bir ürünüdür.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren dış faktörlerin yanı sıra, Osmanlı Devletinin kendi topraklarında meydana gelen gelişmeler de sultanın halife olarak konumunun güçlendirilmesi ihtiyacını artırdı. III. Selim ve II. Mahmud'un uygulamaya çalıştıkları geleneksel çizginin dışına çıkan reformları dolayısıyla dini çevrelerden duyulan ihtiyaç bir tarafa Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valiliği döneminde "Haremeyni'-ş-Şerîfeyn" de dahil olmak üzere bölgede meydana gelen hadiseler merkezi otoriteye itaat zaafı doğurmuş, bu ise itaat mercii olarak sultanın halifelik sıfatının öne çıkarılmasına yol açmıştır.

Tanzimat dönemi padişahlarının yönetimde etki alanlarının daraltılmasıyla orantılı olarak iç siyasette hilafet vurgusu zayıflamış görünmektedir. Tanzimat paşaları ve onlara karşı muha-

lefet hareketi geliştiren Yeni Osmanlılar, çıkış noktaları farklı olsa da, bu hususta ortak tavır içerisinde olmuşlardır. Bu dönem sultan-halifenin yetkilerini sınırlandırma çabalarının yoğunlaştığı bir dönem olarak da adlandırılabilir. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak ilan edilen Kanun-ı Esasi ile de söz konusu anlayışa hukuki bir zemin kazandırılmaya çalışıldı. Böylece hilafet anayasal bir kurum haline de geldi.

II. Abdülhamid dönemi hilafete yapılan vurgu ve konuyla ilgili tartışmaların yoğunluğu, muhteva ve zemin farklılıkları bakımından bu çalışmada ele alınan dönemlerin en çok dikkat çekenidir. Dönemin iletişim imkânlarının da etkisiyle İngiltere'den Hindistan'a kadar çok geniş bir coğrafyada hilafet kurumunun tartışılmaya başlanması yeni bir gelişmeydi. İngilizlerin 1870'lerde gündeme getirdiği hilafetin Kureyşliliği meselesi tartışmaların en can alıcı noktasını oluşturur. Buna karşı verilen cevaplar münasebetiyle Osmanlı hilafeti muhaliflerinin ve savunucularının İşlâm tarihi tecrübesine müracaat etmeleri de ayrıca dikkat çeker. Osmanlı hilafetinin çok geniş bir çevrede kabul görmesine ve savunan literatürün çokluğuna rağmen, İngilizlerin özellikle Araplar arasında giderek artan nüfuzundan kaynaklanan nedenlerden dolayı II. Abdülhamid'in bir Arap hilafeti ihtimalinden çok tedirgin olduğu görölmektedir.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI HİLAFETİNE MUHALEFETİN ORTAYA ÇIKIŞI

(1877-1882)*

Sultan Abdülhamid'in (1876-1909) hilafet kurumundan dahili politikalarında olduğu kadar Avrupa'nın önde gelen devletleriyle olan ilişkilerinde de etkili bir şekilde faydalandığı bilinen bir husustur. Yine bilinmektedir ki Sultan Abdülhamid dönemine gelindiğinde Osmanlı hilafeti Dünya Müslümanlarının büyük çoğunluğu tarafından hüsnükabul görmekteydi. Bu onun hilafeti hak edip etmediğinin tartışılmadığı anlamına gelmemektedir. Öyle görünüyor ki, saltanatının ilk ve son yıllarında Araplar ve İngilizler arasında gayriresmi tartışmaların önemli konularından biri ve belki de en önemlisi hilafet idi. Bazıları Abdülhamid'in hilafetine tam destek verirken diğerleri ona karşı sert eleştirilerinin yanı sıra bir Arap hilafetinin canlandırılması konusunu gündeme getirmekteydiler. Şüphesiz Osmanlı Devletinin Müslüman özellikle de gayri-Türk unsurları ve Dünya Müslümanları açısından da bu tartışmalar son derece önemliydi. Ancak henüz Osmanlı hilafetine muhalefet konusu hakkında önemine mütenasip çalışmalar yapılmış değildir. Bu makale söz konusu eksikliğin hissedilmesinin ve bu eksikliğin

* Bu makale önce, "Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdulhamid II, 1877-1882" *Die Welt des Islam*, Vol. 36, No. 1, April 1996, s. 59-89'da yayımlandı. Türkçe olarak ise "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Hilafetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı, 1877-1882" adıyla *Hilafet Risaleleri* I, (haz. İsmail Kara), Klasik Yayınları, İstanbul 2002, s. 37-61'de yayımlandı.

giderilmesine katkıda bulunabilme gayretinin bir ürünüdür. Çalışmanın ilk bölümünde II. Abdülhamid'in hilafet anlayışı netleştirilmeye çalışılırken kalan kısmında İngilizler ve Araplar tarafından Osmanlı hilafetine karşı serdedilmiş görüşler incelenecektir.¹²⁸

II. Abdülhamid saltanatı boyunca halife olarak kendi konumunu ve otoritesini ön plana çıkarmaktaydı. Osmanlı hanedanının hilafeti üstlenmesinin üzerinden yüzyıllar geçmiş ve Abdülhamid 31 Ağustos 1876'da tahta çıktığında hilafeti de tabii olarak üstlenmişti. Sultanın aynı zamanda halife olduğu devletin önde gelen mülki, askeri ve dini görevlilerinin de katıldığı bir biat töreniyle teyit edilmişti. Saltanatının dördüncü ayı olan Aralık 1876'da yürürlüğe giren Osmanlı Kanun-i Esasisinin 3. ve 4. maddeleriyle Abdülhamid'in hilafeti Anayasal bir kurum haline gelmişti:

“Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye Hilafet-i Kübrâ-yı İslâmiyeyi hâiz olarak sülale-i âl-i Osmandan usûl-i kadîmesi vechile ekber evlada aittir. Zât-ı Hazret-i Padişahî hasbe'l-hilafe din-i İslâmın hâmisî ve bilcümle tebaa-i Osmaniye'nin hükümdar ve padişahıdır.”¹²⁹

¹²⁸ Osmanlı hilafeti konusunda II. Abdülhamid'in son yıllarında yapılan tartışmalar için bkz. Caesar E. Farah, “Great Britain, Germany and the Ottoman Caliphate” *Der Islam*, 66/2(1989), s. 264-288; Sylvia Haim, *Arab Nationalism: An Anthology*, Berkeley 1976, s. 25-30; a. mlf., “Blunt and al-Kawakibi” *Oriente Moderno*, 35/3(1955), s. 132-143; L. Hirszowicz, “The Sultan and the Khedive, 1892-1908,” *Middle Eastern Studies*, 8/3(1972), s. 287-311; Abdurrahman el-Kevâkibî, *Ummu'l-Kura*, Beyrut 1982; Elie Kedourie, “The Politics of Political Literature: Kewakibi, Azoury and Jung,” *Arabic Political Memoirs and Other Studies* adlı eserinde, (Londra 1974), s. 107-123; Stefan Wild, “Negib Azoury and His Book *Le Reveil de la Nation Arabe*,” Marwan Buheiry (ed.), *Intellectual Life in the Arab East*, 1890-1939, Beyrut 1981, s. 92-104.

¹²⁹ Kanun-i Esasi'nin tam metni için bkz. *Düstur*, birinci tertib, C. 4, İstanbul 1295/1878, s. 4-20.

Kanun-i Esasideki konumu ve biate ilaveten II. Abdülhamid hilafetini üç esasa dayandırmıştır: İlahi irade, veraset ve siyasi-askeri güç. Her üçünün de İslâm siyaset tarihinde kabul edilmiş esaslar olduğu görülmektedir. Yani II. Abdülhamid bu konuda yeni bir unsur getirmemişti. İlahi iradeye dayanarak halife olmak anlayışını Emeviler geliştirmişlerdir. Emevi sultanları kendilerini, *Hulefâ-i Resulillah* olarak adlandıran Raşid Halifelerden farklı olarak *Halifetullah* olduklarını iddia etmişlerdir.¹³⁰ Hilafetin veraset yoluyla intikali de yeni değildir ve en az XVI. yüzyıldan beri Osmanlı hilafet anlayışında var olan bir unsurdur. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), dönemin seçkin şeyhülislâmlarından Ebussuud Efendi tarafından “halife-i Resul-i Rabbi'l-âlemin (...) haizü'l-imameti'l-uzma (...) vârisü'l-hilafeti'l-kübra (...) hâmi-i hima'l-Harameyni'l-Muhteremeyn” olarak tavsif edilmiştir.¹³¹ Abdülhamid kendi hilafetinin dayandığı temeller konusundaki görüşünü de Mart 1877'de Fas Sultanına yazdığı bir mektupta, Allah'ın iradesi, ulemanın, vezirlerin, askeri yetkililerin ve Müslümanların biatleriyle ve halife olan ecdadının vârisi olarak hilafet ve imameti üstlendiği şeklinde belirtmektedir.¹³² Aynı anlayış dönemin Osmanlı salnâmelerine de

¹³⁰ Thomas Arnold, *The Caliphate*, Oxford 1924, s. 51; Casim Avcı, “Hilafet,” DİA, XVII, s. 541; D. Sourdel, “Khalifa,” Eİ2, IV, s. 938.

¹³¹ Bu ifadeler Budin, Üsküb ve Selanik Kanunlarına mukaddime olarak yazılan metinde yer almaktadır. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVIncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I. Cilt: Kanunlar*, (tıpkıbasım) İstanbul 2001, s. 296-297. Ayrıca bkz. İnalcık, “The Ottomans and the Caliphate,” *The Cambridge History of Islam*, I, Cambridge 1970, s., 321; a.mlf., “Islam in the Ottoman Empire,” *Cultura Turcica*, Vol. 5-7 (1968-70), s., 23-25.

¹³² BOA, Y.EE, 36/139-9/139/XVII. Şeyhülislâm tarafından Fas ulemasına yazılan mektup bu konuda aynı görüşleri içermesi bakımından dikkat çekicidir. bkz. Gökhan Çetinsaya, “İkinci Abdülhamid Döneminin...” a.g.t., s. 192-194.

yansımsı ve bunlarda Sultan Abdülhamid'in "bi'l-irs ve bi'l-istihkak" halife ve sultan olduğu ifade edilmiştir.¹³³

Siyasi ve askeri güce dayalı bir hilafet anlayışı da İslâm tarihinde aynı derecede kabul görmüştü. Müslüman halkını koruyabilecek kadar güç ve kapasiteye sahip olan Müslüman bir devlet başkanının hilafet iddiasında bulunabileceği görüşünün, İhvanü's-Safa adıyla bilinen X. yüzyılda yaşamış bir grup İslâm düşünürü tarafından ortaya atıldığı kabul edilmektedir. Daha sonra bu görüş İbn Haldun ve Celaledin Devvani gibi Osmanlı düşüncesini derinden etkileyen iki önemli düşünür tarafından da benimsenmiştir.¹³⁴ Bunlara göre, halifenin esas görevi İslâmı korumak ve Müslümanların dünyevi işlerini idare etmektir. Bundan dolayıdır ki, hilafet farklı ülke yöneticileri tarafından da üstlenilebilir.¹³⁵

Bu görüşe ve dolayısıyla Osmanlı hilafetine karşı yapılabilecek itiraz, sahihliği tartışmalı olan¹³⁶ hilafetin Kureys'e –yani

¹³³ Aynı ifadeler Meclis-i Ayan reisi tarafından 1877'de birinci meclisin açılış konuşmasında da kullanılmıştır. Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* 1293/1877, I, İstanbul 1939, s. 3. İlgi çekici bir noktayı belirtmekte fayda var. Bu dönemde yayımlanmış Osmanlı devlet ve vilayet salnâmelerinde Abdulhamid hariç hiçbir Osmanlı sultanı "Halife" unvanıyla zikredilmemektedir. Raşid Halifelerin yanı sıra Emevi ve 1258'e kadar görev alan Abbasi devlet başkanlarının isimleri "Halife" unvanıyla zikredilirken bu tarihten sonra Kahire'de ortaya çıkan Abbasi halifelerine yer verilmiştir. İncelenen salnâmeler: Suriye salnâmeleri, 1293-1300(1878-1883) ve 1895 yılına kadar olan Devlet salnâmeleri.

¹³⁴ Şerif Mardin, "The Mind of the Turkish Reformer, 1700-1900," *The Western Humanities Review*, C. 14 (1960), s. 413-416.

¹³⁵ T. Arnold, *The Caliphate*, s. 120, 123, 126; Martin Kramer, *Islam Assembled: The Advent of the Muslim Congress*, New York 1986, s. 3-4; Mumtaz A. Fargo, "Arab Turkish Relations from the Emergence of Arab Nationalism to the Arab Revolt, 1848-1916," doktora tezi, Utah University, 1969, s. 33-38.

¹³⁶ M. Sait Hatipoğlu, "Hilafetin Kureysliliği," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(1978), s. 156-202. Cevdet Paşa, Hz. Ebu Bekir'in

Hız. Peygamberin kendi kabilesine- ait olduğunu bildiren hadise dayandırılabilir. Hangi dönemde ortaya atıldığı henüz tam olarak tespit edilemeyen bu hadis Osmanlı zamanında yayımlanmış konuyla ilgili kitaplarda yerini almıştı. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde ise Osmanlı hilafetine karşı bir Arap hilafetini savunanlar için önemli bir dayanak oluşturacaktı. Osmanlıların bu hadisin varlığını ve çağrışımlarını dikkate almamaları düşünülemezdi. Ancak bu hadisi “Benden sonra hilafet otuz yıl devam edecektir, ondan sonra sultanlık yönetimi gelecektir” hadisinin ışığında değerlendirdiler. Buna göre, halifenin Kureyş’ten olma şartı 632-661 yılları arasında hüküm süren ilk dört halife için geçerliydi; daha sonra gelen Müslüman devlet başkanları halifenin görevlerini ifâ ettikleri takdirde haklı olarak halifelik iddiasında bulunabilirlerdi. Osmanlı Devletinde ilmi ve devlet adamlığı yönü ile öne çıkmış simaların bu görüşe itibar ettiklerini görüyoruz. XVI. asırdan Lütü Paşa ile XIX. asırdan Ahmet Cevdet Paşa iki seçkin örnektir. Her ikisi de Osmanlı uleması dışında birçok alime atıfta bulunarak Osmanlı Devletinin bir İslâm devleti olması ve Osmanlı sultanlarının da Müslümanların ve İslâmın hâmisî olmaları hasebiyle halifelik iddialarında haklı oldukları görüşünde birleşmişlerdir.¹³⁷

hilafete seçilişle ilgili bilgiler verirken Halifelerin Kureyş’ten seçilmeleri gerektiğine dair bir hadis zikredildiğinden bahsetmemektedir. *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, İstanbul 1331, s. 351-360.

¹³⁷ Hamilton A. R. Gibb, “Lutfi Pasha on the Ottoman Caliphate,” *Oriens*, 15(1962), s. 289-291; Cevdet Paşa, *Tezakir*, I, Ankara 1953, s. 148-149. XIX. yüzyılın önde gelen Hanefî fakihlerinin Osmanlı hilafeti konusundaki görüşleri için bkz. Fritz Steppat, “Kalifat, Dar al-Islam und die Loyalität der Araber zum Osmanischen Reich bei Hanafitischen Juristen des 19. Jahrhunderts,” *Actes du Ve Congres International d’Arabisants et d’Islamisants*, (Bruxelles, 1970) (Correspondance d’Orient, 11), s. 443-462.

Buna ilave olarak XVI. yüzyılın ilk yıllarında Suriye ve Mısır'la birlikte Hicaz'ın Osmanlı yönetimine girmesiyle Osmanlı sultanlarının halifelik iddialarını destekleyecek sembolik unsurlar da ortaya çıkmıştır. Birincisi 1516'da Yavuz Sultan Selim'in önceleri Memlûk sultanları tarafından kullanılan "Hadimü'l-Haremeyn" unvanını kullanmaya başlamasıdır. İkincisi aynı sultan tarafından Mekke'de bulunan kutsal emanetlerin Osmanlı payitahtı olan İstanbul'a getirilmesidir. Son olarak da XVIII. yüzyılda yayılmaya başlandığı tahmin edilen son Abbasi Halifesi Mütevekkil'in bütün halifelik haklarını bir merasimle resmen Sultan Selim ve onun soyundan gelenlere devrettiği rivayetidir.¹³⁸ Bu rivayetin tarihi olarak doğru olup olmadığının XIX. yüzyılın sonu için hiçbir önemi kalmamıştır, çünkü Müslüman ve gayrimüslim dünyanın büyük bir çoğunluğu tarafından doğru kabul edilmekteydi.

Bütün bunlar dikkate alındığında Sultan Abdülhamid'in hilafeti için bariz bir tehlikenin olmadığı ve genel olarak Müslüman halk tarafından olduğu gibi kabul edildiği söylenebilir. Ancak Abdülhamid'in de farkında olduğu bir suçlamaya göre 1876 Anayasasını hazırlayanlardan bazıları hilafetin saltanattan ayrılarak şerif Abdulmuttalib'e verilmesi konusunu tartışmışlardı. Fakat böyle bir düşüncenin hangi ciddiyette dile getirildiği ve hangi şartlarda gerçekleştirilmesinin planlandığı hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. Öyle görünüyor ki bu suçlama doğru olsa bile adı geçen şahıslar –Midhat Paşa ve Namık Kemal– konuyu sadece kendi aralarında dile getirmişlerdir.¹³⁹

¹³⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 149; Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, İstanbul 1315/1897, s. 234-235.

¹³⁹ BOA, Y.EE, 15/1126/74/14, Mahmud Nedim'den Sultana, 25 Şaban 1299/12 Temmuz 1882; Y.EE 73/1626/35/91, Gabriel Charmes, Hilafet-i İslâmiyenin Politikası ve Onun Netaici (Büyük bir ihtimalle 1881 tarihli).

Gerçek şu ki, XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlı hilafeti devletin sınırları dışında kalan Müslümanlar arasında özellikle Hindistan gibi Avrupa devletlerinden birinin sömürgesi durumuna düşmüş yerlerde genel kabul görmüştü. Bu dönemde bağımsızlığını koruyabilmiş en büyük Müslüman devleti Osmanlı Devletiydi. Sadece bu gerçek bile Osmanlı sultanının halife olarak hem içerde hem de dışarıdaki Müslümanlar nezdinde otoritesini artırmıştı.¹⁴⁰ Fakat asıl tehlikenin doğacağı nokta da burası idi. Osmanlı halifesinin prestij ve otoritesi fiziki güç ve başarıya bağlıydı ve Abdülhamid döneminin ilk yıllarında yaşanan askeri ve diplomatik yenilgiler sebebiyle Osmanlı Devletinin geleceğine duyulan güvensizlik bazı zihinlerde Osmanlı hilafetine bir rakip çıkabileceği hayalini uyandırmış; gerçek halife Kureyş'ten veya en azından bir Arap olmalıdır düşüncesini canlandırmıştı. Bu konuda Abdülhamid şöyle bir tehlike sezmekteydi: Kureyş kabilesinden biri veya bir Arap eşrafı halifelik iddiasında bulunabilir ve böyle bir iddia sahibi dışardan destek sağlayabilirdi. Özellikle Arap Ortadoğu'sunda önemli stratejik çıkarlarının yanı sıra, Hindistan'da milyonlarca Müslüman tebaayı yönetmekte olan İngiltere'nin bu desteği verebileceğini düşünmekteydi. Dönemin önde gelen gazeteci ve yazarı Ahmet Midhat Efendi'ye de belirttiği üzere Abdülhamid'e göre İngiltere, "hilafet-i kübrâyı dahi İstanbul'dan Arabistan kıtalarından Cidde veya Mısır'a bir mahalle naklettirmek ve hilafeti kendi maiyetinde bir alan ittihaz ederekten cümle mü'minîni istediği gibi tasarruf" etmek arzusundadır.¹⁴¹

¹⁴⁰ Osmanlı hilafetinin XIX. yüzyılın son çeyreğinde Müslümanlar tarafından genel kabul görmesi ile ilgili olarak bkz. Kramer, *İslam Assembled*, s. 4-9; Azmi Özcan, *Pan-İslâmizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere*, 1877-1924, Ankara 1997.

¹⁴¹ Atilla Çetin ve Ramazan Yıldız, *Sultan İkinci Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim*, İstanbul 1976, s. 302.

İngiltere’de Osmanlı Hilafeti Tartışmaları

Hilafet konusu İngiltere’de 1877 yılında siyaset yazarları, bilim adamları ve milletvekilleri arasında tartışılmaya başlandı ve bu esnada bazı İngilizler Osmanlı hilafetine karşı hasmane tavır takındılar. Görüldüğü kadarıyla İngiliz hükümeti tartışmaya müdahil olmamıştı. Osmanlı hükümetinin de kayıtsız kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak bunun nedeni tartışmalardan habersiz olunması olamazdı, çünkü Abdülhamid Avrupa basınına yakından takip etmekteydi.¹⁴² Osmanlı sultanlarının hilafeti üstlenmeye hakları olup olmadığı veya hilafetin Araplara transfer edilme zamanının gelip gelmediği konusunda görüş ayrılığı ortaya çıktı. Osmanlı hilafetine karşı olanların hemen hepsi Hindistan’daki İngiliz görevlilerinden emekli olanlardı. Bunlar açıkça Abdülhamid’in Müslümanların lideri olmadığını ve hilafeti üstlenemeyeceğini iddia ediyorlardı. Bu isimlerden biri, 1871-1874 yılları arasında Bengal valisi olarak görev yapmış ve 1877 yılında Liberal Partinin Kirkcaldy milletvekili olan Sir George Campbell idi. Campbell’e göre “Türk sultanının Müslümanların başı olması, Rusya çarının Roma Katoliklerinin ve İngiltere Protestanlarının başı olmasından daha öte bir şey” değildi.¹⁴³ Bir başka emekli görevli olan George Birdwood daha ileri giderek hilafeti Mekke emirine transfer etmeyi teklif etmekteydi. 12 Haziran 1877 tarihli *Times* gazetesinde şunları yazıyordu:

¹⁴² F. A. K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers* 1878-1888, İstanbul 1996, s. 20.

¹⁴³ J. Redhouse, *A Vindication of the Ottoman Sultan’s Title of Caliph*, London 1877, s. 1. Türkçe çevirisi için bkz. “Osmanlı Sultanının Halife Unvanının Müdafaası,” çev. Sami Erdem, *Dergah*, sayı 96, s. 18-21.

“Ne yazık ki biz Hint Müslümanlarının halife olarak Mekke emirini tanımalarını sağlamıyoruz, halbuki emir Hindistan yolu üzerinde yaşamaktadır ve Süveyş Kanalı gibi tamamen kontrolümüz altında olacaktır.”¹⁴⁴

Sultanın halife olmadığını ve de olamayacağını ispatlamak için hukuki argümanlar da ortaya konmaktaydı. Haziran 1877’nin ilk günlerinde yayımlanan bir risalede iki nedenden dolayı Osmanlı sultanının halife olamayacağı iddia edilmekteydi: Birincisi halifeliği Osmanlılara devreden Mısır’daki Abbasi hilafeti gerçek değildi; ikincisi Osmanlı sultanları Kureyş soyundan gelmedikleri için hilafeti üstlenemezlerdi.¹⁴⁵

Osmanlı sultan-halifesine yapılan bu saldırılar meşhur Türkolog J. Redhouse¹⁴⁶ tarafından cevaplandırıldı. Redhouse, Haziran 1877 ortasında konuyla ilgili *A Vindication of the Ottoman Sultan’s Title of Caliph* başlıklı bir risale yayımladı. Osmanlı hilafeti hakkında yapılan tenkitleri “yanlış, değersiz ve münasebetsiz” olarak değerlendiren Redhouse şöyle devam etmektedir: Bu tenkitler yanlıştır, çünkü Osmanlı hilafeti yeni değildir ve bütün Sünni İslâm dünyası tarafından kabul edilmiş ve benimsenmiştir¹⁴⁷; ikincisi halife Kureyş kabilesinden olmalıdır görüşü ilk dönem İslâm hukukçuları arasında tartışma konusudur ve söz konusu hadis hakkında yapılacak bir çalışma “halifenin Kureyş’ten olması gerektiğine dair bir Peygamber emrinin

¹⁴⁴ The Times, 12 June 1877, s. 8.

¹⁴⁵ Redhouse, *A Vindication*, tür. yer.; Benzeri bir iddia Rev. Malcolm McColl tarafından 1906’da *Times* gazetesinde yayımlanmıştır. Bkz. Farah, *a.g.m.*, s. 265.

¹⁴⁶ Redhouse’un kısa bir biyografisi için bkz. Carter V. Findley, “Sir James Redhouse (1811-1892): The Making of a Perfect Orientalist,” *Journal of the American Oriental Society*, 99/4 (1979)s. 572-600.

¹⁴⁷ Redhouse, *A Vindication*, s. 4.

bulunmadığı” sonucuna götürecektir.¹⁴⁸ Tenkitler değersizdir, çünkü tenkitlerin hukukî temelleri sağlam olsa bile Osmanlılar hilafeti üç buçuk asır ellerinde bulundurduktan sonra tenkit etmenin bir manası yoktur. Son olarak tenkitler münasebetsizdir, çünkü İngiliz hükümetine tâbi kırk milyon Müslüman vardır:

“Söz konusu risalenin de kabul ettiği gibi, Bombay Müslümanlarının kraliçeye yazdıkları bir dilekçede Müslüman tebaasının büyük bir çoğunluğunun, padişahı Peygamberin halifesi olarak gördüğü ve kendisine tâbi kırk milyon Müslümanın, padişahı dini lider olarak tanıdığı belirtilmektedir.”¹⁴⁹

Redhouse’u Birdwood cevaplandırdı. Birdwood, Redhouse’un Osmanlı halifesinin Hindistan’daki Sünni Müslümanların tamaminca kabul edildiği görüşüne itiraz edememiş ancak bu durumun zamanın Sünnilerinin İslâmı bilmemelerinden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Ona göre gerçekte Osmanlı hilafeti “gayrimeşru idi ve genel olarak kabul edilmiş dini inançlara aykırıydı” ve dolayısıyla hilafet Mekke emirleri tarafından üstlenilmeliydi. Bu da ya sultanın hilafetten gönüllü olarak feragat etmesiyle ya da Müslümanların Mekke emirini halife seçmeleriyle gerçekleştirilebilirdi.¹⁵⁰

Eylül 1877’de Arapça uzmanı G. P. Badger, *The Nineteenth Century* dergisinde hilafet konusunda detaylı bir makale yayımladı. Makale Birdwood’un iddialarına karşı kısmi bir cevap içermektedir. “Hilafet” ve “imamet”in detaylı bir etimolojik analizini ve Arap halifelerinin kısa bir tarihçesini verdikten sonra Badger, hilafetin Müslümanların çoğunluğunun kabulü-

¹⁴⁸ Aynı mak. s. 18.

¹⁴⁹ Aynı mak. s. 5.

¹⁵⁰ Birdwood’un benzeri görüşler içeren başka mektupları için bkz. *Times*, 9 July 1877, 10, 15 October 1877.

ne mazhar olan ve büyük bir Müslüman toplumunu yöneten kişinin hakkı olduğu görüşünü ileri sürer. Badger bu görüşün Ruslardan da para aldığı iddia edilen Rızkullah Hassun'un Londra'da çıkardığı *Mir'atü'l-Ahval*¹⁵¹ gazetesinin taarruzlarına cevaben yazılan ve kısa bir süre önce yayımlanan bir risalede Arap fakihlerden biri tarafından da ifade edildiğini belirtir. Badger'ın kendi ifadesiyle: "Bu paye diğer iddia sahiplerinin olduğu kadar Osmanlı sultanlarının da hakkıydı; hatta Müslümanların büyük çoğunluğunun Osmanlı hilafetini kabul ettiği düşünülürse sultanların hakları daha da fazladır... [Bu nedenle] Osmanlı sultanı kendisini bu şekilde kabul edenler için [Hz.] Muhammed'in meşru halifesidir."¹⁵²

Birdwood'un Osmanlı hilafetinin "gayrimeşru ve dini inançlara aykırı" olduğu yolundaki iddialarını da reddeden Badger, halifenin Mekke şeriflerinden seçilmesi konusuna da değinmektedir. Ona göre Şeriflerin Kabe ile ilgili bazı imtiyazlarının ve varsayılan Kureyş kabilesine mensubiyetlerinin dışında bir özellikleri yoktur. Hicaz'da Osmanlı yönetiminin başlamasıyla birlikte Emirler "sultanın isteğiyle görevden uzaklaştırılabilen Babiâli'nin bir oyuncuğu haline gelmiştir. Ayrıca emirin kendisi için belirlenen bölgenin [Mekke] dışında dini veya siyasi hiç bir nüfuzu yoktur."¹⁵³

Bu tartışmalarla ortaya çıkan ilginç bir nokta da Osmanlı hilafetine hem karşı çıkanların hem de destekleyenlerin Hint

¹⁵¹ *Mir'atü'l-Ahval* gazetesi hakkında bilgi için bkz. L. Zolondek, "Sabunji in England 1876-1891: His Role in Arabic Journalism," *MES*, 14/1(1978), s.102; Azmi Özcan, "Yerini Bulamayan Bir Gazeteci: John Louis Sabuncu ve İstanbul Yılları (1890-1909), *Ziyad Ebüzziya Kitabı: Darçağda Bir Çelebi*, (haz. Ö. Faruk Şerifoğlu), İstanbul 1998, s. 314.

¹⁵² G. P. Badger, "The Precedents and Usages Regulating the Muslim Caliphate," *Nineteenth Century*, 2 (September 1877), s. 274-282; Badger'ın bir diğer makalesi için bkz. *Times*, 12 October 1877.

¹⁵³ Badger, "The Precedents...", s. 280.

Müslümanlarının İngiliz hükümetine sadakatleri konusunda ortak bir endişeye sahip olmalarıdır. Karşı çıkanların endişesi Hint Müslümanlarının giderek Osmanlı sultan-halifesini dini lider olarak kabul etmeye başlamaları ve özellikle 1860'lardan bu yana halifenin geleceğiyle daha yakından ilgilenmeleri gerçeğinden kaynaklanmaktadır. 1875 Balkan krizinden beri Hint Müslümanlarının Osmanlı İmparatorluğuna duydukları ilgi iyice belirgin hale gelmiştir. Birdwood gibi Hindistan'daki İngiliz hükümetinden emekli olan bazı şahıslar bu gelişmeleri Hindistan'daki İngiliz çıkarları için muhtemel bir tehlike olarak değerlendirmekteydi. Böyle bir korku için iki sebep vardı: Birincisi Hint Müslümanları halihazırda devam eden savaşta Rusya'ya karşı Osmanlıları desteklemesi için İngiliz hükümetine baskı yapmaktaydı ki, bu baskı Osmanlı imparatorluğunun sonu yaklaşıyor diye düşünenler için can sıkıcıydı. İkincisi ve daha önemlisi de sultan-halifenin Hint Müslümanlarını İngiliz hükümeti aleyhine kışkırtabileceği korkusuydu.

Destekleyenlerin görüşüne gince; çok hassas olması sebebiyle konu Müslümanların bir iç meselesi kabul edilmeli ve onlara bırakılmalıydı. Hilafet aleyhindeki tartışmalar Hint Müslümanlarını gücendirecek ve sadakatlerini artırmak yerine İngilizlere karşı aleyhte duygu ve düşüncelerin gelişmesine zemin hazırlayacaktı. Bu nedenle Hint Müslümanlarının sadakatini sağlamanın en iyi yolu; "Onları, İngiliz hükümetinin meşru vasıtalarla ve dini partizanlık yapmaksızın davrandığına ve çıkarlarına en uygun politikayı adalete kesin uygunluk içerisinde uyguladığına inandırmaktı."¹⁵⁴

Redhouse ve Badger'ın Osmanlı sultan-halifesine verdikleri destek resmi İngiliz politikasına da uygun düşmekteydi. Lond-

¹⁵⁴ Redhouse, *A Vindication...*, s. 5, 19; Badger, "Precedents...", s. 281; Badger, *Times*, 12 June 1877.

ra'da Osmanlı hilafeti üzerine tartışmalar devam ederken İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi H. Layard ve Hindistan Valisi Lytton Babiâli ile yakın işbirliği içinde Ahmed Hulusi Efendi adında bir Osmanlı elçisini Rusya'ya karşı Afganistan Emiri Şir Ali'nin desteğini sağlamak üzere Afganistan'a gönderme hazırlıkları yapıyorlardı.¹⁵⁵ Bu olayların gerçekleştiği zamanlarda Redhouse ve Badger'ın İngiliz Dışişleri Bakanlığında Türkçe, Arapça ve Müslümanlarla ilgili işler uzmanı olarak çalışmaları Osmanlı lehine tavır takınmalarının nedenlerini daha da anlaşılır hale getirmektedir.¹⁵⁶

Osmanlı Hilafeti ve Araplar

Osmanlı hilafetine karşı Arap muhalefетinin ilk belirtileri 1877-1878 kış aylarında ortaya çıktı, yani Osmanlı İmparatorluğunun Rusya karşısında uğradığı askeri hezimetle aynı zamana denk geldi. Osmanlı İmparatorluğunun ortadan kalkabileceği ihtimaliyle dehşete kapılan Beyrutlu Ahmet Sulh'un başını çektiği Suriyeli ileri gelenlerden oluşan bir grup, 1877 sonlarında Suriye'nin geleceği ve o bölgenin yabancılar tarafından muhtemel işgali gibi konuları görüşmek amacıyla gizli toplantılar yaptılar. Toplantılar sonucunda aralarında varılan anlaşmaya göre, şayet Rus-Osmanlı Savaşı sonucunda Osmanlı imparatorluğu Suri-

¹⁵⁵ Azmi Özcan, *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924)*, Leiden 1997, s. 78-88.

¹⁵⁶ İngiltere Dışişleri Bakanlığının o yıllarda Redhouse ve Badger'dan uzmanlık alanlarıyla ilgili yararlandığı görülmektedir. Bu konuda İngiltere arşivinde bol malzeme vardır. Sadece birkaç örnek olması bakımından bkz. Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO), 78/2889-2897 Redhouse'un Anadolu ve Şark Meselesi konularındaki raporlarını ihtiva etmektedir. Badger'ın aynı yönde katkıları için bkz. FO 424/32; 78/2897 ve India Office Library and Records (IOR), Political and Secret Correspondance (L/P&S/3) 614, 705.

ye'den çekilmek zorunda kalırsa, Şam'da ikamet etmekte olan Cezayirli Emir Abdulkadir'in liderliğinde vilayetin tam bağımsızlığı için çalışılacaktı. Bu karar üzerine Emir Abdulkadir'e gidildi. Emirle yapılan toplantıda Osmanlı hilafetinin geleceği konusu da ele alındı. Bilindiği kadarıyla Emir prensipte, Suriye'nin yabancı bir ülke tarafından işgali söz konusu olursa tam bağımsızlık için çalışılmasını kabul etmiş, fakat İstanbul ile dini bağların korunması ve bağımsız bir Suriye üzerinde Osmanlı halifesinin dini otoritesini sürdürmesinde ısrar etmişti.¹⁵⁷

Emir Abdulkadir Suriye'ye sonradan yerleşenlerdendi. Cezayir'de Fransızlara karşı uzun süre savaştıktan sonra 1847'de teslim olmak zorunda kaldı. Önce Fransa'ya götürüldü, sonra Bursa'ya, oradan da 1855 yılında Şam'a geçerek burada yerleşti. Emir beraberinde çok sayıda akrabasını da getirmişti. Bunların geçimi için Fransız ve Osmanlı hükümetlerinden maddi yardım almaktaydı. 1860'da Şam'da Müslümanlarla Hristiyanlar arasında çıkan çatışmalarda Bab Tuma mahallesi Hristiyanlarını koruması da emirin şöhretini artırmıştı.¹⁵⁸ Belki de Şam krizinde Hristiyanlara yaptığı iyilikten dolayıdır ki aynı yıl Fransızlar emire Suriye özerk bir statüye kavuşturulabilirse başına getirilebileceğini ifade etmişlerdi. Bu tekliften hiç bir sonuç çıkmadı, ancak öyle görünüyor ki, o tarihten itibaren emir Suriye'yi veya Arap Asya'sının tamamını yönetmek gibi bir fikri her zaman canlı tutmuştur.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Zeine N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, New York 1973, s. 54; Nejat Göyünç, "Ottoman Central Administration and Arab Provinces (1870-1910)," *Studies on Turkish-Arab Relations: Annual*, İstanbul 1986, s. 81-82; Adil es-Sulh, *Sutur mine'r-Risale*, Beyrut, 1966, s. 68.

¹⁵⁸ Linda S. Schilcher, *Families in Politics*, Stuttgart 1985, s. 215-218; Philip Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, Cambridge 1983, s. 34-35.

¹⁵⁹ Marcel Emerit, "La Crise Syrienne et L'expansion Economique Francaise en 1860" *Revue Historique*, 207(1952), s. 213-221.

*1850'lilerin ikinci yarısından itibaren
Şam eşrafı arasında yer alan ve mahalli
siyasette etkin rol oynayan Emir
Abdulkadir Cezairi (1808-1883).
(İsmail Kara Arşivi).*

Emir 1877-78'de, Lübnan Marunilerinin önde gelen isimlerinden Yusuf Kerem Bey ile Arap vilayetlerinin bağımsızlığını sağlamak için benzer bir plan üzerine yazışmaktaydı. Kerem-Abdulkadir yazışmalarını inceleyen Steppat'a göre Kerem, Arap vilayetlerinin imparatorluktan ayrılmasını ve bunların başına yönetici olarak emirin geçmesini teklif etmiştir. Steppat "Emirin teklifi kabul ettiğinden" şüphe etmemekte ve "konu üzerinde adı geçen şahıslar arasındaki diyalogun uzun süre devam ettiğini" ifade et-

mektedir.¹⁶⁰ Emir'in bu tür faaliyetleri açıklanmamasına rağmen gizli toplantıların yankıları İstanbul'a ulaşmıştı. Emir'in yeğeni olan ve Babiâli'de görevli bulunan Hüsni Bey İngiliz Büyükelçiliği personelinden Sandison'a Şubat 1880'de aşağıdaki bilginin doğruluğu konusunda güvence vermişti. Hüsni Bey'in ifadesine göre emir, "Akka sancağında meskun Cezayirli Araplarla gerçekleştirilmek üzere Suriye'de oldukça organize bir ayaklanma

¹⁶⁰ Fritz Steppat, "Eine Bewegung unter den Notabeln Syriens 1877-1878: Neues Licht auf die Entstehung des Arabischen Nationalismus," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, (Supplementa I), 2 (1969), s. 631-649.

başlatmak için hazırlıklar yapmıştı.”¹⁶¹ Hüsnî Bey’in iddialarına göre, Fransız hükümeti böyle bir ayaklanmada emire destek vaadinde bulunmuştu.

Emirin Arap vilayetlerinin bağımsızlığı veya özerkliği için tasarlanan dışardan, yani Fransa veya İngiltere’den desteklenecek bir hareketin liderliğini üstlenmeye hazır olduğuna dair diğer bir ipucu da eski diplomatlardan ve o yıllarda İngilizlerin Ortadoğu’daki gönüllü ajanlarından W. S. Blunt tarafından ortaya konmuştur. 1881’in ilk aylarında gerçekleştirdiği Suriye gezisi sırasında Blunt, emir ailesi de dahil, Şam’ın “Liberal” Müslümanlarının Arap hilafeti fikrini desteklediğini öğrenmişti. Bunun üzerine Blunt, Emir Abdulkadir’in başkanlığında ve bedevi desteğine dayalı bir Arap ayaklanmasının mümkün olduğunu ve bazı bedevi şeyhleriyle arasının iyi olmasından dolayı da böyle bir ayaklanmada önemli katkılar sağlayabileceğini düşünür. Bu fikrini vakit geçirmeden emirin oğlu Muhammed’e açmış ve babasının bu konudaki fikrini öğrenmesini istemişti. Muhammed babasından; “Çok yaşlı olması nedeniyle böyle bir harekete aktif olarak bizzat katılamayacağı, oğullarının istediğini ve hilafete adaylığa lâyık görülürse adaylığını koyacağı” mesajını getirmişti.¹⁶²

Arap hilafeti konusunda istekli bazı eşrafın bulunduğu tek vilayet Suriye değildi. Hicaz’da da Osmanlılar aleyhine çalışanların ve hatta kurulmuş derneklerin mevcudiyeti hakkında haberler gelmekteydi. Ağustos 1879’da İngiltere’nin Cidde konsolosu Zohrab’a Cidde sakinlerinden biri tarafından verilen bilgiye göre, Mekke’de amacı Müslümanları Hıristiyan kont-

¹⁶¹ FO 424/106, Layard’dan Salisbury’ye no.229, very confidential, Constantinople 24 February 1880.

¹⁶² Wilfrid Scawen Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt*, London 1895, s. 118.

rolünden kurtarmak olan gizli bir dernek vardı ve “mollalar, şeyhler ve şeriflerden teşekkül etmiş olan bu dernek Rusya’ya karşı alınan yenilgiden memnun değildi ve üyeleri arasında sultandan İslâmın dünyevi liderliği unvanının alınması konusu ciddi bir şekilde tartışılmaktaydı. Sultanın Hristiyan güçlerin kontrol altında olmasından dolayı Peygamberin gerçek temsilcisi olamayacağı ve sorumluluğun başka omuzlara yüklenmesi gerektiği açıkça ifade edilmişti.”¹⁶³

Halife olacak adayın payitahtı konusunda derneğin Suriyeli üyeleri Şam’ı teklif etmişler, fakat Hicazlı üyeler Şam’ın Avrupa nüfuz bölgesinde olmasından dolayı halife için güvenli bir payitaht olamayacağını ileri sürerek teklifi reddetmişlerdir. Hicazlılara göre, Medine bir halifenin payitahtında bulunması gereken özelliklere sahiptir: “Yani Avrupa’dan uzaklık, geçit zorluğu ve şehrin kutsallığı... [dolayısıyla burası] tabii bir inanç merkezi olarak ortaya çıkmaktadır. Sonuçta Medine üzerinde karar verilmiştir.”¹⁶⁴

Suriye ve Hicaz’da gizli derneklerin varlığı hakkındaki bu ve benzeri rivayetler kesin bir sonuç çıkarmamız için yeterli değildir. Bu tür derneklerin mevcudiyeti, amaçları ve faaliyetleri hakkında sağlıklı bir görüş oluşturabilmek için daha açık ve müşahhas delillere mutlaka ihtiyaç vardır. Ancak şu söylenebilir: Bu tür rivayetler en azından adı geçen vilayetlerde merkezi hükümete karşı belli bir soğukluğun oluştuğunu ve bazı zihinlerde imparatorluğun geleceği hakkında soru işaretleri belirdiğini gösterebilir. Hatta Osmanlı hilafetine son vererek bir Arap halifesine biat etmek isteyen bazı şahısların varlığı da

¹⁶³ FO 78/2988, Zohrab’dan Salisbury’ye no. 1, confidential and political, Jidda, 6 August 1879.

¹⁶⁴ FO 78/2988 Zohrab’dan Salisbury’ye no. 1, confidential & political, Jidda 6 August 1879.

düşünülebilir. Şunu da unutmamak gerekir ki bu tür ayrılıkçı düşüncelerin ortaya çıkmasında 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrasında gelişen bazı olayların –Kıbrıs’ın İngiltere’ye verilmesi ve Berlin Antlaşması– çok büyük etkisi olmuştur.

Esasen bu tür rivayetlerin önemi sultan ve diğer Osmanlı yöneticileri üzerinde yaptığı tesirden gelmektedir. İngiltere’nin İstanbul büyükelçisi Layard Eylül 1879’da Suriye’ye yaptığı ziyaret sırasında vali Midhat Paşa’ya yukarda sözü edilen Osmanlı karşıtı gizli dernek hakkında bilgisi olup olmadığını soruyor. Midhat Paşa cevaben “son zamanlarda öğrendiğim gerçekler bu bilgiyi doğrulamaktadır” diyor.¹⁶⁵ Paşa aynı zamanda Layard’dan durumu sultana bildirmesini istiyor. Ekim’de İstanbul’a döndüğünde Layard vakit geçirmeksizin sultanla görüşerek hem Suriye hakkındaki izlenimlerini aktarıyor hem de sözü edilen gizli dernek konusunu açıyor. Abdülhamid böyle bir dernek hakkında hiçbir şey bilmediğini, ancak Arapça gazeteleri takip etme alışkanlığı olduğundan bazı gazetelerin içeriğinden Araplar arasında böyle bir hareketin oluşmakta olduğunu hissettiğini ifade ediyor.¹⁶⁶

Sultanın bu tür haberlerden son derece rahatsız olduğu konusunda şüphe yok. Bazı Suriyelilerin ihtilalci fikirlere sahip olduğundan haberdar olan ve Hicaz’da Hayber’in bedevi kabileleri ile Osmanlı yöneticileri arasındaki gerginliği bilen sultanın “gizli dernek” hakkındaki rivayetleri bir çırpıda “asılsız” olarak nitelendirmesi oldukça zordu.¹⁶⁷ Bunun da ötesinde ri-

¹⁶⁵ FO 424/91 Layard’dan Salisbury’ye, Constantinople 20 October 1879.

¹⁶⁶ Aynı belge.

¹⁶⁷ Hayber civarında yaşayan bazı kabileler 1876-1878 yılları arasında devlete vergi ödemediler. Bunun üzerine Hicaz valisi ve Mekke emirinin teklifiyle vergi ödememekte ısrar eden kabilelere ve onların hâmilliğini yapan Şemmer şeyhi İbn Reşid’e karşı askeri hareket yapılması bile gündeme geldi. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. benim “The Hijaz, Abdulhamid

vayeti nakleden bir büyükelçidir ve nakletmesini isteyen de devletin Arap topraklarındaki en yetenekli valisi Midhat Paşa'dır. Her ne kadar sultan her iki simaya da tam bir güven duygusu içinde değilse de, rivayetlerin doğruluğunu araştırmak üzere bir yetkiliyi Suriye ve Hicaz'a göndermiştir.¹⁶⁸

1863-1879 yılları arasında Valilik ve Hidivlik makamında bulunan İsmail Paşa'nın (1830-1895) gençlik yıllarına ait bir fotoğrafı. (İstanbul Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi).

Bu sırada Abdülhamid'in hilafeti tamamen farklı bir kaynaktan tenkide tâbi tutulmaya başlandı. Bu Haziran 1879'da İngiliz ve Fransız baskısı altında sultanın görevden aldığı son Mısır Hidivi İsmail Paşaydı. İsmail Paşa görevden alındıktan sonra İtalya'ya geçmiş ve oradan hilafet aleyhine bir propaganda başlatmıştı. Paşa bunu iki nedene binaen yapmış görünmektedir: Birincisi hidivlik görevinden alınmasında sultanın rolü olduğuna inanması ve ona karşı bir kırgınlığının olması; ikincisi hidivlik sonrası hayatını

İstanbul'da geçirme isteğinin padişah tarafından ısrarla reddedilmesidir.¹⁶⁹

II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British, 1877-1880," *MES*, 31/1(1995), s. 99-123.

¹⁶⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mukerreme Emirleri*, Ankara 1972, s.139.

¹⁶⁹ İsmail Paşa'nın İstanbul'a gelmek isteğine dair müracaatları için bkz. BOA, Y.EE 31/109-5/109/84, 17 Aralık 1879; Y.EE 31/1116/74/84, 7 Aralık 1880; Y.EE 31/109-XI/109/84; Times 2 December 1880. Meclis-i Vükela'nın İsmail Paşa'nın izin talebini reddi için bkz. Y.EE 31/1722/66/84, 24 Şubat 1880; Y.EE 31/109-7/109/84, 22 Mayıs 1880.

Sultanla mevcut olumsuz ilişkilerinden dolayıdır ki İsmail Paşa Avrupa'da yayınlanan ve kendisinin de mali destek sağladığı gazetelerde Abdülhamid aleyhine yayın yaptırmaktaydı. Bu bağlamda bahsedilecek ilk gazete İtalya'nın Napoli şehrinde yayımlanan ve editörlüğünü Mısır'dayken İsmail Paşa'nın sekreterlik görevini yürüten İbrahim Müveylîhî'nin¹⁷⁰ yaptığı *Hilafet*'tir. Söylendiğine göre gazete, Osmanlı sultanlarının hilafeti haksız olarak devrıldıklarını ve geçmişte hilafetin merkezi Mısır olduğu için dinen hilafetin Mısır hidivine iade edilmesi gerektiğini iddia etmekteydi. Ancak gazete sadece iki sayı çıkarılabilmiş ve muhtemelen Osmanlı hükümetinin ısrarı üzerine kapatılmıştı.¹⁷¹

Hilafet gazetesinin kapanmasıyla İsmail Paşa'nın Osmanlı aleyhindeki faaliyetleri son bulmamıştı. İbrahim Müveylîhî, Eylül 1880'de Paris'te iki haftada bir olmak üzere *el-İttihad* gazetesini çıkarmaya başladı. *Hilafet* gibi, *İttihad* gazetesi de İsmail Paşa'nın mali desteğiyle çıkarılmaktaydı. Sadece üç sayı çıkabilen gazetenin son sayısının tarihi 7 Ekim 1880'dir. *İttihad* Abdülhamid'in hilafetine ve onu destekleyenlere karşı bir tavırla ortaya çıktı. Gazeteye göre, Osmanlı ulemasından bazıları ve bazı gazete editörleri Abdülhamid'in halife olduğu, bu sıfatıyla Peygamber Efendimizin temsilcisi durumunda bulunduğu ve İslâm'da otorite silsilesinde Allah ve Peygamberinden sonra

¹⁷⁰ İbrahim Müveylîhî'nin kısa bir biyografisi için bkz. R. M. A. Allen, "al-Muwaylihi," *EI2*, VII, s. 813-814; Yusuf Ramiç, *Usratu'l-Muveylîhi ve asaruha fi'l-Edebi'l-Arabî'l-Hadis*, Kahire 1980, s. 65-90; J. Landau, "An Insider's view of Istanbul: Ibrahim al-Muwaylihi's Mâ Hunalika," *Die Welt des Islams*, 27(1987), s. 71-81. Müveylîhî'nin "Ma Hunalike" adlı eseri muhtevasının zararlı olduğu gerekçesiyle Osmanlı topraklarına girişi yasaklanmıştır. BOA, İ.HUS., no. 38 15 Rebûlâhîr 1315/13 Eylül 1897.

¹⁷¹ Philip de Tarrazi, *Tarihu's-Sahafeti'l-Arabiyye*, II, Beyrut 1913, s. 264; Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 1987, s. 184.

üçüncü sırada yer aldığı görüşünü yaymaktaydılar. Söz konusu ulemaya göre, halifeye itaat her Müslüman için farz-ı ayn idi, çünkü halifeye itaat Allah'a ve Peygambere itaat demekti ve itaatsizlik de Yüce Yaradan'a ve peygamberine karşı gelmek anlamına gelirdi. Diğer bir ifadeyle, halifenin otoritesini kabul etmeyenler veya emirlerini yerine getirmeyenler günah işlemekteydiler.¹⁷²

İttihad bu görüşlere şiddetle karşı çıkıyor ve politikalarında gayriâdil, müstebit ve gaddar olduğu için Abdülhamid'in halife olamayacağını savunuyordu. Aynı nedenlerden dolayı Peygamber Efendimizin temsilcisi olamayacağı da vurgulanıyordu. Bu noktada *İttihad* şu soruyu soruyor: "Abdülhamid Kıbrıs'ı İngilizlere vererek, meclisi kapatarak ve milletvekillerini sürgüne göndererek, veya Osmanlı İmparatorluğunun bazı bölgelerini parçalayarak mı Peygamberin temsilcisi olmuştur?"¹⁷³ Soruların ardından ulemaya cevap olarak *İttihad*, Abdülhamid'e karşı muhalefetin meşru olduğunu ve asla günah olmadığını savunur.

İttihad Abdülhamid'in hilafetinin genel kabul gördüğünü itiraf etmekte, fakat bunun nedeninin Müslümanların hilafet için gerekli şartları bilmemesi olduğunu ileri sürmektedir. Böylesine yaygın bir bilgisizlik nedeniyle Abdülhamid taraftarları halifeye itaat "itikatlar cümlesindendir" diyerek Müslümanları yanlış yönlendirmektedirler.¹⁷⁴ Gazeteye göre, Abdülhamid lehine yapılan bunca propagandaya rağmen bu konu üzerinde Müslümanlar iki gruba ayrılmaktadır: Birinci grup, Abdülhamid'in hilafetin şartlarını hâiz ve âdil bir halife olduğunu düşünmektedir; amel ve icraatları da Kuran ve Sünnete uygundur. Ancak ikinci grup Abdülhamid'in halife olmadığına, çünkü

¹⁷² *İttihat*, no. 2, 24 Eylül 1880.

¹⁷³ *İttihad*, no. 3, 7 Ekim 1880.

¹⁷⁴ Aynı yer.

despot ve gayriâdil olduğuna inanmakta ve hilafetin şartlarını hâiz olduğu görüşünün tabansız olduğunu iddia etmektedir. Yani sultan hak etmediği halde “kitap ve sünnete aykırı olarak” hilafeti üstlenmiştir.¹⁷⁵

İttihad sonunda ihtilalci bir tavır sergiler. Ulemaya, ülkenin geleceğinin hatırı için Abdülhamid’e karşı birleşme ve tahttan indirme çağrısı yapar. Osmanlı askerlerine de seslenerek Abdülhamid’in emirlerine itaat etmemelerini ister, çünkü o İslâm’ın çöküşüne neden olmaktadır: “Onu korumaya çalışırsanız siz de İslâm’ın çöküşüne katkıda bulunmuş olursunuz.”¹⁷⁶

Ancak bunca sert eleştirilere rağmen *İttihad*’ın Arap hilafeti meselesine girmemesi veya tartışmalı da olsa hilafetin Kureyş’e ait olduğunu bildiren hadisi hiç konu etmemesi oldukça ilginçtir. Aksine Osmanlı sultanlarının halifelik hakkını kabul etmekte ve tenkitlerini yalnızca Abdülhamid üzerine yoğunlaştırmaktadır. Bu da *İttihad*’ın eleştirilerinin temel nedeninin ideolojik olmaktan ziyade kişisel olduğu fikrini kuvvetlendirmekte ve Keddie’nin bu gazeteyi Mısır’ın eski hidivi İsmail Paşa’nın hidivliği tekrar ele geçirmek için yürüttüğü faaliyetlerin bir parçası olarak değerlendirmesi makûl görünmektedir.¹⁷⁷ Bu görüş, İbrahim Müveyyihî’nin Eylül-Ekim 1880’de çıkarılan ilk üç nüshanın İsmail Paşa’nın mali desteğiyle çıktığı yolundaki itiraflarıyla da desteklenmektedir.¹⁷⁸

Okuyucuların gazeteye tepkisinin ne olduğu bilinmemektedir. Şüphesiz, İsmail Paşa’nın hem İstanbul’da hem de Arap vilayetlerinde bağlantılı olduğu kişiler vardı. *İttihad*’ın bu kişilere

¹⁷⁵ Aynı yer.

¹⁷⁶ Aynı yer.

¹⁷⁷ Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamal al-Din “al-Afgani”: A Political Biography*, Berkeley 1972, s. 235, 236.

¹⁷⁸ Keddie, *a.g.e.*, s. 257-258.

gönderilip gönderilmediği bilinmemekle birlikte, bazı nüshalarının Suriye'ye ulaştığı tespit edilmiştir. Vali Hamdi Paşa birkaç nüshayı ele geçirmiş ve bunlardan birini Ekim 1880 sonlarında Babiâli'ye göndermiştir. Hamdi Paşa gazetesinin dağıtımını önleyici bazı tedbirler almayı da ihmal etmemiştir. Vilayet memurlarına bu konuda gerekli emirler vermenin yanı sıra, bölgede görevli Avrupa ülkeleri konsoloslarını da gazetesinin içeriği hakkında bilgilendirmiş ve postahaneleri veya uyrukları vasıtasıyla gazetesinin bölgeye girdirilmesine müsaade etmemelerini istemiştir. Gazetesinin Hicaz'a da girmiş olabileceği düşünülmektedir.¹⁷⁹

Osmanlı Devletinin Paris maslahatgüzarının Babiâli'ye gönderdiği 28 ve 29 Ekim 1880 tarihli telgraflarda İbrahim Müveylî'nin bir risale hazırladığından ve bu risaleyi neşrederek 1880 hac mevsiminde hacılara dağıttıracağından bahsedilmektedir. Henüz müsvedde halinde olduğunu ve içeriğinin “din nokta-i nazarından Hilafet-i İslâmiyenin” aleyhinde olduğunu öğrenebilen maslahatgüzara verilen bilgilere göre neşredildikten sonra risaleler gizli bölmeleri olan kutulara koyularak önce Napoli'ye, oradan da iki Müslüman ve bir Yahudi tarafından Hicaz'a götürülüp hacılar arasında dağıtılacaktır.¹⁸⁰ Sadrazam Said Paşa haberi alır almaz harekete geçer ve 31 Ekim 1880'de Osmanlı Devletinin Paris maslahatgüzarına *İttihad*'ın derhal kapatılması ve sözü edilen risalenin Paris'ten çıkarılmasının engellenmesi emrini verir. İbrahim Müveylî'yi mahkemeye vermek ve Fransız hü-

¹⁷⁹ BOA Y.EE 18/1604/3/40, Hamdi Paşa'dan Sultana, 21 Zilkade 1297.

¹⁸⁰ BOA Y.A.HUS., 165/154 Paris Maslahatgüzarından Babiâli'ye, 28 ve 29 Ekim 1880. Muhtemelen Ocak 1885'te Sultan Abdülhamid'e yazdığı bir mektupta İbrahim Müveylî kendisinden böyle bir risaleyi yazması ve Simon isiminde bir Yahudi ile Mekke'ye göndermesi istendiğini kabul etmekte, ancak bu isteğin kaynağını açıklamamaktadır. Kaya Bilgegil, “Cemaleddin Afgani ve Türkiye,” *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, 6/4(1977), s. 55; Keddî, a.g.e., s. 238.

kümetini konudan haberdar etmek maslahatgüzara verilen diğer emirler arasındadır.¹⁸¹ Aynı zamanda Roma'daki Osmanlı maslahatgüzarı hükümetin İsmail Paşa aleyhine deliller topladığından haberdar edilmiş ve İtalya hükümeti nezdinde girişimlerde bulunarak İsmail Paşa'nın Milano'dan ayrılışına mani olunması istenmiştir.¹⁸² Sadrazam Said Paşa İsmail Paşa'ya da bir mektup yazarak *İttihad*'ın ve bahsi geçen risalenin yayının durdurulmasını istemiştir.¹⁸³ Bu arada *İttihad*'ın ve söz konusu risalenin Hicaz vilayetine girişini önlemek için gelen bütün gemileri iyice aratması yolunda valiye emir verilmiştir.¹⁸⁴

Ancak bu tür tedbirlerin etkisi uzun sürmedi. *İttihad* gazetesinin kapatılmasının ardından üç ay bile geçmeden Osmanlı

¹⁸¹ BOA Y.A.HUS., 165/154, Said Paşa'dan Sultana 26 Zilkade 1297; Y.EE 31/109-8/109/84, Said Paşa'dan Paris Maslahatgüzarına, 31 Ekim 1880. İbrahim Müveylî'ye karşı herhangi bir hukuki işlem yapıp yapılmadığı bilinmemektedir. Müveylî Kasım 1884'e kadar Paris'te yaşadı. Bu tarihte İsmail Paşa veya Afgani'nin talebi üzerine *İttihad* gazetesinin 4. sayısını çıkarttığı gerekçesiyle Paris büyükelçisi Esat Paşa'nın yoğun gayreti sonucu Belçika'ya sürgün edildi. *İttihad*'ın Afgani'nin evinde muhafaza edildiğini düşünen Esat Paşa gazetenin mevcut nüshalarını elde etmek istedi. Afgani, gazeteleri Müveylî'den başkasına vermemeye söz verdiğini beyan ederek büyükelçinin talibini reddetti. Bu arada Osmanlı hükümeti Belçika ve İngiltere nezdinde girişimlerde bulunarak Müveylî'nin mezkur ülkelerde Osmanlı aleyhinde faaliyet göstermesini engellemeye çalıştı. BOA Y.A.HUS., 180/63, Esat Paşa'dan Bâbiâli'ye, 27 Kasım 1884; Y.A.HUS., 180/61, 12 Safer 1302/ 1 Aralık 1884; Y. A. Hususi, 180/73, 7 Rebîulevvel 1302/25 Aralık 1884; Y.A.HUS., 180/108, 10 Rebîulahir 1302/27 Ocak 1885.

¹⁸² BOA Y.EE 31/109-8/109/84, Said Paşa'dan Roma Maslahatgüzarına, 31 Ekim 1880.

¹⁸³ BOA Y.A.HUS., 165/154, Said Paşa'dan Sultana 26 Zilkade 1297.

¹⁸⁴ BOA Y.EE 31/109-8/109/84 19 Teşrinievvel 1296/31 Ekim 1880. *Tercüman-ı Hakikat*'te yer alan bir habere göre, bütün valilere *İttihad* gazetesinin vilayetlerine girişini engelleme görevi verilmiştir. *Tercüman-ı Hakikat*, no. 707, 19 Teşrinievvel 1880.

hilafeti yine ciddi eleştirilerin odak noktası haline geldi. Bu defa eleştiriler eski bir Katolik papazı olan ve o sırada Londra'da *Hilafet* adında bir gazete çıkaran Suriyeli Louis Sabuncu'dan geldi. Sabuncu 1874'ten beri Londra'da bulunmaktaydı. 1876'da *Mir'atü'l-Ahval* gazetesinin editörlüğünü üstlenmişti. Bir yıldan daha az bir süre sonra kendi gazetesi olan *Nahle*'yi çıkarmaya başladı. Bu gazete Mayıs 1880'e kadar neşredildi. *Nahle* gazetesinin ilk sayılarında Sabuncu, Osmanlı taraftarı bir tavır sergiledi ve hatta Abdülhamid'in hilafetini destekledi.¹⁸⁵ Ancak 1878'in ilk aylarından itibaren gazete giderek artan bir tonda Osmanlı aleyhtarlığı yapmağa başladı. Özellikle son sayılarından biri Abdülhamid'i tahrik ediciydi: Din-i İslâm'da ve sair dinlerde bulunan Osmanlı tebaasını Osmanlı hükûmetine karşı gelmek için kışkırtıyor ve "hilafet-i mukaddese-i İslâmiyye'yi genelde Müslümanların ve özellikle de Hint Müslümanlarının gözünde küçük düşürüyordu."¹⁸⁶ Bunlara ilave olarak, İstanbul ve Arap vilayetlerinde karışıklık ve hükûmete karşı soğukluk olduğu yolunda haberler de gittikçe yoğunluk kazanıyordu. Fakat sultanın halifeliliğine karşı çıkmadı.¹⁸⁷

Sabuncu, Abdülhamid ve Osmanlı hilafeti hakkındaki tavrını ilk sayısı 1 Ocak 1881'de çıkan yeni gazetesi *Hilafet*'te değiştirdi. Sabuncu bu gazetede yalnızca Abdülhamid'in halifeliği değil, Osmanlı hilafet müessesesi hakkında da itham edici yazılar yazmaya başladı. Ancak gazetenin ömrü uzun olmadı ve üçüncü sayıdan sonra bilinmeyen nedenlerden dolayı yayını sona erdi. Zolondek gazetenin muhtemel hâimleri arasında birkaç kişiyi zikretmektedir: Mısır eski Hidivi İsmail Paşa,

¹⁸⁵ Örnek olması bakımından bkz. "the Banner of the Muslim Khalifate."

¹⁸⁶ BOA, İ.DH., 66158, 5 Muharrem 1298/8 Aralık 1880.

¹⁸⁷ *Nahle*, tür. yer. *Nahle* gazetesi 22 Nisan 1877-1 Mayıs 1880 tarihleri arasında yayımlandı.

Zanzibar Sultanı Bargaş ve Maskat Sultanı Seyyid Türkî.¹⁸⁸ İlk nüshanın birinci sayfasında Sabuncu şu notu yayımlamıştı: “Bu gazete 10.000 sterline ulaşan yeterli miktarda sermaye ile kurulmuştur ve Arap ulusunu seven biri hesabına basılmaktadır, ve on yıl daha böyle devam edecektir.”¹⁸⁹

Muhtevasına gelince; yetersiz de olsa mevcut belgelerden anlaşıldığı kadarıyla birinci sayıdaki yazıların çoğu Osmanlı hilafetini sorgulamaya ayrılmıştır. Kahire’deki son Abbasi halifesinin konumunu ve hilafetin İstanbul’a transfer edilmesinin mantığını sorgulamak amacıyla kısa bir hilafet tarihi verilmektedir. Gazete “hilafet Osmanlı sultanlarına aittir, çünkü son Abbasi halifesi hilafeti Sultan Selim’e devretmiştir” görüşünü de eleştirir. Sabuncu, “Böyle manevi bir payenin sanki bir saat veya cüppeymiş gibi devredilmesinin mümkün görülmesi [anlayışını ciddi bulmamaktadır]; çünkü bu bir miras veya başka yolla devredilemeyen, fakat Müslümanların icmaı ile en lâyük Müslümana tevcih edilen bir görevdir” der.¹⁹⁰ İlk sayısındaki bazı yazıların başlıkları şöyledir: “Osman’ın soyundan gelenlerin hilafeti bir kurgudur” ve Araplara yapılan bir çağrı “Ey kahramanlar! Haydi istiklâl!”¹⁹¹

Hilafet Arapça yayımlanmış, fakat Türkçe, Farsça ve Hinducaya da tercüme edilmiştir. Sabuncu gazeteyi Arap vilayetle-

¹⁸⁸ Zolondek, “Sabunji in England...,” s. 106 ve 113. sayfa dn. 66. Seyyid Türkî’nin Hadramut bölgesinde Osmanlı aleyhtarı faaliyetleri için bkz. Ş. Tufan Buzpınar, “Abdülhamid II and Sayyid Fadl Pasha of Hadramawt (1876-1900),” *Osmanlı Araştırmaları*, XIII (1993), s. 227-239.

¹⁸⁹ National Archives of India (NAI), Foreign Department (FD), Secret, no.143-145, s. 4. Captain N. Pawlett’in 12 Haziran 1881 tarihli memorandumu. Bana bu belgeyi temin eden meslektaşım Azmi Özcan’a teşekkür ederim.

¹⁹⁰ Aynı belge.

¹⁹¹ Aynı belge; Zolondek, *a.g.m.* s. 106; Terrazi, *Tarih...*, s. 252.

ri, Hindistan ve İran'a ulaştırmayı başarmıştır.¹⁹² Muhtevası ve dağılım alanının genişliği dikkate alındığında, gazetenin Babiâli ve sarayı ciddi bir şekilde rahatsız etmesi kaçınılmazdı. Tahmin edilebileceği üzere Abdülhamid gazetenin Osmanlı topraklarına girişini derhal yasakladı.¹⁹³ Sultan *Hilafet*'in yayınına da durdurmak için harekete geçti. Gazetenin Londra'da neşredilmesi nedeniyle durdurma görevi oradaki Osmanlı büyükelçisi Musurus Paşa'ya verildi. Büyükelçinin cevabı ilk anda sultan için can sıkıcıydı. Çünkü Musurus Paşa İngiltere'de bir gazete yayınına durdurmanın mümkün olmadığını söylüyordu. Osmanlı yetkililerinin yapabileceği tek şey gazeteyi mahkemeye vermekti.¹⁹⁴

Ancak Musurus Paşa Osmanlı hilafeti aleyhine yazılanları sona erdirebileceği ve sultanı övücü yazılar yazdırabileceği düşüncesiyle Mart 1881'de Sabuncu'yla doğrudan bağlantı kurmayı denedi. Anlaşıldığı kadarıyla isteklerini yerine getirmesi için de Sabuncu'ya £50 Sterlin teklif etti. Sabuncu'nun cevabı ise bu tür ilişkilerin özünü yansıtmaması bakımından dikkat çekiciydi:

“Benim için hilafetin lehinde veya aleyhine yazmak fark etmez, fakat ben kendimi Türklere 50 sterline satamam. Şayet o (Musurus Paşa) benimle sultanın lehine iş yapmak istiyorsa 5000 sterlin nakit ödemek zorundadır.”¹⁹⁵

Musurus Paşa ise aynı konuşmayı şu şekilde rivayet etmektedir: “Eğer hükümet-i seniyye 5000 İngiliz lirası verirse Dev-

¹⁹² BOA Y.A.HUS., 167/4, Osmanlı Tahran Büyükelçisinin telgrafı, no. 143, 28 Mart 1881.

¹⁹³ BOA Y.EE 82/1928/31/45, İrade Dahiliye, no. 66158.

¹⁹⁴ BOA Y.A.HUS., 166/33, Musurus Paşa'nın telgrafı, 24 Mart 1881.

¹⁹⁵ NAI, FD Secret no. 143-145, s. 6-7. Louis Sabuncu'nun Hindistan'ın Simla kentinde bulunan A. M. Jacob'a gönderdiği Londra 17 Haziran 1881 tarihli mektubundan bir alıntı.

let-i Aliyye aleyhinde bendler yazdırınların kendisine vermekte oldukları maaştan sarf-ı nazar ederek zât-ı hazret-i hilafetpenâhi ile saltanat-ı seniyyelerinin hukuk ve menaaflarını müdafaa eyleyeceğini taraf-ı acizaneme işâr eylemiş ise de merhum ahlakta bir kimsenin böyle şayan-ı kabul olmayan teklifini nazar-ı itibara almaklığı münasip addetmedim.”¹⁹⁶

Hilafet gazetesinin etkisini en aza indirebilmek amacıyla Hindistanlı bir Müslüman olan Abdurresul Efendi Londra’da *Gayret* gazetesini çıkarmaya başladı. Gazetenin masraflarını Londra’daki Osmanlı büyükelçiliği karşılamaktaydı.¹⁹⁷ Bu arada Osmanlı hükümeti *Hilafet*’in Arap vilayetlerinde ve İran’da dağıtımını durdurmak için önlemler aldı. Mart 1881’de gazete İran’da yasaklanmış ve aynı yılın temmuz ayında İngiliz hükümeti Şam ve Bağdat’taki postahanelerine *Hilafet*’in dağıtımını durdurmaları emrini vermiştir.¹⁹⁸

Blunt ve Osmanlı Hilafeti

Osmanlı hilafeti hakkındaki yapılan 1877 tartışmaları belli bir sonuca ulaşmadan ve görünürde İngiliz hükümeti üzerinde belirgin bir tesir bırakmadan sona erdi. Ancak 1880’de Arap hilafeti fikrini savunan yeni bir İngiliz sahneye çıktı. Bu isim daha önce Emir Abdulkadir ile bağlantılı olarak zikredilen Wilfrid Scawen Blunt (1840-1922) idi. İngiliz aristokrasisi ile kuvvetli bağları bulunan ve zengin bir aileye mensup olan Blunt, 1859’da İngiliz hariciyesinde göreve başladı. Sırasıyla Atina, Frankfurt, Madrid, Paris ve Lizbon’da çeşitli kademelerde görev yaptıktan sonra 1868’de istifa etti. Hariciyeden ayrıldıktan

¹⁹⁶ BOA Y.A.HUS., 166/33 24 Mart 1881.

¹⁹⁷ Aynı belge. Terrazi, *Tarih...*, s. 252.

¹⁹⁸ BOA Y.A.HUS., 167/4 28 Mart 1881; NAI FD no. 143-145. 20 Temmuz 1881 tarihli İngiltere’nin Hindistan valisinin telgrafı.

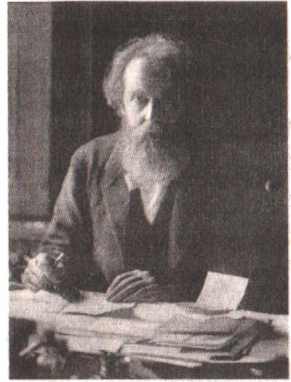
üç yıl sonra Lord Byron'un kızıyla evlenerek aristokraziyle olan bağlarını kuvvetlendirdi. Blunt 1870'lerde birkaç defa Osmanlı topraklarında bulundu ve özellikle Arap yarımadasının çöl bölgelerini ziyaret etti. Bu ziyaretleri esnasında Araplara olan ilgisi gittikçe arttı ve kuvvetli bir bedevi bağımsızlığı taraftarı oldu. Gittikçe anti-emperyalist bir tavır sergileyen Blunt milliyetçilik hareketlerine, özellikle de Mısır ve İrlanda'daki milliyetçilere destek verdi.¹⁹⁹

Blunt 1870'lerin sonlarından itibaren Arap vilayetlerini Osmanlı Devletinden ayırmak için üzerinde fazla düşünülmemiş planlar geliştirmeye başladı. Blunt'ın Araplara duyduğu ilgi, 1877-78 kışında Fırat Nehri civarında yerleşmiş bedevi kabilelerine yaptığı ziyaret sonrasında iyice arttı. Bu ziyaret öncesinde Türkler hakkında hiçbir artniyeti yoktu. Osmanlı tebaası Arapların geleceği de onu pek ilgilendirmiyordu. Ancak Halep, Deyr-i Zor ve Bağdat arasındaki bedevi kabilelerini ziyareti sırasında Blunt'ı en çok etkileyen şey bedevilerin bağımsız görünüşleri ve yaşadıkları göçebe kültürüydü. Denilebilir ki, 1878'in ilk aylarından itibaren gittikçe Arapları desteklerken, Arap topraklarındaki Türk yönetimi de dahil Türk olan her şeyden nefret etmeye başladı. Bu, Blunt'ın hayatı ve düşüncesinde tamamen Arap sevgisine ve Türk nefretine ayrılmış yeni bir bölümün başlangıcı demektir. Özellikle bu romantizmin balayı döneminde, yani 1878-82 arasında Arapları Osmanlı Devletinden ayırarak İngiliz hükümetinin maddi ve manevi desteğinde bir Arap hükümeti kurmak amacıyla çeşitli senaryolar geliştirdi.

¹⁹⁹ Blunt hakkında geniş bir biyografik bilgi için bkz. Elizabeth Longford, *A Pilgrimage of Passion: The Life of Wilfrid Scawen Blunt*, London 1979; Albert Hourani, "Wilfrid Scawen Blunt and the Revival of the East" a.mlf. *Europe and the Middle East*, Berkeley 1980, s. 87-103.

Blunt'ın geliştirdiği ilk senaryoya göre, Suriye bağımsızlığını kazanacak ve Osmanlı Devletine karşı Mısır'la birleşecekti. Ortadoğu'dan İngiltere'ye dönüşünden kısa bir süre sonra 14 Mayıs 1878'de Blunt, zamanın İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'nin özel sekreteri ve Blunt'ın kuzeni Philip Currie'nin aracılığıyla dışişleri bakanı ile bir araya geldi. Bu görüşmede sözü edilen plan hakkındaki düşüncelerini detaylı bir şekilde anlattı. Bakanın konuya ilgisizliği Blunt'ı büyük bir hayal kırıklığına uğrattı. Son söz olarak da bakan şunu söylemişti: "İki vilayet arasında siyasi bağlantı kurulamaz."²⁰⁰ Blunt'ın Salisbury'yi ikna etme yolundaki ümitleri, Haziran 1878'de yapılan Kıbrıs antlaşmasıyla İngiltere'nin Osmanlı'nın Asya vilayetlerini korumayı vadettiğini öğrendiğinde tamamen kayboldu.²⁰¹

İngiliz Dışişleri Bakanlığı nezdinde yaptığı girişimin sonuçsuz kalması Blunt'ı Araplarla ilgili planlarından vazgeçirmedi. 1878-79 kışında Arap topraklarına yaptığı ziyaret Araplara hayranlığını daha da artırdı ve siyasi bağımsızlıklarını kazanmaları yolundaki kararlılığını da kuvvetlenirdi. Bu ziyareti sırasında Kuzey Hicaz'da bulunan Şemmer kabileleri reisi İbn Reşid'e Avrupa ile ilişkilerinde gayrıresmi aracı olmayı teklif

1870'lerin son yıllarından 1882'ye kadar yoğun olarak Arap vilayetlerinde Osmanlı yönetimini sona erdirmenin yollarını arayan Wifrid Scawen Blunt (1840-1922).

²⁰⁰ W. S. Blunt, *Secret History...*, s. 28-29.

²⁰¹ *Aynı eser*, s. 29.

etti.²⁰² Yine bu ziyaret esasında Osmanlı'ya bağlı Arap toprakları hakkında bir plan geliştirdi. Bu plana göre Arap toprakları, "Hindistan'daki İngiltere hükümetinin koruması altına alınacak ve mütevazı bir deniz ve kara gücünün harcamaları için yılda bir miktar para ödeyecek. [Merkezi] hükümet Bağdat'ta olacak [ve] ölünceye kadar bu görevde kalacak, ancak yanlış yönetim durumunda görevden alınacak olan bir İngiliz, Emir unvanıyla Bağdat'ta ikamet edecektir."²⁰³

1879'un başlarında Arap topraklarından Hindistan'a geçen Blunt, İngiltere'nin Hindistan valisi Lytton ve özel sekreteri Alfred Lyall'ı bu planın gerçekleşmesine yardım etmeleri konusunda ikna etti. Aralarındaki anlaşmaya göre, ertesi yıl Blunt ve eşi İbn Reşid'i ziyaret etmek için Necd'e dönecek ve beraberinde Hint hükümetinden aralarında küçük bir topun da bulunacağı bazı silah ve hediyeler götürecekti.²⁰⁴ Bu konuda da herhangi bir somut sonuç elde edilemedi. Öyle görünüyor ki, bu başarısızlıktaki en büyük etken 1880'in ilk aylarında Hindistan Valisi Lytton'ın görevden alınmasıydı.

Ancak Nisan 1880'de Türk düşmanlığı ile tanınan Gladstone'un seçimi kazanarak başbakan olması Blunt için yeni bir ümit kaynağı oldu. Gladstone yönetimi Blunt'ı şu düşüncelere sevk etmişti: "Ulusal özgürlük olağanüstü bir şey kazanmıştır... [ve] Bay Gladstone'un zaferini selamlayan alkışta, Doğu dünyasının zuhurdan önce gelen uyanış ve ilk hıştırtılarını duyar gibiyiz."²⁰⁵

²⁰² Aynı eser, s. 59; E. Longford, *A Pilgrimage...*, s. 154.

²⁰³ Blunt Papers, British Museum, Diaries, Add. Mss. 54077.

²⁰⁴ Longford, *A Pilgrimage...*, s. 200; Blunt, *Secret History...*, s. 61. Hindistan valisi Lytton'ın 1880'de görevden alınmasıyla bu plan uygulamaya konulamamıştır. Necd Araplarına verilmek üzere temin edilmiş olan tabancalar, tüfekler ve bir de top Mısır zabıtlarınca 1882'de Blunt'ın Şeyh Ubeyd'deki evinde ele geçirilmiştir. Longford, *a.g.e.*, s. 200.

²⁰⁵ Blunt, "The Sultan's Heirs in Asia," *Fortnightly Review*, July 1880, s. 16.

Blunt için belki daha da sevindirici ve teşvik edici gelişme yakın arkadaşı Edward Hamilton'ın Gladstone'un sekreteri olmasıydı. Nitekim Hamilton, Blunt'ı Başbakan Gladstone ile görüştürmüş ve bu görüşme Blunt'ı Arapların bağımsızlığı konusunda fikirlerini daha da geliştirmeye sevk etmişti. Örneğin Blunt'ın görüşlerini yayımlaması fikri Hamilton'dan gelmişti. Bu tekliften hareketle Blunt 1880 yazını Araplar hakkında çeşitli makaleler yazarak geçirmiş ve bunlar *Spectator* ve *Fortnightly Review* adlı dergilerde yayımlanmıştır. Bu makalelerdeki ana tema, Arabistan'ın bedevi Arapları arasında güya yakında ortaya çıkacak olan bağımsızlık hareketidir.²⁰⁶ Bunlara ilaveten İngiliz Dışişleri Bakanlığı için Muntefik, Suudi ve Şemmer gibi Arap kabileleri hakkında çeşitli raporlar hazırlamıştı. Bunlarda da yine esas itibariyle bu kabilelerin bağımsız karakterleri vurgulanmaktadır.²⁰⁷

Bu faaliyetleri sırasında Blunt Arapların bağımsızlığı ile ilgili planlarında hilafet kurumunun ne kadar önemli olduğunu fark etti. Bu konuyla ilgili gelişmeleri sonradan şu şekilde kaydetmiştir: "Hilafetin tarihte ve günümüzdeki durumuna Malkolm Han aracılığıyla mı, yoksa Sabuncu aracılığıyla mı vâkıf oldum hatırlamıyorum, ancak zaten Osmanlı yönetimine karşı oldu-

²⁰⁶ Blunt, "Recent Events in Arabia," *Fortnightly Review*, May 1880, s. 707-719; "An Arap War of Independence," *Spectator*, 5 June 1880; "The Arap Tribes of Bagdad," *Spectator*, 19 June 1880; "The Coming man in Arabia," *Spectator*, 26 June 1880.

²⁰⁷ FO 539/17, no. 207, Blunt'ın Abdullah İbn Suud hakkındaki 24 Haziran 1880 tarihli raporu. Bu rapor hakkında İngiltere'nin Şam viskonsolu Jago'nun görüşüne de müracaat edilmiştir (FO 78/3130 Foreign Office, 5 Temmuz 1880). Jago'nun bu rapor ve genel olarak Suudiler hakkındaki görüşleri için bkz. FO 539/18, no. 28 Jago-Granville, no. 9 political and confidential, Damascus 22 Temmuz 1880. Blunt'ın Muntefik ve Şammar kabileleri ile ilgili raporları için bkz. FO 539/18 no. 5, 8 Temmuz 1880. İngiliz hariciye nezaretinin bu raporlara karşı teşekkür mektupları için bkz. FO 78/3171, 1 ve 29 Temmuz 1880.

ğumdan dolayı aramaya başladığım reform için bana oldukça önemli göründü.”²⁰⁸

Blunt vakit kaybetmeksizin hilafet konusunu çalışmaya başladı ve Dışişleri Bakanlığına verilmek üzere Temmuz 1880 sonlarında hilafet ve Osmanlı sultanlarının durumu hakkında bir rapor hazırladı. Burada ifade edilenlere göre, Müslümanlar arasında, özellikle de Arabistan’da ve Doğu Asya’da Osmanlı Devletinin yıkılması halinde hilafetin geleceği konusunda yoğun tartışmalar yapılmaktadır. Osmanlı hilafetine duyulan güven o kadar sarsılmıştır ki, “Osmanlı hanedanının hilafeti üstlenip üstlenemeyeceği sorusu bir kez daha herkesin diline düşmüştür.”²⁰⁹

Blunt, bu raporunda Osmanlı hilafetinin üç temele dayandığını ileri sürmektedir. Birincisi tayin, yani I. Selim son Abbasi halifesi el-Mütevekkil tarafından tayin edilmiş ve daha sonra sultanlar haleflerini tayin etmişlerdir. İkincisi seçimdir; yeni sultan tahta çıktığında kendisini önde gelen ulemaya takdim eder; ulema da onu seçer ve diğer Müslümanlar biat ederler. Üçüncüsü kutsal yerlere sahip olmaktır: Bu da Mekke ve Medine’yi içine alan Hicaz vilayetindeki Osmanlı yönetimidir. Blunt’a göre bu üç temel üzerine bina edilmiş bir Osmanlı hilafeti oldukça zayıftır. Çünkü sultanın “Abbasilerden devraldığı düşünülen hakları son derece şüphelidir, biatı her zaman tersine döndürülebilir ve son olarak da kutsal toprakları elinde tutamayabilir.” Sultanın halifelığının sadece maddi güce dayandığına kuvvetle inanmış olan Blunt şöyle düşünmektedir:

²⁰⁸ Blunt, *Secret History*..., s. 87. Malkom Han’ın hilafet hakkındaki yazılarını inceleyen ve hilafet hakkında herhangi bir ipucuna rastlayamayan Kramer, Hilafet konusunda Blunt’ın bilgi kaynağının L. Sabuncu olabileceğini ileri sürer. Kramer, *Islam Assembled*, s. 11-12.

²⁰⁹ FO 539/18, no. 19 “Memoir by W. S. Blunt on the Position of the Ottoman Sultan’s Toward Islam,” 24 Temmuz 1880.

“Güçlü bir Avrupalı Prens şehadet kelimesini kabul etse ve Mekke’de Osmanlı Sultanına karşı hilafetini ilan etse günümüzde Bonapart’ın idealinin gerçekleşmesi bile muhtemeldir. Daha ciddi ve şu anda tartışılan bir ihtimal de Kureyş’in halifeliğinin yeniden kurulmasıdır... Gerçekten de plan tamamen Türklerin askeri gücüne veya zayıflığına; belki de birazcık da şimdiki sultanın icraatına bağlıdır.”²¹⁰

Blunt, raporunun sonuç bölümünde Osmanlı hilafetini kuvvetlendirmesinin İngiltere’nin çıkarlarına aykırı olduğunu vurguluyor. İngiltere’nin çıkarları Mekke’de bir Arap halifesinden yanadır, çünkü bu durumda İngiltere Arap hilafetinin “protektör” rolünü üstlenebilir. “Bu belki de Hindistan’ın İngiltere’ye daimi bağlılığını sağlayacak tek çözümdür.”²¹¹

Raporun İngiliz hükümetinin karar mercileri üzerindeki etkisi bilinmemektedir. Bu yazının kabine üyelerine dağıtılmış olması da bu konuda fazla bir açıklık getirmemektedir.²¹² Ancak mevcut delillere göre, Blunt’ın Edward Hamilton’ı sultanın öneminin halife olmasından kaynaklandığı ve bir Arap halifesinin onun yerini aldığına doğudaki İngiliz çıkarlarını korumanın çok daha kolay olacağına ikna ettiği söylenebilir.²¹³

İngiltere’deki faaliyetlerinin Araplara bağımsızlık kazandırmak yolunda pratik neticeler vermeyeceğini anlayan Blunt Arap vilayetlerini gezerek “İslâmi öğretiler ve modern eğilimler” konusunda bilgisini artırmaya karar verdi.²¹⁴ Kasım 1880’de İngiltere’den ayrıldı. Aralıkta Cidde’ye ulaştı. Hicaz’ın

²¹⁰ Aynı belge.

²¹¹ Aynı belge.

²¹² Agatha Ramm, *Political Correspondence of Mr Gladstone and Lord Granville 1876-1886*, I, Oxford 1962, s. 154.

²¹³ Dudley W. R. Bahlman, (ed), *The Diary of Sir Edward Walter Hamilton, 1880-1885*, I, Oxford 1972, s. 28.

²¹⁴ Blunt, *Secret History*..., s. 96.

iç kesimlerini ziyaret etme isteği Mekke emiri Abdulmuttalip tarafından reddedilmesinin ardından Ocak 1881’de Kahire’ye döndü. Cidde’de bulunduğu kısa sürede İslâm dünyasının farklı bölgelerinden gelen hacılar hakkında topladığı bilgileri ertesi yıl kitap olarak yayımladığı *The Future of Islam*’da kullandı.²¹⁵

Bilindiği kadarıyla Blunt, Ocak 1881’i Kahire’de Arapça ve İslâmi disiplinleri çalışarak geçirdi. Hocası, Muhammed Abduh’un öğrencilerinden Muhammed Halil’di. Hocasıyla hilafet meselesi de dahil İslâm ile ilgili birçok konuyu serbestçe tartışıyorlardı. Muhammed Halil, Blunt’ı Abduh’la da tanıştırdı. Abduh’la da aynı konularda fikir teatisinde bulundular. Daha sonra Blunt, Abduh’un Osmanlı hilafeti ile ilgili görüşlerini özetle şöyle ifade etmektedir:

“Hilafet meselesinde [Abduh] o zaman daha manevi bir temel üzerinde (on a more spiritual basis) yeniden yapılanmasını arzu etmekteydi. Entelektüel gelişime yeni bir güç kazandırabilmek için hilafet yetkilerinin nasıl daha meşru bir şekilde kullanılabileceğini ve yüzyıllardır bu unvanı ellerinde tutanların inananların manevi liderliğini ne kadar az hak ettiklerini bana anlattı... Onlar [Osmanlılar] hâlâ Müslüman emirlerin en kuvvetlileridir ve bu nedenle onların [Müslümanların] maslahatı için en çok faydayı sağlayabilirler, fakat sahip oldukları konumun gereğini daha ciddi bir şekilde idrak etmeleri sağlanamaz ise meşru olarak yeni bir emir’ül-mü’minin aranabilir.”²¹⁶

²¹⁵ Blunt’ın Hicaz ve hacı sayıları ile ilgili notları için bkz. *Blunt Papers* (British Museum), Add. Mss. 44079. Cidde ziyareti için bkz. L/P&S/3/71 Zoprab-Goschen, Jidda 23 Aralık 1880. Blunt’ın Taif ziyareti için Zohrab marifetiyle yaptığı başvuruyu aldığı Emir Abdulmuttalib’in açık bir şekilde kendisinin “emir olduğu müddetçe hiçbir Nasrani’nin Hicaz’ın herhangi bir yerini ziyaret edemeyeceğini” söylediği belirtilmektedir. L/P&S/3/71 Zohrab-Granville, no. 1 political, 4 Ocak 1881.

²¹⁶ Blunt, *Secret History*..., s. 106.

Kahire günleri ve Abduh çevresiyle ilişkilerinin tesiri sonucu Blunt'ta oluşan kanaate göre Osmanlı hilafetinin dini temeli yoktu ve hilafeti İstanbul'da sadece Osmanlı gücü tutmaktaydı. Şubat 1881'de Kahire'den Suriye'ye geçti. Arap bağımsızlığı ve Arap hilafeti konusunda artık net bir fıkre sahipti. Arabistan'daki Osmanlı yönetiminin Müslüman emirlikler kurularak ve hilafeti de bir Araba belki de Kureyş kabilesinden birine transfer ederek sona erdirilebileceğini düşünüyordu.²¹⁷ Bu düşüncelerle Şam'da bulunan Emir Abdulkadir Cezairî ile bağlantı kurdu. Çünkü harici destek sağlandığında Emir'in bir bedevi isyanı gerçekleştirilebileceğini umuyordu. Blunt bu girişiminden Hamilton vasıtasıyla Dışişleri Bakanı Granville'i de haberdar etti. Granville'in bu konudaki notu oldukça ilginçti: "Böyle bir girişimin gerekli olabileceği şartları tasavvur edebiliyorum, fakat şu anda böyle bir durum gözüküyor."²¹⁸

Tekliflerine sıcak bakılmaması nedeniyle Blunt bir defa daha hayal kırıklığına uğramıştı. Granville'in cevabını Muhammed el-Cezairî'ye ilettili ve Arabistan'da geçirdiği zamanın geri kalan kısmında siyasetle ilgilenmedi. 1881'e gelindiğinde Blunt, Sultan Abdülhamid'in Arap vilayetlerinde giderek güçlendiğini ve her yerde halife olarak kabul edilmeye başlandığını görmekteydi. Kendisinin de belirttiği üzere, Müslümanların Abdülhamid'e itaatinin mantığı şu idi: "Bir halife olması gerekir ve halifeye saygı duyulmalıdır. Abdülhamid'den başka bir halife yoktur, bundan dolayı da Abdülhamid saygıya lâyık bir halifedir."²¹⁹ Bu düşüncenin etkisiyle olmalı ki Arap vilayetlerinde geçirdiği müteakip iki ay boyunca Blunt Arap atlarıyla ilgilenmenin yanı

²¹⁷ Hamilton Papers (British Museum), C. 27, Add. Mss. 48619, Blunt-Hamilton, Kahire 15 Ocak 1881.

²¹⁸ Hamilton Papers, Blunt-Hamilton, Şam 23 Mart 1881.

²¹⁹ W. S. Blunt, *The Future of Islam*, Londra 1882, s. 92.

sıra İslâmla ve Araplarla ilgili düşüncelerini netleştirmeye çalıştı. Londra'ya dönüşünde İslâmın geleceği üzerine *Fortnightly Review* adlı derginin Temmuz 1881-Ocak 1882 arasında yayımlanan sayılarında makaleler yayımladı. Bu makaleler 1882 yılında yayımlanan meşhur kitabı *The Future of Islam*'ın muhtevasını oluşturacaktı.²²⁰

Şurası belirtilmelidir ki, Blunt genel olarak İslâmın ve özelde de hilafetin geleceği ile ilgili görüşlerini netleştirmeye çalışırken zihninde hep Abdülhamid sonrası dönem vardı. Çünkü 1881 yazına gelindiğinde, Abdülhamid'in dirayetli Osmanlı halifelerinin sonuncusu olacağı kanaatine ulaşmıştı.²²¹ Bu kanaate bağlı olarak "Abdülhamid'in siyasi sonu veya ölümü halinde Müslümanlar arasında hilafetini ilan edecek güç ve cesarete sahip biri var mı?" sorusunu sormaya başlamıştı. Blunt'ın kafasını meşgul eden sorulardan bir diğeri de bu yeni hilafetin merkezinin neresi olacağı idi.²²² Ona göre müstakbel halife için en iyi yer Arabistan idi, çünkü burada gayrimüslim nüfus bulunmuyordu ve Batılı devletlerin iştahını kabartacak doğal zenginliklere de sahip değildi. Bu konuda uzun mütalaalardan sonra hilafetin muhtemel geleceğinin Mekke veya Medine'ye dönmek" olduğu sonucuna vardı.²²³ Mekke veya Medine'de hilafet şeriflerden biri tarafından üstlenilecekti, çünkü bunlar Peygamber kabilesi olan Kureyş'e mensup idiler. Blunt bu konudaki görüşlerini desteklemek için "İmamlar Kureyş'tendir" hadisini zikrettikten sonra Doksan Üç Harbinin ardından Arapların sultanın yerine

²²⁰ *The Future of Islam* adlı kitabın bir nüshası Yıldız Sarayı Kütüphanesine girmiştir. Fakat kütüphane kayıtlarında giriş tarihi ile ilgili herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. Kitap şu anda İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi 297/141'de bulunmaktadır.

²²¹ Blunt, *The Future...*, s. vii, ix.

²²² Aynı eser, s. 94.

²²³ Aynı eser, s. 100.

Şerif Hüseyin’i (1877-1880) hilafete getirmeyi konuştuklarını zikretmektedir.²²⁴

Blunt’ın düşüncesine göre Mekke veya Medine’de ortaya çıkarılacak olan halife siyasi güçten mahrum olacak ve sadece manevi otoritesi bulunacaktı. Halife diğer Müslüman liderlerin yönetimlerine müdahalede bulunmayacak ve onlar da “halife-nin sözde otoritesini” kabul edeceklerdi. Blunt umuyordu ki sadece manevi otoriteye sahip bir hilafet İslâmda gerçek anlamda bir canlanma sağlayacak ve belki de “kıta Avrupa’sının hâkim dini olacaktı.”²²⁵ En önemlisi, manevi hilafetin korucusunun kim olacağı sorusuydu. Blunt bu soruya da şu cevabı vermek-teydi:

“[Arabistan’daki hilafet] İngiliz koruması altında olmalı, onun siyasi mevcudiyeti kamuoyu önünde garanti altına alınmalıdır.²²⁶ Mekke’de kurulduğunda İslâmın liderini koruma görevimiz nispeten basit olacaktır. Askeri açıdan Hicaz Avrupa’nın karadan kolayca giremeyeceği bir yerdir; ve Mekke, halifeye bir organizasyonla Müslüman asker göndermek gerektiğinde, sahilden bir gecelik mesafededir.”²²⁷

Sonuç

Bu çalışma da göstermektedir ki, Abdülhamid hilafetini üç genel prensibe dayandırmaktadır: İlahi irade, veraset ve siyasi güç. Aynı şekilde Osmanlı hilafetine karşı bir Arap hilafeti fikrinin II. Abdülhamid’in ilk yıllarında İngiltere’de ve Araplar arasında taraftar bulduğu, hatta bazılarınca bu fikrin gerçekleştirilmesi yolunda çaba sarf edildiği görülmektedir. Arap

²²⁴ Aynı eser, s. 118, 122-123.

²²⁵ Aynı eser, s. 190.

²²⁶ Aynı eser, s. 204

²²⁷ Aynı eser, s. 206-207.

hilafeti fikrini destekleyen ve hatta propagandasını yapan İngilizler hükümet çevreleriyle yakın diyalogu olan kişiler olmakla birlikte hükümet bu konudaki görüşlerini hükümet politikasına dönüştürerek resmi hüviyet kazandıramamışlardır. Ancak söz konusu fikirlerin zihinlerdeki etkisi uzun yıllar sürecektir ve Blunt'ın tahayyül ettiği "Arap hilafetini kurma" teşebbüsü I. Dünya Savaşı sonrasını bekleyecek ama yine de başarısız olacaktı. Osmanlı hilafetine muhalefet Mısır, Suriye ve Hicaz'da da taraftar bulmakla birlikte bu fikre destek veren Arapların sayısı ve etkinlikleri hakkında ciddi hiçbir veriye sahip değiliz. Öyle görünüyor ki, bu dönemde Arap hilafeti fikrinin tartışılmasının ve konuşulmasının en belirgin nedeni Doksan Üç Harbi sonrasında Osmanlı Devletinin hayatiyetini devam ettirip ettiremeyeceği konusundaki ciddi endişelerdir. Araplar arasında konuyla ilgili tartışmaların çoğu muğlaktır ve bir Arap hilafeti kurmak için ciddi planların yapıp yapılamadığı da henüz bilinmemektedir. Ancak ilginç olan, siyasi otoriteden yoksun olan bir hilafet anlayışının tartışılmaya başlanması ve bunun XIX. yüzyılın sonlarına doğru Abdurrahman Kevâkibî gibi Osmanlı muhaliflerince benimsenmesidir. Bu konuda Muhammed Abdüh ve onun önde gelen talebesi Reşid Rıza'nın rolü ve katkısı da henüz netlik kazanmış değildir.

II. MAHMUD DÖNEMİNE AİT ÖNCÜ BİR HİLAFET RİSALESİ 'HULÂSATU'L-BURHÂN Fİ İTÂATİ'S-SULTAN' *

XVIII. yüzyılda merkezi otoritenin zayıflamasına paralel olarak eşrafın ve ayanların güçlenmesinin ardından Sultan III. Selim (1789–1807) döneminde uygulanmaya çalışılan reformların ve uluslararası ilişkilerin doğurduğu problemlerin Osmanlı sultanı ile tebaası arasındaki ilişkileri zayıflatıcı rol oynadığı bilinen bir husustur. Özellikle reform karşıtlığını dini temellere dayandırmaya çalışan muhalefet ile dini referanslarla Osmanlı yönetimine başkaldıran Vehhabi hareketinin sultan-halifeye itaat anlayışını derinden etkilediği düşünülmektedir. 1798'de Fransa'nın Mısır'ı işgalinin bu husustaki olumsuz etkilerinin muhasebesi yapılamadan 1803'te Mekke'nin, 1805'te de Medine'nin Vehhabi-Suudi yönetimine girmesi sultanın halifelik konumu açısından ciddi sarsıntılara yol açtı. Fransa'nın Mısır'ı işgali bile sultan-halifenin kendi yönetimindeki Müslümanları koruma hususunda düştüğü zaafı gözler önüne sermeye yeterken, 1516'dan itibaren Osmanlı sultanlarının iftiharla kullandıkları hâdimü'l-haremeyni'ş-şerîfeyn unvanı Mekke ve Medine'nin kaybıyla anlamını yitirmiş oluyordu.²²⁸ Osmanlı halifesi için daha da vahim olan gelişme, Suudilerin saltanat ve hilafet iddiasında bulunduklarına dair bazı haberlerin İstanbul'a ulaş-

* Bu yazı ilk olarak, *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 267-269'da yayımlanmıştır.

²²⁸ Vehhabiliğin doğuşu ve Hicaz bölgesinde Osmanlı otoritesini zayıflatma süreci ile ilgili olarak bkz. Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, Ankara 1998, s. 17–45.

masıydı.²²⁹ III. Selim bu sıkıntılı ortamda önce tahtını, sonra da hayatını kaybederken sultan-halifenin iyice zayıflayan otoritesini ihya etme sorumluluğu II. Mahmud unvanıyla anılacak olan yeni padişaha düşüyordu.

Sultan Mahmud (1808–1839) Haremeyn’i Osmanlı yönetimi altına tekrar almak görevini Mısır’ın işgal sonrası yeni valisi olmayı başaran Mehmed Ali Paşa’ya vererek hilafet konumu açısından önemli bir tehlikeyi bertaraf ederken aslında ileride oluşacak başka bir tehlikeye de zemin hazırlamıştı. Mehmed Ali Paşa 1810’lu yılların sonuna kadar Vehhabi-Suudi tehlikesine karşı başarılı bir mücadele vermenin mükafatını Tanzimata kadar Hicaz yönetimini fiilen üstlenmekle almış sayılırdı. Dahası 1821’de başlayan Yunan isyanına karşı Osmanlı merkez ordusunun başarısız olması Mehmed Ali Paşa’nın desteğini yine gündeme getirdi. Paşa’nın Yunanlılara karşı sağladığı başarı bir yandan merkezi otoriteye katkı anlamına gelirken, diğer taraftan kendi otoritesinin güçlenmesi açısından endişe verici bir gelişme olarak görülüyordu. Mehmed Ali Paşa’nın nüfuzunun sürekli artış gösterdiği bu dönemde Sultan, Yeniçeri Ocağını ilga ederek (Haziran 1826) başlattığı çok yönlü ve köklü reformlar dolayısıyla maddi ve manevi anlamda her kesimin desteğine ihtiyaç duyar hale geldi. Bu çerçevede ulema ve ümeranın sultana verdiği destek ana hatlarıyla bilinmektedir.²³⁰ Ancak sultanın reformlarına karşı ciddi bir tepki de var-

²²⁹ BOA, Hatt-ı Hümayun, 3839-B, 7 Receb 1222/11 Eylül 1807. Konuyla ilgili yazışmaların bazıları için bkz. Hatt-ı Hümayun, 3839, 3839-A, 3839-C, 3839-D.

²³⁰ Uriel Heyd, “The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II,” *Studies in Islamic History and Civilization*, Jerusalem 1961, 64–96; Avigdor Levy, “The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Mahmud II,” E. A. Bagader (ed.), *The Ulema in the Modern Muslim State*, Kuala Lumpur 1983, s. 29-53.

dı. Özellikle Yunan isyanının başarıya ulaşması, Ruslara karşı alınan yenilginin yanı sıra, Mehmed Ali Paşa isyanı (1831) sonucu Mısır'dan Çukurova'ya kadar olan bölgenin padişahın yönetiminden çıkması ve reformların "gelenekçi" kanatta uyandırdığı "gâvur padişah" ithamıyla dile getirilen tepkiler padişahın kendi konumunu her alanda olduğu gibi dinen de kuvvetlendirmesi zarureti doğurdu.²³¹

Bu çerçevede ele alındığında II. Mahmud'un şeyhülislâm Yâsincizâde Abdülvehhab Efendi'den sultan-halifeye itaat konusunda bir risale yazmasını istemesi anlamlıdır.²³² Önce Arapça yazılan ve sonra Türkçeye çevrilen *Hulasatu'l-Burhan fi İtaati's-Sultan* Ocak 1832'de yayımlanmıştır. Arapça ve Türkçe yayımlanmış olması mesajın ulaştırılması gereken hedef kitle bakımından da anlamlı görünmektedir. Kütüphanelerde birçok nüshası²³³ bulunan bu risale bilindiği kadarıyla, Osmanlı tarihinde bir şeyhülislâm tarafından yazılan ve görevde iken yayımlanan bu türde ilk ve tek risale olma özelliği de taşımaktadır.²³⁴ Tamamı 31 sayfa olan ve 25 hadis ihtiva eden risalenin bir diğer özelliği de sonra yazılan bazı hilafet risalelerine kaynak teşkil etmesi ve II. Abdülhamid döneminde sultan-halifeye itaati savunanların dayandığı kaynaklardan birini teşkil etmesidir.²³⁵

²³¹ Heyd, a.g.m.; Seyfeddin Erşahin, *The Ulema and the Reforms of Mahmud II*, yüksek lisans tezi, Manchester Üniversitesi 1990, s. 15-19.

²³² II. Mahmud döneminde iki defa şeyhülislâmlık görevine getirilen Abdülvehhab Efendi ilkinde Mart 1821-Kasım 1822, ikincisinde ise Mart 1828-Şubat 1833 tarihleri arasında bu makamda kaldı. Mehmet İpşirli, "Abdülvehhâb Efendi, Yâsincizâde," *DİA*, I, 285-286.

²³³ Sadece Süleymaniye ve ona bağlı kütüphanelerde çoğu matbu olmak üzere 13 nüshası bulunmaktadır.

²³⁴ Hilafet risalesi denilebilecek ilk risale Lutfi Paşa'nın 1554'te kaleme aldığı *Halasu'l-ümme fi ma'rifeti'l-eimme* olup yayımlanmamıştır.

²³⁵ BOA, Y.EE, 143/21 10 Mayıs [1]308; Nazif Sururi, II. Abdülhamid hilafetini desteklemek için kaleme aldığı bir risalede yer alan hadislerin mana-

Bu önemli özelliklerinden dolayı araştırmacıların dikkatini çekmek amacıyla kısaca tanıtmaya çalıştığımız risale, kapsamlı bir araştırmaya dayalı olarak metin neşrini hak etmektedir. Metinde geçen hadislerin kaynaklarının tespitinin yanı sıra, hadis disiplini açısından değerlendirilmesini, İslâm siyasi düşüncesi içindeki yerlerini ve yaygın olarak kullanılıp kullanılmadıklarını ve nihayet Osmanlı İslâm düşüncesi içerisinde II. Mahmud dönemi öncesinde ve sonrasında ne denli etkin kullanıldıklarını ortaya koyan bir çalışma çok önemli katkılar sağlayacaktır. Böyle bir çalışma, Sünni düşüncedeki itaat kültürünün yanı sıra siyasi otoritenin meşruiyet temellerinin daha iyi anlaşılması açısından da ciddi katkı sağlayabilecektir.

II. Mahmud dönemi şartları açısından risalenin içeriği oldukça önemlidir. Padişah için “halifetullah”, “halife-i İslâm”, “zıllullahi fî'l-âlem”, “halife-i rûy-ı zemin,” emîr-rû'l-mü'minîn”, “imam-ı müslimîn”, “padişah-ı İslâm ve sultan-ı İslâm” unvanlarının kullanıldığı risale her ne halde olursa olunsun, sultan-halifeye itaat ve emrini yerine getirme anlayışını savunmaktadır. Şeyhülislâm Abdülvehhab Efendinin, Sultana itaati “aklen ve naklen” temellendirmeye çalışması, dönemin şartları dikkate alındığında, tabii görünmekle birlikte hilafet vurgusunda alışıl gelmiş tonun çok üstünde olduğu aşîkârdır.

Risalenin önemine işaret etmek bakımından zikredilen hadis meallerinden birkaç örnek vermek faydalı olacaktır:

larını Abdülvehhab Efendi risalesinden naklettiğini belirtmektedir (Nazif Sururi, *Hilafet-i Muazzama-i İslâmiye*, Konstantiniyye 1315/1897, s. 4). Bu dönemde farklı bir coğrafya'da Arapça olarak yazılan ancak yayımlanmayan ve içeriği itibariyle II. Mahmud reformlarını destekleyen ve sultana itaati savunan başka bir risale hakkında bilgi için bkz. İhsan Fazlıoğlu, “İbnü'l-Annabi ve es-Sa'yu'l-mahmûd fî nizâmi'l-cünûd adlı eseri,” *Divan*, 1 (1996), s.165–174.

1- “Her halde halîfe-i İslâma itaat ve emrini istima’ ve kabul edip onları üzerine nafizü’l-kelam ihtiyar ile cevri eza ederlerse de masiyet olmadıkça emirlerine muhalefet eyleme”(s. 22). 2- “Padişah-ı İslâm yeryüzünde Hakkın gölgesi yani halîfesidir, Hakk teâla ona itaat edene rahmet ve ihanet edene ihanet ve ukûbet eder”(s. 23), 3- “Benden sonra umur-ı şeriyeyi ikame için sultan nasb olunur, siz ona itaat ve inkiyad ile tazim u terkim eyleyin. Her kim itaat etmez ise hısn-ı İslâma bir rahne etmiş olur ve ol rahneyi sedd etmedikçe tevbesi makbul olmaz” 4- “Padişahlarınızın itaatine temessük edip onların emrine muhalefet etmeyin, zira onlara itaat vacibü’l-vücuda itaat ve onlara isyan Hakk Celle ve ala hazretlerine isyandır.” 9- “Sultanu’l-enam zıllullahi fi’l-arz olup ona ihanet eden dalaletde vâki’ ve sadakat eden hidayet ve saadete mazhar [olur]” (s.24). 15- “Eğer emîrü’l-mü’minîn bulunan nâkısü’l-aza bir abd-i Habeşî dahi olursa da emrini istima’ ve kabul ve zecr u ızrâr ve zulm ederse dahi sabr eylemek ve eğer tagyîr-i din ve itikad teklif ederse demini dine feda edip yine heyet-i mecmua-i İslâmiyeden ayrılmamak [gerekir]” 18- “Hz. Resul ve Halîfe-i Müslimîne itaat eden Allahu Azîmüştana itaat etmiş olup kezalik Nebiyyi erkeme ve halifesine isyan Hz. Hakka isyan etmiş olacak[tır].” 19-“İmam-ı müsliminin itâat ve inkiyadından hurûc ve hey’et-i mecmua-i İslâmiyeden müfâratat eden kimse meyyite-i câhiliyye ile yani zaman-ı câhiliyyette îman ve İslâmla mev-sûf olmayan kimseler gibi fevt olacağı”(s. 25). 25- “Bir kimse (...) eğer imamü’l-müslimine isyan ederse ecr u sevabının küllisi gideceğini ve halîfe-i İslâma hiyanet ve adem-i itâati kast eden kimse (...) kendisini İslâmiyetten çıkarmış olacağını”(s. 26) belirttikten sonra “Etîullâhe ve etîu’r-resûle ve ûli’l-emri minküm ayet-i kerimesinde olan ûlu’l-emr’dan dahi murâd padişah-ı İslâm olduğu mukarrerdir”(s. 27) denilmektedir.

Sonuç olarak sultan-halifeye şartsız itaat konusunda bu denli vurgu yapan ve türünün ilk ve son örneği olan bu risale yukarıda zikredilen ve sultanın otoritesini zayıflatan hadiseler bağlamında değerlendirildiğinde itaat ihtiyacının derecesine işaret etmektedir. Aynı bağlamda bakıldığında şeyhülislâm Abdülvehhab Efendi'nin sultanla ilgili ithamlara dolaylı da olsa cevap verdiği görülmektedir. Sultan-halifenin âdil olmadığı, açıkça zulmettiği düşünülse dahi buna tahammül ve sabretmek gerektiğini belirtmesi tesadüfî değildir. Aynı şekilde halifenin seilmeyen davranışlarından dolayı ona itiraz edilmemesi ve itaatten vazgeçilmeyerek sabredilmesini istemesi de anlamlıdır. Son bölümde sultan-halifenin nasıl bir yönetim gösterdiğinden ziyade halkın kendi muhasebesini yapması ve vazifelerini bi-hakkın yerine getirip getirmediğini sorgulaması gerektiğini belirtmesi de ayrıca dikkate değerdir. Kendi ifadesi ile “halk... Hz. Ebu Bekir ve Ömer'in zaman-ı hilafetlerindeki rahat ve adaleti isterler hâlbuki kendileri onların tebaa ve raiyyeti gibi olalım demezler.”²³⁶ Döneme ait başka verilerle birlikte değerlendirildiğinde bu risalenin II. Mahmud'un şahsi yönetimini meşrulaştırma çabaları içerisinde önemli bir yere sahip olduğu görülür. Son olarak, sultanın bu tavrının 1830'lara damgasını vurduğu ve Tanzimat dönemi politikalarında padişahın gücünün sınırlandırılmaya çalışılmasında bu otokratik yönetime tepkinin önemli payı olduğu söylenebilir.

²³⁶ *Hulasa*, s. 31.

BİR LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ OSMANLI HİLAFETİ MESELESİ*

Osmanlı sultanlarının hilafeti ne zaman ve nasıl üstlendikleri sorusu henüz net olarak cevaplandırılabilmiş değildir. 1517’de Mekke ve Medine’nin Osmanlı yönetimine girmesinden önce de sultanların *halife* unvanını kullandıkları malûmdur, ancak tüm Müslümanların halifesi anlamındaki *hilafet-i uz mâ* unvanını ne zaman üstlendikleri tam olarak bilinmemektedir. Yavuz Sultan Selim’in Mısır’daki Abbasi Halifesi Mutevekkil’i İstanbul’a getirmesinden sonra hilafetin Sultana devredildiği rivayetlerinin XVIII. yüzyılda üretildiği artık tarihçilerin ortak kanaati haline gelmiş durumdadır.²³⁷ Muasır kaynakların Yavuz döneminde hilafet meselesi hakkında bilgi içermemeleri, 1520’de tahta geçen Kanuni Sultan Süleyman’ın Mutevekkil’i serbest bırakarak h. 929 (1522/23) yılında Mısır’a dönmelerini sağlaması, 1539’da ölümüne kadar Mutevekkil’in halife unvanını kullanması ve Kanuni’nin evrensel halife olduğu iddiasının muhtemelen bu tarihten sonra gündeme getirilmesi Osmanlı hilafeti meselesinin de ortaya çıkışını sağlamış görünmektedir. Kanuni’nin eniştesi ve 1539-1541 yılları arasında sadrazamlık görevinde bulunan tarihçi Lütfi Paşa’nın bu meseleyi çok açık

* Bu yazı ilk olarak, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/1 (2004), s. 113-131’de yayımlanmıştır.

²³⁷ Mısır’ın fethinden önce Osmanlı sultanlarının *halife* unvanını kullanmaları ve hilafetin Yavuz Sultan Selim’e devredilmesi meselesi ile ilgili geniş bir değerlendirme için bkz. Faruk Sümer, “Yavuz Selim Halifeliği Devraldımı?,” *Belleten*, Aralık 1992, LVI, sy. 217, s. 675-701.

bir şekilde tartışma konusu yaparak Osmanlı hilafetini meşrulaştırma çabasına girmesi de bu döneme denk gelmektedir. Kanuni dönemi şeyhülislâm Ebussuud Efendinin de aynı dönemde sultanın halifelliğini savunma çabasında olması hilafet meselesinin ne kadar ciddi boyutlarda hissedildiğinin bir göstergesi sayılabilir.

Bu genel çerçevede zuhur eden Osmanlı hilafeti meselesi mevcut literatüre göre²³⁸ iki dönem halinde ele alınabilir. Birincisi meselenin doğuşundan yani 1540'lardan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasına kadar gelen dönem; ikincisi Küçük Kaynarca Antlaşmasından II. Meşrutiyetin sonuna kadar olan dönemdir. II. Meşrutiyet sonrası dönemde hilafet kurumu ile ilgili gelişmelerin hilafetin ilgâsı süreci ve sonrası olarak ele alınması gerektiği kanaatinden hareketle dönem hakkındaki literatür bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Söz konusu dönem hakkındaki literatür müstakil bir araştırmaya konu olacak kadar önemli ve hacimlidir. Bu çalışma, zikredilen ilk iki dönem hakkında bilgi veren literatürün önemli bir kısmının kısa bir değerlendirmesini yapmayı amaçlamaktadır. Bu değerlendirme yapılırken meselenin ana hatlarıyla seyri hakkında da bazı bilgiler verilecektir.

I. Dönem

Osmanlı hilafeti meselesinin birinci dönemi hakkında en önemli eser, aynı zamanda meselenin başlangıcını da açıkça ortaya koyan Lütü Paşa'nın Ağustos 1554'te tamamladığı *Hasasü'l-Ümme fi Ma'rifeti'l-Eimme* adlı yazma risalesidir. Fuat Köprülü'nün hilafet makamının ilga edildiği dönemde hakkın-

²³⁸ Kaynaklara inilerek yapılacak bir çalışma, literatüre dayalı olarak önerilen bu dönemlendirmeyi desteklemeyebilir.

da bilgi edindiği²³⁹ halde üzerinde her nedense pek durmadığı bu risale hakkında bilinen ilk araştırma Hamilton A. R. Gibb tarafından gerçekleştirilmiş ve “Lutfi Paşa on the Ottoman Caliphate” adıyla yayımlanmıştır.²⁴⁰ Tarık Z. Tunaya’nın temin ettiği fotoğraflara dayanarak hazırlanan makale, risalenin tanıtımı ve risalenin yazılış amacını yansıtacak, yani Osmanlı hilafetini meşrulaştırmaya yönelik, bölümlerinin İngilizceye çevirisinin ardından kısa bir değerlendirme ile sona ermektedir ve 1980’li yıllara kadar risale ile ilgili tek çalışma olarak kalmıştır. Risale hakkında daha kapsamlı bir çalışma 1980’li yıllarda Hulusi Yavuz tarafından yapılmıştır. Önce X. *Türk Tarih Kongresi*’ne²⁴¹ tebliğ olarak sunulan bu çalışmanın genişletilmiş hali yazarın *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*²⁴² adlı eserinde “Sad-nazam Lutfi Paşa ve Osmanlı hilafeti” başlıklı bir bölüm olarak yer almıştır. Çalışma daha sonra aynı adla ve bazı ilavelerle *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*’nde yayımlanmıştır.²⁴³ Gibb’den çok daha geniş bir çerçevede meseleyi ele alan Yavuz, *halife ve hilafet* kavramları hakkında geniş bir değerlendirmeden sonra mezkur risalenin yaklaşık üçte birinin tercümesine yer vermiştir. Makale esas itibarıyla Lutfi Paşa’nın hilafet hakkındaki görüşlerini ve Osmanlı hilafetini savunmasını destekleyici mahiyette kaleme alınmıştır.

²³⁹ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Lutfi Paşa,” *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1925, sy. I, s. 142.

²⁴⁰ *Oriens*, 1962, C. XV., s. 287-295.

²⁴¹ X. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1994, c. V, s. 2083-2107.

²⁴² Hulusi Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, İstanbul 1991, s. 73-110. Lutfi Paşanın risalesini konu alan bir yüksek lisans tezi yeni tamamlanmıştır. Muharem Jahja, “Lutfi Paşanın Halasu’l-Ümme fi Ma’rifeti’l-Eimme adlı Risalesinin Tahkik, Tahlil ve Tercümesi,” Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.

²⁴³ *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993, sy. 5-6, s. 27-54.

Lütfi Paşa'nın risalesinin en belirgin katkısı, Osmanlı hilafeti meselesinin ortaya çıkışı konusunda önemli ipuçlarını ihtiva etmesidir. Osmanlı hilafeti meselesinin niçin, nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı konusunda net bir cevap verecek delillere henüz ulaşılamamakla birlikte risalenin yazılış tarihi ve içeriğinden hareketle bir izah ileri sürmek mümkündür: Şöyle ki; hilafet meselesinin son Abbasi Halifesi Mütevekkil'in 1539'da ölümünden sonraki yıllarda gündeme gelmesi ve risalede "Abbasi halifelerinden bu zamana kadar ümmetin halinin ne olduğu ve ne olacağı, Kureyş'ten olmayan sultanlara imam ve halife demenin caiz olup olmadığı" (vr. 2b) sorusunun sorulması hususu, Kanuni'nin tüm Müslümanların halifesi olduğu iddiasının bir sorumluluk anlayışı gereği ortaya atıldığı intibahı uyandırmaktadır. Zira Osmanlı sultanları Memlûklular devletini ortadan kaldırarak Mısır'daki Abbasi halifelerinin siyasi desteğini yok etmiş, kendileri de halifeye sahip çıkmayarak Mütevekkil'in ölümünden sonra Abbasi ailesinden herhangi birinin hilafeti üstlenmesine imkân vermemiş ve böylece İslâm dünyasının halifesiz kalması gibi bir fiili durum oluşturmuşlardır. O zaman yaygın olan inanışa göre "zamanın imamını tanımadan ölenler Cahiliye ölümüyle ölmüş" (vr. 3a) olacaklarından ve son Abbasi halifesinden itibaren bu makamda kimse bulunmadığından Osmanlı sultanı tüm Müslümanların halifesi anlamında hilafet-i uzma unvanını üstlenerek Müslümanların halifesiz kalmasını sağlamak istemiş olabilir.

Ancak burada şer'i anlamda ciddi bir sıkıntı vardır. O da Kureyş kabilesine mensup olmayan birisinin bu unvanı üstlenip üstlenemeyeceği meselesidir. Çünkü zamanın muteber kelim kitaplarında "İmam Kureyş'ten olur, başkası caiz değildir" mealinde bir hadis rivayet edilmektedir. Osmanlı uleması ve eşrafı şüphesiz bu rivayetin farkındadır. Risaledeki ifadesine bakılırsa

bu durum Lutfi Paşa'ya da sorulmuştur. Her ne kadar bunun gerçekten sorulup sorulmadığını henüz bilemiyorsak da en azından dönemin önde gelen ümera ve ulemasının zihinlerinde böyle bir sorunun mevcudiyetini Lutfi Paşanın bildiğini varsayabiliriz. Paşa mezkur soruya kendisini muhatap kabul ederek şer'i ve akli delillerle cevap oluşturmak amacıyla söz konusu risaleyi kaleme aldığını belirtmektedir.²⁴⁴ Tabii olarak risalenin temel iddiasına göre, Kureyş kabilesine mensubiyet hilafetin olmazsa olmaz şartlarından değildir ve Osmanlı sultanı Müslümanların meşru imamı ve halifesidir.

Kanuni Sultan Süleyman'ın hilafet-i uzmâ unvanını üstlenmesi konusunda bir diğer önemli destek, 1545 yılından itibaren kesintisiz yirmi dokuz yıl şeyhülislâmlık görevinde bulunan Ebussuud Efendi'den gelmiştir. Ebussuud, sultanın hilafetini meşrulaştırmak için yaptığı katkıları Lutfi Paşa'dan farklı bir yol izleyerek gerçekleştirmiştir. Kureyş meselesini tamamen görmezden gelen şeyhülislâm, konu hakkında müstakil bir eser yazmak yerine kanunlar ve benzeri resmi evraka sultanın tüm Müslümanların halifesi (*Hilafet-i Kübrâ*) olduğunu ifade eden ibareler koyarak onun hilafetini destekleme yolunu seçmiştir.²⁴⁵ Colin Imber, Ebussuud Efendi'nin bu dönem hilafet meselesindeki yeri, katkıları ve teorik olarak Osmanlı hilafetini nasıl meşrulaştırdığı gibi hususları Ebussuud Efendi üzerine yaptığı müstakil çalışmasında "The Caliphate" başlığı altında ele almıştır. Bu bölüm hilafet meselesinde Sünni İslâm geleneğinin

²⁴⁴ *Halasu'1-Ümme fi Marifeti'l-Eimme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, no. 2877, vr. 2b vd.

²⁴⁵ Ö. Lütfi Barkan, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları: I, Kanunlar*, İstanbul 2001, s. 296-297; Colin Imber, *Ebu's-Su-ud: The Islamic Legal Tradition*, Edinburgh 1997, s. 98-111.

oluşum süreci açısından da önemli bilgi ve görüşler ihtiva etmektedir.²⁴⁶

1540'lardan itibaren vurgu yapılan, Osmanlı sultanının bütün Müslümanların halifesi²⁴⁷ olduğu hususu 1566'da yeni bir vesile ile gündeme geldi. Kanuni'nin ölümü üzerine tahta çıkan II. Selim'in cülus merasiminde Sünni anlayışın bir gereği olarak "Ehlü'l-hal ve'l-akd" yeni padişaha sadece Osmanlı Devleti'nin sultanı olarak değil, aynı zamanda bütün Müslümanların imam ve halifesi olarak biat etti. Bu uygulamayla *hilafet-i uz-mâya* biat Osmanlı sultanlarının meşruiyet prensipleri arasında yerini almış²⁴⁸ ve 1924 yılında gerçekleşen hilafet makamının ilgasına kadar güçlenerek devam etmiştir.

Hilafet makamının ilga edildiği yıl kurumun tarihi üzerine *The Caliphate*²⁴⁹ adlı bir monografi yayımlayan İngiliz tarihçi Thomas W. Arnold, "The Ottomans and the Caliphate" (XI.) ile "Sultan Selim in Egypt" (XII.) bölümlerinde Osmanlı hilafeti meselesinin birinci dönemini konu almaktadır. Lütfi Paşa'nın risalesinden haberdar olmayan fakat Ebussuud Efendi'nin konu ile ilgili tavrını bilen Arnold, Feridun Bey'in *Münşeâtü's-Selâtin* adlı eserine dayanarak Osmanlı sultanlarının hilafet iddiasını I.

²⁴⁶ Colin Imber, *Ebu's-Suud*, s. 98-111.

²⁴⁷ XVI. yüzyılda bu iddiaya karşı en ciddi itiraz Fas'ın Sa'dî sultanlarından gelmiştir. Hilafet konusunda Osmanlı Fas rekabeti için bkz. Abderrahmane El-Moudden, "The Idea of the Caliphate between Moroccans and Ottomans: Political and Symbolic Stakes in the 16th and 17th Century-Maghrib," *Studia Islamica*, (Octobre 1995/2), sy. 82, s. 103-112.

²⁴⁸ Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*, Hampshire 2002, s. 116.

²⁴⁹ Sir Thomas W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford 1924. Bu eser, Sylvia G. Hamim'in "The Abolition of the Caliphate and its aftermath" adlı bir bölüm ilavesiyle Routledge and Kegan Paul yayınevi tarafından (Londra 1965) ikinci defa basılmış ve bu baskının tıpkıbasımı Oxford University Press'in Pakistan şubesi tarafından 1966'da Karaçi'de gerçekleştirilmiştir.

Murad (1362-1389) döneminin başına kadar götürmekte ve bu iddialarında Kuran ayetlerine (38/25²⁵⁰; 6/165) dayanarak kendilerinin Allah'ın yeryüzündeki halifesi olduklarına inandıklarını belirtmektedir (s. 129). Bu tez çerçevesinde I. Murad ve halefleri dönemlerine ait birçok örnek verildikten (s. 130-136) sonra I. Selim 1512'de tahta çıktığında hilafet müessesesinin Osmanlılarda babadan oğula geçen bir makam haline geldiği, Selim'in de babasının ve büyükbabasının halife unvanını kullandığının farkında olduğu ve bu kültürle yetiştiği belirtilmektedir (s. 137-38). Mısır'ın fethinin hilafetle alâkası ölçüsünde İbn İyas'a dayanarak anlatıldığı XII. bölümde, Sultan Selim Halife Mütevekkil ilişkilerine, halifenin İstanbul'a gönderilmesi ve orada hapsedilmesi hadiselerine yer verildikten sonra muasır hiçbir kaynağın hilafetin devri gibi bir hadise nakletmediği hususu üzerinde durulmaktadır (s. 143-44). Arnold, Sultan Selim'in, Memlûk sultanlarınca kullanılan *Hâdimü'l-Haremeyni*'ş-*Şerîfeyn* unvanını kesin olarak kullandığı bilinirken halife unvanını kullanmamasını dikkat çekici bulmaktadır. Arnold bu tavrın nedeni olarak da Haremeyne hizmet Müslümanlar nezdinde itibar vesilesi iken İslâm dünyasında itibar sahibi olmayan Mütevekkil'in *halife* unvanını almanın sultanın sahip olduğu güce hiçbir katkısının olmayacağı kanaatini göstermektedir. Bir önceki bölümde olduğu gibi, Selim'in hilafet iddiasını Abbasi hilafetinin devamı olarak değil, geleneksel Osmanlı tavrının devamı olarak Allah'ın kendisini yeryüzünde halife kıldığı inancıyla temellendirdiği fikri tekrarlanmaktadır (s. 153-158).

Her iki bölümdeki bilgi ve görüşlerini birinci derecede Feridun Bey'e ve sonra İbn İyas'a dayandıran Arnold, Barthold, Hammer ve Hurgronje gibi kendi döneminin ileri gelen Oryan-

²⁵⁰ Zikredilen ayet, Sâd Suresi (38) 26. ayettir.

talistlerinin çalışmalarından da istifade etmiştir. Arnold'un hilafet literatürü içerisinde dikkat çeken yönlerinden biri ve belki de en önemlisi, Osmanlı hilafetinin Kuran ayetlerine dayandırılarak 1360'lardan itibaren iddia edildiğini, 1517'ye kadar bir süreklilik kazandığını ve kabul görmüş bir iddiaya dönüştüğünü, dolayısı ile de Yavuz Selim'in Mısır'daki Abbasi halifesinden bu makamı devralması gibi bir ihtiyacın olmadığını vurgu ile belirtmesidir. Bu çerçevede Arnold, o dönemde İslâm hükümdarlarının, kendi sınırları içerisindeki Müslümanların halifesi anlamında kullandıkları *halife* unvanı ile bütün Müslümanların halifesi anlamında kullanılan *halife-i a'zam/hilafet-i kübra* ayırımına da hiç değinmemektedir. Bu görüşler Arnold'un *Encyclopaedia of Islam*'ın ilk edisyonunda yayımladığı "Khalifa" maddesinde ve Sourdell imzasıyla yayımlanan ikinci edisyondaki "Khalifa" maddesinde özet olarak tekrarlanmıştır.²⁵¹

N. A. Asrar'ın hilafetin Osmanlılara geçişi meselesine dair rivayetleri değerlendiren çalışması Yavuz'un Mısır'ı alışıyla ilgili en önemli muasır kaynak olan İbn İyas'ın tarihine ve Türkçe literatüre dayanılarak hazırlanmış ve konunun Türkçe bilmeyen ilgilileri düşünülerek kaleme alınmış intibai vermektedir. Halep ve Mısır'ın almış sırasınca 'Sultan' ile 'Halife'nin ilişkilerine dair rivayetler sıralandıktan sonra intikalin gerçekleşmediği kanaatini vurgulayan yazar, intikal rivayetlerinin öncelikle Müslümanlardan değil, Batılı kaynaklardan neşet ettiğine dikkat çekmektedir.²⁵²

²⁵¹ Thomas W. Arnold, "Khalifa," *EI*, s. 881-885. Bu maddenin ilavelerle yayımlanan Türkçe versiyonu için bkz. "Halife," İslâm Ansiklopedisi, V/1, s. 151-152; D. Sourdell, "Khalifa," *EI*², s. 945-947.

²⁵² Makalenin orijinali için bkz. Dr. N.A. Asrar, "The Myth about the Transfer of the Caliphate to the Ottomans" başlığı ile *Journal of Regional Cultural Institute* (Iran, Pakistan and Turkey), Spring and Summer 1972, c. V, sy 2-3, s. 111-120; Türkçe çevirisi için bkz. "Hilafetin Osmanlılara Geçiş

Osmanlı hilafeti meselesinin birinci dönemi hakkında önemli araştırmalardan biri de Faruk Sümer tarafından gerçekleştirilmiştir. “Yavuz Selim Halifeliği Devraldı mı?”²⁵³ başlığıyla yayımlanan çalışma Asrar’ın çalışmasında olduğu gibi, esas itibarıyla hilafetin Abbasilerden Osmanlılara devrinin vaki olmadığını ispatlama çabasıyla kaleme alınmıştır. Söz konusu iddiaya ilk defa M. d’Ohsson tarafından *Tableau General de l’Empire Ottoman* adlı eserinin I. cildinde yer verildiğini belirten Sümer, zamanla bu iddianın yerli ve yabancı yazarlar ve idareciler tarafından tarihi bir hakikatmış gibi kabul edildiğini belirtmektedir. Yazar, Mütevekkil’in hilafetten feragat ederek bu makamı Osmanlı sultanına devrettiği rivayetlerinin temelsiz olduğunu 1912 yılında ilk ortaya atan araştırmacının ünlü Rus Türkolog ve tarihçi Vasili V. Barthold²⁵⁴ olduğunu ve Alman tarihçi C. H. Becker’in 1916 yılında Barthold’un iddialarını destekleyen uzun bir yazı kaleme aldığı,²⁵⁵ ancak bu çalışmaların

ile İlgili Rivayetler,” çev. Süleyman Tülücü, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1983, sy. 22, s. 91-100.

²⁵³ Faruk Sümer, “Yavuz Selim Halifeliği Devraldı mı?,” *Belleten*, Aralık 1992, LVI, sy. 217, s. 675-701; bu makalenin Fransızca yayımlanmış kısa bir versiyonu için bkz. “Yavuz Selim S’est-il Proclame Calife”, *Turcica*, sy. XXI-XXIII, s. 343-354.

²⁵⁴ Barthold’un “Halife ve Sultan” başlıklı makalesi Rusça olarak *Mir Islama* dergisinde (Petersburg 1912, c. I, sy. 1-2, s. 203-26 ve 345-400) yayımlanmıştır. Barthold’un makalesi Cumhuriyetin ilk yıllarında Mehmet Emin Resulzâde tarafından eski harfli Türkçeye tercüme edilmiş, ancak nihâî tashihleri yapılarak yayımlanmamıştır. Bu çevirinin Türk Tarih Kurumunda bulunan yazma müsveddesinin dipnotlandırılarak yeni harflerle yayımlanmış hali ve kısa bir değerlendirmesi için bkz. İsmail Kara (haz.), *Hilafet Risaleleri*, İstanbul, 2003, c. III, s. 27-30 ve 253-328. Yedi kısımdan oluşan makalenin ilk üç kısmının İngilizce çevirisi için bkz. W. Barthold, “Caliph and Sultan,” *Islamic Quarterly*, 1963, c. VII, sy. 3-4, s. 117-135.

²⁵⁵ Becker’in bu konuda müstakil bir makale yazdığı bilgisi doğru görünmektedir. Sümer’in bahsettiği yazı Barthold’un “Halife ve Sultan” adlı ma-

Türk tarihçiliğinde konu ile ilgili görüşleri pek etkilemediğini, bu nedenle de kendisinin bir makale yazmaya karar verdiğini ifade etmektedir. Makalenin devamında Mısır Abbasi halifelerinin hukuki, siyasi ve sosyal konumu, Yavuz'un Mısır seferi sırasında halife ile ilgili yaşanan gelişmeler, sefer sonrasında Halife Mütevekkil'e nasıl davranıldığı, Mütevekkil'in İstanbul hayatı ve Mısır'a dönüşünden vefatına kadar geçen sürede neler yaptığı gibi hususlar yazının temel tezini destekler mahiyette ele alınmıştır.

Klasik dönem Osmanlı tarihçiliğinin önde gelen ismi Halil İnalcık da hilafet meselesi ile ilgili dikkat çekici değerlendirmelerde bulunmuştur. Konuyu geniş ve derinlemesine bir araştırma konusu yapmadan yaklaşık otuz yıllık bir dönemde yayımladığı çeşitli yazılarında²⁵⁶ özü itibariyle aynı ancak önemli bilgi ve değerlendirmeler veren İnalcık, Osmanlı sultanlarından yeryüzündeki bütün Müslümanların halifesi sıfatını ilk benimseyenin Kanuni Sultan Süleyman olduğunu belirtir. İnalcık'a göre, Sultanın bu tavrı "İslâm dünyasının koruyuculuğu rolünün vurgulanmasından öte bir anlam taşımıyordu. Dolayısıyla Osmanlıların geliştirdiği yeni halifelik kavramı, Osmanlılarda başından beri görülen kutsal savaşta (gazâda) önderlik kavra-

kalesinin Becker tarafından bazı değişikliklerle Almancaya tercüme edilmiş hali olmalıdır. C.H. Becker, "Barthold's Studien über Kalifund Sultan", *Der Islam*, 1916, sy. VI, s. 350-412.

²⁵⁶ Osmanlı hilafeti konusunu ele aldığı yazılarına örnek olarak bkz. Halil İnalcık, "The Ottomans and the Caliphate," *The Cambridge History of Islam*, Cambridge, 1970, I, s. 320-323; a.mlf., "Islam in the Ottoman Empire," *Cultura Turcica*, Ankara, 1968-1970, sy. V-VII, s. 19-29, Türkçe çevirisi için bkz. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm," çev. Mustafa Özel, *Dergah*, Ağustos 1992, sy. 30, s. 15 ve Eylül 1992, sy. 31, s. 16-17; a.mlf., "Padişah" *İslâm Ansiklopedisi*, IX, s. 491-495; a.mlf., *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I: 1300-1600, çev. Halil Berktaş, İstanbul, 2000, s. 55-57.

mının uzantısından başka bir şey değildi.”²⁵⁷ *Cambridge History of Islam* adlı eserdeki “Osmanlılar ve Hilafet” adlı yazısında ise Mütevekkil’in hilafeti Yavuz Sultan Selim’e devrettiği rivayetinin XVIII. yüzyılda ortaya çıktığını ve gerileme dönemi Osmanlı sultanlarının hilafete vurgu yapmalarının açık siyasi sebepleri olduğunu kısaca belirttikten sonra, yükselme dönemi Osmanlı sultanlarının hilafet anlayışlarını açıklar. Osmanlı sultanlarının Müslümanların koruyuculuğu rolünü önemsediklerini, bu yönleri ile de Peygambere ve Hulefa-yi Raşidine halef olduklarını iddia ettiklerini belirten İnalçık, I. Murad’dan itibaren sultanların halife unvanını kullandıklarını, Yavuz Sultan Selim’in *Hâdimü’l-Haremeyni’ş-Şerîfeyn* unvanını aldıktan sonra İslâm dünyasındaki itibarının oldukça arttığını, ardından da Kanuni’nin *Hilafet-i Kübrâ* unvanıyla bütün Müslümanların halifesi rolünü üstlendiğini düşünmektedir. Gibb’in yukarıda değerlendirilen makalesine dayanarak Lütfi Paşa’nın risalesinde Kanuni’yi zamanının imam ve halifesi olarak sunmasını aktardıktan sonar, Osmanlıların XVI. yüzyılda ileri sürdükleri hilafet anlayışını zamanın şartlarının doğurduğu bir sonuç olarak değerlendirmektedir. Buna göre, XIV. yüzyıl İslâm dünyasında filen bağımsız konumda olan ve şeriatı uygulama görevini üstlenen her Müslüman lider kendisini halife sayabiliyordu. XVI. yüzyıl Osmanlılarının buna katkıları *Hilafet-i Kübrâ* anlayışını yeniden canlandırarak bütün Müslümanların halifesi olduklarını iddia etmeleri oldu. Çünkü Hristiyan taarruzlarına karşı İslâm dünyasını korumayı kendilerine görev biliyorlardı ve zaten Haremeyni koruyarak bütün Müslümanlara önemli bir hizmette bulunuyorlardı. Böylece yeni hilafet anlayışı İslâm dünyasında Osmanlıların üstünlüğünü tesis etmeyi amaçlayan

²⁵⁷ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun...*, s. 56.

bir politikaya destek olmaktaydı. Bu fikrin *gazâ* geleneğine dayandığı gayet açıktı (s. 322). Osmanlı sultanlarının bütün Müslümanların halifesi oldukları iddiası ile *gazâ* anlayışı arasında irtibat kurması İnalçık'ın yazılarının en dikkat çekici katkılarındanır.

Bu dönem üzerine yapılan neşriyatın ortaya koyduğu bilgi ve görüşler *İslâm Ansiklopedisinin* “Hilafet/Osmanlı dönemi” maddesinde özet olarak ansiklopedi maddesi üslubuyla verilmiştir.²⁵⁸

Osmanlı hilafeti meselesinin birinci dönemini bir bölüm halinde ele alan *Osmanlı Hilafeti ve Kaldırılması*²⁵⁹ adlı çalışma, Kanuni'den önceki Osmanlı sultanlarının halife unvanını kullanmaları konusundaki yaygın ve ansiklopedik hale gelen bilgileri tekrarladıktan sonra hilafet açısından Yavuz'un Mısır seferini değerlendirmekte ve Osmanlı'nın Abbasilerden hilafeti devralmasının bir manası ve gereği olmadığı, çünkü onların zaten halife oldukları fikrini savunmaktadır. Osmanlı hilafetini savunmak amacıyla yazılmış görünen bu çalışma, büyük ölçüde bir literatür taramasına dayanmakta ve Osmanlı sultanlarının Kureyş kabilesine mensup olmadan da meşru halife oldukları fikrini savunurken de İslâm kelâm ve fıkıh literatürüne müracaat etmektedir. Yazarın bu konuda vurguladığı ve geriye dönük olarak Osmanlı hilafetini meşrulaştırmak için kullandığı dayanak, bazı ulemanın Kureyş'in güç ve kudret sahibi olmadığı, dolayısı ile Müslümanların işlerini idare edecek maddi ve

²⁵⁸ Azmi Özcan, “Hilafet-Osmanlılar Dönemi,” *DİA*, XVII, s. 546.

²⁵⁹ Hasan Gümüsoğlu, *Osmanlı Hilafeti ve Kaldırılması*, İstanbul 2000, s. 35-69. Benzer bir anlayışla kaleme alınan ve kısmi bir literatür taraması sonucu konuyu daha çok alıntılarla ele alan bir çalışma için bkz. Mustafa Alkan, *Osmanlılarda Hilafet*, İzmir 1997. Osmanlı hilafeti meselesinin kısa bir değerlendirmesi için bkz. Nejat Göyünç, “Hilafet ve Kaldırılması,” *Ümit Doğanay'ın Anısına Armağan*, İstanbul 1982, c. 2, s. 225-232.

manevi güçten yoksun olduğu dönemlerde Kureyşli olmayan birinin halifeliğinin meşru olduğu konusundaki görüşleridir. Bu da teorik bir yaklaşım olarak kalmakta ve tarihen Osmanlı sultanlarının bu konuda ne düşündüklerini ve hilafetlerini nasıl meşrulaştırdıklarını izah etmemektedir.

Osmanlı hilafeti meselesi literatürü, birinci dönem olarak adlandırdığımız 1774 öncesinde XVI. yüzyıl üzerinde özellikle de Kanuni döneminde (1520-1566) yoğunlaşmaktadır. Kanuni dönemi sonrası padişahlarının hilafet anlayışları ve uygulamaları henüz hiçbir çalışmaya konu olmuş görünmemektedir. İnalçık, III. Ahmed'in İran Şahı Eşref'e kendisinin "bütün Müslümanların halifesi" olduğu iddiasında bulunduğunu ve sonra bu unvanın Nadir Şah'a da kabul ettirilmek istendiğini yazmakla yetinmiş ve konuyla ilgili referans da vermemiştir.²⁶⁰

2. Dönem

Osmanlı hilafeti meselesinin ikinci dönemi olan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası ise giderek artan bir ilgiye mazhar olmakla birlikte bu ilginin II. Abdülhamid (1876-1909) dönemi üzerinde yoğunlaştığını da belirtmek gerekir. Küçük Kaynarca Antlaşmasının 3. maddesinde "mezhepleri ehl-i İslâmdan olup zât-ı madelet-simat-ı şehriyaranem imâmü'l-mü'minîn ve halîfetü'l-muvahhidîn olduğuna binâen tâife-i merkûme (Kırım Müslümanlarına) akdolunan serbestiyet devlet ve memleketlerine hâlel getirmeyerek umûr-ı mezhebiyelerini taraf-ı hümayûnum hakkına şeriat-ı İslâmiye muktezasınca tanzim ederler"²⁶¹ ifadelerine yer verilerek siyasi olarak Osmanlı toprağı olmaksızın çıkan Kırım'daki Müslümanların dinen Osmanlı hilafetine

²⁶⁰ İnalçık, "The Ottomans and the Caliphate," s. 320.

²⁶¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Düvel-i Ecnebiye Defteri, 83/1, s. 145; Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, ikinci tab'ı, Dersaadet, 1309, s. 359.

bağlı kalmaları sağlanmaya çalışılmıştır. Sonradan maddenin mevcut haliyle muğlak bulunması nedeniyle Rusya'ya daha açık ifadelerin yer aldığı bir yazı gönderilmiştir. Burada iki devlet arasında “bu babda vukû'u muhtemel olan suretler ve avarızın def'i ve şeriat-ı garra muktezasınca ictimâ'-ı halîfeyn mahzurunun indifâ'ı zımnında madde-i merkûmenin tavzih ve tebyîni mühim ve muktezî olduğuna binâen husûs-ı mezbûr şu vechile şerh ve tafsil olunur ki: (...) Tatar kavmi bilittifak bir hanı intihâb eylediklerinde *Hâdimü'l-Haremeyni's-Şerîfeyn ve İmamü'l-Müslimîn* olan Padişah-ı Âl-i Osman hazretlerine ber mukteza-yı *Hilafet-i Uzmâ* arz ve inhâ ve *Sultânü'l-Müslimîn*²⁶² hazretleri dahi bir güne ta'lîl ve ta'vîk etmeksizin derakab nişan-ı şerifi hilafetpenâhî i'tâ ve teşrifatını irsal eyliye” denildikten sonra Kırım'ın bütün cami ve mescitlerinde hutbelerin Osmanlı sultan-halifesinin adına okunacağı belirtilmektedir.²⁶³ Bu maddenin devamında sultanın konumu “şeriat-ı garra muktezasınca Padişâh-ı İslâm hazretleri “*Halîfetü'l-Uzmâ'l-Müslimîn* ve *İmâmü'l-Muvahhidin*” şeklinde tamamen dini açıdan vurgulanmıştır. Belirtmek gerekir ki, sultanın halifeliğini vurgulamak için maddede zikredilen unvanların hiçbiri bu dönemde ortaya çıkarılmış değildir. Makalenin ilk sayfalarında verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Yavuz ve Kanuni dönemlerinden bu yana Osmanlı'nın aşına olduğu unvanlardır. Ancak Osmanlı tarihinde ilk defa bir anlaşma metninde Osmanlı sultanının bütün Müslümanların halifesi olduğu ve tek halife vurgusu dikkat çekici bir durumdur.

Modern hilafet meselesi açısından Küçük Kaynarca Antlaşması bir dönüm noktası oluşturmuş görünmektedir. Her şeyden önce, üç asra yakın bir zamandır bazen önemsenen bazen

²⁶² Vurgular bize ait.

²⁶³ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, II, ikinci tab'ı, Dersaadet 1309, s. 302-303.

de öne çıkarılmadığı düşünölen Osmanlı hilafet anlayışının ilk defa bir uluslararası anlaşmada böylesine açık seçik bir şekilde ve vurgulanarak yer alması önemli bir gelişmedir. İkincisi Osmanlı yöneticileri, devleti güçlendirme çabalarında hilafet kurumunun nüfuzundan yararlanma istek ve kararlılığını göstermişlerdir. Yani açık bir tavırla hilafet kurumu siyasi amaçlar için kullanılmağa çalışılmıştır. Üçüncüsü ve müstakbel gelişmeler açısından daha önemlisi, sultanın siyasi ve dini otoritesinin ayrılığını ifade eden ilk anlaşma olması ve bir örnek teşkil etmesidir. Bu anlaşmada sultanın Kırım'da meydana gelecek siyasi ve idari düzenlemelere hiçbir şekilde karışmayacağı ve Kırımlılar kimi liderliğe seçer ise sultan-halifenin onu tanıyacağı açıkça belirtilmiştir. XIX. ve XX. yüzyıllarda Osmanlı'nın kaybettiği bütün topraklardaki Müslümanlar için benzer düzenlemeler yapılacak ve Müslümanların dinen Osmanlı halifesine bağlı kalmaları ve bunun göstergesi olarak hutbelerde sultan-halifenin isminin zikredilmesi bir çözüm olarak görülecektir. Hatta bu sorumluluğun bir gereği olarak, kaybedilen topraklardaki Müslümanların dini hayatlarını nasıl düzenleyeceklerine dair şeyhülislâmlık bir talimatnâme bile hazırlayacaktır.²⁶⁴

Osmanlı'nın kendi iç düzenlemelerinde de sultanın dini ve siyasi otoritesinin ayrılığı anlayışı giderek yerleşmeye başlamaktaydı. Tanzimat döneminde (1830-1876) uygulamaya koyulan Osmanlılık anlayışı ve 1856 Islahat Fermanıyla vurgulanan Müslüman-gayrimüslim eşitliği prensibi aslında sultanın siyasi otoritenin başı olarak din farkı gözetmeksizin bütün Osmanlıları temsil ederken Müslümanlar için de hilafet makamında bulunmaktaydı. Bu ayrılık 1876 Kanun-ı Esasisinin 4.

²⁶⁴ *Yunanistan ve Romanya ve Sırbıye ve Bulgaristan ve Karadağ'da Bulunan Cemâât-i İslâmiyenin Husûsât-ı Mezhebiyeleri Hakkında Cânib-i Şeyhülislâmîden Kaleme Alınan Talimattır*, İstanbul, 1302.

maddesinde “Zât-ı Hazret-i Padişahî hasbe’l-hilâfe din-i İslâmın hâmisî ve bilcümle tebea-i Osmâniyenin hükümdar ve padişahıdır” şeklinde ifade edilmiştir.²⁶⁵ Bu ayrılık çizgisi nihayet Türkiye Büyük Millet Meclisinin 1922’de saltanatı hilafetten ayırarak sona erdirmesi ve Osmanlı hanedanından bir ismi siyasi güçten tamamen yoksun bir halde halife tayin etmesiyle zirveye ulaşmıştır.²⁶⁶

Bu meselede dikkat çeken hususlardan biri de Osmanlı hilafetine muhalif bazı İngiliz ve Arapların da siyasi otoriteden yoksun bırakılmış ve sadece dini yönüyle öne çıkarılmak istenen bir hilafet anlayışını savunmuş olmalarıdır. Modern dönem Osmanlı hilafet meselesi literatürü açısından önem taşıyan yayınlardan *The Future of Islam* adlı eserin yazarı Wilfred Scawen Blunt, Osmanlı hilafeti sonrasında kurulmasını tasavvur ettiği yeni hilafet makamının sadece dini bir kurum olacağını ve otoritesini de belli şartlarla sınırlandırılmış olarak icra edeceğini ileri sürmekteydi.²⁶⁷ Blunt’ın zikredilen kitabından önemli ölçüde etkilendiği iddia edilen Abdurrahman Kevâkibî²⁶⁸ *Ümmü’l-Kurâ* adlı eserinde Osmanlı Devletinin ve onun aslî unsuru konumundaki Türklerin, İslâmın yenilenmesini ve güçlenmesini sağlayacak özelliklerden mahrum olduğunu, bu nedenle hilafetin Osmanlılardan alınması ve sadece dini otoriteden müteşekkil bir makam haline getirilmesini savunmaktadır. Hilafetin Kureyş kabilesine mensup bir Araba verilmesini ve hilafet merkezinin de Mekke olmasını açıkça teklif eden ilk

²⁶⁵ Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, yenilenmiş 2. baskı, İstanbul 2000, s. 43.

²⁶⁶ Azmi Özcan, “Hilafet-Osmanlı Dönemi,” *DİA*, XVII, s. 547.

²⁶⁷ Wilfrid Scawen Blunt, *The Future of Islam*, London 1882, s. 189-190.

²⁶⁸ Kevâkibî’nin, Blunt’ın eserindeki görüşlerden ne denli etkilendiği konusunda bir araştırma için bkz. Sylvia G. Haim, “Blunt and al-Kawakibi,” *Oriente Moderno*, 1955, sy. XXXV, s. 132-143.

Arap olma özelliğini de taşıyan Kevâkibî, Müslüman toplum-
lardan seçilecek temsilcilerden oluşacak bir heyet-i şura tarafın-
dan belirlenecek halifenin İslâm dünyasının dini işleriyle ilgile-
nebileceğini savunmaktadır.²⁶⁹

Modern hilafet meselesi literatürü açısından bakıldığında II. Abdülhamid öncesi dönem hakkında ciddi bir araştırma ya-
yımlanmış görünmemektedir. Bir ansiklopedi maddesi çerçeve-
sinde dönemin değerlendirilmesi ve dönem üzerine yapılacak
bir araştırmaya yön verebilecek türde bilgiler ana hatlarıyla
TDV İslâm Ansiklopedisinin “Hilafet-Osmanlı dönemi” adlı
maddesinde bulunabilir. Maddede Küçük Kaynarca Antlaşma-
sından sonra içeride ve dışarıda Osmanlı hilafetinin itibarının
tedricî olarak nasıl arttırıldığı Kuzey Afrika, Hindistan, Açe ve
Buhara Müslümanlarıyla bağlantılar çerçevesinde açıklanmak-
ta ve İngilizlerin Osmanlı hilafetinin nüfuzundan yararlanma
girişimlerinden bahsedilmektedir.²⁷⁰ Bu eksikliği kısmen gidere-
bileceği düşünülerek kaleme alınan bir makale ise henüz yayım-
lanmadığı için burada değerlendirmeye tâbi tutulmayacaktır.²⁷¹

II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) son yıllarda birbiri
ardı sıra yapılan ciddi araştırmalara konu olmuştur.²⁷² Esasen
II. Abdülhamid dönemi hilafet meselesine ilgi, kendi döneminde

²⁶⁹ Abdurrahman Kevâkibî, *Ümmü’l-Kura*, Beyrut 1982, s. 236 vd. Ke-
vâkibî’nin Osmanlı muhalifi olma süreci ve fikirlerinin kısa bir değeren-
dirmesi için bkz. Buzpınar, “Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed,” *DİA*,
XXV s. 339-340.

²⁷⁰ Azmi Özcan, “Hilafet-Osmanlı Dönemi,” *DİA*, XVII, s. 547.

²⁷¹ Bu konuda “The Question of Caliphate under the Last Ottoman Sultans”
başlığıyla kaleme aldığımız makale F. Zachs and I. Weismann (ed.), *Ot-
toman Reform and Muslim Regeneration: Studies in Honor of Butrus
Abu-Mannen*, London, 2004, içinde yayımlanmıştır.

²⁷² Azmi Özcan’ın yukarıda zikredilen maddesi ve Cezmi Eraslan’ın *II. Ab-
dülhamid ve İslâm Birliği* (İstanbul 1992, s. 192-209) adlı çalışması dö-
nem hakkında önemli bilgi ve görüşler ihtiva etmektedir.

de dikkat çekici boyuttur. Daha Abdülhamid'in saltanatının ikinci yılında James Redhouse imzasıyla Londra'da yayımlanan *A Vindication of the Ottoman Sultan's Title of Caliph: Showing its Antiquity, Validity, and Universal Acceptance*²⁷³ adlı risale Osmanlı hilafeti meselesinin İngiltere kamuoyunu ne denli ilgilendirdiğinin önemli ipuçlarını taşımaktaydı. Risaleden anlaşıldığı kadarıyla 1876 Kanun-ı Esasisinin 3. ve 4. maddeleriyle Osmanlı hilafetinin anayasal bir kuruma dönüşmesi Hindistan bölgesinde görev yapmış bazı üst düzey İngiliz görevlilerini telaşlandırmış ve Osmanlı hilafetini inkâr yoluna sevk etmişti. Redhouse'ın bu tavra karşı çıkarak kaleme aldığı risale, Osmanlı hilafetinin eski bir kurum olduğu, zamanın Müslümanlarının hemen tamamı tarafından genel kabul gördüğü ve karşı çıkmak üzere sunulan hukukî delillerin de geçerliliğinin olmadığı tezini savunmaktadır. Dikkat çekici olan, Redhouse'ın Mısır'daki son Abbasi halifesi Mutevekkil'in Sultan Selim lehine makamından çekildiğine dair bir belge tanzim edildiğini belirtmesi ve hali-fenin Kureyş kabilesinden olması gerektiğine dair kesin emrin hiçbir zaman mevcut olmadığını iddia etmesidir.²⁷⁴

Osmanlı hilafeti meselesinde II. Abdülhamid döneminin daha başında İngiltere'de başlayan hararetli tartışmalar bir müddet sonra Mısır'a, oradan da Suriye ve Hicaz gibi bölgelere sıçramış görünmektedir. Bu tartışmalar "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı: 1877-1882" başlıklı çalışmamızda detaylı olarak ele alınmış-

²⁷³ James W. Redhouse, *A Vindication of the Ottoman Sultan's Title of Caliph: Showing its Antiquity, Validity, and Universal Acceptance*, London 1877, 19 s. Risale Sami Erdem tarafından Türkçeye tercüme edilerek "Osmanlı Sultanının Halife Unvanının Müdafaası" adı altında önce *Dergah* (sy. 96, s. 18-21) dergisinde, sonra da İsmail Kara (haz.), *Hilafet Risaleleri, I, II. Abdülhamit Devri*, İstanbul 2002, s. 95-110'da yayımlanmıştır.

²⁷⁴ A.g.e., s. 103-109.

tır.²⁷⁵ Makalenin giriş bölümünde II. Abdülhamid'in hilafetini dayandığı esaslar belirlenmiş ve bu esasların tarihi ve dini kökenleri üzerinde durulmuştur. Osmanlı anlayışında hilafetin Kureyşliliği meselesinin nasıl çözümlendiğine dair açıklamaların ardından İngiltere'de Osmanlı hilafeti tartışmalarına geçilmiştir. Redhouse'ın Osmanlı lehine tavır koyarak katıldığı tartışmalar detaylı bir şekilde incelendikten sonra Araplar arasında muhalefetin varlığına dair veriler değerlendirilmiştir. Çalışmanın son bölümünde İngiltere'nin eski diplomatlarından W. S. Blunt'ın İngiliz otoriteleri ve Araplar arasında yürüttüğü Osmanlı hilafeti aleyhindeki düşünce ve faaliyetler ele alınmıştır. Çalışma, incelediği yıllarda hilafet tartışmalarına getirdiği açıklığın yanı sıra, II. Abdülhamid'in Araplar arasında giderek artan otoritesinin muhaliflerinin faaliyetlerini nasıl olumsuz etkilediğini de ortaya koymaktadır.

II. Abdülhamid döneminin tamamında İngiltere kökenli Osmanlı hilafeti tartışmaları ise Azmi Özcan'ın "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları: 1873-1909" adlı makalesinin konusunu oluşturmaktadır.²⁷⁶ İngiltere'nin hilafetle ilgisinin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'ı sömürgeleştirme sürecinde başladığı ve bu ilginin 1870'lere gelinceye kadarki basamakları giriş mahiyetinde belirtildikten sonra Arap dilcisi G. P. Badger'ın İngiliz hariciyesine sunduğu Ocak 1873 tarihli ve içinde Osmanlı hilafetinin de değerlendirildiği rapor tartışmaların başlangıç noktası olarak kabul edilmiştir. 1870'lerin ikinci yarısında meydana

²⁷⁵ Bu makalemiz önce İngilizce olarak *Die Welt des Islams*, 1996, C. 36, sy. 1, s. 59-89'da, sonra da Türkçeye çevrilerek İsmail Kara tarafından hazırlanan *Hilafet Risaleleri, I*, İstanbul 2002, s. 37-61'de yayımlanmıştır.

²⁷⁶ Azmi Özcan'ın çalışması önce *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1998, sy. 2, s. 49-71'de, sonra da İsmail Kara (haz.), *Hilafet Risaleleri, I*, İstanbul, 2002, s. 63-91'de yayımlanmıştır.

gelen ve bir önceki çalışmanın da konusunu oluşturan Londra merkezli hilafet tartışmaları ve Blunt'ın konuyla ilgili görüşleri ele alındıktan sonra İngiltere'nin 1882 Mısır'ı işgali ve 1880'lerin ortalarında meydana gelen Sudan'daki Mehdi Olayı hilafet meselesiyle ilgileri ölçüsünde değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. 1890'larda meydana gelen Ermeni ve Girit olaylarının İngilizler tarafından Osmanlı aleyhtarı kamuoyu oluşturmada nasıl kullanıldığı ve bu bağlamda Osmanlı hilafetini yıpratmaya yönelik yayınların içeriği müteakip sayfaların konusunu oluşturmuştur. Özcan'ın tespitlerine göre, XX. yüzyılın başında İngiltere'de hilafet tartışmaları bir durgunluk dönemine girmiştir. 1906'ya gelindiğinde ise W. Chirol, T. Arnold ve T. Gordon gibi etkin gazeteci, ilim adamı ve askerlerin II. Abdülhamid'in hilafetinin İslâm dünyasında yaygın olarak kabul gördüğü ve İngiltere'nin de bu gerçekten hareketle hilafete yönelik menfi yaklaşımları terk etmesi gerektiği görüşünü savunmaları dikkat çekicidir. Bu anlayışın 1906 yılı İngiltere Hariciye Nezareti yıllık raporuna da yansdığı görülmektedir.

Özcan, II. Abdülhamid dönemi hilafet meselesi ile ilgili son çalışmasında İngiltere'nin 1882 Mısır'ı işgali sonrasında Abdülhamid'in hilafetinin nasıl tartışma konusu yapıldığı üzerinde durmaktadır.²⁷⁷ Makale Abdülhamid'in kendi hilafetini zayıflatmaya yönelik İngiliz-Arap işbirliği konusundaki şüpheleri ve Mısır hidivlerinin Osmanlı hilafetine karşı tavırları konularında ilginç detaylar içermektedir. Aynı konu etrafında 1890'lı ve 1900'lü yıllarda meydana gelen gelişmelerin Rus kaynaklarına dayalı bir değerlendirmesi yıllar önce L. Hirsowicz tarafından yapılmıştı. Burada verilen bilgiler de İngiliz ve Osmanlı arşiv

²⁷⁷ Azmi Özcan, "The Caliphal Policy of Sultan Abdulhamid II and Egypt," *Türk Dünyasına Bakışlar: Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan*, (haz. Halil Bal ve Muhammet Erat), İstanbul 2002, s. 489-497.

kaynaklarına dayalı olarak bilinen Abdülhamid'in hilafet hasasiyetini destekleyici mahiyettedir.²⁷⁸

Abdülhamid hilafetinin Suriye bölgesinde ve özellikle Şeyh Ebülhüda tarafından nasıl algılanıp anlatıldığı hususlarında B. Abu-Manneh'nin çalışması hâlâ önemini korumaktadır.²⁷⁹ Şeyh Ebülhüda-Sultan ilişkisini detaylandırmak üzere yapılan çalışmanın "The Caliph and His Muslim Subjects" ve "Ottomanism, Syria and the Caliphate" başlıklı kısımları Osmanlı hilafetinin belli bir kesim tarafından nasıl algılandığı hususunda önemli veriler içermektedir. Özellikle zikredilen ilk bölüm Ebülhüda'nın yazılarından hareketle inşa edilmiş ve yakın zamanlara kadar da bu kadarıyla bilinmekteydi. Aşağıda bahsedileceği üzere, İsmail Kara'nın hazırladığı *Hilafet Risaleleri*, I'de Ebülhüda'nın Ebu-Manneh'nin sıkça atıfta bulunduğu *Dâ'ir-Reşad* dahil iki risalesinin yayımlanmasıyla konuyla ilgili bilgilerimiz artmıştır. Suriye bağlantılı olarak hilafet meselesinin ele alındığı bölüm ise sultanın hangi kanallarla halife olarak otoritesini güçlendirmeye çalıştığını ve bunun Suriye Müslümanları üzerindeki etkisini anlatmaktadır.

Son dönem Osmanlı hilafeti meselesinin Avrupa'nın iki büyük devleti İngiltere ve Almanya'nın aralarındaki rekabetteki yerini ele alan şimdilik tek çalışma Ceasar E. Farah imzasını taşımaktadır.²⁸⁰ Esas itibarıyla 1904-1914 arasında Almanya

²⁷⁸ L. Hirszowicz, "The Sultan and the Khedive, 1892-1908," *Middle Eastern Studies*, 1972, c. VIII, sy. 3, s. 287-311.

²⁷⁹ B. Abu-Manneh, "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda Al-Sayyadî," *MES*, May 1979, C. XV, sy. 2, s. 131-153. İrfan Gündüz tarafından Türkçeye çevrilerek *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1995, sy. 7-10, s. 375-405'te yayımlanmıştır.

²⁸⁰ Ceasar E. Farah, "Great Britain, Germany and the Ottoman Caliphate," *Der Islam*, 1989, C. 66, sy. 2, s. 264-288. Bu makalenin kısa bir versiyonu *Studies on Turkish-Arab Relations, Annual*, 1987/2, s. 37-48'de yayımlanmıştır.

ve İngiltere’de yapılan hilafet tartışmalarının ele alındığı çalışma, hilafetin Kureyş kabilesine ait olup olmadığı tartışmaları, İngilizlerin Osmanlı hilafetini zayıflatmaya çalıştıklarına dair Alman görüşleri, İngilizlerin Arap hilafeti görüşlerini destekledikleri, Abdülhamid’in halifeliğinin giderek artan nüfuzunun İngilizleri endişelendirdiği, Abdülhamid sonrasında devam eden Arap hilafeti tartışmalarının yanı sıra, I. Dünya Savaşı arifesinde ve savaşın ilk yıllarında İngilizlerin Osmanlı hilafetine karşı bir Arap hilafeti oluşturma çabalarına yer vermektedir. Aynı dönemde Fransızların endişeleri konusuna da kısaca değinilmiştir. Osmanlı’nın son döneminde Fransızların hilafetle ilgili politikalarının daha detaylı bir çalışması H. Laurens’e aittir.²⁸¹ Bu çalışmada, Fransızların özellikle II. Abdülhamid döneminden itibaren hilafeti panİslâmizm bağlantılı bir tehdit unsuru olarak gördükleri, İttihat ve Terakki döneminde Osmanlı hilafetine karşı Arap hilafeti kurma çalışmaları ve I. Dünya Savaşı sonrasında Mekke emirinin yanı sıra Fas sultanını da halife yapma çalışmalarıyla bağlantılı hususlar ele alınmaktadır.

Farah’ın büyük güçlerin rekabet anlayışı çerçevesinde ele aldığı II. Abdülhamid sonrası hilafet meselesinin İslâmcılar tarafından nasıl ele alındığı konusu şimdiye kadar sadece İsmail Kara tarafından incelenmiş görünmektedir. *İslâmcıların Siyasi Görüşleri* adlı çalışmasının “Halifelik” adlı bölümü, meşruti idare içinde halifeliğin yetki ve faaliyet alanlarının daraltılması tartışmaları, halifenin bir hükümet reisi olarak görülmesi, hatta 8 Ağustos 1909 tarihli kanunla hilafet kurumunun hak ve yetkilerinin önemli bir kısmını kaybettiği hususlarında önemli bilgi ve değerlendirmeler içermektedir.²⁸² Bunun yanı sıra Hint

²⁸¹ Henry Laurens, “La France et le califat», *Turcica*, 1999, sy. 31, s. 149-183.

²⁸² İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri, I: Hilafet ve Meşrutiyet*, 2. baskı, İstanbul 2001, s. 143-162. Bu bölümün ilk versiyonu “II: Meşrutiyetin

kökenli ve Mısırlı bazı yazarların meşruti idarenin meşru olup olmadığı, yeni rejimin halifelîği kaldırıp kaldırmayacağı ve hilafetin saltanattan ayrılıp ayrılmayacağı gibi konuları ele aldıkları ve genel olarak İttihat ve Terakki karşıtı tavır aldıklarını da bu bölümden öğreniyoruz. Bu çalışmayla ortaya koyulan dikkat çekici diğer bir husus da içeride halifenin etkinliği kısıtlanmaya çalışılırken dışarıdaki Müslümanlarla bağlarını kuvvetlendirmek ve onların desteğini sağlamak için halifeye ve hilafete önem atfedilmek durumunda kalınmasıdır. Osmanlı Devletinin son iki şeyhülislâmı Dürrizâde Abdullah Beyefendi ve Medenî Mehmed Nuri Efendinin sadarete sundukları hilafet muhtıraları da bu çabaların bir parçası gibi görünmektedir.²⁸³ Her iki muhtıra da Osmanlı Devleti sınırları dışında kalan Müslümanların makam-ı hilafete “râbıta-i diniyye ve maneviyye” ile bağlı kalmalarının dini gerekliliği vurgulanmaktadır. Makalenin devamında yer alan “Hilafetin dini nüfuzuna dair andlaşmalar ve maddeleri” bölümünde yer alan metinler de bu konuda devletin resmi çabalarının ürününe ortaya koymaktadır.

Son dönem hilafet tartışmalarının boyutlarını ortaya koymak bakımından en kapsamlı ve en hacimli çalışma İsmail Kara'nın organizatörlüğünde ve editörlüğünde hazırlanan ve şimdiye kadar üç cildi yayımlanan *Hilafet Risaleleri*'dir.²⁸⁴ Kitabın başlığında da yer verildiği üzere, bu eser *İslâm Siyasi Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik* çalışmalarının en önemli ham maddelerini içermektedir. Bir araya getirilmesi ancak bir

İlk Yıllarında İslâmcıların Halifelik Meselesine Bakışları” adıyla *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 1994, c. VII, sy. 2, s. 171-180’de yayımlanmıştır.

²⁸³ İlhami Yurdakul, “Şeyhülislâm Dürrizâde Abdullah Beyefendi ile Şeyhülislâm Medenî Mehmet Nuri Efendinin Hilafet Hakkında Muhtıraları,” *Dîvân İlmi Araştırmalar*, 1999/1, s. 235-248.

²⁸⁴ *Hilafet Risaleleri*, Klasik yayınları arasında, I ve II. ciltler Kasım 2002’de, III. cilt ise Eylül 2003’te yayımlanmıştır.

ekip çalışmasının yanı sıra büyük emek ve zaman sarfıyatı ile mümkün olabilen Türkçe/Osmanlıca, Arapça, Urduca, İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve Rusça gibi çeşitli Doğu ve Batı dillerinde yazılmış 80 civarında risalenin tamamının yeni harfli Türkçede basılmasının hilafet meselesinin boyutlarını anlamamıza yapacağı katkı çok büyük olacaktır. Risaleler hazırlanırken yapılan tedkik, tahkik ve tahlillerin kıymeti ise ayrıca zikre değer görünmektedir.

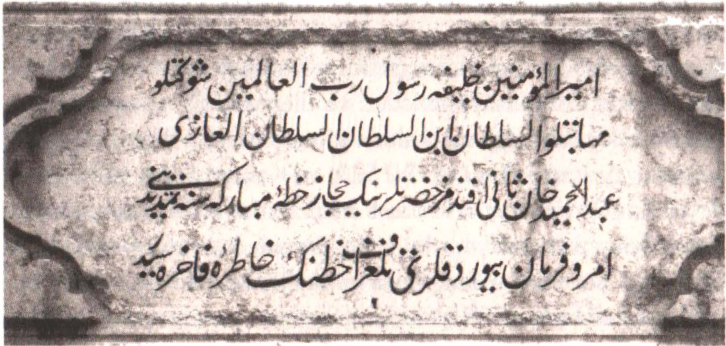
II. Abdülhamid dönemi risaleleri iki cilt halinde yayımlanmıştır. Birinci ciltte projenin kısa bir serüveni ve yayında takip edilen ilkelerle ilgili bilgiler sunulduktan sonra giriş yazıları çerçevesinde İsmail Kara'nın kaleme aldığı "Risaleler ve Müellifleri Hakkında Bazı Bilgiler" ile II. Abdülhamid döneminde hilafet meselesini konu alan daha önce kısaca değindiğimiz Ş. Tufan Buzpınar ve A. Özcan'ın makaleleri yer almaktadır. Özellikle İ. Kara'nın müelliflerle ilgili derlediği bilgilerin yanı sıra, risaleler hakkındaki değerlendirmeleri ve risalelerde öne çıkan veya gözardı edilen hususlara dikkat çekmesi oldukça önemlidir. Ardından İngilizce, Arapça ve eski harflerle yayımlanmış Türkçe on iki risalenin çeviri ve transkripsiyonları verilmektedir. Kitabın sonunda yer alan iki ek ile birinci cilt tamamlanmaktadır. İkinci cilt, İ. Kara'nın kaleme aldığı "Risaleler ve Müellifleri Hakkında Bazı Bilgiler" ile başlamakta ve on iki risale ile devam etmektedir. Kitabın ek bölümünde ise M. Şükrü Hanioglu tarafından kaleme alınan "1906 Yılında Sabahaddin Bey, MacColl, Vambéry ve Kıldvai Arasında Geçen Osmanlı Hilafeti Tartışması" başlıklı II. Abdülhamid dönemi hilafet tartışmalarına zenginlik getiren bir yazı yer almaktadır.

II. Meşrutiyet döneminin ilk cildi olan *Hilafet Risaleleri*'nin üçüncü cildi "Sunuş" yazısının ardından diğer ciltlerdeki usule uygun olarak, ancak farklı kıstaslarla tasnif ve değerlendirmeye

alınan risaleler ve müellifleri hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bilgiler metinleri verilen risalelerin ihtiva ettiği dini, siyasi, coğrafi ve kültürel boyutların anlaşılmasında vazgeçilmez katkılar sağlamaktadır. Metin okunduğunda hazırlayanın birikiminin de ne kadar önemli olduğu görülecektir. Türkçe, Arapça ve Rusça sekiz risale çeviri ve transkripsiyonunun ardından risale çapında olmayan, ancak konuyla doğrudan ilgili üç kısa metin de “Ekler” bölümünde yer almaktadır.

Sonuç olarak denilebilir ki, Osmanlı hilafet meselesi literatürü hakkında yaptığımız bu sınırlı çalışma, mevcut literatürde meselenin her iki dönemi hakkında sunulan bilgi, tahlil ve değerlendirmelerin tatmin edici düzeyde olmadığını göstermektedir. Her şeyden evvel Osmanlı hilafetini konu alan ve kaynaklara dayalı bir monografiden mahrum olduğumuzu belirtmeliyiz. Meselenin ilk dönemi ile ilgili kaynaklar henüz hem döneminin tarihi, dini, siyasi ve sair bağlamları dikkate alınarak hem de geleneksel İslâm düşünce ve kültürü çerçevesinde değerlendirilmiş değildir. Bu son unsur da önemlidir, çünkü görüldüğü kadarıyla hilafet meselesinde Osmanlı yöneticileri ve uleması İslâm mirasını göz ardı ederek çözüm bulma yoluna gitmemişlerdir. Mevcut yayınlar Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemleriyle sınırlı bilgi kırıntıları sunmaktadırlar. Literatürün üzerinde durduğu en önemli kaynak olarak hâlâ Lütü Paşa’nın risalesi karşımıza çıkmaktadır. Meseleyi ciddi bir şekilde ele alan başka kaynaklar gerçekten yok mu, yoksa ciddi bir tarama yapılmadığı için mi bilmiyoruz, henüz belli değildir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı kronikleri ve diğer tarih kitaplarının yanı sıra, fezâil-i Âl-i Osman türü eserlerin ne gibi bilgiler içerdiği de merak konusudur. XVI. yüzyılın ikinci yarısı, XVII. yüzyıl ve XVIII. yüzyılın büyük bir bölümü hakkında ise hiç literatür yok demek haksızlık olmaz.

Küçük Kaynarca'nın Osmanlı hilafet meselesinde dönüm noktası teşkil ettiği, birçok yazarın ortak kanaatidir. Ancak Küçük Kaynarca'nın üçüncü maddesinin niçin konduğu, müzakerelerde zikredilen şer'i gerekçeler ve kısa süre sonra duyulan mezkûr maddeyi açıklama gereğinin tarihi arkaplanı ve nedenleri bilinmemektedir. Aynı şekilde I. Abdülhamid (1774-1789) sonrası Osmanlı sultanları, özellikle de III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1708-1839) dönemleri Osmanlı hilafeti meselesi bakımından önemli ipuçları taşımaktadır. Vehhabe-lerin Mekke ve Medine'yi ele geçirmelerinden dolayı XIX. yüzyılın ilk yıllarında hac farızasının yerine getirilememesinin Osmanlı hilafeti açısından bir değerlendirmesini içeren literatür mevcut değildir. II. Mahmud döneminde hilafet meselesinin ne kadar önemli hale geldiğinin önemli bir göstergesi sayılabile-

“Emirü'l-mü'minin halife-i Resûl-i Rabbi'l-âlemin şevketlü mehâbetlü es-sultan ibnü's sultan es-sultanü'l-gâzi Abdülhamid Hân-ı sâni efendimiz hazretlerinin Hicaz hıttâ-i mübarekesine temdidini emr ü ferman buyurdıkları telgraf hattının hâtıra-i fâhiresidir.”

II. Abdülhamid döneminde yazılan bir çok kitabede onun halifeliğine vurgu yapılmaktadır. Bu tür kitabelere örnek olmak bakımından Hicaz Telgraf Hattı hatıra anıtı kitabesi, Merce Meydanı, Şam.

cek olan Yasincizâde Abdülvehhab Efendi'nin *Hulâsatu'l-Burhân fi İtâati's-Sultân* adlı risalesi –ki modern dönemin ilk hilafet risalesi sayılabilir– ve benzer bazı risaleler de literatüre konu olmamışlardır. Tanzimat döneminde (1839-1876) hilafet meselesi hakkında literatür bulunmasa da, 1860'lı yıllarda önemli tartışmaların varlığı bilinmektedir.

Son olarak, II. Abdülhamid Osmanlı sultanları içerisinde hilafet makamını iç ve dış siyasette en etkin kullanan padişah olarak bilinmektedir. Avrupa'nın büyük devletlerinin sömürgecilik iştahlarının en kabarık olduğu ve Müslümanların en yoğun olarak sömürgeleştirildikleri bu dönemde Abdülhamid'in, hilafeti iç ve dış siyasetin önemli bir enstrümanı olarak devreye sokması dahili ve harici muhaliflerinin de bu makama karşı tavrı almalarıyla denk düşmüştür. Bu nedenle dönemin tamamı yoğun tartışmalara sahne olmuş, bu ise tabii olarak birincil kaynağın çokluğunu doğurmuştur. Buradan hareketle II. Abdülhamid dönemi hilafet meselesi literatürü hem nitelik hem de nicelik olarak bütün dönemlerden daha üstün duruma gelmiştir. Ancak yine de tatmin edici bir düzeye gelindiği söylenemez. Her şeyden önce Kanun-ı Esasi hazırlık tartışmaları sırasında ve yeniden uygulamaya konulması düşünüldüğü 1880'lerin ilk yıllarında hilafet meselesinin üst düzeyde ele alındığı bilinmekle birlikte konunun etrafıca tartışıldığı bir çalışma henüz mevcut görünmemektedir. Konuyla ilgili Osmanlı arşiv malzemesi henüz tam anlamıyla değerlendirilebilmiş değildir. Örneğin II. Abdülhamid dönemi evrakının önemli bir kısmı açılmış olmakla birlikte bunlar içerisindeki hilafetle ilgili belgeler dönemin tartışmaları bağlamında henüz değerlendirilmemiştir. Keza dönemin İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya gibi büyük devletlerinin arşivleri de sınırlı anlamda kul-

lanılabilmektedir. Mevcut literatür bu arşivlerin önemli bilgiler ihtiva ettiğini gösterecek düzeydedir. Aynı şekilde, *Hilafet Risaleleri* adlı çalışmada yer alan risalelerin muhtevasının dönemin şartları ve gelişmeleri çerçevesinde bağlantıları kurularak değerlendirilmesinin yanı sıra, İslâm düşünce geleneği içerisindeki yerlerinin belirlenmesi de Osmanlı hilafeti meselesinin daha sağlıklı anlaşılmasına önemli katkılar yapacaktır.²⁸⁵

²⁸⁵ Makale yayımlandıktan sonra ulaşılabilen veya yayımlanan ve hilafet literatürü açısından zikredilmesi gereken neşriyat: Colin Imber, "Süleyman as Caliph of the Muslims: Ebû's-Su'ûd's Formulation of Ottoman Dynastic Ideology," Gilles Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son Temps*, Paris 1992, s. 179-184; Gilles Veinstein, "Les Origines du Califat Ottoman," *Les Annales de L'Autre Islam*, No. 2, Paris 1994, s. 25-36; Gilbert Delanoue, "Les 'Ulema D'Egypte et le Califat (1800-1926), *Les Annales de L'Autre Islam*, No. 2, Paris 1994, s. 37-65; Ebubekir S. Yücel, "İki Halifenin Bir Arada Bulunmaması Anlayışı ve Osmanlı Hükümdarı Sultan İbrahim'in Siyaseten Katli," *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 12/1 (1999), s. 40-57; Azmi Özcan, "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Araplar Arasında Hilâfet Karşısı Faaliyetler (1877-1909), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 12, (2005), s. 77-100; Ş. Tufan Buzpınar, "Hilafet Meselesi," (ed.) Coşkun Yılmaz, *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010, s. 112-129, 132-135; Feridun M. Emecen, "Hilafetin Devri Meselesi: Şaban-ı Şifâî ve Şehrîzâde Mehmed Said'in Görüşleri Üzerine Yorumlar," *Mehmet İpşirli Armağanı I*, (haz. Feridun M. Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2013, s. 561-574.

İKİNCİ BÖLÜM

İSTANBUL'DA ARAP EŞRAFI

Sultan Abdülhamid döneminin iyi anlaşılabilmesi için bilinmesi gereken önemli konulardan biri de yönetimin tarikatlarla ilişkileridir. Bu dönemden önce Osmanlı Devletinin tarikatlarla ilişkilerinde güçlü bir geleneğin olduğu ve Osmanlı toplumunda tarikatların etkin bir yerinin olduğu bilinmektedir. Yine bilinmektedir ki, III. Selim döneminde (1789-1807) tarikatlar üzerinde devletin kontrol ve denetim gücünü artırmak amacıyla başlatılan çalışmalar zamanla önemli mesafe almış, tarikatlara bağlı vakıflar II. Mahmud döneminde Evkaf Nezaretine bağlanarak gelirleri kontrol edilmek istenmiş ve nihayet 1866'da kurulan Meclis-i Meşayih ile tarikatlar tamamen devlet idaresine tâbi tutulmaya çalışılmıştır.¹ II. Abdülhamid'in devraldığı bu mirası ne kadar devam ettirdiği ve ne kadar değişikliğe uğrattığı ise tam olarak bilinmemektedir. Öyle görünüyor ki sultan, diğer alanlarda birçok örneğine rastlandığı gibi, tarikatlar konusunda da resmi kurumları yok saymamakla birlikte,

* Bu makale ilk olarak "Dersaadet'te Bir Arap Şeyhi: Şeyh Muhammed Zâfir ve Sultan Abdülhamid ile İlişkileri" başlığı altında *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 47-48 (Kasım 2010-Nisan 2011) C. II s. 213-223'te yayımlanmıştır.

¹ Bilgin Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Tekkeler Reformu ve Meclis-i Meşayihin Şeyhülislâmlık'a Bağlı Olarak Kuruluşu, Faaliyetleri ve Arşivi," *İstanbul Araştırmaları*, sy.7 (Güz 1998), s. 93-109, a.mlf., "Meclis-i Meşayih," *DİA*, XXVIII, s. 247-248; İsmail Kara, "Meclis-i Meşayih, Ulema-Tarikat Münasebetleri ve İstanbul'da Şeyhlik Yapmış Beş Zatın Kendi Kaleminden Terceme-i Hali," *Din ve Modernleşme Arasında*, İstanbul 2003, s. 325-328.

gayriresmi kanalları etkin olarak kullanmayı tercih etmiştir. Bu tavrın önemli örneklerinden biri de Şeyh Zâfir ile geliştirdiği ilişkilerdir. Osmanlı Arap coğrafyasında önemli bağlantıları olduğu düşünülen Şeyh Zâfir 1870'li yıllarda İstanbul'da ikamete başlamış, daha sonra II. Abdülhamid'in de etkisiyle Yıldız Sarayı yakınlarına yerleşmiş ve vefatına kadar Osmanlı payitahtını terk etmemiş veya terk edememiştir. Bu özellikleri nedeniyle, Şeyh Zâfir ile Abdülhamid'in şehzâdelik yıllarında başlayan ilişkileri, hakkında çok söylenti üretilen ve genelleme yapılan konulardan olmuştur.² Bu makale, birçok söylenti ve genellenmenin yanı sıra doğrulanması veya yanlışlanması oldukça zor veya imkânsız olan birçok malûmat arasından bir nebze olsun güvenilir bilgiye ulaşabilme çabasının ürünüdür ve konuyla ilgili devam etmekte olan bir araştırmanın da kısmi sonuçlarını içermektedir. İddialı olmamakla birlikte, bu yolda sağlanabilecek kısmi başarı, II. Abdülhamid ile bir Arap şeyhin ilişkilerinin yapısı hakkında bazı ipuçları verebilecek ve padişahın Araplarla ilgili geliştirdiği politikaların ve İslâm anlayışının daha iyi anlaşılmasına katkı yapabilecektir.

Şeyh Zâfir'in İstanbul Öncesi Hayatı

Muhammed Zâfir, Şaban 1244'te (Şubat 1829) Trablusgarb'ın yaklaşık 200 kilometre doğusunda bulunan Misrâte kasabasında doğdu. Dedesi Medine eşrafından Hamza Zâfir olup babası Muhammed Hasan el-Medeni XIX. yüzyılın ilk yıllarında ata

² Sultan II. Abdülhamid'in tarikat şeyhleriyle ilişkileri konusunda çok söylenti üretilen diğer bir Arap şeyhi de Ebülhüda Sayyâdi Efendi'dir. Ebülhüda'nın Sultanla ilişkileri konusunda bkz. Abu-Manneh, "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda Al-Sayyadi," *MES*, XV/2 (May 1979), s. 131-153; Muharrem Varol, "II. Abdülhamid'in Danışmanı Ebü'l-Huda Sayyadi'nin Hayatı, Eserleri ve Tesirleri," yüksek lisans, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004; Buzpınar "Sayyâdi," *DİA*, XXXVI, s. 217-218.

yardu olan Mağrib'e geçerek Fas'ta Şazeliyye tarikatının Derkâviyye kolu kurucusu Mevlâ el-Arabî ed-Derkâvî'ye intisap etti. Derkâvî'nin 1823'te vefatından sonra Medine'ye dönmek üzere Fas'tan ayrıldı. Mağrib güzegahını takip ederken Trablusgarp'a uğradı ve gördüğü ilgi üzerine burada kaldı. Şeyh Hasan, Şazeli tarikatı şeyhi iken, 1820'lerde kendi adıyla anılan Medeniyye kolunu oluşturdu. Bu dönemde doğmuş olan Muhammed Zâfir, dini ilimleri babasından tahsil ettikten sonra Tunus ve Cezayir'de bulunmuş, ardından Mısır üzerinden Medine'ye geçerek burada iki yıl ikamet etmiştir. Babasının tarikatına intisap ettikten sonra halife tayin edildiğinden 1847'de babası vefat ettiğinde Şazeliyye-Medeniyye tarikatının şeyhi oldu. Şeyhliği sırasında Tunus, Cezayir ve Medine'de bulundu. 1860'lı yıllarda Şeyh Zâfir'in nüfuzu giderek arttı. Trablusgarb valiliği, Mart 1860'ta Evkaf Nezareti'ne müracaat ederek Muhammed Zâfir'e müderrislik tevcihi talebinde bulundu.³ Bu sırada Medeniyye, neredeyse ayrı bir tarikat hüviyetine bürünerek başta Trablus, Tunus ve Fizan olmak üzere Mısır, Suriye, Hicaz ve 1870'lerden sonra da İstanbul'da yayıldı.⁴

Şeyh Zâfir'in İstanbul Yılları

Şeyh Zâfir'in İstanbul ile irtibat kurmasında en önemli rolü üstlenen kişi, Temmuz 1860'da Trablusgarp valiliğine tayin

³ BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 179/87 25 Şaban 1276/18 Mart 1860.

⁴ Şeyh Zâfir'in tarikatının etkili olduğu yerler ve hayatı ile ilgili olarak bkz. Veliddin Yeken, *El-Ma'lum ve'l-Mechul*, Kahire 1909, s. 169-177; Zeki M. Mücahid, *el-Alamü'ş-şarkıyye*, II, 2. baskı, Beyrut 1994, s. 125-127; J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford 1971, s. 113, 126; M. Salim Güven, "Ebu'l-Hasan Şâzilî ve Şâziliyye," doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 369-382; Kamil Büyüker, *Şeyh Muhammed Zâfir Efendi ve Ertuğrul Tekkesi*, İstanbul 2004; Buzpinar, "Şeyh Zâfir," DİA, XXXIX, s. 78-79.

edilen Mahmud Nedim Paşa'dır. Paşa valiliği (1860–1867) sırasında Şeyh Zâfir ile dostane ilişkiler kurmuş ve bu ilişki Mahmud Nedim İstanbul'a döndükten sonra da devam etmiştir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul tasavvuf hayatı içerisinde yer alan ve tarikat silsileleri ile meşayih biyografileri alanında geniş bilgi sahibi olan Hüseyin Vassaf'a (1872-1929) göre, Şeyhin kardeşi Hamza Zâfir 1870'te İstanbul'da Pertevniyal Valide Sultan'ın iltifatına mazhar olmuş, bu sırada Mahmud Nedim Paşa ve Hamza Zâfir'in tavsiyeleri üzerine Şeyh Zâfir İstanbul'a davet edilmişti.⁵ Burada Osmanlı ileri gelenlerinin yanı sıra şehzâde Abdülhamid ile de tanıştırıldığı anlaşılmaktadır. İstanbul Şazeli tekkelerinin ilklerinden olan ve XVIII. yüzyılın sonu veya XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulduğu tahmin edilen Balmumcu Tekkesi'nin bulunduğu Unkapanı civarında üç yıl kadar ikamet etti. Bu sırada, saray çevresinden olduğu söylenen Tîr-i Nigâh adlı bir hanımla ikinci evliliğini gerçekleştirdi. Daha sonra Medine'ye, oradan da Misrâte'ye gitti. Şeyhin İstanbul'a ikinci gidişi hakkında, Ağustos 1875'te tekrar sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'nın daveti üzerine olduğu veya 31 Ağustos 1876'da tahta çıkışının ardından II. Abdülhamid'in yaptığı davet üzerine gerçekleştiği şeklinde rivayetler vardır.⁶ Ekim 1876'da hazine 2000 kuruş maaş tahsis edilerek Medine'de ikamet etmesi hususu Sultan'a arz edilmişse de irade çıkmadığı için Şeyh Zâfir İstanbul'dan ayrıl(a)mamıştır.⁷

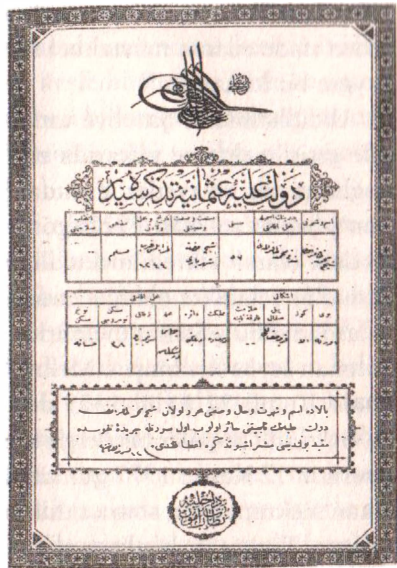
⁵ Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, (haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz), İstanbul 2006, s. 308.

⁶ "Abdülhamid Han câlis-i taht-ı saltanat olunca şeyhini davet etti." Vassâf, s. 309.

⁷ BOA, İ.DH., 734/60192, 7 Şevval 1293.

Şeyh Zâfir, Abdülhamid ile şehzâdeliği döneminde kurduğu ilişkileri zaman geçtikçe geliştirmeyi başarmış görünmektedir. 1950'lerde hatıratını yazmış olan Ayşe Osmanoglu, babasından duyduklarından hatırladıklarına ve Saray çevresinde konuşulanlardan oluşturduğu intibaina binaen, babası Sultan Abdülhamid'in şehzâdeliği sırasında Süleymaniye Camiinde "namaz kıldığı günlerin birinde Hamza Zâfir Efendi adında muhterem bir şeyhe tesadüf edip onunla ahbab" olduğu ve "bu tarikata bu suretle intisap" ettiğini rivayet eder.⁸

Hüseyin Vassaf'a göre ise, Abdülhamid Şeyh Zâfir'in İstanbul'a ilk gelişinde ona intisap etmiş ve şeyhin Unkapanı civarında kaldığı mekâna "tebdîlen gelir gidermiş."⁹ Şeyh Zâfir'in şehzâde Abdülhamid ile 1870'li

Şeyh Muhammed Zafir'e ait 24 Ekim 1884 tarihli nüfus tezkiresi. (Abdülkerim Ömer Ebu Şuveyrib, Eş-Şeyh Muhammed Zafir el-Medeni fi İstanbul, Trablus 2012, s. 25).

⁸ Ayşe Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid: Hâtıralarım*, İstanbul 1986, s. 25. Şeyh Zâfir 1903'te vefat ettiğinde Ayşe Osmanoglu'nun 10 yaş civarında olduğu ve konu ile ilgili ifadelerinin yapısı dikkate alınırsa Şeyh Zâfir hakkında yazdıkları, birçok yazarın yaptığı gibi, üzerine hüküm bina edilecek bilgi olarak değil, Saray mensupları arasında yaygın görüşü yansıtmaması açısından değerlendirilebilir.

⁹ Vassaf, *a.g.e.*, s. 308.

yıllarda irtibatının devam ettiği ve onun tahta geçeceğini önceden ifade ederek müstakbel sultan üzerinde etkili olduğu da yaygın bir kanaattir.¹⁰

Abdülhamid'in Şazeliye tarikatına intisabı meselesi sık sık dile getirilmekte ve yukarıda zikredilen Vassâf ve Ayşe Osmanoglu'na ait rivayetler dışında Şamlı Şazeli Şeyhi Mahmud Ebu'ş-Şamat'a (1850-1922) gönderdiği iddia edilen bir mektup da delil olarak zikredilmektedir. Rivayete göre, mektup Abdülhamid'in Selanikte olduğu zaman diliminde yazılmış ve muhafızlardan Ebu'ş-Şamat'ın müridi olan biri vasıtasıyla Şam'da bulunan şeyhe iletilmiştir. Mektubun sonunda yer alan tarih ise (malî/ Rumî) 22 Eylül 1329'dur. Bilindiği kadarıyla, 1972'de *el-Arabî* adlı popüler bir dergiyle ortaya çıkan ve *Yeni Devir* gazetesinin 12 Kasım 1977 günü nüshasıyla Türkçede de yayımlanan mektup, daha sonra sahih olup olmadığı sorgulanmadan Arapça, Türkçe ve İngilizce akademik yayınlarda yer almıştır.¹¹

¹⁰ Örnek olarak bkz. İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1969, s. 939; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 2. baskı, İstanbul 1977, s.1076-1077; F. De Yong, "Madaniyya," EI2, s. 949; a.mlf., "al-Madani, H. Zâfir," *Biographical Encyclopaedia of Sufis*, s.257; Güven, a.g.t., s. 374.

¹¹ Hassan Ali Hallak, *Mevkîfü'd-devleti'l-Osmaniyye mine'l-hareketi's-Suh-yuniyye*, 1897-1909, Beyrut 1980, s. 325-326; Mustafa Kara, *Dervişin Hayatı, Sûfi'nin Kelamı*, İstanbul 2005, 160-161. Mustafa Kara bu mektubu önce "Şazeliye Tarikatı ve Üç Büyük Şeyhi," (*Hareket* [Eylül 1981] s. 23-35) adlı makalesinde yayımladı. Kemal Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Otoman State*, Oxford 2001, s. 194-195. Bir akademik komedi örneği olarak Karpat'ın Türkçeden İngilizce'ye aktardığı mektubun metni kitap Türkçeye çevrilirken İngilizceden Türkçeye aktarılmış ve tabii olarak farklı bir Türkçe ortaya çıkmıştır. Bkz. Kemal Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul 2004, s. 358-359. Mektubun metnini vermeden delil olarak kullanıp Sultan Abdülhamid'in Şazeli tarikatına mensubiyetini iddia eden eserlere örnek olarak bkz. Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 704; M. Salim Güven, "Ebu'l-Hasan

Dahası, Mahmud Ebu’ş-Şamat’ın torunları tarafından Suriye Cumhurbaşkanı Beşşar Esed’e sunulması münasebetiyle Nisan 2010’da mektup adeta yeniden keşfedilircesine Türk basınına yansıdı. Mektup uzun yıllardan beri bilinmesine rağmen metin, içerik ve fiziki yönden sahilik testine tâbi tutulmamış görünmektedir.

Söz konusu mektubun sahil olup olmadığını sorgulamak gerekirse, öncelikle metnin Abdülhamid’in elinden çıkmadığı hattından belli olmakla birlikte bir başkasına kaleme aldırıldığı varsayılsa bile kullanılan dil kavram ve içerik olarak 1909-1912 şartlarına uymamaktadır. Birçok örnek arasından belki de en belirginini Siyonistlerle ilgili kısımda kullanılan “vatan-ı kavmî” ifadesidir. Bilindiği üzere bu ifade, Kasım 1917 tarihli Balfour Deklarasyonu’nda geçen “national home” tabirinin çevirisidir. Ayrıca mektubun İttihatçılarla ve Siyonistlerle ilgili kısımları 1970’li yıllardaki Siyonizm karşıtı muhafazakar Arapların ve Türklerin Abdülhamid’in tahttan indirilmesi hususundaki popüler söylemlerine uygun düşmektedir. Bir bütün olarak muhtevasına bakıldığında ise, hususi doktoru Atıf Efendi gibi isimlerin anlattığı Selanik günlerindeki Abdülhamid tipinin, yakalanma ihtimali olan bir mektubu İttihatçılara karşı bu seviyede bir eleştiri ile kaleme alması ihtimali oldukça zayıf görünmektedir. Hepsinden önemlisi, mektubun yazarının içerik ve dil konusundaki dikkatsizliğini tarihlemeye de yansıtmış olmasıdır. Birçok çalışmada yanlış olarak belirtildiği¹² gibi mektupta verilen 22 Eylül 1329 tarihi 1911’e değil 5 Ekim 1913’e tekabül etmektedir. Halbuki Abdülhamid

Şâzîlî ve Şâzîliyye,” doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 375-376.

¹² Kara, *a.g.e.*, s. 161; Karpat, *a.g.e.*, (İng), s. 194, (Tür.), s. 358, Güven, *a.g.t.*, s. 375; Hür, *a.g.e.*, 704. dn. 303.

Balkan Savaşlarında ortaya çıkan tehlikenin ardından Kasım 1912’de Selanik’ten İstanbul’a getirilerek Beylerbeyi Sarayına yerleştirilmiştir.

Şeyh Zâfir’in Beşiktaş Yılları

Şeyh Zâfir, İstanbul’da geçirdiği ilk yıllarında Unkapanı Şazeli tekkesi civarında ikamet etmiş ve bu semtte sohbet halkaları oluşturmuştur. Hangi tarihten itibaren Beşiktaş Serencebey’e yerleştiği ise bilinmemektedir. Ancak Zilhicce 1299/ Kasım 1882’de Serencebey’de oturduğuna dair bilgidен¹³ hareketle Abdülhamid’in Yıldız Sarayına yerleştiği tarih olan 1879’dan sonra saraya daha yakın olan Serencebey yokuşuna yerleşti(rildi)ği söylenebilir. Bu semt, şeyhin vefatına (Eylül 1903) kadar kesintisiz ikametgâhı ve aynı zamanda ebedi istirahatgahı olacaktır.

Şeyh Zâfir, diğer bağlantılarının yanı sıra Padişah ile kurduğu kuvvetli ilişkinin de etkisiyle tarikatının ve kendisinin gücünü ve itibarını artırmış görünmektedir. Bu çerçevede, Sultan Abdülhamid’in desteğiyle İstanbul’daki Şazeli tekkelerinin en eskilerinden olan ve Şeyh Zâfir’in ilk gelişinde civarında ikamet ettiği belirtilen Unkapanı Balmumcu Tekkesi 1304’te yeniden inşa edildi.¹⁴ Aynı yıl Beşiktaş’ta Yıldız Caddesi Serencebey yokuşunda Ertuğrul tekkesi adıyla bilinen cami-tevhid

¹³ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ)., 6/6, 9 Zilhicce 1299.

¹⁴ M. Baha Tanman, “Şazelî tekkesi,” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (DBİA), VII, s.138–139.

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

الحمد لله رب العالمين وأفضل الصلاة وأتم التسليم على سيدنا محمد
رسول رب العالمين وعلى آله وصحبه أجمعين أوالنا بعين الی یوم الدین
اشبه عریضه فی طریقت علیه شاذلیه شیخی وجود لره روح و حیاة
و یرن و حمد نك افندیسی بولنان الشیخ محمود افندی بوالشامات حضرتلرینه
رفع ایدیورم مبارک اللریخی اوپرک و دعا لرینی رجا ایدرک سلام
و حرمتلرمی تقدید نکره عرض ایدرم که سنه حالیه شهر مایک ۱۰۱۸
کوفی تاریخی مکتوبی واصل اولدی صحت و سلامتیه دانم اولدیغکون دولایلی
اه حمد و شکر لرایتدم افندم اوراوشا ذلیله قراءتیه و و طلیف استاذلیله
اللهک توفیقید کیخه و کوندوز دوام ایدیورم و بو و طلیف لریمی اوایه موفق
اولدیغکون دولایلی اه تعالی حضرتلرینه حمد ایدرم و دعوات قلبیه کزه دانما
محتاج اولدیغی عرض ایلرم بومقدمه و نکره شولهم مسئلی ذات
رشا و تبنا هیلرینه و ذات ساحتنا هیلرینک اشالی عقول سلیمه صاحب لرینه
تاریخی برامانت اولارق عرض ایدرمکه بن خلافت اسلامییه بی هیچ برسد ترک
ایتمه دیم انجی و انجی (جون ترک) اسید معروف و مشهور اولان
اتحاد جمعیتک رؤساستک تصنیق و تهمدیدی ایلر خلافت اسلامییه بی ترکبه
مجبور ایدلدیم بوا اتحاد جیلر اراضی مقدسه ده فلسطینه یهودیه
ایچون بر وطن قومی تاسیسی قبول و تصدیق ایتمکلم ایچون اصرار لریده
دوام بر اصرار لرینی و تهمدید لرینه رعایت خنده قطعیاً بو تکلیفی قبول ایتدم
وبالاخره یوزالی میلیون التون نکره لیراسی و یره چکری و دعا ایتدلم

II. Abdülhamid'in Selanik'te bulunduğu sırada Şam'da yaşayan Şazeli Şeyhi
Mahmud Ebuş-Şamat'a (1850-1922) gönderdiği iddia edilen ve sahih olma ihtimali
çok zayıf olan mektup. (ön sayfa)

بوتکلیفی دخی قطعیاً روایتیم و کندیرینه شوسوزلرمله مقابله ده
 بولدیم. دکل ۱۰۰ میلیون اتون انگلیز لیراسی دنیا دولوسی
 تون ویرسنگر بوتکلیف کیزی قطعیاً قبول ایتمه م. بن اوتوز سزدن
 مسئله برمدده ملت اسلامییه بیر وامت محمدیه بیر خدمت ایتمه بوتون
 مسلمانلرک و سلاطین و خلفاء عثمانیه دن آباء و اجداد ملک صحیفه لرینی
 قهر تمام. بناء علیه بوتکلیف کیزی مطلقاً قبول ایتمام دینه قطعی جواب
 ویردکدنضکره خلعه اتفاق ایتمه و بنی سلا نیکه کوندره جکفرینی بطور دیگر
 بوصول تکلیف لرینی قبول ایتمه. و الله تعالی به حمد ایتمه که وایدر مکه دولت
 عثمانیه یی و بوتون عالم اسلامی ابدی برکته اولاجغه اولان تکلیف لرینی یعنی
 ارامنی مقدسه و فلسطینه یهودی دولتی قورلسنی قبول ایتمه دم. ایسته
 بوندن صکره اولان اولدی و بوندن دولاییده مولای متعال حصر کمرینه جمه دیم
 بومهم مسئله ده شومعه وضام کافیدر و شوسوزلرمله مکتوبه ختام ویر یورم
 مبارک الکرکیزی اوپرک حرمتلری قبول یورمکزی سزدن رجاء و استرحام ایدرم
 اخوان و الله قائل جمله سندن سلام ایدرم. ای نیم معظم استاذم. بوبابده سوزدی
 اوز ایدم محاط علم عالی سما حبسنا هیلری و بوتون جماعتکیزک معلیمی
 اولمق! چون اوز اتمغه مجبر اولدم والسلام علیکم ورحمته الله وبرکاته
 خاتم المسلمین
 ۱۲۹۹

II. Abdülhamid'in Selanik'te bulunduğu sırada Şam'da yaşayan Şazeli Şeyhi
 Mahmud Ebu-ş-Şamat'a (1850-1922) gönderdiği iddia edilen ve sahih olma ihtimali
 çok zayıf olan mektup. (arka sayfa)

hane inşasına başlandı.¹⁵ Daha sonra harem, selamlık ve misafirhane ilave edildi.¹⁶ Günümüze kadar ulaşan külliye'nin misafirhane ve harem binaları yıkılmaya terk edilmiş gibidir, cami dahil diğer binalar ise Kasım 2008'de geniş çaplı bir tamire tâbi tutuldu ve Mayıs 2010'da tamamlandı. Tekke haziresine defnedilen Şeyh Zâfir'in mezarının bulunduğu kısma 1905-1906'da tasarımı II. Abdülhamid'in saray mimarı Raimondo d'Aronco'ya (1857-1932) ait olan ve İstanbul'da bulunan Art Nouveau eserlerinin önemlilerinden sayılan türbe yapıldı. Ayırca kitaplık ve bir de çeşme ilave edildi.¹⁷

Sultanın Şeyhe değer verdiğini gösteren başka emareler de mevcuttur. Padişahın bazı Cuma namazlarını Ertuğrul Camiinde kılması ve Cuma selamlığı merasiminin burada yapılması¹⁸

¹⁵ Serencebey yokuşundaki cami ve tekkenin yapım tarihi ile ilgili farklı bilgiler mevcuttur. Şöyle ki; Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarında Şeyh Zâfir Efendi dergâhı inşaatı için Cemaziyevvel 1304'te ve Safer 1305'te para talebi görülürken, Baha Tanman kaynak göstermeden 1305/1887'de, Afife Batur ise Vakıflardaki kayıtlardan hareketle Safer 1306'da yapıldığını belirtmektedir. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK), 38/69, 29 Cemaziyevvel 1304; Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Müşiriyeti (Y.PRK.MM), 1/20 28 Safer 1305; 1/21 2 Şaban 1305; M. Baha Tanman, "Ertuğrul Tekkesi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, s.196; Afife Batur, "Yıldız Serencebey'de Şeyh Zâfir Türbe, Kitaplık ve Çeşmesi," *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I, İstanbul 1968, s. 108.

¹⁶ Şeyh Zâfir Konağı harab olmaya terk edilmeden önce konakta yaşananlarla ilgili bir hatıra kitabı için bkz. Güngör Tekçe, *Zâfir Konağında Bir Tuhaf Zaman*, YKY yayınları, İstanbul 2007.

¹⁷ Afife Batur, *a.g.m.*, s. 103-138.

¹⁸ Sultan Abdülhamid, saltanatının ilk yıllarında cuma namazı için başta Beşiktaş'taki Sinan Paşa Camii olmak farklı camilere giderken 1303/1885'te Yıldız Hamidiye Camiini yaptırdıktan sonra Cuma namazını genellikle bu camide kıldığı belirtilmektedir. Bu durumda, Şeyh Zâfir için yaptırılan ve yapımı 1887'de tamamlandığı anlaşılan Ertuğrul Camiine nadiren gitmiş olmalıdır. Örikaşasizâde Hasan Sırrı, *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları*

II. Abdülhamid'in 1905-1906'da tasarımını saray mimarı Raimondo d'Aronco'ya (1857-1932) yaptırdığı ve İstanbul'da bulunan Art Nouveau eserlerinin önemlilerinden sayılan Şeyh Muhammed Zâfir türbesi. (Coşkun Yılmaz Fotoğraf Arşivi).

ve bazı dinen özel günlerde Şeyh Zâfir'i Yıldız Sarayına davet etmesi yaygın bilinen örneklerdendir. Ayrıca Şeyh'in İstanbul'da bulunan aile mensupları çeşitli rütbelerle taltif edilmişler, resmi kurumlarda görevlendirilmişler ve eğitim¹⁹ ve benzeri giderleri devlet tarafından karşılanmıştır. Şeyh Zâfir'in kendisine verilen maaşın 1880'lerde Hazine-i Hassa'dan karşılandığı da bilinmektedir.²⁰ Örneğin aile fertlerinden bazılarının, Şura-yı Devlet, Meclis-i Emanet, Şehremaneti Meclisi ve Evkaf

İdare Meclisi azalıklarında görevlendirilmelerinin²¹ yanı sıra, aile fertlerinden bazılarının nişan-ı Mecidî, nişan-ı Osmani ve

ve Saray İdaresi, (haz. Ali Adem Yörük), İstanbul 2007, s. 196; Mehmet İpşirli, "Cuma Selamlığı," *DİA*, VIII, s.90-92.

¹⁹ Abdüselam Zâfir, Ömer Zâfir, Mahmut Zâfir ve Ebubekir Zâfir Efendilerin aşiret mektebine kayıtları ile ilgili olarak bkz. BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT). 417/3, 4 Cemaziyelevvel 1316.

²⁰ BOA, Yıldız Maruzat Defteri, nr. 67, evrak nr. 394, 18 Şaban 1298/15 Temmuz 1881.

²¹ Birkaç örnek olması bakımından bkz. BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 44/28; 259/74; İ.HUS. 45/1313 Ş-56; 91/1319 Ş-113; 101/1320 L-42; 104/1321 M-13; 107/1321 R-123; İrade Dahiliye, 1295-1/101808, İrade Evkaf, (İ.EV) 34/1321 C-04; İ.EV., 48/1326 Ca-04; İrade Şehremaneti (İ.ŞE), 9/1314 R-4.

Haremeyn payelerinin²² verildiği bilinmektedir. Misrâte'deki tekkenin bakımı ve Şeyh'in Trablusgarb'da kalan yakınlarının ihtiyaçları da gözetilmekteydi.²³ Bunun yanı sıra Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinde Zâfir ailesi fertlerine maaş tahsisi veya maaşlarının artırılması hususunda taleplerin bulunduğu da belirtilmelidir.²⁴ Zâfir ailesinin mülkleri ve gelir kaynakları bilinmediğinden, bütün bu atamaların, taltiflerin, yardımların ve devam eden yardım taleplerinin maddeten ne anlama geldiğini ve ailenin ihtiyaçlarını hangi oranda karşılayıp karşılamadığını bilmek zor görünüyor.

Şeyh Zâfir'in siyaset alanında belli konularda müdahil olduğundan ve belirgin etkilerinden de bahsedilebilir. Bunlardan biri 1873-1877 arasında Tunus'ta reis-i müdürân olarak görev yapan ve *Akvemü'l-mesâlik* (Tunus, 1868) adlı eserinde dile getirdiği reformcu görüşleriyle İstanbul'da tanınan Hayreddin Paşa'yı Padişah Abdülhamid'e tavsiye ederek Ağustos 1878'de İstanbul'a davetini sağlamasıdır.²⁵ Aralık 1878-Temmuz 1879 tarihleri arasında sadrazamlık görevinde bulunan Hayreddin Paşa, Tunus idaresinde yaşadığı sıkıntıları ve istifa nedenlerini ve sadrazamlığı sırasında merkezde karşılaştığı güçlükleri Şeyh Zâfir ile paylaşırdı. Komşu iki vilayetin İstanbul'da yaşayan bu iki seçkin ismi arasındaki yakın ilişkinin bazı jurnallere konu

²² Birçok örnek arasından bkz. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkitalet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 23/57; Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ), 8/7; İrade Taltifat (İ.TAL), 75/1312 L-059; 86/1313 Ca-01; 89/1313 Ş-026; 120/1315 R-196; 155/1316 C-101; 184/1317 R-005 ve 240/1318 L-080.

²³ BOA, Y.MTV., 195/77, 16 Cemaziyelahir 1317; İrade Maliye (İ.ML), 29/1316 Ca-02.

²⁴ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 259/74; İ.EV., 48/1326 Ca-04; İrade Maliye (İ.ML), 46/1319 C-05; 56/1321/B-16.

²⁵ İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 898; Atillâ Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, 2. baskı, Ankara 1999, s. 268-269.

irtibata geçerek işgal sonrası gelişmelerle ilgili tavrını anlamaya çalıştılar. Şeyh Zâfir ise Tunus meselesi hakkında Fransızlarla yaptığı görüşmelerde “siyasetle ilgilenmediği, tarikatı ve mensuplarıyla ilgilendiği” intibainı vererek onların kaygılarını gidermeye çalıştı.²⁷ Diğer taraftan Şeyh Zâfir’in Tunus’un işgaline bîgane kalmasının zorluğu da ortadadır. İşgalin ardından kardeşi Hamza Zâfir’in Trablusgarb’a gönderilmesi ve bir kısmı yakın akrabaları olan mahalli yöneticilerle Fransız yayılmacılığına karşı çalıştıkları bilinmektedir. Bir taraftan Tunus’tan Trablusgarb’a gelen muhacirlerin yerleştirilmesine yardımcı olurken, diğer taraftan halkın Fransızlara karşı hazırlıklarını teşvik ettikleri rivayet edilir. Bu faaliyetlerin yanı sıra birkaç tabur askerin Trablusgarb’a gönderilmesi Sultanın Tunus’un işgaline karşı taarruz hazırlığında olduğu intibainı yaydı. Esasında daha 1877-78 Osmanlı Rus Savaşının yaraları sarılmadan ve maddi yükü kaldırılabilir hale getirilmeden sultanın Fransızlara karşı bir askeri harekate kalkışamayacağı açıktı, ama en azından sınırlı sayıda askeri hareketlilikle ve mültecilerle yakından ilgilenerek Sultan-Halife olarak itibarını korumaya çalışmalıydı. Böylesi bir amaca ulaşmada bölge ile kuvvetli bağı olan ve dini nüfuz sahibi Şeyh Zâfir’in katkısı önemli olsa gerek.²⁸

²⁷ BOA, Y.EE, 103/19, 3 Rebiülevvel 1300.

²⁸ Michel Le Gall, “Pashas, Bedouins and Notables: Otoman Administration in Tripoli and Benghazi, 1881-1902,” yayınlanmamış doktora tezi, Princeton Üniversitesi 1986, s. 21-26; Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahrada Türk-Fransız Rekabeti*, Erzurum 1970, s. 69; Pierre Bardin, *Algériens et Tunisiens dans l’Empire Otoman de 1848 a 1914*, Paris 1979, s.102-108. Le Gall, Sultanın Kuzey Afrika’da etkili olan Senusiye tarikatı hakkındaki olumsuz eğilimlerinde Şeyh Zâfir’in etkili olduğu kanaatindedir. Michel Le Gall, “The Otoman Government and the Sanusiyya: A Reappraisal,” *International Journal of Middle East Studies*, 21 (1989), s. 93-94.

Benzer bir şekilde, İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgali sürecinde Urabi Paşa ile irtibata geçerek işgali önlemeye çalıştı. Şubat 1882'de Hidiv Tefvîk Paşa'nın ve İngiltere diplomatlarının Urabi Paşa'yı sultan-halifeye karşı isyancı gibi göstermeye çalıştıkları bir zamanda, Urabi Paşa Sultana itaatini teyit eden mektuplar göndermiş, bu mektuplara cevap, ilginç bir şekilde, sultan adına Şeyh Zâfir Efendi'den gelmişti. Schölch, Şeyh Zâfir'in Sultan Abdülhamid adına Urabi Paşa'ya gönderdiği 23 Şubat 1882 tarihli bir mektuptan bahsetmektedir. Burada sultanın Urabi Paşa'nın itaatini bildiren mektubundan duyduğu memnuniyet ve paşaya güveni ifade edildikten sonra sultana göndereceği mektupları özel güven duyduğu şahıslarla göndermesi gerektiği vurgulanmaktadır.²⁹

Şeyh Zâfir'in İslâm âleminin farklı bölgelerinden ve özellikle Arap vilayetlerinden gelen misafirleri³⁰ sarayın da desteğiyle Er-

²⁹ Alexander Schölch, *Egypt for the Egyptians*, London 1981, s. 244; bu dönemde Muhammed Zâfir'den Ahmet Urabi'ye gönderilen mektuplarla ilgili olarak ayrıca bkz. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 4/74, 3 Rebûlahir 1299; The National Archives, London (NA), Foreign Office, 78/3822, Walf'dan Salisbury'e, Nr. 32, Tarabya 12 Eylül 1885.

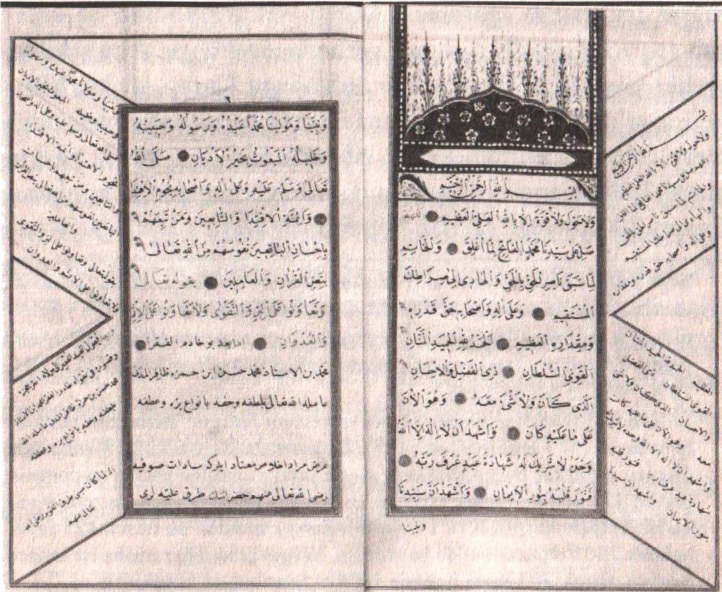
³⁰ Bunlardan Trablusşam'lı Abdülhamid el-Hatîb tarafından yazılan ve yanlışıyla Şeyh Zâfir'e atfedilen bir cülûsiye için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Galata Mevlevihanesi bölümü, yazma demirbaş nr. 143. Bazı beyitlerinde Osmanlı hanedanı ve hilafetinin methedildiği cülûsiyenin yazım tarihi bilinmemektedir, sadece yazarın Şeyh Zâfir bağlantısı zikredilmiştir. Aynı şekilde, önemli misafirlerden biri de 1850'lerde Şam'a yerleştirilen Cezayir müdafî Emir Abdülhadîr'in büyük oğlu Muhyiddin Efendi'dir. Fransa Büyükelçiliği askeri ateşesi E. Caffarel'in 17 Şubat 1888 tarihli raporuna göre, Fransa'ya hasmane tavırlarıyla bilinen Muhyiddin Efendi bir aydır Şeyh Zâfir'in misafiri idi. Raporun İngilizce çevirisi için bkz. Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization*, revised and updated edition, Oxford 1994, s. 321-325. Emir Abdulkadir Şeyh Zâfir ile diyalog halinde idi ve zaman zaman

tuğrul Tekkesinde ağırlaması, Sultan-Halife'nin nüfuz ve itibarını artırıcı bir faaliyet olarak yorumlanagelmıştır. Aynı şekilde, şeyhin kuvvetli bağlantılarının bulunduğu Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de halife olarak sultana itaat ve sadakati kuvvetlendirmeye çalıştığı belirtilmektedir. Abdülhamid döneminde yaygın olarak kullanılan ve çok sayıda nüshası günümüze kadar ulaşan *Envaru'l-Kudsiyye*³¹ (T.Y., s. 558-559) ve *Nuru's-satı*³² (s.58-61)

Şeyh Zâfir'e mektup yazarak Padişah nezdinde girişimlerde bulunmasını isterdi. Örneğin Mayıs 1879'da Muhyiddin Efendi'nin payesinin yükseltilmesi için Şeyh Zâfir Efendiden yardım talep etmiş ve temmuzda Muhyiddin Efendi'nin İzmir payesi, mirmiranlığa yükseltilmiştir. BOA, İ.DH. 789/64095, 5 Şaban 1296.

³¹ *El-Envarü'l-Kudsiyye fi tenzihî turukî'l-kavmi'l-aliyye*. Yazımının tamamlanış tarihi (17 Cemaziye'l-ülâ 1297/27 Nisan 1880, s. 558-559) itibarıyla ilk olan ve birkaç baskısı bulunan eserin saraya sunulan yazma nüshasının baştan 337 sayfası Türkçe olup bu kısmın haşiyeleri Arapça, metnin devamı ise Arapçadır. (İ.Ü. KTP.TY. 4648). Saraya sunulan bu nüsha 423 sayfa halinde 1302'de İstanbul'da basılmıştır. Yaygın olan diğer nüsha ise sadece Arapça olarak 303 sayfa halinde 1304'te İstanbul'da basılmıştır. Kitabın Mısır'da basılan Arapça nüshası ilginç özellikler taşımaktadır. 96 sayfa olan 1320 tarihli bu baskıda İstanbul'da basılan Arapça nüshanın bazı kısımlarının kısaltılmasının yanı sıra Sultan Abdülhamid'in hilafetine vurgu yapan sayfaların çıkarılması dikkat çekmektedir. Kitabın sondan bir önceki sayfasında (s.95) hicri 1321'in sonunda (Şubat 1904) basıldığı ifade edildiğine göre, Şeyh Zâfir'in Receb 1321 başında (Eylül 1903) vefatından birkaç ay sonra basılmış olan bu Arapça nüsha, Mısır yönetiminin Abdülhamid hakkındaki tavrından etkilenmiş olabilir. Bilindiği üzere 1890'ların sonu 1900'lerin ilk yıllarında Mısır'da Osmanlı hilafetine karşı bazı neşriyat yapılmıştı. Hidiv Abbas Hilmi'nin örtük desteğiyle gerçekleştirildiği tahmin edilen bu tür neşriyatın en dikkat çekici olanı Muhamed Abduh ve Reşid Rıza'nın katkılarıyla son şekli verilen Abdurrahman Kevâkibi'nin Ümmü'l-Kura adlı eseridir. Bu eserle ilk defa bir Arap yazar tarafından Arap hilafeti talebi açıkça dile getirilmiş oluyordu. Bkz. Buzpinar, "Kevâkibi, Abdurrahman b. Ahmed," *DİA*, 25, s. 339-340.

³² *En-Nuru's-satı ve'l-Bürhanü'l-katı*, İstanbul 1301. Tamamı 62 sayfa olan ve 17 Cemaziye'l-ülâ 1298/17 Nisan 1881'de tamamlandığı belirtilen (s.59) bu eser Şazeliyye Tarikatının Esasları, (çev. Muhammed Önder, İstanbul 2006) adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

Şeyh Muhammed Zafir'in Envaru'l-Kudsiyye adlı eserinin saraya sunulan yazma nüshası ilk iki sayfası. (İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar no. 4648).

adlı eserlerinde Abdülhamid'in hilafetine vurgu yapması, ve onu âdil, şeriate uyan ve Müslümanların iyiliği için çaba sarf eden bir sultan olarak sunması dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak Şeyh Zâfir, II. Abdülhamid döneminde itibar görmüş Arap şeyhlerden biridir. Kadın erkek bütün aile fertlerine sultanın şahsi gelirinden veya devletin ilgili birimlerinden yardım edildiği bilinmektedir. Bu durum vefatından sonra da devam etmiş ve kendi maaşı aile fertleri arasında paylaştırıl-

Şeyh Muhammed Zafir'in Envaru'l-Kudsiyye adlı eserinin saraya sunulan yazma nüshasının II. Abdülhamid'i medhettiği ve hilafetini vurguladığı sayfaları. (İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar no. 4648).

miştir.³³ Şeyh Zâfir ailesine karşı itinalı tavrın II. Abdülhamid döneminin başından sonuna kadar devam ettiği ve ailenin sultanın himayesinden ciddi anlamda yararlandığı söylenebilir. Bu dönemde bazı Şazeli şeyhlerine maaş bağlanmasının yanı sıra, Şazelilerin vergiden muaf tutulmasında Şeyh Zâfir'in etkisinin olup olmadığı bilinmemektedir. Döneminde ve sonradan yaygın olan kanaate göre Muhammed Zâfir Efendi, ken-

³³ BOA, İ.ML., 56/1321/B-8, 15 Receb 1321/6 Ekim 1903.

disine görev verilmediği sürece devlet işlerine karışmaktan kaçınan ve daha çok dini kimliği ile nüfuz kazanan bir şeyh idi. Belki bu kanaatin en önemli istisnası, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadarete getirilmesinde oynadığı belirgin roldür. Ayrıca Tunus ve Mısır meselelerinde Sultanın siyasetine yardımcı olmak anlamında kendi konumuna uygun rol üstlendiği de görölmektedir.

“FARKLI VE MÜMTAZ” BİR ŞEYH EBÜLHÜDA SAYYÂDÎ

Sultan Abdülhamid’in genel olarak tarikat şeyhleriyle ve özel olarak da Arap şeyhleri ile olan ilişkileri, hakkında çok spekülasyon yapılan konuların başında gelir. Şeyh Ebülhüda Sayyâdî ile olan ilişkileri ise, Arap ileri gelenleriyle ilişkileri hususunda yapılan spekülasyonların önemli bir kısmının konusu olmuştur. İngiltere ve Fransa gibi Avrupa’nın güçlü devletlerinin II. Abdülhamid döneminde hissettikleri ciddi pan-İslâmizm kaygısı ve bu kaygının diplomatik yazışmalarda geniş yer bulması, Şeyh Ebülhüda hakkında yapılan spekülasyonların önemli kaynaklarından birini oluşturmuş görünmektedir. Ciddi akademik çalışmaların yokluğunda bu, tabii karşılanacak bir durumdur. Son yıllarda ise II. Abdülhamid ile Ebülhüda’nın ilişkileri ilgi çekmeye başlamıştır.³⁴ Ortaya çıkan yeni akademik

³⁴ Sultan Abdulhamid Şeyh Ebülhüda ilişkilerini daha sağlıklı anlamamıza katkı yapan çalışmalardan bazıları şöyle sıralanabilir. Butrus Abu-Manneh, “Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda Al-Sayyadi,” *MES*, XV/2 (May 1979), s. 131-153; Thomas Eich, *Abul-Huda as-Sayyadi*, Berlin 2003; Julia Gonnella, “As-Sayyid Abu’l-Huda al-Sayyadi in Aleppo,” *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, eds. Jens Hanssen, Thomas Philipp, Stefan Weber, Beirut 2002, s. 297-307; Muharrem Varol, II. Abdülhamid’in Danışmanı Ebü’l-Huda Sayyadi’nin Hayatı, Eserleri ve Tesirleri (1850-1909), yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004; a.mlf., “Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü’l-Huda Sayyadî (1850-1909), *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği*, ed. Zekeriya Kurşun – Haydar Çoruh, İstanbul 2013, s. 57-81.

çalışmalar, sultanın İstanbul'da çevresinde tuttuğu Arap eşrafi ile ilişkilerini daha iyi anlamamıza imkân verecek niteliktedir. Burada yapılmak istenen ise ortaya çıkan yeni bilgi ve belgeler ışığında Sultan Abdülhamid ile Şeyh Ebülhüda arasındaki ilişkiler hakkında bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bu sınırlandırmaya bağlı kalarak Şeyh Ebülhüda'nın XIX. yüzyılın sonlarında Suriye'de gelişen selefi grubun bir parçası olup olmadığı,³⁵ onun Rifaî tarikatı içindeki konumu ve eserlerinin aynı tarikat açısından ne anlama geldiği tartışmalarına girilmeyecektir.

Şeyh Ebülhüda 1850'de Hama ile Halep arasında bulunan Maarratü'n-Numan kasabasına bağlı Han Şeyhun köyünde doğdu. Küçük yaşta gönderildiği Maarratü'n-Numan'da İslâmi ilimleri tahsil etti. Aynı yıllarda babası Hasan Vadi'nin Rifaî tarikatına intisap ettiği, Halep Rifaî şeyhi Hayrullah Efendi ve Bağdat Rifaî şeyhi Muhammed Mehdi er-Revvas ile irtibat kurduğu ve Rifai tarikatının Han Şeyhun'daki halifesi olduğu belirtilir.³⁶

1860'larda babası vasıtasıyla Halep müftüsü ve Rifai şeyhi Bahaeddin Efendi'ye intisap etti. Aynı yıllarda, türbesi Han Şeyhun yakınlarında bulunan ve Ahmed er-Rifaî'nin torunlarından olduğu iddia edilen Rifaî şeyhi Ahmed es-Sayyâdî'nin soyundan geldiğini belirterek Sayyâdî unvanını kullanmaya başladı. Ahmed er-Rifaî'nin Hz. Peygamber soyundan geldiğini iddia ederek kendisinin de seyyid olduğunu belirtmiş oluyordu.³⁷ Han

³⁵ Ebülhüda'nın selefi olup olmadığı tartışmaları ile ilgili olarak bkz. Thomas Eich, "The Forgotten Salafi- Abu l-Huda as-Sayyadi," *Die Welt des Islams*, 43/1 (2003), s. 61-87 and Itzhak Weismann, "Abu l-Huda L-Sayyadi and the Rise of Islamic Fundamentalism," *Arabica*, LIV/4 (2007), s. 586-592; Thomas Eich, "Abu l-Huda l-Sayyadi-Still such a Polarising Figure (Response to I. Weismann)," *Arabica*, LV/3-4 (2008), s. 433-444.

³⁶ Varol, a.g.t., s. 10-11.

³⁷ Abu Manneh, Ahmed er-Rifaî'nin Bedevî kökenli olduğuna dair güçlü delillerin olduğundan bahseder ve Ebülhüda'nın da bunun farkında olduğunu

Şeyhun'da Rifaîler ile Kadirîler arasındaki bir anlaşmazlığın giderilmesi için 1867'de Şam'a gitti ve kendisinin de bir Rifai olduğu belirtilen müftü Maarratü'n-Numanlı Emin Cündi'den yardım istedi. Bu ziyaret sonrasında Sayyâdî türbesi türbedarlığı ve köyün oluşumunda önemli bir yeri olan Han'ın sorumluluğunu üstlendi. Bu arada seyyidliği tescillenmiş olmalı ki, 1870 civarında İstanbul'a gittiğinde, o sırada Mecelle Cemiyeti üyesi olan Emin Cündi'nin de muhtemel desteğiyle, Halep yakınında küçük ve nüfusunun çoğunluğu Nusayrilerden oluşan Cirusşu-gûr kasabası nakibüleşraflığı görevini üstlendi. 1874'te çok genç yaşta sıradışı bir kararla Halep nakibüleşraflığına getirildi.³⁸

Mayıs 1876'da Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilişinden sonra Halep nakibüleşraflık görevinden alınan Ebülhüda, 31 Ağustosta Abdülhamid'in tahta çıkmasının ardından görevine iade edildi ve Haremeyn payesi verildi. 1876 sonlarında Halep Müftüsü Muhammed Kudsi'nin torunu ve yakın arkadaşı Abdulkadir Kudsi ile beraber İstanbul'a gitti ve kısa süre sonra Mabeyncilerden Osman Bey aracılığı ile saraya kabul edildi. Ardından Şeyhü'l-meşayih unvanıyla Meclis-i Meşayih reisliğine getirilerek kendisine üçüncü rütbeden Mecidî nişanı verildi.³⁹ Haziran 1878'de beklenmedik bir kararla Halep'e geri gönderildi. Sultanın bu kararında, Kanun-ı Esasinin askıya alınmasından sonra *Dâ'ir-Reşad*⁴⁰ adlı eserinde Meclis-i Me-

nu ve bunun bir yazım hatasından kaynaklandığını iddia ettiğini belirtir. Bkz. *a.g.m.* s. 149, dn. 24.

³⁸ Thomas Eich, "The Forgotten Salafi...", s. 67. Ayrıca Şeyh Ebülhüda'nın kısa biyografisi için birinci dipnotta zikredilenlere ilave olarak bkz. Buzpinar, "Sayyâdî," DİA, XXXVI, s. 217-218.

³⁹ BOA, İ. DH, 62253, 17 Safer 1295/20 Şubat 1878.

⁴⁰ *Dâ'ir-Reşad* adlı eserin Abdulkadir Kudsi tarafından yapılan Türkçe tercümesinin yeni harflerle neşri için bkz. İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri*, I, İstanbul 2002, s. 163-201.

busanı savunduğu hususunda yapılan şikâyetlerin etkili olduğu belirtilir.⁴¹

Ebülhüda 1878'in son aylarında İstanbul'a geri döndü ve vefatına kadar orada yaşadı. Sultanın Ebülhüda'nın İstanbul'a dönüşüne izin vermesinde mabeyinciler Hacı Ali Bey ve özellikle Osman Bey'in etkili olduğu rivayet edilir. Bu tarihten sonra, özellikle 1880'lerde gayet itibarlı bir konumu bulunan Ebülhüda'ya resmi bir görevi olmadığı halde önce İstanbul kadılığı, ardından 1879'da Anadolu Kazaskerliği payesi verildi.⁴² Bundan sonra ısrarla talep ettiği ilmiye teşkilatının şeyhülislâmlık dışında en yüksek mertebesi olan Rumeli Kazaskerliği payesini 1885'te elde etti. 1894'te Mabeyn Başkâtibi olan Tahsin Paşa'ya göre, Ebülhüda'nın esas gayesi "şeyhülislâm olmaktı. Bu maksada vusul için hiçbir fırsatı kaçırmazdı."⁴³ Maaşı da 1882'de 1200 kuruştan 4500 kuruşa yükseltildi. Ayrıca 1878'de Üçüncü Rütbe Mecidi, 1882'de Birinci Rütbe Mecidi, 1892'de altın Liyakat Madalyası ve 1893'te Murassa Mecidi nişanı ile taltif edildi.⁴⁴

Devlet desteği Ebülhüda'nın şahsına sınırlı kalmadı. Oğlu Hasan Halid, Şura-yı Devlet⁴⁵; kardeşleri Abdürrezzak Efendi, Meclis-i Maliye; Nureddin Efendi de Meclis-i Maarif üyelik-

⁴¹ Ziya Şakir, *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*, İstanbul 1959, s. 265.

⁴² Ebülhüda'ya kazaskerlik payesi verilisinin sadece Müslümanlar nezdinde değil Avrupalılarca da önemsendiği yolunda bir değerlendirme için bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, no. 765, 13 Kanunısanı 1881, s. 2.

⁴³ Tahsin Paşa, *Abdülhamit: Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931, s. 135. Ebülhüda'nın Şeyhülislâmlık makamına dolaylı olarak talip olduğunu gösteren arizaları için bkz. Varol, a.g.t., s. 29-30.

⁴⁴ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1992, s. 220; BOA, İ. DH., 62253, 17 Safer 1295.

⁴⁵ Hasan Halid'in özel görevle Yemen'e gönderilişi ile ilgili olarak bkz. BOA, Y.EE 143/29.

lerine getirilip kendilerine çeşitli payeler verildi.⁴⁶ Ayrıca yeğeni ve kız kardeşine de maaş bağlandı.⁴⁷ Sayyâdî ailesinin yanı sıra, Suriye ve Halep bölgesinde Rifaî tarikatının önde gelen ailelerinden Keyyali, Hariri ve Cündi ailelerinin mensupları da askerlikten muaf tutuldular.

İstanbul'a gelişinden itibaren Beşiktaş semtinde ikamet etti. Önceleri Abbasâğa mahallesinde bir eve yerleştirildi. Zamanla buranın yetersizliğinden ve sağlığına iyi gelmediğinden, şikâyeti üzerine 1890'da padişah tarafından Serencebey yokuşunda bir konak satın alınarak teşrif edilip tekke ve ikametgâh olarak kendisine tahsis edildi. Konağın günlük masraflarının yanı sıra, tamirat ve ilave ihtiyaçlarının da zaman zaman Saray tarafından karşılandığı⁴⁸; Ebülhüda'nın müracaatları sonucu Halep Rifaî dergâhının tamir ettirildiği ve müritlerin yemek ihtiyacının karşılanması için tahsisat gönderildiği bilinmektedir.⁴⁹

Sultan Abdülhamid döneminde iltifat ve ihsanlarla muamele gören Ebülhüda, Temmuz 1908'de iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki döneminde yoğun eleştirilere maruz kalmış; bir tarikat şeyhi olmaktan ziyade büyücü ve falcı gibi sıfatlarla anılmış⁵⁰;

⁴⁶ Varol, "II. Abdülhamid'in Danışmanı...", s. 31-32.

⁴⁷ Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh...", s. 63; Sayyadî ailesine yapılan taltifler ve yardımlarla ilgili birkaç örnek için bkz. BOA, İ. TAL., 121 1315/Ca-040 18 Cemaziyelevvel 1315; İ. TAL., 217 1318/Ra-014, 7 Rebiyülevvel 1318; İ. TAL., 432 1325/Ş-054, 21 Şaban 1325; İ. HUS., 45 1313/Ş-50 18 Şaban 1313; İ. ML., 34 1317/Ca-08, 8 Cemaziyelevvel 1317; İ. ML., 54 1321/Ra-27, 26 Rebiyülevvel 1321.

⁴⁸ BOA, Y.MTV. 44/6, 3 Zilkade 1307; Y.MTV., 277/37 9 Cemaziyelahir 1323.

⁴⁹ Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh...", s. 65-66; a.mlf., "II. Abdülhamid'in Danışmanı...", s. 33-36. Ayrıca bkz. BOA. İ. HUS., 108 1321/Ca-009 3 Cemaziyelevvel 1321; İ. ML., 55 1321/Ca-03 3 Cemaziyelevvel 1321.

⁵⁰ İngiltere diplomatlarınca da ilk yıllarından itibaren rüya tabircisi ve müneccim olarak vasıflandırılmıştır. Bkz. National Archives, Foreign Office

bir ara Bekir Ağa Bölüğüne getirilerek sorgulanmış ve Anadolu veya Rumeli'ye sürülmesi gündeme gelmişti. Ancak Ağustos 1908'de gönderildiği Büyük Ada'da göz hapsinde iken 27 Mart 1909'da (14 Mart 1325) vefat etti. Cenazesi vasiyeti gereği Beşiktaş'taki Sayyâdî dergâhı haziresine defnedildi. Serencebey yokuşundaki emlakı ise Daruşşafaka'ya verildi. 1937'de Ebülhüda'nın kemikleri Halep'te kendisinin 1870'lerden 1909'a kadar peyderpey yaptırdığı cami, konak ve zaviyeden oluşan külliyesinin haziresine, babası Hasan Vadi ve kardeşi Abdürezzak'ın mezarları yanına nakledildi.⁵¹

Şeyh Ebülhüda, eserleri ve faaliyetleriyle tasavvuf tarihinde bıraktığı izden ziyade, II. Abdülhamid döneminde olumlu ve olumsuz bağlantılarıyla anılır. 1878'den itibaren II. Abdülhamid döneminin sonuna kadar kesintisiz olarak İstanbul'da kalması, dergâhının saraya yakın bir yerde bulunması ve saraydan çeşitli iltifatlarla mazhar olması, dönemin politikaları üzerinde etkili olduğu izlenimine yol açmıştır. Gerçekte devlet yönetimi ve politikaları üzerinde ne kadar etkili olduğu bilinmemekte; bugüne kadar arşiv kaynaklı olarak ortaya çıkan bilgi ve belgeler, devlet işlerinde ve hükümet politikalarında etkili olduğu fikrini desteklememektedir. Sultan Abdülhamid ile bazen doğrudan, çoğunlukla da dolaylı olarak irtibat kurabildiği doğrudur, ancak bu irtibatların hemen tamamının kendisinin, aile fertleriyle yakınlarının ihtiyaçlarının karşılanması ve bazı atamaların yapılmasıyla sınırlı olduğu görülmektedir.

Şeyh Ebülhüda'nın gençlik yıllarından itibaren dikkat çekici özelliklerinden birisi, belki de en önemlisi, makam ve mevki

(FO), 195/1263 Henderson to Malet no. 20 Aleppo 3 April 1879; India Office Library and Records, L/P&S/3/285, E. Baring, Sheikhs at the Ottoman Palace, no. 146, Cairo 13 March 1889.

⁵¹ J. Gonnella, "As-Sayyid Abu'l-Huda...", s. 303.

sahipleriyle kolay irtibat kurabilmesi ve inşa etmeyi başardığı ilişki ağını iyi değerlendirebilmesidir. Halep, Şam ve Kahire gibi önemli merkezlerin Arap eşrafının İstanbul bağlantılarını maharetle değerlendirip payitahtta kendisine kalıcı bir yer edinmesi küçümsenecek bir başarı değildir.⁵² Saray ve hükümetle kurduğu bağlantıları, biraz evvel bahsedilen devlet imkânlarından istifadesini kolaylaştırmış görünmektedir. Aynı şekilde, yoğun çabalar sonucunda oluşturduğu İstanbul'da kuvvetli bağlantılarının olduğu algısı, Mısır'dan Şam, Halep, hatta Bağdat ve Basra'ya kadar olan bölgede itibarını ciddi anlamda artırmış görünmektedir. Bu algının oluşmasında zikredilen bölgelerden İstanbul'a gelen misafirlerin bir kısmının, masrafları devletçe karşılanmakla birlikte Şeyh Ebülhüda'nın konağında ağırlandırımının⁵³ önemli payı olmalıdır.

Şeyh Ebülhüda'nın Sultan Abdülhamid yönetimine en somut desteği hilafet politikasıyla bağlantılıdır. 1877'den itibaren Osmanlı hilafetine karşı gelişen muhalefet, elinizdeki kitabın birinci bölümünde detaylı olarak ortaya konmuştu. Aynı şekilde, 1878-1881 yılları arasında Suriye'de Osmanlı yönetimine karşı el ilanları marifetiyle bir muhalif tavır sergilendiği de aşağıda detaylı olarak anlatılmaktadır. Doksan Üç Harbini takip eden

⁵² Thomas Eich, yukarıda zikredilen doktora tezinde ve "The Forgotten Salafi..." adlı makalesinde Ebülhüda'nın ilişki ağını nasıl inşa ettiği ve bu ağı ne kadar maharetle kullandığı hususları üzerinde durmaktadır. İstanbul'a geldiği ilk yıllardaki ilişkileriyle ilgili Süleyman Tevfik'in vefatından kısa bir süre önce *Yeni Sabah* gazetesinde yayımladığı çok sağlıklı olmayan bir anlatım için bkz. Süleyman Tevfik, *Abdülhamid'in Cinci Hocası Ebü'l-Hüda*, hz. Hüseyin Sarı, Yeditepe Yayınları İstanbul 2011, s. 1-23; Ebülhüda'nın İstanbul'da bulunduğu yıllarda Şam'daki bağlantıları için bkz. Itzhak Weismann, *Taste of Modernity: Sufism, Salafiyya, and Arabism in Late Ottoman Damascus*, Leiden 2001, s. 106, 126-127.

⁵³ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Selis Kitaplar, İstanbul 2008, s. 25-26.

sıkıntılı yıllarda Ebülhüda'nın hilafet konusunda verdiği açık destek Sultan Abdülhamid'i rahatlatmış olabilir. Özellikle Suriye'de Osmanlı yönetimini sorgulayıcı ve ona karşı Suriye halkını galeyana getirmek amaçlı olarak sokaklara el ilanları asıldığına, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde Osmanlı yönetimine ve hilafetine destek verici makaleler yayımlaması Ebülhüda'nın fırsatları iyi değerlendiren yapısına uygun bir davranıştır. Bu yazısında, hiç kimsenin Arapları hilafete itaatten alıkoyamayacağını, çünkü Arapların hilafete itaatin peygambere itaat, ona muhalefetin peygambere muhalefet anlamına geldiğini iyi bildiklerini savunur.⁵⁴ Ancak bu makalenin İstanbul'da Türkçe bir gazetede yayımlanması, muhatabının Araplardan ziyade sultanın kendisi olduğu intibaini vermektedir.

Hilafet konusunda yazdığı risale ve kitap türü eserlere gelince; Şeyh Ebülhüda'nın 200, hatta bazı rivayetlere göre 300 veya 400 civarında eseri olduğundan bahsedilir.⁵⁵ Zikredilen sayılar abartılı bulunsa dahi, 100'ün üzerinde eseri olduğu bilinmektedir. Bunlardan onlarcası halen İstanbul kütüphanelerinde mevcuttur.⁵⁶ Çoğunluğu tasavvufi konulara hasredilen eserlerinden

⁵⁴ Ebülhüda'nın yazısının tamamı için bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, no. 1016, 10 Kasım 1881. Ayrıca bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, no. 960, 21 Ağustos/2 Eylül 1881 s. 2., no. 1025, 21 Kasım 1881 s. 2.

⁵⁵ Eserlerinin listesi için bkz. Varol, a.g.t., s. 92-110; E. Sayyadı, *El-Kenzü'l-Mutalsem fî meddi yedi'n-nebi liveledihî'l-gavsi'r-Rifaiyyi'l-A'zam*, (nşr) Hasan b. Abdülhâkim Abdülbasit, Dimaşk 2005, s. 44-56. Ebülhüda'nın eserlerinin sayısı, *Volkan* gazetesinde üç yüze yakın (Varol, s. 120), *Dâ'ir-Reşâd*'ın yeni harflerle neşrinin önsözünde ise dört yüze yakın (Ebü'l-Hüdâ, *Dâ'ir-Reşâd li-Sebîli'l-İttihâd ve'l-İnkryâd*, (Birlik ve İtaat Yoluna Davet), (haz. Gülser Keçeci), Buhara yayınları, İstanbul 2014, s. 5) olarak verilmektedir.

⁵⁶ Tespit edilebildiği kadarıyla, İstanbul kütüphanelerinden Süleymaniye Kütüphanesinde bazıları birkaç nüsha ve 2'si yazma olmak üzere 98, İBB Atatürk Kitaplığında bazıları çift nüsha olmak üzere 47 adet matbu bir

bazılarında Osmanlı hilafetini destekleyici metinler yer almaktadır. Bu tür eserlerden üçünün Türkçe tercümeleri yazma halinde kalmış ve sadece *Dâ'îr-Reşad* adlı eserin Türkçesi basılmıştır.⁵⁷ Yazma halindeki risalelerden *Medeniyet-i İslâmiyye*'nin neşri hususunda "irade-i hazret-i hilafetpenâhi" sadır olduğuna dair *Levant Herald*'dan naklen *Tercüman-ı Hakikat*'te bir haber yer almışsa da bu eserin yayımlanmadığı ve yazma nüshasının Yıldız Kütüphanesinden 1924'te İstanbul Üniversitesine devredilenler arasında yer aldığı bilinmektedir.⁵⁸ Diğer yazma risalelerin de sultanın bilgisi dahilinde oldukları kuvvetle muhtemel olmakla birlikte kendisine sunulup sunulmadığı hususunda henüz net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu durumda, konumuz hakkındaki fikirleri açısından en önemli eserinin Arapça ve Türkçe baskısı muhtemelen aynı zamanda yapılan *Dâ'îr-Reşad* olduğu söylenebilir. Türkçeye Halep müftüsü Muhammed Kudsi'nin torunu, Ebülhüda'nın yakın arkadaşı ve sarayda kâtip olarak görev ya-

yazma, İÜ Merkez Kütüphanesi Nadir Eserler'de 3'ü yazma olmak üzere 15, Selim Ağa Kütüphanesinde 8, Millet Kütüphanesinde 4 ve Atıf Efendi'de 1 eseri bulunmaktadır.

⁵⁷ Osmanlı hilafetini destekleyici muhtevası bakımından önemli olan yazma eserleri, muhtemel yazım tarihleri sırasına göre şöyledir: *En-Nefhatü'n-Nebeviyye fi Hidmeti'l-Hilafeti'l-Hamidiyeti'l-Osmaniye* (İ.Ü. KTP. T.Y. 4704). Risaleyi yeni harflere aktararak yayımlayan Kara, yazma risalenin muhtevasından hareketle 1880'lerin son yıllarında veya 1890'ların ilk yıllarında yazılmış olabileceği tahmininde bulunur. (*Hilafet Risaleleri*, I, s. 19). *Medeniyet-i İslâmiyye* (İ.Ü. KTP. T.Y. 4173) adlı risalesinin de yazım tarihi bilinmemekle birlikte 1896 tarihli *en-Nefhatü'l-Muhammediyye* adlı eserinde zikredildiğine göre bu tarihten önce yazılmış olmalıdır. Üçüncüsü ise, 1321'de Mısır'da basılmış olan *Ruhu'l-Hikme* adlı eserin Türkçe çevirisidir ve yazma halindeki çeviri de tarihsizdir (İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, 311). Bkz. Varol, *a.g.t.*, s. 99-104. Osmanlı hilafeti açısından önemli olan eserlerinden *Dâ'îr-Raşad* dışında kalanların Türkçelerinin yayımlanmamasının bir anlamı olsa gerek.

⁵⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, no. 960, 21 Ağustos/2 Eylül 1881 s. 2.

pan Abdulkadir tarafından şeyhin talebi üzerine tercüme edilen eser, aynı zamanda Ebülhüda'nın İstanbul kütüphanelerinde en fazla nüshası bulunan kitabıdır.⁵⁹ Eserin yazım ve basım tarihi bilinmemektedir. Ancak yukarıda belirtilen Ebülhüda'nın Haziran 1878'de Halep'e gönderiliş nedeni ile ilgili bilgilere ilave olarak hem mütercimmin takdimindeki ipuçlarından hem de müellifin giriş kısmındaki bazı ifadelerinden ve eserin geneline serpiştirilmiş olan zor zamanlara atıflardan hareketle eserin Doksan Üç Harbini takip eden kısa süre içinde yazıldığı söylenebilir.⁶⁰ Eserin iler-

⁵⁹ Yıldız kütüphanesinden 1924'te İstanbul Üniversitesine aktarılan eserler arasında üçü yazma olmak üzere, Ebülhüda'ya ait on dört eser bulunmaktadır. Bunlar arasında *Dâ'ir-Reşad* mevcut değildir. *Dâ'ir-Reşad*'ın 2'si Arapça, 1'i Türkçe olmak üzere, 3 nüshası Süleymaniye Kütüphanesinde, 1'i Arapça, 2'si Türkçe olmak üzere, 3 nüshası Millet Kütüphanesinde ve Türkçe 2 nüshası da İBB Atatürk Kitaplığında bulunmaktadır. Ayrıca Üniversite kütüphanelerinden Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde Türkçe 1, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde Türkçe 1, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde 1'i Arapça, 2'si Türkçe olmak üzere 3, ve Şişli Etfak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde Türkçe 1 nüshası bulunmaktadır. Eserin Abdülhamid döneminde birden fazla baskı yaptığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Biraz sadeleştirilerek ve Osmanlıcasının tıpkıbasımı ile birlikte yapılan yeni baskı için bkz. Ebül-Hüdâ, *Dâ'ir-Reşad li-Sebil-i'l-İttihâd ve'l-İnkıyâd*, (Birlik ve İtaat Yoluna Davet), (haz. Gülser Keçeci), Buhara Yayınları, İstanbul 2014. Kitabın yeni baskısının kapağında, Sultan Abdülhamid'in tahta çıktığı ilk yıllara ait bir fotoğrafın yer alması, metnin ilk baskısındaki öncelikli muhatap algısını ve muhtemel telif tarihini hatırlatması bakımından ilginç görünmektedir.

⁶⁰ *Dâ'ir-Reşad* adlı eserin telif ve baskı tarihi bilinmemektedir. Muhtemel tarihler hususunda İsmail Kara'nın görüşleri için bkz. *Hilafet Risaleleri*, I, 15. Ziya Şakir'in (*Yarım Asır...*, s. 265) bahsettiği gibi, Haziran 1878'de Halep'e gönderilişinde eserdeki Meclis-i Mebusan ile ilgili olumlu görüşler hakkındaki şikayetler etkili oldu ise bu durumda eser, Haziran 1878'den önce telif edilmiş olmalıdır. Abu Manneh, muhtevalarından hareketle 1880 civarında yazılmış olabileceğini ve her hâlükârda H. 1301(1883-84)'den önce basılmış olduğunu, çünkü bu tarihte basılan *Mekarimü'l-Ahlak* kitabında önceki eserleri listesinde yer aldığını belirtmektedir. Abu Manneh,

leyen sayfalarında harici tehlikelerin ve düşman askerlerine atfa ilave olarak dahili muhalefete ve Müslümanlar arasında yöneti-me karşı farklı tavır alışlara da göndermelerin bulunması, aynı dönemde meydana gelen iç karışıklıklara karşı da cevap niteliği taşıdığı intibainı vermektedir.

Osmanlı hilafeti açısından eserin muhtevasına⁶¹ gelince; Ebülhüda, Müslümanların bir imamının bulunmasını vacip, hatta “kâffe-i eimme-i müslimîn ittifak etmiştir ki imâmet-i kübra farzdır” (s.171) dedikten sonra bu makamda bulunan ilk kişinin Hz. Ebubekir olduğunu ve bu silsilenin “rabîta-i mü-teselsile-i asliyye iktizası üzre” “mülûk-ı muazzama-i âl-i Os-man”a ulaştığını belirtir. Bir başka ifadeyle, Osmanlı hilafeti, Hulefâ-yi Raşidînle başlayan çizgiyi devam ettirmektedir. Sul-tan Abdülhamid de zamanın halifesi olarak “halife-i hazret-i Resul-i ekrem” konumundadır.⁶² Abdülhamid’in konumunu böylece netleştirdikten sonra “Allah’a itaat edin, Peygamber’e ve sizden emir sahiplerine itaat edin” (Nisa 4/59) ayetini zikre-derek Sultan-Halifeye itaatin Müslümanlar için ne kadar hayati olduğunu belirlemiş olmaktadır (s. 169).

Sultan-Halife için kullanılan sıfatlar da tarihi mirası kuşa-tıcı olmak bakımından dikkat çekicidir: “İmamü’l-müslimîn”,

“Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda...,” s. 140, 152. Mütercim-in takdiminde yer alan “gavâil-i hâile-i harbiyye ve meşâgil-i muazzama-i ci-hadiye fevkalâde mütehâcim ve cüyûş-i a’dâ etraf ü ekna-fı memlekette müterâkim bulunmasıyla...” (*Hilafet Risaleleri*, I, 163) ifadeleri Doksan Üç Harbinden hemen sonra ve henüz Rus askerlerinin Osmanlı toprakları-ndan çekilmedikleri dönemi çağrıştırmaktadır. Ayrıca Ebülhüda’nın ifadele-ri için bkz. *a.g.e.*, s. 168, 180. Bu durumda, *Dâ’ir-Resâd* adlı eserin telif ve baskı tarihi Şubat-Haziran 1878 arasında olması muhtemeldir.

⁶¹ *Dâ’ir-Resâd*’a yapılan atıflarda İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri*, I’de yer alan metin esas alınmıştır. Dolayısıyla verilen sayfa numaraları *Hilafet Ri-saleleri*, I’in sayfa numaralarıdır.

⁶² *Hilafet Risalesi*, I, 168.

“imamü'l-mü'minîn”, “emirü'l-müslimîn”, “emirü'l-mü'minîn”, “imamet-i kübrâ”, “hilafet-i uz mâ”, “halife-i a'zam”, “hilafet-i aliyye”, “hilafet-i muazzama”, “sultanü'l-müslimîn”⁶³ ve “hâdimü'l-Haremeyni'sh-Şerîfeyn.” Bütün bu sıfatların muhatabının “nâib-i makam-ı risâlet” (s. 171) olan padişah olduğu açıktır. İslâm tarihi boyunca ortaya çıkan bu sıfatlar “taht-ı saltanat-ı İslâmiyyede” oturan Gazi Sultan Abdülhamid'e “muhâceme-i a'dâ ve terâdüf-i belâyâ vaktinde”⁶⁴ (s. 180) destek olmak ve otoritesini güçlendirmek için kullanılmıştır. Zaman, gerçekten de Osmanlı tarihinin en sıkıntılı dönemlerinden biridir. Ruslara karşı alınan ağır yenilgi ve onun getirdiği maddi-manevi külfet bir tarafa, Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan yüzbinlerce Müslüman mültecinin imparatorluğun dört bir yanında sefalet içinde yerleşmeye çalışmaları Osmanlı Devletini sahiplenene herkesin yardım duygularını harekete geçirmiş olmalıdır. Şeyh Ebülhüda “herkes halince yani kimi feda-yı can ve kimisi bezli mal-ı firâvân ve kimi dahi nasihat-ı ihvan ile fariza-i cihadın icrasında bulunması” (s. 168) gerekir derken bu duruma işaret ediyor olmalıdır.

⁶³ Risalenin Arapçasında kullanılan “sultan” unvanını, mütercim Türkçeye aktarırken bazen aynen bırakmış bazen de, özellikle itaat bağlamında olanları, “sultanu'l-müslimin” “imamu'l-müslimîn” (Arapça s.24, Kara, s. 182), ve “sultan” “emirü'l-müminîn” (Arapça, s. 34, Kara, s. 187) olarak verilmiştir. Bu durum, Arap ve Türk okurları arasındaki algı farkına işaret ediyorsa önemli bir veri sayılabilir. Benzer bir şekilde, “imam” “imamü'l-müslimîn”, “emir” ise “emirü'l-müminîn hilafet-i aliyye-i şahaneleri” (Arapça, s. 45, Kara s. 195) ve “emirü'l-müminîn,” (Arapça, s. 47, Kara, s. 197) olarak aktarılmıştır.

⁶⁴ Daha önce de “'Ümmetimin fesâdı vaktinde sünnet-i seniyyeye temessük eden yüz şehidin sevabına nâil olur' diye beyan buyurulmuş olduğuna göre bu günlerde emr ü irade-i emirü'l-müminîne inkıyad elzem ü ehemm” (Kara, s. 175) olduğu belirtilmişti. Bu zor zamanlardan kast edilen Doksan Üç Harbi ve sonrasında gelişen Osmanlı karşıtı faaliyetler (ümmeğin fesa-dı) kast ediliyor olmalıdır.

Eserin bu bağlamda kaleme alınması tabii olarak muhtevasını da belirlemiş görünmektedir. Muhtevanın ana hedefi ise sultan-halifenin liderliğinde birlik ve beraberliği sağlamaktır. Bunun da emir, halife, imam, sultan ve padişah hangi sıfatla anılırsa anılsın Sultan Abdülhamid’e şartsız itaatle gerçekleşeceği var sayılmaktadır.⁶⁵ Metinde, “bu zamanda ve her vakitte nokta-i câmia budur ki zâhiren ve bâtinen evâmir-i ilâhiye ve evâmir-i risâlet-penâhiye ve emr-i ulû’l-emre inkıyâd etmektir” (s. 181-182), “emirü’l-müminine taat ve hidmet eylemekten başka çaremiz yoktur” (s. 182) benzeri ifadelerle tekraren rastlanmaktadır. Bu fikrin desteklenmesi için ayet, hadis, eimme-i sûfiye ve ulemeden alıntılar da verilmektedir. “Evliyâ-yı kirâm radiyallahu te’âlâ anhüm ittifak eylemişlerdir ki hâl-i adalette cümle müslümanlar padişaha hayır ile dua etmek ve hâl-i cevri zulümde dahi salah-ı hâlini temenni ve dua eylemek vâcibesi altında ve sırren ve cehren padişah aleyhinde söz söylememek ve mezemmetinde bulunmamak mesuliyetindedirler.” Bu görüş ise “es-Sultan zıllullahı fi’l-arz fe-izâ ahsene...” yani “Padişah yeryüzünde zıll-i ilâhîdir, güzel hareket eder ise nâil-i ecr [sevap] olup isâet [kötülük] ettiği takdirde vebâl üzerinde kalır, fakat Müslümanlar sabretmelidir” hadisine dayandırılmıştır (s. 171-172).

Hemen ardından Siraceddin Rifaî’den yapılan alıntı ise halkın kendisini sorumlu tutması bakımından daha da dikkat çekicidir. “Padişahların sizlere musallat olması sizdendir, Hak’dan gaflet ve ef’âl-i masiyet sebep olup hak te’âlâ hazretleri onları musallat eder, huzur ile zikir ü fikirde bulunsanız ve ma’siyetten vaz geçse-

⁶⁵ Sultan-halifeye şartsız itaat ana fikri etrafında yazılan önemli ve öncü bir risale için bkz. Buzpınar, “Hulâsatü’l-Burhân fi İtâ’ati’s-Sultan: II. Mahmud Dönemine Ait Öncü Bir Hilafet Risalesi,” *II. Mahmud Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2010, s. 267-269.

niz size ihsan ü merhamet etmelerini ilham eder.” Ahmed es-Sayyad’dan yapılan alıntıda ise, “her günde bir kerre olsun padişaha dua için rabt-ı kalb” etmek lazımdır, “zira nazar-ı âlî-i Muhammedî daima padişahı muhafazadadır” (s. 172) denilmektedir.

Metinde sık aralıklarla içinde bulunulan zor zamanlara atıfta bulunulmakta ve böyle zamanlarda Müslümanların nasıl davranması gerektiğine işaret edilmektedir. “‘Ümmetimin fesadı vaktinde sünnet-i seniyyeye temessük eden yüz şehidin sevabına nâil olur’ diye beyan buyurulmuş olduğuna göre bu günlerde emr ü irade-i emirü’l-müminîne inkıyad elzem”dir (175). “Halife-i a‘zamı “razı ve hoşnud” eylemek de “cümle müslümanlara vâcibdir. Çünkü zaman darlaştı ve müslümanlar sıkboğaz bir halde oldu. Artık liva-yı zafer-ihtiva-yı hilafet-i ‘uzmânın altında nusret-i dine kıyam ve ihtimam etmek ve farîza-i cihadı ‘âmmeten ve kâffeten ifa eylemek ve artık kîlûkâlî bırakıp heman kelimetullah üzerinde bi’l-ittihad ...Hazret-i Nebiyy-i ekrem[e] ...iltica eylemek ve hüsn-i hidmet u nasihat ve sıdk-ı taviyyet ile emirü’l-müminîne taat ve hidmet eylemekten başka çaremiz kalmamıştır.” Ebülhüda, Osmanlı topraklarında veya dışında nerede olurlarsa olsunlar bütün müslümanların birlik sancağı altında toplanmaları vaktinin geldiğini belirtir; çünkü zalim düşman “din-i mübinin mahvına çalışmaktadır ve hal başka bir heyete girmiştir. Her nerede olursa olsun, bunlarla mücadele her bir Müslümana farz ve vâcib olmuştur, mal ve can ile herkes cihada ictihad edip hilafet-i uzmâ ve imamet-i kübrânın hıfz u siyanetine çalışmalıdır” (s. 182).

Bu zor zamanda memurların sorumlulukları ayrıca hatırlatılır. Buna göre, memurlar öncelikle adaletle davranmalı ve güzel hizmet ederek tüm Osmanlı halkına “lutf ile hüsn-i muamele”de bulunmalıdır. Ebülhüda’ya göre, “memuriyet dört duvar üzerine bina olunmuş bir oda gibidir. Duvarları da iffet,

istikamet, ulüvv-i himmet ve hüsn-i muamele”dir. Duvarların açıklaması da zamanın hassasiyetlerini ortaya koyar niteliktedir. Buna göre iffet, verilen maaş ile yetinmek, istikamet, işi ehline vermek ve her işi gereği gibi yapmak, uluvv-i himmet, padişahın emirlerini ve kuralları yerine getirmek için elinden gelen gayreti göstermek, hüsn-i muamele ise, herkese iyilik ve güzellikle muamele etmektir (s. 196-197). Tüm memurlar “kalben hazret-i emirü’l-müminîne muhabbetle beraber” bir taraftan hayırlı olan işleri yaparken, diğer taraftan devlete ve halka zarar verecek hususların da yok edilmesine çalışmalıdırlar. Ebülhüda’nın memurların sorumluluklarını hatırlatırken bütün Osmanlı vatandaşlarına eşit davranmalarına vurgu yapması dikkat çekmektedir. Memurların, “emr-i hukukta cümle tebea hakkında müsavata riayet edip icra-yi hakkaniyet eylemesi, izdiyad-ı kuvvet-i devlet ve teşyîd-i erkân-ı millet gayretinde bulunması” pek elzemdir (s. 198-199).

Sultan-halifeye itaat hususunda yukarıda sıralanan dini gerekçelere rağmen itaat etmeyenlerin konumu da içinde bulunan şartların nezaketi çerçevesinde değerlendirilir ve bunların “asker-i fesad” ile düşmanın galibiyeti için çalışmış ve “ceyş-i iftira” ile düşmana yardım etmiş kimseler durumuna düşeceklerinden bahisle günah işlemiş ve Tanrının azabına düşâr olmuş olacakları belirtilir. Ayrıca padişaha itaatte kusur edenler, onun ve memurlarının icraatı hakkında eleştiride bulunanlar fitne çıkarmak ve gıybet etmek konumunda olacaklardır. İslâmda fitnenin adam öldürmekten, gıybetin de zinadan daha ağır günahlardan olduğu da belirtilmeden geçilmez. Eleştirileri önlemek için “Hakk te’âlâya ve ahiret gününe her kim iman eder ise hayır söylesin yahut sükût etsin” ve “Müslüman olur ki Müslümanlar onun elinden ve dilinden selamet bulmuştur” hadisleri de delil gösterilir (s. 193-194).

Yukarıda kısaca aktarılmaya çalışıldığı üzere Ebülhüda, sultan-halifenin otoritesini güçlendirmek, onun liderliğinde Osmanlı topraklarında birlik ve beraberliği sağlamak ve zor zamanlarda ortaya çıkan toplumsal hareketliliği sınırlandırmak adına İslâm tarihi boyunca ortaya çıkmış birçok anlayışı bir araya getirmiş görünüyor. Eserin Doksan Üç Harbinin hemen akabindeki atmosferde yazıldığı dikkate alındığında muhtevanın itaat merkezli olması şaşırtıcı değildir. Zikredilen şartlarda böyle bir eserin neşredilmiş olması önemli olmakla birlikte, daha da mühim olanı eserin ne denli etkili olduğudur. Bu hususta yorum yapmak ise oldukça zordur. Bununla birlikte, ulaşılan bilgilerin paylaşılmasında fayda vardır. Öncelikle eserin kaç adet basıldığı ve nerelere kadar ulaştığı konusunda net bilgi sahibi olmak mümkün görünmemektedir. Eserin Arapça ve Türkçe olarak aynı zamanda basılması muhatap kitle hakkında bir fikir vermektedir. Fakat sarayla irtibatlandırmak açısından ilk akla gelen kütüphanelerden olan Yıldız Sarayı Kütüphanesinde, ihtilal sonrasında çıkarılmadı ise –ki diğer bazı eserlerinin mevcudiyeti dikkate alındığında bu zayıf bir ihtimaldir– hiçbir nüshasının bulunmaması dikkat çekicidir. Dönemin kütüphanelerinden sadece Süleymaniye’de ikisi Arapça, biri Türkçe olmak üzere üç nüshası bulunmaktadır. Ancak bunlardan Hasib Efendi koleksiyonundaki iki Arapça nüsha 1931 yılında, Tahir Ağa Tekkesinde bulunan Türkçe tek nüsha ise 1955 yılında Süleymaniye Kütüphanesine kazandırılmıştır.⁶⁶ Diğer bir ifadeyle, mevcut bilgilere göre Ebülhüda’nın Sultan Abdülhamid yöneti-

⁶⁶ Eyüp’te Hasib Efendi Dergâhında bulunan kitaplar tekkelerin kapatılmasından sonra 1931 yılında ve Fatih’teki Tahiriye Tekkesinin son şeyhi Behçet Efendi’nin kitapları ise 1955’te vârislerinden satın alınarak Süleymaniye Kütüphanesine aktarılmıştır. (Halit Dener, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi*, İstanbul 1957, s. 46, 58).

mini desteklemek üzere kaleme aldığı eserlerin en önemlilerinden biri olan *Dâ'ir-Reşâd*'ın dönemin İstanbul kütüphanelerinde nüshası bulunmamaktadır. Şu hususa da dikkat çekmek gerekir; *Dâ'ir-Reşâd*'ın sonradan kütüphanelere ulaşan nüshaları tarikat çevrelerinden elde edilmiş görünmektedir. Halen çeşitli kütüphanede 10'u Türkçe, 3'ü Arapça olmak üzere, 13 nüshaya ulaşmak mümkündür.

Şeyh Ebülhüda'nın Sultan Abdülhamid döneminde genel olarak etkinliği meselesi, konunun en girift, açıklaması en zor ve tabiatı gereği spekülasyona en açık olanıdır. Burada yapılmaya çalışılan mevcut verilerden hareketle bir açıklama denemesi olarak görülmelidir. Meseleye bu çerçevede bakıldığında, nüfuz alanını önce İstanbul ve Arap toprakları şeklinde iki bölgeyi dikkate alarak belirlemeye çalışmak daha sağlıklı olacaktır. İstanbul'daki etkinliğini de 1890'ların ortalarına kadar birinci dönem, sonrasını ise ikinci dönem olarak belirlemek mümkün görünüyor.

Öncelikle Irak, Halep ve Şam'da, ikinci olarak da Mısır gibi Arap memleketlerinde Ebülhüda ile irtibatlı birçok kişinin olduğu bilinmektedir. Özellikle Şeyh Ebülhüda tarafından inşa edilen ve bugün de varlığını sürdüren büyük ve ihtişamlı bir zaviyenin⁶⁷ bulunduğu Halep'te yakın irtibatının olduğu birçok ailenin mevcudiyeti ve halifesi aracılığı ile canlı tutulan tarikatı münasebetiyle belirgin bir nüfuzundan bahsedilebilir. Diğer bölgelerde irtibatlı olduğu kesimlerin önemli bir kısmı, tasavvufi çevre mensuplarından oluşmakla birlikte Arap vilayetlerinde ulemeden, yerel bürokrasiden ve eşraf kesiminden de dikkate değer bir çevresinin olduğu belirtilmelidir.⁶⁸ Tarikatın

⁶⁷ Zaviyenin mimari tasviri ve bazı fotoğrafları için bkz. J. Gonnella, "As-Say-yid...", s. 302-307.

⁶⁸ I. Weismann, *Taste of Modernity*, s. 106, 126-127; J. Gonnella, "As-Say-

kurucusu Ahmed er-Rifaî'nin bölgesi olan Bağdat ve Basra'da Rifaîliğin geleneksel olarak güçlü olduğu ve bölgedeki çoğu nakibüleşrafın Rifaîlerden seçildiği bilinmektedir. Ebülhüda'nın bu hususta belirleyici katkı yaptığını söylemek zordur. Bununla birlikte, II. Abdülhamid döneminde Ebülhüda'nın da katkısıyla bölge Şii'lerini Osmanlı yönetimine yakınlaştırma çabalarında Rifaîlerden yararlanıldığı iddiası araştırılmaya değer bir husustur.⁶⁹ Arap memleketlerindeki nispeten geniş irtibat ağı, Ebülhüda'nın İstanbul'daki konumunu güçlendirirken, İstanbul'daki konumunun güçlenmesi de taşradaki itibarını ve çevresini artırmış görünmektedir. Bu ilişki ağını iyi kullanmayı başaran Ebülhüda'nın, özellikle zikredilen bölgelerde küçük memur atamalarında müdahil olduğu görülmektedir.⁷⁰

Şunu da belirtmek gerekir ki, Ebülhüda'nın kamu idaresindeki etkinliği, bölge ile ilgili siyaset belirleme tarzından ziyade

yid...,” s. 300-301; Linda S. Schilcher, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Stuttgart 1985, s. 125-126, 206, David Dean Commins, *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*, Oxford 1990, s. 105, 117, 129; Mısır'da Nil gazetesi yazarlığı da yapan ve Ebülhüda'nın fikirlerini yayma gayretleriyle maruf Hasan Hüsnü Toyrani Şeyh Ebülhüda'nın hayatı hakkında *el-Kavlü'l-Fasl* (Mısır 1313) adıyla bir risale yayımladı. Bkz. Muhammed Aruçi, Toyrani, *DİA*, XLI, s. 274; Mizancı Murad, *Mücadele-i Milliye*, haz. Sabahattin Çağın, Faruk Gezgin, Nehir yayınları İstanbul 1994, s. 72. Ebülhüda'nın Mısır'da nasıl algılandığı ile ilgili eleştirel bir anlatım için bkz. Veliddin Yeken, *el-Malum ve'l-Meçhul*, 1.cilt, Mısır 1909, s. 90-104.

⁶⁹ Osmanlı belgelerinden ziyade Arapça kaynaklardan beslenen bu iddia için bkz. Thomas Eich, “Abu l-Huda, the Rifa'iya and Shiism in Hamidian Iraq,” *Der Islam*, C 80 (2003), 144-151, a.mlf., Abu l-Huda al-Sayyadi, *Encyclopaedia of Islam* 3, (2007/3), s. 59.

⁷⁰ Ebülhüda aracılığı ile yapıldığı düşünülen bazı atamalar için bkz. Muharem Varol, “Rasputinleştirilen Bir Şeyh...,” s. 67; Yusuf el-Hâkim, *Suriye ve'l-ahdi'l-Osmani*, 4. baskı, Beyrut 1991, s. 58, Mahmud Nedim Bey, *Ara-bistan'da Bir Ömür*, derleyen Ali Birinci, İstanbul 2001. s. 38-43.

memur atamaları, belli kişilerin tarikat bağlantılarından dolayı askerlikten muaf tutulmaları ve bazı küçük imtiyazların verileceği kişilerin belirlenmesi gibi hususlarda ortaya çıkmaktadır. Ebülhüda'nın İstanbul'da oluşturduğu ilişki ağından ve Arap topraklarındaki bağlantılarından ve nüfuzundan memnun olan bir kesimin yanında bu faaliyetlerden belirgin bir şekilde rahatsız olan ve onun nüfuzunu kırmak için gayret gösteren bir kesimin de olduğunu belirtmek gerekir.⁷¹ Dahası Ebülhüda aracılığı ile Rifailerin güçlendirildiği algısı, Kadiriler ile Rifaîler arasındaki rekabeti kuvvetlendirmiş ve Suriye özelinde Kadirilerin Genç Türkleri desteklemesi sonucunu doğurmuştur.⁷² Benzer

⁷¹ J. Gonnella, "As-Sayyid...", s. 298-302, Commins, *Islamic Reform*, s. 55, 81.

⁷² M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford 1995, s. 56, 106-108. Osmanlı coğrafyasında tarikatların rekabeti konusu, hakkında iddialı ifadeler kullanılabilecek kadar bilinebilen bir konu değildir. Sultan Abdülhamid döneminde tarikatların siyasetle ilişkisi ise daha karmaşık ve bir o kadar da az çalışılmış bir konudur. Konumuz açısından bakıldığında, Rifailer ile Kadirilerin rekabeti hususu da aynı derecede karmaşık bir durum arz etmektedir. Örneğin Bağdat, Kerkük ve Kürtlerin yoğun olduğu Kuzey Irak'ta Kadiriler güçlüyken, Basra'da ve Irak'ın güney bölgelerinde ve Halep'te Rifailer daha etkin görünmektedirler. Ayrıca Kürtler arasında Kadirilik XIX.yüzyılın ilk yarısına kadar daha çok yaygın iken giderek Nakşbendiliğin Halidiyye kolu ciddi güç kazanmış görünmektedir. Bir diğer ifadeyle, hangi tarikatın hangi bölgede etkin olduğu yüzyıllar içinde de ciddi değişkenlikler gösterebilmektedir. Kadirilik ile ilgili özel sayı için bkz. *Journal of the History of Sufism*, 1-2, Special Issue: *The Qâdiriyya Order*, eds. Thierry Zarcone, Ekrem Işın, Arthur Buehler, İstanbul 2000, özellikle Bruinessen ve Abu-Manneh makaleleri; Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures*, London 1992. Abdülhamid döneminde Musul Kadirilerine karşı tavır için bkz. Gökhan Çetinsaya, "The Caliph and the Shaykhs: Abdülhamid II's Policy towards the Qadiriyya of Mosul," *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, Itzhak Weismann and Fruma Zachs (ed.), I. B. Tauris, London 2005, s. 97-107; genel olarak Basra'da Rifai, Kuzey Irak'ta Kadiri etkinliği için bkz. Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, London 2006, s. 20-21, 74-86.

bir durum selefler için de söz konusudur. Osmanlı yönetiminin İslâm anlayışına karşı eleştirel bir duruş sergileyen Suriye ve Mısır Seleflerinin, sultan-halifenin genel olarak tarikatlara özelde de Ebülhüda'ya destek olduğu algısından rahatsız olduğu bilinen bir husustur.⁷³

Şeyh Ebülhüda'nın İstanbul yıllarına gelince; şeyhin daha İstanbul'a gelmeden önce merkez bürokrasisinde bağlantılarının olduğu bilinmektedir. 1878'den 1890'ların ortalarına kadar devam eden birinci dönem, Ebülhüda'nın nispeten etkin olduğu, en azından kendisinin başarılı bir şekilde etkin olduğu yolunda bir algı oluşturduğu dönemdir.⁷⁴ Bu dönemde saraydaki Osman Bey, Hacı Ali Efendi, Abdulkadir Kudsi ve Ahmet Esat Efendi gibi isimler bu algının oluşmasında önemli rol oynamış görünmektedir.⁷⁵ Nüfuz algısı miralay Osman Bey'in livalığa yükselişi⁷⁶ örneğinde olduğu gibi bazen terfi işinden veya sadrazam Kâmil Paşa'nın sadarettten azlinde⁷⁷ olduğu gibi tenzil işinden

⁷³ Commins, *Islamic Reform*, s. 55, 80-81, Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, Cambridge 1987, s. 151.

⁷⁴ İngiltere'nin Mısır Başkonsolosu Lord Cromer, "Osmanlı Sarayında Şeyhler" başlığıyla hazırladığı geniş raporunda Ebülhüda'ya diğerlerinden daha kısa bir paragraf ayırmış ve "Sultanla sözde yakınlığı nedeniyle Halep civarında sınırlı bir nüfuzundan" bahsetmiştir. India Office Library and Records, LP&S/3/285 no. 146 secret, Cairo 13 March 1889.

⁷⁵ Tahsin Paşa, *Abdülhamit*, s. 134-135; Abu-Manneh, "Sultan Abdulhamid II...", s. 136-137.

⁷⁶ Mahmud Nedim Bey, *Arabistan'da Bir...*, s. 38-39.

⁷⁷ Tahsin Paşa, Kıbrıslı Kamil Paşa'nın 7 Kasım 1895'te sadarettten azledilişinde Ebülhüda'nın bir jurnalinin etkili olduğunu belirtiyor. Şeyhülislâm olmak sevdasıyla icat edildiği belirtilen bu jurnalin detayları için bkz. Tahsin Paşa, *Abdülhamit: Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931, s. 135-136. Kısa bir süre sonra Aydın valiliğine atanan Kâmil Paşa'nın yardımcılığına Ebülhüda'ya mensubiyetiyle bilinen Sami Paşazâde Hasan Bey tayin ediliyor (*Kamil Paşa'nın Anıları*, haz. Gül Çağalı-Güven, İstanbul 1991, s. 207). Sultan Abdülhamid'in Şeyh Muhammed Zâfir'e gösterdiği itimadı sars-

de kaynaklanabiliyordu. Ayrıca konağında ağırladığı birçok kişi –bu dönemde sonradan arasının açılacağı İzzet Paşa da konağın müdavimlerindendi– üzerinden de hem merkezde hem de taşrada nüfuz algısını kuvvetlendirdiği söylenebilir.

İkinci dönem olarak adlandırılabilir olan 1890’ların ortalarından 1909’da vuku bulan vefatına kadarki zaman diliminde Ebülhüda’nın giderek nüfuz kaybına uğradığı söylenebilir. Bu dönemde de alışlagelmiş uygulamalardan sayılabilecek olan konağında Arap misafirlerin ağırılanmasına, devlet tarafından sembolik yardımların yapılmasına, aile fertlerinin nişan ve saire ile taltiflerine ve ihtiyaçlarının karşılanmasına devam edilmiştir. Ayrıca Ebülhüda sarayda etkinliğini korumak amaçlı girişimlerini sürdürmüştür. Bununla birlikte birinci dönemdeki kadar etkili olmadığının da işaretleri görünür olmuş ve kendisi bundan rahatsızlığını gizleyememiştir.⁷⁸

Ebülhüda’nın nüfuz kaybının nedenleri arasında birkaç gelişmeden bahsedilebilir. Bunlardan birincisi Halepli Abdulkadir Kudsi (ö. 1892) gibi sarayda bulunan yakın arkadaşının artık hayatta olmayışı ve Mabeynden Osman Bey’in gözden düşme-

mak amacıyla Ebülhüda’nın jurnale başvurduğuna dair mâbeyn kâtiplerinden Ahmet Reşit Rey’in aktardığı başka bir örnek için bkz. Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim-Yaptıklarım*, Canlı Tarihler, İstanbul 1945, s. 11-12.

⁷⁸ Mahmut Nedim Bey, Sarayda Ahmet Efendi ile berberken Ebülhüda’nın taleplerinin yerine getirilmemesinden duyduğu şikâyeti bizzat dinlediğini anlatıyor. Bkz. *Arabistan’da Bir Ömür*, s. 35. Ebülhüda’nın Saray’da etkin olduğu algısı üzerine Behiç Erkin’in ailesi bir tanıdıkları vasıtasıyla Behiç’i Ebülhüda Efendi’ye tanıtırlar. Behiç, hediyelerle birlikte belli aralıklarla Serencebey yokuşundaki konağa gider, gelir. Nihayet bir gün Ebülhüda’nın selamıyla Mabeynden Hacı Ali Bey’e gönderilir. Hacı Ali Bey Behiç’in talebini dinledikten sonra “Efendimiz tanımadıklarını yanlarına almazlar, işte bu kadar” der. Behiç bey o anki duygularını “Saray başıma yıkıldı zannettim.” ifadesiyle anlatır (Behiç Erkin, *Hatırat 1876-1958*, (haz. Ali Birinci), Ankara TTK yayını 2010, s. 28).

sidir.⁷⁹ İkincisi 1894'te Mabeyne ikinci katip olarak atanan Şamlı İzzet Paşa'nın yıldızının parlaması ve Hicaz Demiryolu gibi projelerle de çok güçlenmesidir.⁸⁰ İstanbul ve Kahire kaynaklı İngiliz diplomatik raporlarında Ebülhüda'nın siyasi konularda çok etkili olmadığı, hatta 1893 tarihli "güvenilir bir kaynaktan" edinilen bilgilere dayanılarak hazırlandığı vurgulanan bir raporda Şeyh Ebülhüda ve Ahmet Esat'ın Mısır meselesi ile ilgili daha aktif politika izlenmesi gerektiğine dair bir rapor sundukları, bu raporun Mabeyn üst bürokratlarını rahatsız ettiği ve raporun sahiplerinin "ilgi alanlarının dışında bulunan siyasi meselelere müdahil olmamaları" hususunda sultan tarafından uyarıldıkları belirtilmektedir.⁸¹ Vambery de İngiliz hariçyesine verdiği 4 Mayıs 1896 tarihli raporunda İzzet Paşa'nın sarayda püfuzunun artmasıyla Hacı Ali Bey dahil birçok kişinin güç kaybına uğradığını ve Şeyh Ebülhüda'nın ise aylardır padişahla görüşemediğini yazmaktadır.⁸² İzzet Paşa'ya ilave olarak

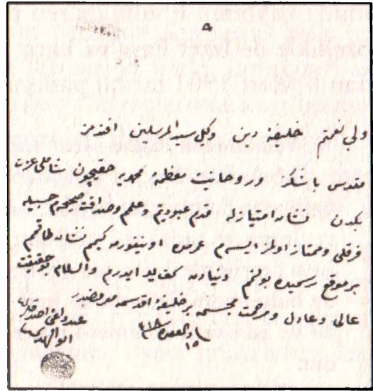
⁷⁹ Tahsin Paşa, *Abdülhamit*, s. 143-144.

⁸⁰ Tahsin Paşa, *Abdülhamit*, s. 136-138; Mehmet Tefkik Biren, *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, (haz. F. Rezan Hürmen), İstanbul 1993, s. 47-48. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği tarafından hazırlanan 1906 yılı Osmanlı Devleti genel raporunda İzzet Paşa'ya ayrılmış bölümde saraya intikali ve sultan üzerinde etkinliğinin nedenleri üzerinde durulmaktadır. İzzet Paşa için "Hamidyen sistemin avatar'ı olarak görülebilir" denilen rapor için bkz. National Archives, Foreign Office (FO), 371/548, s. 233-234; Caesar E. Farah, "Arab Supporters of Sultan Abdülhamid II: 'İzzat al-'Abid," *Archivum Ottomanicum*, 15 (1997), s. 193-203;

⁸¹ IOR, L/P&S/3/245, Ford to Rosebury, no. 61 Secret, Constantinople 25 February 1893.

⁸² Mim Kemal Öke, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 101. Vambery, başka vesilelerle de İzzet Paşa'nın saray'da etkinliğini dile getirmektedir. Bkz. 118-119. Bu kitapta yer alan raporlar Öke tarafından, *Vambery: Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü* (Bilge Yayıncılık İstanbul 1985) başlığı altında yayımlanmıştır.

Kasım 1894 sonunda Ma-
beyn başkatipliğine tayin
olunan Tahsin Paşa'nın da
Ebülhüda'ya çok sıcak bak-
tığı söylenemez. Tahsin Pa-
şa'nın Ebülhüda ile ilişkileri-
nin başlangıcını tasviri ilginç
ipuçları içermektedir. "Baş-
kâtip oluncaya kadar Ebül-
hüda Efendi'yi tanımazdım.
Başkitabetim zamanında da
hayli müddet tanışmamıştık.
Ancak maslahat üzerinde İz-
zet Paşa ile aramızda ihtilafı
efkâr olduğunu öğrenince
derhal benimle ahbablık te-

Şeyh Ebülhüda'nın padişah'tan ilginç
taleplerini içeren ve tamamının
çeviriyazısını metin içinde sunduğumuz
15 Zilkade 318/6 Mart 1901 tarihli arızası
(BOA, Ali Fuad Türkgeldi Evrakı, 11/64).

*sisi esbabına tevessül etti.*⁸³ O dakikadan itibaren her görüşüşü-
müzde bana İzzet Paşa aleyhinde bulunurdu.”⁸⁴ Bu şartlarda
1890'ların ikinci yarısından itibaren Ebülhüda'nın sarayla irtı-
batının hayli zorlaştığını söylemek mümkündür.⁸⁵ Ayrıca
1890'ların ikinci yarısından itibaren Ebülhüda gibi isimlere ha-
raretle karşı çıkan Jön Türk muhalefetine giderek güçlenmesi-
ni de bu çerçevede zikretmek gerekir.⁸⁶ Bu dönemde yaşadığı

⁸³ Vurgular bizim.

⁸⁴ Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 135.

⁸⁵ İlginçtir, bu dönem Abdülhamid'in Babıâli'yi giderek daha fazla devre dışı
bıraktığı bir dönemdir ve sultanın ikinci musahibi Nadir Ağa'ya göre baş-
ta başkâtip Tahsin Paşa olmak üzere, "Mahmud Nedim Paşa avanesi" nin
sarayda etkin olduğu bir dönemdir. Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve*
Modernleşme, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 168-169.

⁸⁶ Genç Türklerin oluşturmaya çalıştığı negatif Ebülhüda imajı için bkz. Va-
rol, "Rasputinleştirilen...", s. 70-78.

nüfuz kaybının Ebülhüda'nın psikolojisini nasıl etkilediğini ve özellikle de İzzet Paşa'ya karşı hissiyatını yansıtmaları bakımından 6 Mart 1901 tarihli padişaha arzı zikre değer:

Velinimetim Halife-i Din Vekil-i Seyyidi'l-Mürselîn Efendimiz,
Mukaddes başınız ve ruhaniyet-i muazzama-i Muhammediyye hakkıçün Şamlı İzzet beyden nişan-ı imtiyazla kıdem-i ubudiyetim ve ilmim ve sadakat-i sahîham hasebiyle farklı ve mümtaz olmaz isem ömrümde üniforma giymem nişan takmam bir mevki-i resmide bulunmam. Dünyadan keff-i yed ederim vesselam. Bu hakikat âli ve âdil ve merhamet-i mücessime bir halife-i akdesime maruzdur.

Abd-i dâi-i esdakları
Ebülhüda.⁸⁷

Bu yazının başlığı için Ebülhüda'nın arzından ödünç aldığı-mız “farklı ve mümtaz” bir şeyh olma arzusu/hırsı onu giderek daha gergin yapmış görünmektedir. Zira kendisinin ihmal edildiği algısına karşın, rakip olarak gördüğü Şeyh Zâfir ve Seyyid Fazl gibi isimlere itibar edildiği intibayı Ebülhüda'nın hayal kırıklığını artırmış olmalıdır.⁸⁸

Sonuç olarak Sultan Abdülhamid'in Ebülhüda ile yürüttüğü ilişkilerin düz bir çizgide seyrettiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Sultanın Ebülhüda ile ilişkisi saltanatının hemen başındaki bunalımlı zamanda başladı ve 1878 yazında ciddi bir gerginliğe maruz kaldı. İtimat krizinin nasıl aşıldığı henüz bilinmemekle birlikte, 1878 sonundan itibaren mesafeli ve fakat

⁸⁷ BOA, Ali Fuad Türkgeldi Evrakı, 11/64, 15 Zilkade 318/6 Mart 1901.

⁸⁸ Mahmut Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür*, s. 35. Bu isimler arasındaki kıskançlık ve anlaşmazlık dönemin diplomatik raporlarına da yansımış durumdaydı. India Office Library and Records, L/P&S/3/285 no. 146 secret, Cromer'in “Sheikhs at the Ottoman Palace” adlı raporu, Cairo 13 March 1889.

kopuk olmayan bir ilişkiden söz edilebilir. Sultan bir taraftan Ebülhüda'yı dışlamadığını, onun özellikle Arapların belli bir kesimiyle ilişkileri bakımından iktidarına katkı yaptığını⁸⁹ ve şeyhi olduğu tarikat mensuplarının ihtiyaçlarının karşılanmasına kayıtsız kalmadığını gösterirken, diğer taraftan Ebülhüda'nın kısmi nüfuzundan rahatsız olan imparatorluğun hemen her yerinde etkin Kadiri tarikatı mensuplarını,⁹⁰ Şeyh Zâfir ve müntesiplerini, yoğun olarak Şam ve Kahire merkezli seleflerle birlikte tarikatların gücünden rahatsız olan ulema ve diğer kesimleri, merkez ve taşrada bir kısım bürokratları ve nihayet 1890'lardan itibaren giderek güçlenen siyasi muhalefeti dik-kate almak durumundaydı. Abdülhamid, sultan-halife olarak otoritesini güçlendirmeye en çok ihtiyacı olduğu özellikle ikti-

⁸⁹ Örneğin 1905 isyanının ardından İstanbul'a davet edilen Yemen ileri gelenlerinden bir gruba padişah adına Arapça nutuk irad etmek ve ardından misafirleri konağında ağırlamak gibi katkılar sembolik açıdan önemliydi. Bkz. Ayşe Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid: Hatıralarım*, İstanbul 2008, s. 26.

⁹⁰ II. Abdülhamid'in kendisinin de Kadiri olduğu söylenmektedir. Selanik'teki sürgün yıllarında hususi doktoru Atıf Hüseyin Bey'e birkaç defa vaktiyle Kadiri tarikatına mensup olduğunu belirtip Ahmed el-Kadiri'den kıssalar nakleder. Bu cümledeki "vaktiyle" ifadesinden şehzâdelik yıllarını mı yoksa padişahlık yıllarını mı kast ettiği belli değildir. Kızı Ayşe Osmanoglu da hatıratında, babasının gençliğinde Şeyh Zâfir vasıtasıyla Şâzeli tarikatına girdiğini, "Yahya Efendi Tekkesinin büyük şeyhi olan Abdullah Efendi vasıtasıyla dahi Kadiri tarikatına intisap" ettiğini, sonra da Ebülhüda Efendi'nin babasıyla aynı tarikata mensup olduğunu belirtmektedir. Kızı üç ayrı tarikata mensubiyetten bahsederken Abdülhamid kendisi sadece Kadiri tarikatına mensup olduğunu belirtmektedir. Gerçek anlamda bir mensubiyetin olup olmadığı, var ise böyle bir mensubiyetin, padişahın Şeyh Zâfir ve Ebülhüda ile ilişkilerini etkileyip etkilemediği hususunu ayrı bir araştırma konusu olarak not etmek gerekir. M. Metin Hülagü (haz.), *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, Timaş Yayınları 3. baskı, İstanbul 2010, s. 90-91, 398-399; Ayşe Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 25.

darının ilk yıllarında, toplumun bazı kesimleriyle ilişkilerin geliştirilmesi ile itaat ve sadakatin kuvvetlendirilmesi çabalarında Ebülhüda'nın ve mensup olduğu Rifaîliğin katkısını önemsemiş olabilir. Yukarıda bazı alıntılar aktardığımız *Dâ'i'r-Reşad* adlı eserin muhtevası bu bağlamda önemli görülebilir. Bir başka ifadeyle Şeyh Ebülhüda kendi çapında Abdülhamid propagandacısı rolünü, özellikle Araplar nezdinde, oynamış olabilir. Akarlı'nın tabiriyle, "II. Abdülhamid'in Arapları Osmanlı sistemine entegre etme çabalarında"⁹¹ Ebülhüda'nın sınırlı katkısından söz edilebilir.

Şeyh Ebülhüda ise sultan-halife ile kurduğu bazen yakın bazen mesafeli ilişki vasıtasıyla bir taraftan ailesi ve çevresinin devlet nimetlerinden faydalanmasını sağlarken diğer taraftan genelde mensubu olduğu Rifaîliğin ve özelde Sayyâdî kolunun güçlenmesine ciddi katkı yapmış olabilir. Osmanlı arşivinden çıkan belgelerin kahir ekseriyeti ailesi ve çevresinin devletten sağladığı imkânlar hakkında bilgi sunarken Ebülhüda'nın yayınlarının hemen tamamının tarikatını konu alması da onun tarikatını güçlendirmek için ne denli çaba sarf ettiğine işaret sayılabilir. Buna ilave olarak, halifelerini farklı bölgelere göndererek tarikat faaliyetlerini sürdürdüğü ve eserlerinin Mısır'da basılması için Kemaleddin adlı bir halifesini görevlendirdiği bilinmektedir.⁹² Bu vesileyle Ebülhüda'nın matbu eserlerinin

⁹¹ Engin D. Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System," *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner, Leiden 1986, s. 74-89.

⁹² Ebülhüda halifesi Şeyh Kemalettin'i 1895'te Mısır'a gönderir. Faaliyetlerinden rahatsız olan Mısır yönetimi tarafından sınır dışı edilecekken İngiliz Başkonsolosu Lord Cromer tarafından sahip çıkılan şeyhin Kahire'de kalması sağlanır. Lord Cromer askeri istihbarat şefi F.R. Wingate'i görevlendirerek Şeyh Kemalettin hakkında bilgi toplamasını ister. Wingate'in Kahireli başka bir şeyh aracılığıyla elde ettiği bilgilere göre, Şeyh Kema-

önemli bir kısmının Mısır'da basıldığını belirtmek gerekir. Rifaîlerin/Sayyâdîlerin askerlikten muaf tutulmalarının yanı sıra, tekke ve zaviyelerinin desteklenmesi gibi hususlarda da arşiv malzemesinin bulunduğunu da belirtmek gerekir.⁹³

Son olarak, Ebülhüda'nın II. Abdülhamid nezdindeki konumu Osmanlı kaynakları bağlamında değerlendirildiğinde, Arapça malzemedен hareketle oluşturulan Ebülhüda'nın "Abdülhamid üzerinde şahsi nüfuzunun olduğu ve Sultanın din siyasetinde önemli rol oynadığı"⁹⁴, "Sultanın İslâm politikasında ve din işlerinde baş danışman", "muhafazakâr ulemanın patronu"⁹⁵ ve "Sultanın önde gelen dini danışmanlarından biri"⁹⁶ olduğu gibi değerlendirmelerin abartılı kaldığı görülmektedir.

lettin'in esas amacı Rifai tarikatını yaymak ve Ebülhüda'nın kitaplarının basımını sağlamaktır. Aynı şahıs daha önce İran, Afganistan ve Hindistan'da da benzer faaliyetlerde bulunmuştur. Cromer to Salisbury, no. 149 secret, Cairo 17 December 1895, *British Documents on Foreign Affairs, Part I, Series B, Vol. 19, The Ottoman Empire, Nationalism and Revolution, 1885-1908*, University Publications of America 1985, s. 143-144.

⁹³ Şeyh Ebülhüda'nın Halep'teki zaviyesine yapılan katkılara örnek olması bakımından bkz. BOA, İ.HUS., 1321/CA-009 no. 108, 3 Cemaziyelevvel 1321; İ.ML., 1321/Ca-03 no. 55, 3 Cemaziyelevvel 1321. Ayrıca bkz. Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, (haz. Tahsin Yıldırım, Şaban Özdemir), İstanbul 2011, s. 190.

⁹⁴ Hourani, *Arabic Thought...*, s. 107.

⁹⁵ Commings, *Islamic Reform*, s. 55, 129

⁹⁶ Eich, "The Forgotten...", s. 62.

Sultan Abdülhamid döneminin belirgin özelliklerinden birisi de Muhammed Zâfir, Ebülhüda es-Sayyadi ve Seyyid Fazl Paşa gibi Arap ileri gelenlerinin Yıldız Sarayında sık sık ağırlandmalarıdır. Buradan hareketle, zikredilen Arap ileri gelenlerinin Sultan Abdülhamid'in Araplara yönelik politikalarının belirlenmesinde ve İslâm ile ilgili tavırlarında etkili olduğu ileri sürülmektedir. Ancak bu şahısların sarayda tam olarak ne tür bir rol üstlendiklerine dair ciddi ve kapsamlı araştırmalar henüz yapılmış değildir. Abu-Manneh, Arap şeyhlerinin Yıldız Sarayındaki rolleri ve özellikle de Ebülhüda es-Sayyadi'nin Abdülhamid yönetimindeki etkisi üzerine yaptığı çalışma bundan istisna tutulabilir.⁹⁷ Bununla birlikte, Sultan Abdülhamid'in Arap ileri gelenleriyle ilişkilerinin gerçek yapısını keşfedebilmek için daha epeyce araştırmanın yapılması gerektiği de aşîkârdır. Seyyid Fazl üzerinde yapılmış olan bu çalışma, Abdülhamid'in zikredilen Arap ileri gelenleriyle kurduğu ilişki ağını açıklamaya ve Seyyid Fazl ailesini neden İstanbul'da muhafaza ettiğini anlamaya yönelik çabalardan ibarettir.

Tam adı Fazl b. El-Gavs Alevi b. Muhammed b. Sehl Mevla ed-Duveyla el-Alevi el-Hüseyni olan Seyyid Fazl Paşa, Hadra-

* Bu makale, İngilizce olarak yayımlanan "Abdülhamid II and Sayyid Fadl Pasha of Hadramawt: An Arab Dignitary's Ambitions (1876-1900)" (*Osmanlı Araştırmaları*, XIII., no.1, 1993, s. 227-239) adlı çalışmamın bazı ilavelerle Türkçeye aktarılmasıyla vücut bulmuştur. Bu makalenin İngilizce versiyonunun yayımlanmasına vesile olan merhum Prof. Nejat Göyünç'ü rahmetle anıyorum.

⁹⁷ Butrus Abu-Manneh, "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda Al-Sayyadi," *MES*, XV-2 (May 1979).

mut'un daha çok Terim kasabası civarında etkin olan Aleviyye kabilesine mensuptur.⁹⁸ Babası Alevi Muhammed b. Sehl (ö.1260/1844) Güneybatı Hindistan'da bulunan Malabar'a göç etmiş ve burada Muhammed Hamid el-Jefrî ve Şeyh Hasan el-Jefrî tarafından kurulan Aleviyye tarikatına intisap etmiştir.⁹⁹ 1824'te doğan Seyyid Fazl, babası Şeyh Hasan el-Jefrî'nin halefi olmuş ve gayet etkili bir konuma gelmişti. Geleneksel dini tedrisatın yanı sıra Aleviyye tarikatı eğitimi de almış olmalıdır.¹⁰⁰ Seyyid Fazl, 1844'te babasının ölümü üzerine Malabar Müslümanlarının liderliğini üstlenmiş oldu.¹⁰¹

Fazl'ın liderliği döneminde Malabar Müslümanları siyasete giderek daha fazla ilgi duymuşlar ve 1790'lardan itibaren etkinliğini artırmaya çalışan İngiltere'nin bölgedeki nüfuzunu zayıflatmaya gayret göstermişlerdir. İngiltere, Hindistan ticaret güzergâhında bulunan Aden, Mükellâ ve Maskat üzerinde de nüfuz sahibi olma çabalarını sürdürmüş, bir başka ifadeyle, İngiltere'nin sömürge politikaları gereği yayılma alanı ile Seyyid Fazl'ın ilgili olduğu alanlar çakışmıştı. Sonuçta Malabar Müslümanları ile İngiltere görevlileri arasında gerginlik tır-

⁹⁸ O. I. Öfgren, "Ba Alawi," EI2, I, s. 828-830; S. Uludağ, "Aleviyye," DİA, II, s. 370.

⁹⁹ Seyyid Fazl b. Alevi, *Nabza Muhteviyya ala Bazı menakibi'l-alevi b. Muhammed b. Sehl*, Beyrut 1307/1889, s. 2-7. Seyyid Fazl babasının kerametlerini anlatmadan önce kısa bir biyografisini vermektedir.

¹⁰⁰ Z. M. Mücahid, *A'lamü's-Şarkıyye*, I, (Kahire 1949) s. 23; U. R. Kahhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*, IV, Beyrut t.y., s.80; H. Zirikli, *A'lam*, V, Beyrut 1984, s. 150.

¹⁰¹ BOA, Y.A.RES, 4/15. Divan-ı hümayun kitabeti tarafından "aslına mutabıktır" notu ilave edilmiş tarihsiz bir muhtıra. Seyyid Fazl İstanbul'a gelmeden kısa süre önce hazırlanıp Saraya sunulmuş olan yazı, Fazl'ın hayatı ve 1879'a kadarki faaliyetleri hakkında bilgi içermektedir. Metin içerisinde geçen "olvakit burada [İstanbul] bulunan birader-i kemterî Şerif Hüseyin Paşa" ifadesinden yazarın Avnürrefik Paşa olduğu anlaşılmaktadır.

manmaya başladı. İngiltere'ye karşı başlayan 1852 isyanının bastırılmasının hemen ardından İngiltere'nin bölge mahkemesi hâkimi Connelly'nin tutuklanmasına karar vermesi üzerine Malabar'dan ayrılan Seyyid Fazl, 1853'ün ilk aylarında pek çok Hadramutlunun bulunduğu Mekke'ye ulaştı;¹⁰² ancak daha sonra hâkim Connelly'nin öldürülmesi üzerine cinayeti teşvik etmekle suçlandı.¹⁰³

Seyyid Fazl İstanbul'a ilk ziyaretini 1850'lerin ortalarında yaptı. Ziyareti uzun sürmemekle birlikte Osmanlı üst yönetimini, kendisinin Arap ileri gelenlerinden biri olduğuna inandırmayı başardığı ve kendisine aylık 2500 kuruş maaş bağlandığı bilinmektedir.¹⁰⁴ Bu tarihten itibaren Hadramut bölgesinde etkin olabilmek için başarısız girişimlerde bulundu. 1860'ta Hadramî seyyidlerin mahalli kabileler tarafından kötü muameleye tâbi tutuldukları gerekçesiyle güçlü Kesîrî kabilesinin de desteğiyle bölgeyi Zafâr'ı¹⁰⁵ kendi liderliğinde Osmanlı yönetimi altına almak girişiminde bulundu. Hicaz valisi ve Mekke emirinin taleplerine kayıtsız kalmaları üzerine tekrar İstanbul'a giden Seyyid Fazl burada da umduğunu bulamadı.¹⁰⁶

Bölgedeki başarısız girişimlerinin aksine, İstanbul ziyaretleri sırasında 1860'ların önde gelen sadrazamlarından Âli Paşa

¹⁰² XIX. yüzyılın ikinci yarısında Mekke'de yaşayan Hadramut topluluğu için bkz. S. Hurgronje, *Mecca in the Latter Part of the 19th Century*, Leiden 1931, tür.yer.

¹⁰³ India Office Library and Records (IOR), Home Correspondence (LP&S/3/427, Hindistan'dan gizli damgalı mektup, no. 105, 12 Mayıs 1879; J.B. Kelly, *Britain and the Persian Gulf 1795-1880*, Oxford, 1968, s. 773.

¹⁰⁴ BOA, Y.A.RES., 4/15, t.y.

¹⁰⁵ Uman'ın güneyinde Hint Okyanusu kıyısında tarihi bir şehir. Cengiz Tomar, "Zafâr," *DİA*, XLIV, s. 66-67; G.R. Smith, "Zafâr," *EI*², XI, s. 380-381.

¹⁰⁶ BOA, Y.A.RES., 4/15, t.y.

(ö.1871) ile irtibat kurmayı başardığı anlaşılmaktadır. Mekke'ye döndükten sonra Arap yarımadası ve özellikle de Yemen'deki gelişmeler hakkında Âli Paşa'ya mektuplar yazdı. Âli Paşa da Seyyid Fazl'ın teslim edilmesi yolundaki İngiltere taleplerini dikkate almadı.¹⁰⁷ Mekke'deki diğer faaliyetleri hakkında pek bilgi bulunmayan Seyyid Fazl, bir rivayete göre, 1870-1871'de Osmanlı'nın Yemen çıkartması sırasında oğullarını Hudeyde'ye göndererek 7. Ordu Komutanı Ahmet Muhtar Paşa'yı Aden ile Yemen'in güney sınırları arasında kalan Yafi' bölgesini Osmanlı yönetimine tâbi kılması ve kendisini buraya tayin etmesi için ikna etmeye çalıştı. Bu girişiminden de bir sonuç çıkmadı.¹⁰⁸

Aynı dönemde Zafâr'da kabileler arası kavgalardan kaynaklanan karışıklıklar mevcut idi. 1874'te Zafâr'dan bazı kabile ileri gelenleri Mekke Emiri Abdullah Paşa'ya müracaat ederek, kendi aralarındaki husumeti sona erdirmek için bir yönetici ile 100 kadar asker göndermesini istediler. Bu talebi dile getiren kabilelerin Osmanlı idaresini kabul edecekleri varsayılması gerekirken emir böyle bir girişimin problem çözmekten ziyade sıkıntı çıkaracağını ileri sürdü. Birincisi Osmanlı yönetiminin Zafâr'a uzanması Osmanlı ve İngiltere hükümetleri arasında gerginliklere yol açacaktı. İkincisi bölge bedevi kabilelerinin yoğun olarak yaşadığı bir yer olduğu için kalıcı barışın sağlanabilmesi ihtimali oldukça zayıftı. Bir başka ifadeyle, Emir Abdullah, kabilelerin kolayca taraf değiştirerek Osmanlı askerlerine saldıracabileceğinden endişe etmekteydi. Son olarak Zafâr'ın liman imkânı olmadığı için Osmanlı donanmasının destek sağlaması mümkün görünmemekteydi.¹⁰⁹

¹⁰⁷ IOR, L/P&S/3/146, Goschen'den Granville'e, 6 Ocak 1881; L/P&S/3/252, Dufferin'den Granville'e, no. 156, Constantinople 4 Mart 1882.

¹⁰⁸ BOA, Y.A.RES., 4/15, t.y.

¹⁰⁹ Aynı belge.

Seyyid Fazl, Emir Abdullah'ın ciddi çekincelerine rağmen Zafâr'dan gelen kabile temsilcileriyle görüşerek taleplerinin karşılanmasında yardımcı olabileceğini belirtir. 1875'te kabile reislerinin daveti üzerine ailesiyle birlikte Zafâr'a giden Seyyid Fazl, Zafâr'ın Osmanlı hâkimiyetinde olduğunu ve kendisinin de burayı Osmanlı hükümeti adına yöneteceğini ilan eder.¹¹⁰

Seyyid Fazl'ın Zafâr'daki girişimi Osmanlı hükümetinin bilgisi dahilinde yapılmış görünmemektedir. Osmanlı Devletinin uluslararası alandaki problemleri ve Balkanlar'daki krizlerle meşguliyetinin yanı sıra, daha önce hükümet nezdindeki girişimlerinin başarısızlığı da dikkate alındığında Seyyid Fazl'ın kendi başına inisiyatif kullanması anlaşılır bir durumdur. Zafâr yönetimini ele geçirdikten sonra kendi yöneticiliğinin kabul edilmesi ve Osmanlı hâkimiyetinin bölgeye uzanması konusunda müracaatta bulunmuş, destek olarak da iki savaş gemisiyle 500 asker talep etmiştir. Osmanlı hükümeti herhangi bir karar vermeden önce Zafâr'da neler olup bittiği hakkında Hicaz valisi ve Mekke emirinden bilgi istedi.¹¹¹ Hicaz'dan gelen bilgilerin ne olduğu bilinmemekle birlikte, Babî'nin Seyyid Fazl'ın yönetimini tanımadığı ortadadır. Bu arada Maskat Emiri Seyyid Türki, Zafâr'ın kendi emirliğine bağlı olduğu iddiasıyla bölgedeki hâkimiyetinin yeniden tesisi için İngiltere hükümetinden yardım istedi. İngiltere hükümeti

¹¹⁰ IOR, L/P&S/3/581, India Office to Foreign Office, no. 34, 4 Eylül 1876; J.G. Lorimer, *Gazetteer of the Persian Gulf, I, Historical Part*, I-A, Calcutta, 1915, s. 591. Zafâr'ın XIX. yüzyıla ait kısa tarihçesi için bkz. Aynı eser, s589-601. Bu eserin Arabça çevirisi için bkz. Lorimer, *Delilü'l-Halic, Kısmu't-Tarih*, Katar t.y., s. 896-918.

¹¹¹ IOR, L/P&S/7/10, Lytton to Salisbury, no. 36 4 Eylül 1876; IOR, L/P&S/3/581, Malet to Derby, 14 Ekim 1876; BOA Y.A.HUS., 162/62 7 Şevval 1296/25 Eylül 1879; BOA Amedi Kalemi (A.AMD) defter no. 218, s. 157. Bu belgeye dikkatimi çeken Prof. İdris Bostan'a teşekkür ederim.

Seyyid Türkî'nin taleplerine kayıtsız kalırken, bu tavır Hindistan Valisi Lytton tarafından da desteklendi. Bununla birlikte Lytton, Seyyid Fazl'ın Zafâr'da kalmasının İngiltere'nin Güney Arabistan'daki menfaatlerine zarar vereceğini belirterek hükümetin Babîâlî'nin Seyyid Fazl'ın girişimini tanımadığını ilan etmesini sağlamasını istedi.¹¹² Ancak İngiltere hükümetinin bu sonucu elde etmek üzere yaptığı müteaddit girişimler sonuçsuz kaldı.

Bu arada Seyyid Fazl, Salâle'yi merkez yaparak Zafâr'da kendi yönetimini kurdu. Zafâr'da çoğunluğu teşkil eden Gara ve Kesîrî kabileleri Seyyid Fazl yönetimini tanıdılar. Zikredilen kabilelerden kendi güvenlik güçlerini oluşturarak vergi topladı; Salâle'den yapılan ihracat ve ithalata da gümrük vergileri koydu.¹¹³ Ancak Zafâr'da yönetimini tahkim etmeye imkân bulamadan kabilelerin desteklerini kaybetti. Bu gelişmeyi fırsat bilen Maskat emiri Seyyid Türkî, Kesîrî kabilesi reisine bir mektup göndererek Zafâr'ın Maskat'a bağlı olduğunu, Seyyid Fazl'ın Zafâr üzerinde bir hakkı olmadığını ve Kesîrîlerin kendi hâkimiyetini kabul etmeleri gerektiğini iddia etti.¹¹⁴ Mektup beklenen etkiyi yaptı. Ocak 1879'da Kesîrî kabilesinin isyanının ve kısa süreli çatışmaların ardından Seyyid Fazl Cidde'ye gitti.¹¹⁵ Kesîrî kabilesi reisi Avaz, Seyyid Fazl'ın Zafâr'dan ayrılışının ardından Maskat'a giderek Türkî'ye kabilesinin itaatini

¹¹² J. B. Kelly, *Britain and the Persian Gulf*, 1795-1880, Oxford 1968, s. 773-774.

¹¹³ IOR, L/P&S/7/16, Loch to Gonne no. 176-1022, 12 Eylül 1877; L/P&S/3/792, Lytton to Salisbury, no. 35 25 Ekim 1877; L/P&S/7/22, Loch to Gonne no. 250-1556, Aden 22 Kasım 1878.

¹¹⁴ IOR, L/P&S/7/22, Türkî b. Said'den Avaz b. Abdullah'a 31 Ekim 1878 in Loch to Gonne, no. 42-208, Aden , 4 Şubat 1879.

¹¹⁵ IOR, L/P&S/7/22, Avaz b. Abdullah'ın mektubu 18 Muharrem 1296/14 Ocak 1879 tarihlidir.

bildirdi. Türkî de subaylarından Süleyman ibn Savay'ı 100 kadar askerle birlikte Zafâr'a gönderdi.¹¹⁶

Nisan 1879'da Cidde'de bulunan Seyyid Fazl kısa bir süre sonra Mısır üzerinden İstanbul'a gitti. Haziran başında yola çıkış haberinin İstanbul'a ulaşması üzerine Babîâli Nişantaşı'nda bir konak kiralamak dahil gerekli hazırlıkları yaptı. İstanbul'da Sultan Abdülhamid'in yaverlerinden Mehmed Bey tarafından karşılanıp Saraya götürülerek huzura çıkarıldı ve mabeynden Osman Bey, kendisiyle ilgilenmek üzere özel olarak görevlendirildi.¹¹⁷

Seyyid Fazl'ın İstanbul'a gelirken net bir amacı vardı: askeri ve siyasi yönden kendisini desteklemesi için Sultan Abdülhamid'i ikna ederek Zafâr'daki hâkimiyetini yeniden tesis etmek. Kısa süre sonra, stratejik ve ekonomik öneminden de bahsederek Zafâr'ı Osmanlı yönetimine bağlı bir birim haline getirebilmek için beş maddelik bir teklif sundu. Buna göre; 1-) “kaffe-i levazımatıyla nısf tabur” asker, iki top, yirmi beş süvari asker verilir ise “kıta-i mezkûrenin vilayât-ı şahaneden bir vilayet olacağı,” 2-) İki katip, madenci ve ressam tayin edilmesi, 3-) Zafâr iskelesinde bir harp vapurunun bulundurulması, 4-) Zafâr ileri gelenlerine verilmek üzere yeterli sayıda hilatler ve nişan-ı hümayunlar i'ta ve ihsan buyurulması, 5-) Basra ve Yemen taraflarına gitmekte olan vapurların Zafâr iskelesine uğramalarının sağlanması.¹¹⁸

¹¹⁶ IOR, L/P&S/7/22, Miles to Ross, no. 57, 27 Şubat 1879; no. 62, 27 Şubat 1879 Hindistan çıkışlı gizli tasnifli 105 nolu mektupla beraber.

¹¹⁷ IOR, L/P&S/3/420, Zohrab to Layard, no. 8, Cidde 24 Nisan 1879; IOR, L/P&S/3/553, Zohrab to Layard, no. 24 Cidde 25 Haziran 1879; IOR, L/P&S/7/23, Loch to Nugent, no. 192-916, Aden 5 Haziran 1879; BOA, Y.A.RES., 3/22, 19.5.1296/12 Haziran 1879.

¹¹⁸ BOA, Y.A.RES., 4/59. Seyyid Fazl'ın Zafâr'ın ıslahı hakkında saraya sunduğu teklifler. Meclis-i Vükelâ görüşünü bildiren belgede Seyyid Fazl ta-

Sultan Abdülhamid Temmuz 1879'da, Seyyid Fazl'ın müracaatı hususunda Babiâli'den görüş istedi. Babiâli, Zafâr hakkında bilgi yetersizliğinden dolayı söz konusu teklifler hakkında hemen karar verilemeyeceğini ve Hicaz valisiyle Mekke Emirinden bilgi istenmesi gerektiğini bildirdi. Abdülhamid, Seyyid Fazl'ın İstanbul'da olduğu, bu iş için sürekli müracaatta bulunduğu ve "kendisine defaten cevap-ı red i'tasiyle te'yîsi münasib olamayacağından" bahisle gerekli incelemenin hızlıca yapılarak alınması gereken tedbirlerin arz edilmesini istedi.¹¹⁹ Müteakip iki ay boyunca Saray ile Babiâli arasında benzer görüşler teati edildi.¹²⁰

Meclis-i Vükelâ nihayet Ekim 1879'da Seyyid Fazl'ın teklifleriyle ilgili kanaatini Saray'a bildirdi. 10 Ekim 1879 (23 Şevval 1296) tarihli kararında bu teklifin neden kabul edilemeyeceğini detaylı bir şekilde açıkladı. Buna göre, bölgenin uzaklığı ve halkının sert mizacı nedeniyle yarım tabur asker ile bu görevin yerine getirilebilmesi mümkün değildi. Kaldı ki, askerlerin gıda, levazım ve nakliyesi konusu da büyük zorluklara gebe idi. Böyle bir görev için en az beş altı tabur asker gerekirdi ki bu-

rafından verilen teklif özetlenirken 5. maddeye yer verilmemiştir. Mekke Emiri Hüseyin Paşa'nın kardeşi Avnürrefik Paşa'nın İngiliz Büyükelçisi Layard'a, Fazl'ın Babiâli'den 4000 asker ve 3 savaş gemisi istediği şeklinde aktardığı bilgiler Osmanlı belgelerinde yer almamaktadır. Layard'ın aktardıklarına göre, Avnürrefik, bu bilgilerin kendisine ulaşmasından hemen sonra Sultanı Fazl'ın tehlikeli bir maceracı olduğu ve taahhütlerini yerine getiremeyeceği hususunda bilgilendirmiştir. Avnürrefik Paşa, bu bilgilendirmenin Sultan Abdülhamid'in Seyyid Fazl'ın taleplerine olumsuz yaklaşmasında etkili olduğu kanaatindedir. IOR L/P&S/3/995, Layard to Salisbury, no. 1103, Constantinople 13 Aralık 1879.

¹¹⁹ BOA, Y.A.RES., 4/15, Hayreddin Paşa'dan Mabeyn'e, 27 Recep 1296 (17 Temmuz 1879); Mabeyn'den Sadaret'e 28 Recep 1296.

¹²⁰ Örnek olarak bkz. BOA, Y.A.RES., 4/15, 11 Şaban 1296, 12 Şaban 1296 ve 4/59 8 Şevval 1296, 19 Şevval 1296 ve 23 Şevval 1296 tarihli evrak.

nun için de hazinenin durumu müsait değildi. Bölge Osmanlı yönetimine girse bile, geliri daimi giderlerinin % 25'ini dahi karşılayamazdı.

Meclis-i Vükelâ, Seyyid Fazl'ın teklifinin reddine dair iç sebeplerin ardından bölgenin hassasiyetine vurgu yapar. Zafâr'ın Maskat'a yakınlığı hasebiyle “oraya asker irsali o civarın hal-i hazırı tagayyür olunacağına zehab ile şu aralık İngilterelüce bazı tesirâtı mucip olacağı”nı belirtir; Ayrıca Seyyid Fazl'ın maksadının İngilizler tarafından bilindiği ve kendisinin İstanbul'a geliş amacını öğrenmeye yönelik olarak İngiltere büyükelçiliğinin Hariciye Nezareti'ne müracaatta bulunduğu, Şerif Avnürrefik tarafından verilen bilgilerden anlaşıldığına göre de Seyyid Fazl “kıt'a-i mezkûre ahalisinin menfûr ve matrûdı olmak hasebiyle ahali-i merkume kendisini kabul etmeyecekleri ve alelhusus ahalinin müracaatları üzerine Maskat emiri tarafından Zafâr'a asker dahi sevk” edildiği hususlarına dikkat çeker. Hükümet bu hususları dikkate alarak, Seyyid Fazl'ın taleplerinin uygun olmadığına oy birliğiyle karar verir.¹²¹

Seyyid Fazl'ın teklifi, Doksan Üç Harbinde alınan ağır yenilginin hemen akabinde Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu askeri ve mali sıkıntıların yanı sıra Rusya'ya karşı İngiltere'nin

¹²¹ BOA, Y.A.RES., 4/59 23 Şevval 1296/10 Ekim 1879. Layard, Mekke Emiri Hüseyin Paşa'nın İstanbul'da bulunan kardeşi Avnürrefik Paşa'yı Seyyid Fazl'ın Zafâr'a dönüşünü engellemesi gerektiği, çünkü bunun sadece “Türklerin bölgeyi yönetimleri altına almalarını ve onun kötü sonuçlarını” sağlayacağı konusunda uyardığı hakkında bilgilendirilmiş. Hüseyin Paşa, aynı mesajda, Maskat Emirine Zafâr bölgesini işgal etmesi ve bölge kabilelerine de bu işgali kabullenmeleri tavsiyesinde bulunduğunu bildirdi. IOR L/P&S/3/314 Layard to Salisbury no. 402, confidential, Constantinople 9 Nisan 1880. Hüseyin Paşa'nın bu dönemde Osmanlı aleyhtarı görüş ve faaliyetleri ile İngiltere ile gizli ilişkileri için bkz. Ş. Tufan Buzpınar, “The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British,” *MES*, vol. XXXI. No.1, January 1995, s. 99-123.

desteğine ciddi ihtiyacı olduğu bir döneme ve oldukça olumsuz bir zamana denk gelmiştir. Buna bir de mahalli şartların olumsuzluğu eklendiğinde, teklife oy birliği ile karşı çıkılması şaşırtıcı değildir.

Seyyid Fazl da Babîâlî'nin görüşlerinin İngiltere'nin kuvvetli muhalefetinden etkilendiğinin farkındaydı. İngiltere diplomatlarının Fazl'ın faaliyetlerini yakından takip ettiği ve Zafâr hakkındaki girişimlerine karşı sert tavırları herkes tarafından bilinmekteydi. Dahası, Fazl açısından, Meclis-i Vükelânın cevabından Osmanlı hükümetinin Zafâr'ın doğusunda ve batısında İngiltere nüfuzunu örtük de olsa kabul ettiği âşikardı. Bu da İngiltere'nin muhalefetini gidermedikçe, Osmanlı hükümetinin kendisini desteklemeyeceği anlamına gelmekteydi. Seyyid Fazl, bu düşünceden hareketle, Şubat 1880'de İngiltere'nin desteğini kazanmak üzere bir seri girişimde bulundu. 6 Şubat 1880'de oğlu Sehl'i bir mektupla beraber dostane duygu ve düşüncelerini iletme üzere İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Layard'a gönderdi. Mektubunda İngiliz hükümete karşı duruşunu şu şekilde ifade ediyordu: "Bizim gibi Müslümanları İngiliz hükümetine hâlâ daha fazla çeken şey, onun hilafet münasebetiyle Müslümanların yegane sığınağı olan Osmanlı İmparatorluğuna karşı samimi dostluğudur."¹²²

Seyyid Fazl, Sehl'in ziyaretinin üzerinden bir hafta bile geçmeden kendisi Layard'ı ziyaret ederek onun üzerinde olumlu bir intiba bırakır. Layard'ın ifadesiyle "O [Fazl] zeki bir adam ve Türk siyasetine ve İmparatorluğun durumuna aşinalık sağlamış görünüyor." Ziyaret sırasında Sultanın tekliflerini reddettiğini açıkladıktan sonra sulama teşkilatı kurmak için £15.000'luk

¹²² IOR, L/P&S/3/169, Layard to Salisbury, no. 164, Confidential , 6 Şubat 1880. Bu yazıda Seyyid Fazl'ın Layard'a gönderdiği mektuptan alıntılar da yer almaktadır.

destek almaya çalıştığını belirtir. Seyyid Fazl, Layard'ın neden kendisini ziyaret etmek ihtiyacı duyduğu sorusuna, Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu kritik şartları dikkate alarak İngiltere'nin dostluğunu kazanmak istediğini, İmparatorluğun tamamen dağılması durumunda da İngiltere'nin himayesini arzu ettiğini belirtir. Ayrıca Zafâr ile Hindistan arasında ticari ilişkileri geliştirmek istediğini ve İngiltere gemilerini de limanda görmek istediğini ilave eder.¹²³

Seyyid Fazl Mart 1880'de Sultan Abdülhamid'den yeni taleplerde bulundu. Geçmişteki taleplerinden kısmen vazgeçtiğini belirttiikten sonra ileride Zafâr'ın gelirlerinden geri ödenmek üzere "miktar-ı kâfi akçe"¹²⁴ ile iki top, biraz silah ve hayvanatın bir vapurla bölgeye gönderilmesini ve bölgenin bir vilayete dönüştürülerek veraset usulüyle kendisine verilmesini istedi. Konuyu tekrar inceleyen Meclis-i Vükelâ 23 Şevval 1296 tarihli cevabını özetledikten sonra yeni teklifteki tek farkın masrafı biraz az göstermek olduğu görüşündedir. Meclise göre asıl mesele, bu kadar uzak ve halkı bedevi hayatı yaşayan bir bölgenin Osmanlı yönetimine alınmasının doğuracağı fayda ve zararı kestirebilmek meselesidir. Devlet adına orada nasıl bir yönetim oluşturulursa oluşturulsun bu yönetime karşı şimdi veya ileride ortaya çıkabilecek her türlü engel ve mahzuru gidermek hükümetin asli vazifesi haline gelecektir. Bu ise bölgeye asker sevkیاتını gerektirir ki mevcut şartlar buna müsait değildir. Ayrıca söz konusu teklif gereksiz masraftan öte siyaseten de sıkıntılar doğuracak bir muhtevaya sahipti. Dolayısıyla Seyyid Fazl'ın yeni teklifinin de kabul edilemez olduğu hususunda hükümet ittifak halindeydi.¹²⁵

¹²³ IOR L/P&S/3/169, Layard to Salisbury, no. 198, Confidential , 12 Şubat 1880.

¹²⁴ Layard ile görüşmesinde £15.000 talep ettiğini belirtmişti.

¹²⁵ BOA Y.A.RES., 5/42, 9 Rebiülâhîr 1297/21 Mart 1880,

Seyyid Fazl, Babiâli'nin olumsuz kararına rağmen Nisan 1880'de, Hicaz'a dönmek üzere olduğu ve İstanbul'dan ayrılmadan kendisini görmek istediği şeklinde Layard'a haber gönderdi. Layard, Seyyid Fazl ile görüşmekten imtina etmekle kalmadı; aynı zamanda “şeyhin Hicaz'da bulunması (...) Arabistan'da yeni komplikasyonlara neden olabilir” diyerek Osmanlı Hariciye Nâzırı Sava Paşa'yı uyardı. Sadrazam Said Paşa ve kendisinin bu konuda aynı görüşte olduğunu ve Meclis-i Vükelânın da oybirliği ile Seyyid Fazl'ın Zafâr'a dönmesine müsaade edilmemesi kararı verdiğini bildiren Sava Paşa, Ayrıca Sultana Seyyid Fazl'ı İstanbul'da tutması hususunu bir kez daha arz edeceğini ilave etti.¹²⁶

Çok geçmeden yeni Mekke emiri Abdulmuttalib Efendi, Maskat Emiri yönetiminin Zafâr'a kadar uzanmasının Osmanlı otoritesinin Arabistan'daki algısını olumsuz etkileyeceği görüşünü Padişaha ileterek Seyyid Fazl Paşa'yı Zafâr Emiri olarak tanınmasını istedi. Öyle anlaşıyor ki, İstanbul'da etkin olan görüşün aksine, Abdulmuttalib, Sultanın fermanının Seyyid Fazl'ın Zafâr halkı nezdinde kabul görmesini temin edeceğine ve bölgeyi Osmanlı yönetimi altına almaya kafi geleceğine inanmış görünmektedir.¹²⁷

Seyyid Fazl Mayıs 1880 itibarıyla da Zafâr'ı tekrar ele geçirmekten ümidini kesmemiş görünmektedir. Maskat Emiri Seyyid Türki'ye yazdığı 14 Mayıs tarihli mektubunda şöyle der:

“Duyuyorum ki Zafâr'ı ele geçirmek için bazı adamlarını oraya göndermişsin... Şaşırdım, çünkü yıllar önce buranın geçmişi ve geleceği ile ilgili fermanın olduğunu sana bildirmiştim. Niyetim o

¹²⁶ IOR L/P&S/3/303, Layard to Salisbury, Confidential no. 396, 7 Nisan 1880.

¹²⁷ IOR L/P&S/3/415, Layard to Granville, Confidential no. 512, 15 Mayıs 1880

ki, Babiâli'nin iradesiyle Darulhilafetten Zafâr'a doğru yola çıkacağım.”¹²⁸

Seyyid Fazl, gerçekten de Zafâr'a dönmeyi çok istiyordu. 3 Haziran 1880'de şahsi mülküyle ilgilenebilmek için Sultan Abdülhamid'den Zafâr'a dönmesine izin vermesini istedi.¹²⁹ Şahsi sebepler öne sürerek Zafâr ile ilgili siyasi taleplerinden vazgeçtiği intibainı vererek izin almaya çalışmış olabilir. Her ne ise, bir süre sonra İstanbul'da Sultan Abdülhamid'in Emir Abdulmuttalib'in tavsiyesini dikkate alarak Seyyid Fazl'ı Zafâr'a göndereceği yolunda söylentiler dolaşmaya başladı.¹³⁰ 1880 Eylülünün ilk günlerinde Özbekler Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi¹³¹ İngiliz Büyükelçisi Goschen'e Seyyid Fazl'ın yakında Zafâr hâkimi atanacağını ve görevine başlayacağını bildirir. Süleyman Efendi'nin sızdırdığı bilgilere göre, Seyyid Fazl'a otorite tesisinde ihtiyaç duyması halinde Yemen, Hicaz ve hatta Bağdat vilayetlerinden yardım talep etme izni de verilmişti.¹³² İstanbul'da bulunan İngiliz misyonunun Seyyid Fazl'ın Zafâr'a dönüş zamanını öğrenmeye yönelik yoğun çabaları¹³³ semeresiz kaldığı gibi söylentiler ve Şeyh Süleyman Efendi kaynaklı bilgiler de

¹²⁸ IOR L/P&S/7/26, Part 4, Seyyid Fazl'dan Seyyid Türki'ye mektub in a secret letter from India, no.190, 24 Ağustos 1880.

¹²⁹ BOA Y. MTV., 3/129 24 Cemaziyelahir 1297/3 Haziran 1880.

¹³⁰ IOR L/P&S/3/659 Goschen to Granville , no.265, Therapia 21 Ağustos 1880.

¹³¹ Şeyh Süleyman Efendi'nin İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında ajanlık serüveni için bkz. Azmi Özcan, “Özbekler Tekkesi Postnişini Buharalı Şeyh Süleyman Efendi Bir Double Agent'mı İdi?” *Tarih ve Toplum*, Nisan 1992, s. 12-16.

¹³² IOR L/P&S/3/674 Goschen to Granville , Confidential no. 338, Therapia 7 Eylül 1880.

¹³³ IOR L/P&S/3/6 St. John to Granville , Confidential no. 666, Constantinople 14 Aralık 1880; L/P&S/3/19 St. John to Granville , Confidential no. 687, Constantinople 22 Aralık 1880.

doğru çıkmadı. İngilizleri daha da şaşırtan şey, Cidde Konsolosları Zohrab'ın Mekke Emiri Abdulmuttalib'in bir süredir hasta olması nedeniyle Sultan Abdülhamid'in Seyyid Fazl'a Mekke Emirliğini söz verdiğine dair söylentileri rapor etmesiydi. İngiltere dış ilişkiler bakanı Granville, St. John'dan söylenti hakkında Babiâli ile derhal irtibata geçmesini istedikten sonra “böyle bir şahsın bahsedilen göreve atanması ciddi anlamda dostluğa yakışmayan bir hareket olur ki buna Majestelerinin hükümeti bîgâne kalamayacağını belirtti”¹³⁴ St. John, konuyu Osmanlı Hariciye Nâzırı Âsım Paşa ile görüştü. Âsım Paşa şöyle der:

“Mekke Emirliği makamı boş kaldığında, Sultanın istediği kişiyi atama hakkı olmasına rağmen, halef seçimi Avn ve Zed adlı iki aile üyelerinden biriyle sınırlıdır. Ailelerden biri Avn Paşa, diğeri de mevcut Emir Abdulmuttalib tarafından temsil edilir (...) Fazl bu iki aileden birine mensup olmadığından asla atanamaz.”¹³⁵

Hükümet, Seyyid Fazl'ın Zafâr'a dönüşü konusunda başından itibaren olumsuz tavır takınmasına rağmen Sultan Abdülhamid, iki nedenle net tavır sergilemekten kaçınmış görünüyor: Birincisi Seyyid Fazl'ın taleplerini açıkça reddederek onu hayal kırıklığına uğratmak istememesi; İkincisi Güney Arabistan'da İngiliz nüfuzunun artışından duyduğu memnuniyetsizliği ima etmek. Sultanın muğlak tutumu ve 1880 yılının sonlarında Kabilelerin Uman idaresine karşı isyan etmeleri Zafâr meselesini canlı tuttu. 13 Kasım 1881'de Fazl'ın oğlu Muhammed İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Dufferin'e Sultanın babasını Mekke ve Yemen'e bir teftiş gezisine göndereceğini söyledi.¹³⁶ Yakla-

¹³⁴ L/P&S/3/80 Granville to St. John, telgraf no. 93, Foreign Office 3 Şubat 1881.

¹³⁵ L/P&S/3/145 St. John to Granville ,no. 103, Constantinople 8 Şubat 1881.

¹³⁶ L/P&S/3/890 Dufferin to Granville , confidential no. 998, Constantinople 14 Kasım 1881

şık iki hafta sonra Seyyid Fazl sadrazam Said Paşa'yı ziyaretini sırasında Sultanın kendisini Zafâr'a atama kararını verdiğini belirtir.¹³⁷ Ancak böyle bir karar açığa çıkmadığına göre Seyyid Fazl bir gerçeklikten ziyade beklentisini dile getirmiş olmalıdır.

Ocak 1883'te kabileler Uman'ın Zafâr valisi Süleyman b. Savay'a karşı isyana kalkıştılar. Detayları bilinmemekle birlikte takviye kuvvetler gelinceye kadar isyan bastırılmadı.¹³⁸ Bu tür hadiseler Seyyid Fazl'ın Zafâr'a dönme ümidini diri tutuyor olmalı ki Seyyid Türki b. Said'e yazdığı 12 Mart 1883 tarihli mektubunda Zafâr'ı geri alacağına dair kuvvetli ümidini dile getirmiş ve kendisine karşı çıkarak çok can kaybına neden olmaması için de uyarıda bulunmuştu.¹³⁹ Fazl, daha sonra Mekke Emiri Avnürrefik Paşa'nın desteğini bir şekilde sağlamış olmalı ki Paşa, Türki b. Said'e mektup yazarak Fazl'ın Zafâr'ı tekrar ele geçirmesine yardımcı olmasını istedi. Emir dostluklarına binaen Türki'ye yanlışları düzeltmesi ve Zafâr'daki adamlarına Seyyid Fazl'ın adamlarına onlara karşı koymamalarını emretmesini tavsiye etti. Ardından da yakında Seyyid Fazl'ın Zafâr'a gideceğini ekledi.¹⁴⁰ Her iki mektup da beklenenin aksine Türki'nin kızgınlığını artırdı ve Maskat'ta bulunan İngiliz konsolosunun da desteğini alarak Seyyid Fazl'ın taleplerine karşı çıktı.¹⁴¹

¹³⁷ L/P&S/3/931 Dufferin to Granville , no. 1064, Constantinople 28 Kasım 1881. 1881 Sonbaharında Seyyid Fazl'ın Zafâr'a gönderileceği yolunda haberler yayılmış görünüyor. İngiliz diplomatlarını hareketlendiren bu tür haberler için bkz. F. O 539/20, no. 133 Dufferin to Granville, Constantinople 30 October 1881; 539/20 no. 137 Dufferin to Granville Constantinople 3 November 1881; 539/20 no. 147, Malet to Lord Tenterdon India Office 9 November 1881.

¹³⁸ Lorimer, *a.g.e.*, s. 5694.

¹³⁹ L/P&S/7/38 Seyyid Fazl'ın Türki b. Said'e mektubunun çevirisi, in a political letter from India no. 127 1 Ekim 1883.

¹⁴⁰ L/P&S/7/385 Avnürrefik'ten Türki b. Said'e , 21 Recep 1300/28 Mayıs 1883.

¹⁴¹ L/P&S/7/38 Türki b. Said'den Avnürrefik Paşa'ya cevap, in a political letter from India no. 127, 1 Ekim 1883.

Türki'nin kararlı karşı duruşu da Seyyid Fazl'ın Zafâr'ı ele geçirme ümidini kırmadı. 1884'te oğlu Muhammed'i Mekke'ye gönderdi. Beklentisi oradan da Zafâr'a geçmesi yönünde idi. Muhammed'in ziyaretinin görünürdeki sebebi ailesine ait olan su yollarını ve pınarları onarmaktı. Muhammed, Hicaz Valisi Osman Paşa'nın olumsuz tavırlarına rağmen Ocak 1886'da Cidde'den ayrıldı. Fakat hareketlerini yakından takip eden İngilizler Zafâr'a ulaşmasını engellediler.¹⁴² Adamlarıyla birlikte, Mekke'den hacıları taşıyan Metapedia adlı gemiye binen Muhammed, Aden'de yapılan aramada yakalanmıştı. Aynı gemide Muhammed'e ait olduğu düşünülen "aralarında tabanca ve martini tüfeklerinin de olduğu bol miktarda silah ve mühimmat" da ele geçirildi. Muhammed'in Zafâr'a gidişi engellendi ve silahlara el konuldu. Seyyid Fazl'ın, oğluna yapılan engelleme konusunda Aden'deki İngiltere temsilcisine ve İngiltere'nin Hindistan valisine şikâyetçi olmaktan başka yapabileceği bir şey yoktu.¹⁴³

Zafâr'ı ele geçirmek için yapılan bu başarısız girişimden sonra Seyyid Fazl uzunca bir süre İstanbul'da suskun kaldı. Sonra, 1894-96 arasında defaatle İstanbul'daki İngiltere büyükelçiliğine müracaat ederek Zafâr'a dönüp yönetimi ele geçirmesine yardımcı olmalarını istedi. Buna izin verildiğinde, elinden geldiğince İngiltere'nin siyasi ve ticari çıkarlarını destekleyeceğine ve yönetimi altında bulunan bölgede esir ticaretini engelleyeceğine söz verdi.¹⁴⁴

Seyyid Fazl'ın çabaları Zafâr'ı tekrar ele geçirme şansı doğurmadı. İngiltere hükümeti sadece Zafâr'a değil Hicaz'a dahi

¹⁴² IOR L/P&S/7/46 Jago to White, Confidential no 32, Cidde 16 Eylül 1885 ve Seyyid Fazl hakkında İngiliz dışişleri bakanlığınca hazırlanan rapor, L/P&S/3/1055, 1893.

¹⁴³ Lorimer, *a.g.e.*, s. 595-596.

¹⁴⁴ IOR L/P&S/3/1119 Currie to Kimberly, confidential no 469, Therapia 12 Ekim 1894; L/P&S/3/535 Salisbury to Herbert, no. 103, 19 Haziran 1896; L/P&S/3/682 Herbert to Salisbury, no. 632 Therapia, 3 Ağustos 1896.

dönmesine sıcak bakmadı. Seyyid Fazl'ın beklenmedik bir çıkış yapması durumunda onu engellemek için Kahire, Cidde ve Aden'deki temsilcilikler dikkatli olmaları hususunda uyarıldılar. Aynı zamanda, Maskat Emirinden de Zafâr'daki konumunu güçlendirmesi istendi.¹⁴⁵ Ayrıca Babiâli'ye, Seyyid Fazl'ın Zafâr'a dönüşünün iki hükümet arasında ciddi sıkıntılara neden olacağı mesajı verildi. Bu denli bir muhalefetin iki nedeni vardı: Birincisi İngiltere güvenlik nedeniyle Osmanlı'nın Güney Arabistan'da güçlenmesinden endişe duyuyordu; İkincisi Seyyid Fazl'ın Hindistan'daki olumsuz geçmişi Güney Arabistan'da İngiliz çıkarlarını tehdit edeceği yönünde abartılı bir korkuya neden olmuştu. Seyyid Fazl'ın bu korkuyu gidermek için verdiği güvenceler İngiltere tarafının görüşünde bir değişikliği sağlamaya yetmedi.¹⁴⁶

Sonuç olarak, Seyyid Fazl'ın İstanbul'a gelişinde dahli olmayan Sultan Abdülhamid, daha önce Zafâr hakkında muhtemelen çok az şey biliyordu. Seyyid Fazl'ın ihtirasları ve onları gerçekleştirmek için gösterdiği çaba nedeniyle Sultan Abdülhamid Güney Arabistan hakkında hem detaylı bilgilere ulaşmış, hem de Arap yarımadasının güney ucunda kalan bölgelerde Osmanlı nüfuzu hakkında gerçekçi bir fikir sahibi oldu. Seyyid Fazl'ın Zafâr ile ilgili teklifleri müzakere edilirken anlaşıldı ki

¹⁴⁵ Lorimer, *a.g.e.*, s. 597.

¹⁴⁶ IOR L/P&S/3/169 Stanhope to Salisbury, India Office, 12 Mart 1880; L/P&S/3/303 Layard to Salisbury, no. 396, confidential Constantinople 7 Nisan 1880; L/P&S/3/659, Malet to Undersecretary of State at the Foreign Office, Confidential, India Office 13 Eylül 1880; L/P&S/3/725 Granville to Goschen, Foreign Office no. 514, 24 Eylül 1880; L/P&S/3/1119 Currie to Kimberly confidential no. 469 Therapia 12 Ekim 1894; L/P&S/3/1119 Letter from Foreign Office to India Office, 31 Ekim 1894; L/P&S/3/496 Foreign Office to India Office 5 Haziran 1896; L/P&S/3/535 Salisbury to Herbert no. 103, 19 Haziran 1896; L/P&S/3/682 Herbert to Salisbury, no 632 Therapia 3 Ağustos 1896.

Zafâr Osmanlılar için ne ekonomik, ne politik ne de stratejik açıdan önemli bir yer değildi. Ayrıca bölgenin Osmanlı yönetimine alınması ve sürdürülebilmesi için oldukça yüklü insan ve para gücüne ihtiyaç vardı. Bu süreçte Sultan, eski Mekke Emiri Abdullah Paşa'nın "bölge kabileleri kolayca taraf değiştirirler" sözünde haklı olduğunu anlamış olmalıdır. Gerçekten de 1879 ila 1895 arasında Zafâr'daki Uman yönetimine karşı beş defa ciddi isyan meydana gelmişti.¹⁴⁷

Binaenaleyh, Sultan Abdülhamid Seyyid Fazl'ı itibarlı bir misafir ve zaman zaman fikirlerinden istifade edilen bir danışman olarak İstanbul'da tutmayı tercih etti. Onun maddi ihtiyaçlarını karşıladı ve Ağustos 1880'de vezir unvanıyla ödüllendirdi. Fakat Zafâr'a veya Hicaz'a dönmesine müsaade etmedi. Sadece oğullarından Sehl ve Muhammedin 1880'lerde Hicaz'a gitmelerine izin verdi.¹⁴⁸ Padişah, şüphesiz Seyyid Fazl'ın Güney Arabistan'da bir mevki elde etmek ihtirasına sahip bir adam olduğunu anlamış ve kontrolü sağlamamaz ise Osmanlı Devletini zor duruma düşüreceğini görmüştü. Dahası Fazl'ı İstanbul'da tutarak Güney Arabistan hakkında sahip olduğu bilgilerden istifade edebildi. Gerçekten de 1880'den itibaren Osmanlı Devletinin Güney Arabistan ve Kızıl Deniz bölgesinde genişleme siyaseti izlemesini tavsiye eden raporlar hazırladı. Fazl, Osman-

¹⁴⁷ Lorimer, *a.g.e.*, s. 593-599.

¹⁴⁸ BOA İ. DH., no. 65534 23 Ramazan 1297/29 Ağustos 1880; Y. MTV., 17/84, 27 Receb 1302/12 Mayıs 1885; IOR L/P&S/7/26 Goodfellow to Gonne, no. 292-1345, Aden 3 Eylül 1880; BOA Y.A.HUS., 384/7 Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın Seyyid Fazl'ın maaşı hakkında Sultana arzı, 3 Zilhicce 1315/25 Eylül 1898. Sultan sadece Seyyid Fazl'a değil, oğullarına ve yakınlarına da maaş tahsis etti. BOA İrade Hususi, no. 39 13 Şaban 1315/7 Ocak 1898; İ.HUS., no. 4 3 Rebiyulevvel 1324/27 Nisan 1906; Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS) 1/36 Ahmed b. Fazl maaşı yazışmaları; Lorimer, *a.g.e.*, 596-597.

lı Devletinin kabile reislerine hediye ve nişanlar vererek Arap Yarımadasındaki hâkimiyet alanını kolayca genişletebileceğini savunuyordu.¹⁴⁹ Raporlarındaki teklifler uygulamaya konulmamış olsa da ihtiva ettikleri bilgilerin Sultan ve nâzırları için faydadan hali olmadığı şüphesizdir.

Seyyid Fazl siyasi kimliğinin yanı sıra Aleviyye tarikatı ve babasının kerametleri ile ilgili eserler vermiş bir yazardı. Bilenbilen on dokuz eserinden beşi İstanbul'da ikamet ettiği yıllarda yayımlanmış olup on beşi Yıldız Sarayı kütüphanesinde mevcuttu.¹⁵⁰ *Tarikatü'l-Hanife* (2.baskı İstanbul 1317/1899) ve *Tenbihu'l-Ukala* (İstanbul 1298/1881) adlı eserlerinde Sultan Abdülhamid'i Halife olarak zikrederek idaresini metheder. Özellikle *Tenbihu'l-Ukala* adlı eserinde Halifeye itaatın gereğini ifade ettikten sonra "çünkü Sultan Allah'ın yeryüzündeki Halifesidir" der ve Sultan Abdülhamid'i ismen zikrederek dua eder.¹⁵¹ İstanbul'da bulunduğu yıllarda Osmanlı Devleti sınırları içinden ve dışından gelen Müslüman ileri gelenlerle bağ-

¹⁴⁹ Seyyid Fazl'ın Arabistan hakkında birçok raporu bulunmaktadır. Örnek olması bakımından bkz. BOA Y.EE 18/553-182/93/35 t.y; Y.EE 14/88-26/12/88, t.y; IOR L/P&S/3/252 Dufferin to Granville no. 156, confidential, Constantinople 4 Mart 1882; Foreign Department (India), secret, E, Nisan 1898, no. 166 Seyyid Paşa'ya ait bir rapor, 13 safer 1315 14 Temmuz 1897 in Currie to Salisbury no. 592 Therapia 2 Eylül 1897. Bu belgeyi temin eden Azmi Özcan'a teşekkür ederim.

¹⁵⁰ Seyyid Fazl'ın eserleri halen İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Eserlerin listesi için bkz. Fehmi Edhem Karatay, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Basmalar Alfabe Katoloğu, İstanbul 1951, s. 213-214. Karatay'ın verdiği bilgilere ihtiyatla yaklaşmak gerekir, zira Seyyid Fazl'ın ölüm tarihini babasıninki ile karıştırarak 1844 olarak vermektedir. Seyyid Fazl'ın Karatay'ın hazırladığı katalogda yer almayan eserleri için bkz. Sekis, *a.g.e.*, I, s. 517, II, s. 1421; Kehhale, *Mu'cem*, IV, s. 70.

¹⁵¹ Fazl b. el-Gavs Alevi, *Tenbihu'l-Ukala*, İstanbul 1298/1881, s.13. Tamamı 19 sayfa olan kitabın 2 ila 18 sayfaları arasında sayfa altında Sultana itaat ve sadakati vurgulayan hadisler zikredilmiştir.

lantılar kurmuş ve Müslümanların birlik olmaları gerektiğini savunmuştur. Sultana sunduğu raporlarından birinde şu fikirleri savunduğu ifade edilmektedir: “Yabancıların Müslüman memleketleri ele geçirmeleri Müslümanların birliği sayesinde durdurulabilir. Bu büyük dava uğrunda bütün Müslümanların vatanperverliğini güçlendireceğiz ve dindaşlarımızın takdirini ve desteğini kazanacağız.”¹⁵²

Seyyid Fazl, Osmanlı Devleti tarihinin en zor dönemlerinden birinde ve genişleme politikalarının terk edilişinden yaklaşık iki asır sonra fiziki ve beşeri açıdan zor bir coğrafyada test edilmemiş itibarına güvenerek bir girişimde bulundu. İki yılı aşkın bir süre sınırlı imkânlarla Osmanlı adına inşa etmeye çalıştığı bir yönetim tecrübesi yaşadı; Ancak Osmanlı hükümetinin desteğini alamadı. Muhtemelen tam da bu nedenle Ocak 1879’da bölge kabilelerinin isyanıyla yönetimi sona erdi. Bundan sonra Ekim 1900’de İstanbul’da vuku bulan vefatına¹⁵³ kadar Osmanlı hükümetinin desteğini sağlamaya çalıştı. Çabaları muhtemelen birkaç nedenden dolayı sonuç vermedi: Birincisi Doksan Üç Harbinden hemen sonra Osmanlı Devletinin genişleme politikası izlemesi, askeri, siyasi ve mali açılardan mümkün görünmüyordu. Bu nedenledir ki Seyyid Fazl’ın teklifleri müzakere edilirken merkezi yönetimden ve Hicaz vilayetinden olumlu görüş bildiren çıkmadı. İkincisi Osmanlı yönetimine alınması teklif edilen Zafâr bölgesi, ne tarihi, ne kültürel, ne de başka bir manada Osmanlı için risk almaya değer görün-

¹⁵² IOR L/P&S/3/252 Dufferin to Granville, no. 156 Confidential, Constantinople 4 Mart 1882.

¹⁵³ Zeki M. Mücahid, *a.g.e.*, s. 23; Hayreddin Zirikli, *el-A’lam*, V, Beyrut 1984, s. 150. Bazı eserler Seyyid Fazl’ın ölüm tarihini 1844 ve 1866 olarak vermektedirler. Bkz. Löfgren, “Ba Alawi,” *ET*, s. 829; Serkis, *a.g.e.*, I, s. 517.

müyordu. Dahası, İstanbul'daki yöneticilerin bölge hakkında ciddi denebilecek malûmatı da yok gibiydi. Son olarak, içinde bulunduğu şartlarda Osmanlı Devletinin önceleri desteğini umduğu ve 1880'lerden sonra da karşı karşıya gelmek istemediği İngiltere'nin, Seyyid Fazl'ın girişimine kararlı bir şekilde karşı çıkmış olmasıydı. İngiltere'nin bölgedeki emperyal çıkarları açısından bakıldığında, Osmanlı Devletinin nüfuz kazanmasını sağlayıcı her gelişme, kendileri açısından tehdit unsuru taşıyabilirdi. Kaldı ki Seyyid Fazl gibi İngiltere açısından sabıkalı birisi vesilesiyle böyle bir gelişmenin olması zaten kabul edilemezdi. Sonuçta, Sultan Abdülhamid Seyyid Fazl'ı, İstanbul'da kontrol altında tutarak en güvenli yolu tercih etti. Padişah açısından bu tercihin ne kadar isabetli olduğu tecrübe ile sabit oldu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SURİYE

CEVDET PAŞA VE ARAP DÜNYASI*

Son dönem Osmanlı devlet adamları arasında Arapların ve Arap topraklarının tarihini en iyi bilenlerden biri hiç şüphesiz Cevdet Paşa'dır. 1853-1865 yılları arasında üstlendiği “vak'anüvislik” görevi Paşa'nın “tarih ilmine” gönül vermesine vesile olurken, Osmanlı tarihini anlamada gerekli gördüğü ön bilgileri sağlayacak Arap-İslâm tarihine de ilgi duymasını sağlamıştır. 1854'te yazmaya başladığı meşhur talihinin ilk cildinde “Düvel-i İslâmiyye'nin Ahval-i Sabıkası” başlığı altında Arap-İslâm tarihi hakkında özet bilgiler veren Cevdet Paşa, müteakip ciltlerde Osmanlı döneminde Arap topraklarında meydana gelen olayları zamanın bilgi ve belgeleri ışığında kaleme almıştır. Paşa'nın Arap-İslâm tarihine olan ilgisi giderek artmış ve hayatının son yıllarını döneminin belki de en kapsamlı İslâm tarihi eseri olan *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*'yı yazarak geçirmiştir.

Cevdet Paşa adı geçen eserlerinde Araplarla ilgili bilgiler verirken kendisini nesnel bir konumda hissetmemiştir. Tarihi olayları İslâm birliği ve Müslümanların genel çıkarları açısından yorumlamış ve döneminin öğretici-yönlendirici ve tenkitçi tarih yazımı alanında seçkin örnekler sunmuştur. Örneğin Asr-ı Saadet ve Hulefa-yı Raşidin dönemlerinde Hz. Osman'ın yönetimi hariç diğerlerinin yönetimini tasvip eden ve İslâmın kuvvet

* Bu yazı, “Ahmet Cevdet Paşa ve Araplar” (*Ahmet Cevdet Paşa*, TDV Yayını Ankara 1997, s. 167-177) ile “Ahmet Cevdet Paşa'nın Suriye Valiliği” (*Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 9, 2003, s. 37-52) başlıklı makalelerimizin birleştirilmesiyle oluşmuştur.

bulup yayılmasında büyük katkılarının olduğunu vurgulayan Cevdet Paşa, Hz. Osman'ı önemli görevlere yakın akrabalarını getirmesinden ve dolayısıyla Müslümanlar arasında yönetime karşı çeşitli itirazların yükselmesine neden olmasından dolayı eleştirir. Kendi ifadesiyle: “İbn Amir Basra valisi olduğu vakit yirmi dört yaşında idi. Bu kadar kibar-ı ashâb-ı kiram *var* iken böyle yeni yetişme adamların mücerred Beni Ümeyye'den bulundukları cihetle öyle büyük işlerde istihdamı bâdî-i itiraz olmuş idi.”¹ Genel olarak Emeviler ile ilgili anlatımlarında da tenkitçi bir yaklaşım sergileyen Cevdet Paşa, Hz. Osman'ın yönetimde tercihinin Emevi sülalesinden yana kullanmasının bu sülale mensuplarını oldukça şımarttığını ve daha o dönemde Emevilerin “gittikçe azıtıp sokaklarda tavırlarından geçilmez ve rahat gezilmez” olduğunu ifade etmektedir.² Hz. Osman'ın halefi Hz. Ali'den sonra ise Emevi devletinin kurulmasıyla hilafet tamamen mülk ve saltanata dönüşmüştür. Cevdet Paşa eleştirilerinde ve olumlu değerlendirmelerinde genellemeci değildir. Örneğin yönetimdeki İslâma aykırı ve kabilevî dayanışmayı ön plana çıkaran uygulamaları sonucunda İslâm birliğini zayıflatıkları düşüncesiyle eleştirdiği Emevilerin İslâm topraklarının genişletilmesi meselesinde önemli katkılar sağladıklarını belirtmektedir.³

Emevilerden sonra Arap-İslâm topraklarında hüküm süren devletlerden de kısa kısa bahseden Cevdet Paşa, bu devletlerin Müslümanlara hizmetini ve gayrimüslim güçlerle mücadelelerini ön plana çıkarmaktadır. Bu noktadan hareketle İslâma en büyük hizmeti ‘Türklüğe mahsus olan sıfat-ı sabite-i memdûha

¹ Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, Cüz. 7. Dersaadet 1331, s. 656.

² Aynı eser, s.657.

³ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I. Dersaadet 1309, s. 21-22

ile şecaat ve diyanet-i Arabiyyeyi cem'etmiş" olan Osmanlıların verdiğini düşünmektedir. Osmanlı Devletinin zuhuruyla "millet-i İslâmiyyenin kuvvet ve satveti tazelenerek bir müddetten beri ehl-i İslâma târî olan zaaf ve fütûr mübeddel-i havl ve huzur dolmuştur."⁴ Osmanlıların İslâm birliğini kuvvetlendirici diğer bir önemli katkısı da birlik ve beraberlik zaafı içerisinde bulunan Şam, Hicaz ve Mısır başta olmak üzere Arap topraklarını siyasi ve idari bir çatı altında toplamalarıdır. Böylece "Hadimü'l-Harameyni's-Şerîfeyn unvanını ve Hilafet-i İslâmiyye elkabını ilave-i elkab-ı âliye-i Devlet-i Osmaniyye" kılarak ve "şîâr-ı hilafet olan teberrükât-ı Seniyye-i Nebviyyeyi Merkez-i Saltanat-ı İslâmiyye olan İstanbul'a" getirerek "saltanat ve hilafeti cem' etmekle Devlet-i Aliyye müstaid olduğu derece-i ulyaya vâsıl" olmuş ve "millet-i İslâmiyye tazelenerek yine cihet ve vahdetini" bulmuştur.⁵

Cevdet Paşa "millet-i memdûha" şeklinde vasıflandırdığı Arapların Osmanlı yönetimindeki tarihleri hakkında da zamanına göre detaylı sayılabilecek bilgiler vermektedir. On iki ciltlik tarihi, dönem olarak XVIII.yüzyılın son çeyreği ile XIX. yüzyılın ilk çeyreğini konu alıyorsa da anlatacağı olayları okuyucunun daha iyi anlayabilmesi için verdiği ön bilgiler dolaşısıyla eser, adeta muhtasar bir İslâm tarihi görünümü arz etmektedir. Mısır ahvali, Cebel-i Lübnan idaresi, Necd ve Hicaz bölgelerindeki Vehhabi olayları, Nusayrilerin ve Dürzilerin örf, adet ve dini inanışları, Suriye ve çevresinde Azmzâdelerin ve Cezzar Ahmet Paşa'nın yönetimi Cevdet Paşa tarihinde Araplarla ilgili konulardan sadece birkaçını oluşturmaktadır.⁶

⁴ Aynı eser, s. 29-30.

⁵ Aynı eser, s. 39.

⁶ Bir kaç örnek olması bakımından bkz. *Tarih-i Cevdet*, I, s. 20-42, 302-339, II. s. 32-40, 43, 45, 72-74; III. s. 103-107, 286-323; IV. s. 104-110; V. s. 35-

Cevdet Paşa hayatta iken basılmamış, dolayısıyla da dönemin okuyazarının istifadesine sunulmamış olmakla birlikte Osmanlı Devletinin Arap toprakları hakkında Paşa'nın eserlerini kaleme aldığı güne kadarki gelişmeleri aktaracak bilgi birikimini yansıtmaları bakımından *Tezakir-i Cevdet* ve *Ma'ruzat*'tan da bahsetmek gerekir. Genel olarak Tanzimat dönemi (1839-1876) olaylarını konu alan bu iki eserde, 1855 Cidde ve 1860 Cebel-i Lübnan olayları gibi kendi vak'anüvisliği döneminde meydana gelen ve devleti ciddi endişelere sevk ederek merkezden müdahaleleri gerektiren önemli olaylar hakkında verilen bilgilerin yanı sıra bizzat kendisinin içinde bulunduğu Halep vilayetinin yeni usule göre tanzimi ve sonrasında gelişen olaylarla ilgili ilk elden bilgiler de yer almaktadır.⁷

Cevdet Paşa'nın matbu eserlerinde Araplara karşı sergilediği olumlu tavır özel evraklarında da dikkati çekmektedir. II. Abdülhamid'e sunduğu tarihsiz bir lâyhada belirttiği gibi Paşa, Osmanlı Devletinin asli unsurunun Türkler olduğunu, devletin bekası için Türklerin canla başla çalışmalarının hem kaviyetleri, hem de diyanetleri gereği olduğunu, bu nedenle de “Saltanat-ı Seniyyece Türklerin kadri akvam-ı saireye nisbetle büyük bilinmek tabiidir” diye düşünmekle birlikte “lisanları dince lisanımız olan Araplara dahi ihtiram olunmak lazime-i haldendir” demektedir.⁸ Ancak Paşa'nın kanaatine göre gerçek- te Arap vilayetlerinde görevli devlet memurları Araplara karşı

38, 71-72, 277-282; VI. s. 210-217, 319-355; VII. s. 11-27. 56-82, 208vd., 270-282; VIII. s. 22-29, 123-125; IX. s. 201-206. 249-256; X. s. 99-104. 153-156; XI. s. 13-19. 190-191; XII. s. 74-75, 93-94, 97-98.

⁷ *Tezakir-i Cevdet*, I, (haz. Cavid Baysun), Ankara 1986, s. 101-152; II, 109-111; III. 215-234, *Maruzat*, (haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980, s. 22-24, 189-193.

⁸ BOA, Y.EE, 39/5, Cevdet Paşa'nın padişahın şifahi talimatı üzerine hazırladığı tarihsiz layiha.

gerekli itina'yı göstermemektedirler. Memurlar arasında Arapları “fellaḥ” diye hakir görenler bile vardır. Bu durum ise Araplar arasında kırıngılığa sebep olmakta ve Türklere karşı soğuk davranmaktadırlar. “Yoksa bunca senelerden beri Âl-i Osmanın hükmüne alışmış olan Araplar kendi kendilerine ayrı bir yola gitmek arzusunda bulunmazlar. İçlerinden nadiren bulunanlar olsa bile gillet-i adedleri cihetle haiz-i ehemmiyet olamazlar.”⁹

Cevdet Paşa'nın Arap Vilayetlerindeki Görevleri

Halep Valiliği: Tanzimat döneminde idari olarak devleti yeniden yapılandırma çalışmalarının yerel yönetim birimlerini kapsamaması düşünülemezdi. 1859 Niş ve 1860 Lübnan olayları hem devletin geleceği, hem de yabancı devletlerin müdahalelerinin en azından sınırlandırılması için taşra yönetimlerine el atmanın ne kadar zarurî hâle geldiğini göstermekteydi. Bu nedenle ilk fırsatta taşra yönetiminin yeniden düzenlenmesi gündeme geldi ve 1864 yılında bir Vilayet Nizâm-nâmesi hazırlandı (7 Cemaziyelahir 1281/ 7 Kasım 1864). Bu yeni nizam-nâme ile eyalet sistemine son verilirken tamamen uygulamaya koyulduğunda sancak, kaza, nahiye ve köy birimlerinden oluşan vilayet sistemi getiriliyordu. Vilayet nizam-nâmesinin hazırlanmasında Âli, Fuad ve Midhat Paşa'nın yanı sıra Cevdet Paşa'nın da çok önemli katkıları vardı. Örneğin uygulanacağı vilayete göre nizam-nâmede bazı değişiklikler yapılması Cevdet Paşa'nın ‘devletin her bölgesinin ayrı özelliklere ve farklı yapıya sahip bulunduğunun göz önünde bulundurulması gerektiği’ yolundaki ısrarı sonucuydu. Bu nedendir ki 1864 Vilayet Nizam-nâmesinin ilk uygulamalarının gerçekleştirildiği Tuna (1864), Bosna ve Suriye (1865) vilayetleri için çok az değişikliklerle ayrı

⁹ BOA. Y.EE, 39/5.

nizamnâmeler hazırlandı.¹⁰ Yine aynı ilkeden hareketle Cevdet Paşa, adı geçen vilayetlerde uygulamaya koyulan ‘meclislerde Müslümanların ve gayrimüslimlerin yarı yarıya temsil edilmesi’ prensibinin Müslümanların çoğunlukta olduğu vilayetlerde uygulanmasına karşı çıktı. 1866’da yeni nizamnâmeğe uygun olarak kurulacak olan Halep Vilayeti valiliğine tayin edildiğinde bu vilayet nüfusunun çoğunluğunun Müslüman olması sebebiyle Halep için hazırlanan nizamnâmeğe “gayrimüslim aza ve mümeyyizin nısfı kadar olması” maddesini ilave ettirdi.¹¹

Cevdet Paşa’nın Halep valiliğine tayini çok üzüldüğü bir gelişmenin akabinde vuku buldu. Haziran 1864’te gönderildiği Kozan’da 4. Ordu Müşiri Derviş Paşa ile birlikte Fırka-yı İslahiyye’yi oluşturup bölgede nisbî bir sükûnet sağladıktan sonra Kasım 1865’te İstanbul’a döndü. Cevdet Paşa ilmiyye sınıfında yükselmeyi ve sonunda şeyhülislâm olmayı ümit ederken beklenmedik bir anda rütbesi kadiaskerlikten vezirliğe tahvil edildi (Ocak 1866). Kadiaskerlik rütbesine yükseltildiğinde derin bir nefes alan ve artık ilmiyye sınıfında kalmayı garantiledim, çünkü şimdiye kadar kadiaskerlikten vezarete geçen yoktur diye sevinen Cevdet Paşa, geç de olsa yanıldığını anladı. İlmiyye sınıfından çıkarıldığını kabullenmek zordu ama Cevdet Paşa gibi devletçi bir insanın uğrunda birçok fedakârlıklarda bulunduğu devleti için kavuğunu feda etmekten başka çare de yok gibiydi. Kavuğunu çıkardı ve fesini giydi. Şimdi sıra ona uygun bir memuriyet verilmesindeydi. Fırka-yı İslahiyye’nin oluşturulmasındaki ve Kozan yöresinin ıslahatındaki başarılarını dikkate alan Fuad ve Âli Paşalar Adana ve Kozan’ın da dahil edileceği yeni Halep Vilayeti valiliğine Cevdet Paşa’yı uygun gördüler. Ger-

¹⁰ İlber Ortaylı, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985, ss. 52-53.

¹¹ *Tezakir*, III., s. 200.

çekten de hem Vilayet Nizamnâmesinin hazırlanması esnasındaki katkıları, hem de Fırka-i Islahiyye'nin teşekkülündeki başarıları dolayısıyla Fırka-i Islahiyye'nin görev bölgesinin dahil edildiği ve vilayet nizamnâmesinin ilk defa uygulanacağı Halep vilayeti için Cevdet Paşa yerinde bir tercihti. Paşa itirazsız görevi kabul etti (Ocak 1866) ve hazırlıklar tamamlandıktan sonra Mart 1866 başında kendisine bağlı üst düzey görevlilerle birlikte Halep'e hareket etti.¹²

Cevdet Paşa Mayıs ortalarında Halep'e vâsıl oldu ve yeni nizamnâmeyle göre vilayeti oluşturmak üzere faaliyete geçti. Vilayet, merkez sancağıyla birlikte yedi sancaktan oluşmaktaydı: Halep (merkez), Payas, Adana, Kozan, Maraş, Urfa ve Zor. Sancakların ve vilayetin teşkilatlanması tamamlanıncaya kadar idari kararları alacak bir geçici meclis oluşturuldu. Adana, Kozan, Maraş ve Urfa'dan birer üye bu mecliste görevlendirildi. Müteakiben, özel şartlarından dolayı Zor sancağı sonraya bırakılarak diğer altı sancakta yeni sisteme göre teşkilatlanmaya başlandı. İlk önce Halep merkez sancağından başlanması gerekirken o sırada Kozan'da çıkan eşkıya isyanları dolayısıyla Maraş üzerinden Kozan'a gitmek durumunda kalan Cevdet Paşa, merkez sancağının teşkilatlandırılması işini yardımcısına havale etti. 1866-1867'de sırasıyla Maraş, Kozan, Adana ve Payas sancaklarını yeni usule göre teşkilatlandırdı ve 1867 ilkbaharında Halep'e döndü.

Halep'te Cevdet Paşa'yı bekleyen önemli işler vardı. Halep'ten ayrılmadan önce talimat vermesine rağmen merkez

¹² *Ma'rûzat*, ss. 176-177: BOA, İ.DH., 37906, 25 Şaban 1282 ve İ.DH., 37914, 28 Şaban 1282. Cevdet Paşa'nın Halep'e gitmek üzere yola çıkmasından önce valilik maaşına ilave olarak bazı zaruri harcamalarda kullanılmak için yüz elli bin kuruş tahsis edildiğine dair irade için bkz. İ.DH., 37908, 26 Şaban 1282.

mutasarrıflığı henüz teşkilatlandırılmamıştı. Bir de bizzat gide-
mediği Urfa sancağı vardı. Öncelikle merkezin teşkilatlandırıl-
ması işini ele alan Cevdet Paşa diğer alt birimlerin yanı sıra
Meclis-i İdare-i Vilayet ve Divan-ı Temyiz gibi üst kurumları
da kurarak Vilayetin teşkilatlandırılması işini tamamladı.¹³ Ur-
fa'ya gitmeye zamanı olmadığından verdiği talimatlarla da bu
sancağın teşkilatlandırılmasını sağladı. Diğer taraftan haberleş-
me ve güvenlik alanlarında önemli adımlar atıldı. Halep telgraf
hattının tamamlanmasının¹⁴ yanı sıra sancakların güvenliğini
sağlayacak zaptiye birimleri yeniden oluşturuldu.¹⁵ Güven-
lik konusunda en önemli işlerden birisi de Halep çevresindeki
yerleşim birimlerini bedevilere karşı koruyacak özel taburların
teşkil edilmesi idi. Bu konuda Suriye valiliği ile müşterek ha-
reket etmek ve yardımlaşmak zorunluluğu vardı, çünkü prob-
lemli bölgeler iki vilayet arasında bulunmaktaydı. Valilikler
arasında gerçekleşen yazışmalar sonunda Cevdet Paşa, Suriye
valisi Mehmed Raşid Paşa ve Şam'da bulunan 5. Ordu Müşiri
Derviş Paşa 1284 Muharremi (Mayıs 1867)'nin ilk günlerinde
Hama'da bir araya geldiler. Müzakereler sonunda iki vilayet
arasında alınması gereken tedbirleri içeren ortak bir kararnâ-
me hazırlandı.¹⁶ Kararnâmenin en önemli maddesi, iki vilayetin

¹³ Vilayet idaresinin düzenli bir şekilde icra edilebilmesi için gerçekleştirilen işler arasında, daha geniş bir hükümet konağına yerleşilmesi, rûsûmat da-iresinin genişletilmesi ve vilayet hizmetinde kullanılmak üzere Londra'dan litografya matbaası getirtilmesini zikredebiliriz. Bkz. BOA, İrade Meclis-i Vâlâ, (İ.MVL), 24612, 24 Şaban 1282; 25465, 5 Şaban 1283 ve 25647, 19 Zilhicce 1283.

¹⁴ BOA, İ.MVL, 24127, 24213 ve İrade Hariciye 12617.

¹⁵ BOA, İ.MVL, 25613, 28 Zilkade 1283. Zaptiye maaşlarının sancaklar ar-sında farklılık arz ettiği ve Adana ve Payas sancaklarının zaptiye maaşları-
nın diğerlerinden daha yüksek olduğu belirtilmektedir.

¹⁶ Kararnâmenin Osmanlıca nüshası için bkz. İstanbul Büyükşehir Belediye-si, Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrakı, no. 34. Ayrıca transkribe edilmiş
tam metin için bkz. *Tezâkir*, III., s. 216-218.

de birer seyyar müfreze tertip etmesi maddesiydi. Cevdet Paşa Halep'e döner dönmez kendi payına düşeni yaptı. *Tezakir*'de övgüyle bahsettiğine göre, bedevileri korkutarak bedevileri devlete itaate sevkeden modern silâhlarla donatılmış bir seyyar müfreze oluşturmaya başardı¹⁷

Cevdet Paşa'nın iki yıllık Halep valiliğinin temel hedefleri, sınırları oldukça geniş olan ve her bir sancağı nerdeyse bir vilayet büyüklüğünde olan bu vilayetin yeni usule göre teşkilatlanması ve güvenliğin sağlanarak gittikçe artacak olan vilayet masraflarının kendi öz kaynaklarından karşılanmasıydı. Cevdet Paşa bu hedeflere ulaşabilmek için oldukça zorlanmıştı. Bunun başlıca nedenlerinden biri, vilayetlerin yeniden yapılanmasına tasarruf gerekçesiyle karşı çıkan Mehmed Rüştü Paşa'nın 1866 yılında sekiz ay sadrazamlık makamında bulunması ve bu dönemde Halep'e gönderilen ödemelerde önemli kısıtlamalara gidilmesi idi.¹⁸ Diğerisi ise, vilayetin ve sancaklarının yeni usule göre teşkilatlanmasında Cevdet Paşa'nın adeta yalnız çalışmasıydı. Çünkü vilayet üst düzey görevlileri ve mutasarrıflar yeni nizamnâmenin kurallarına ve ruhuna nüfuz edememişlerdi. Örneğin yeniden teşkilatlandırılan altı sancaktan sadece Kozan sancağı Cevdet Paşa'nın ciddi manada katkısı olmadan gerçekleştirilebilmişti. Bu denli büyük bir vilayette her önemli işin valiyi beklemesi tabii olarak gecikmeye sebep olmakla birlikte valinin vilayetin geleceğine yönelik plan ve program yapmasını da engellemekteydi. Bütün bu olumsuzluklara rağmen vilayetin refahını artırıcı tedbirleri düşünmeye, ticaret ve endüstrinin gelişimini sağlayacak yol vb. alt yapı ihtiyacını giderici tedbirler almağa başlamışken Cevdet Paşa yeniden teşkil edilen Divan-ı

¹⁷ *Tezakir*, III., s. 218-219.

¹⁸ *Maruzat*, s. 181-184. *Tezakir*, III., s. 205-212. BOA, İ.MVL., 25553, 14 Zilkade 1283.

Ahkam-ı Adliyye başkanlığına tayin edilerek İstanbul'a çağrıldı (Zilkade 1284/ Mart 1868).

Suriye Valiliği: Cevdet Paşa'nın ikinci defa olarak bir Arap vilayetine tayini Şubat 1878'de, Doksan Üç Harbi sonrasına denk gelen çok önemli bir zaman diliminde gerçekleşti. Cevdet Paşa'nın Suriye valiliğine tayini onun bölge hakkındaki bilgi birikimi dolayısıyla başarılı olma şansının fazlalığından değil, döneminde yaygın olan paşalar arası rekabetin bir sonucudur. XIX. yüzyılın en önde gelen âlim ve devlet adamlarından olan Cevdet Paşa'nın nezaretlerdeki görevleri gibi taşra görevleri de henüz kapsamlı araştırmalara konu olmamıştır. Bugüne kadar yayımlanan Cevdet Paşa literatüründe Suriye valiliği görevi hakkında verilen bilgiler bir iki cümlele ötesine geçmemektedir. İlginçtir Cevdet Paşa kendisi de Suriye valiliği dönemini yarım cümle ile "Suriye'ye varıp mümkün mertebe islâh-ı umûr-ı vilayete mübâderet ettiğimiz sırada Kozan'da zuhûr eden" diyerek geçiştirir. Buna karşılık iki aylık Kozan seferiyle ilgili iki paragraf bilgi verir.¹⁹ Cevdet Paşa'nın Suriye Valiliği, bu makale ile ilk defa nispeten detaylı bir incelemeye konu olmaktadır. Suriye valiliğine tayini ve valilik dönemiyle ilgili detaylara geçmeden önce, Suriye vilayeti ile ilgili bazı ön bilgilerin verilmesi konunun daha iyi anlaşılması bakımından elzem görünmektedir.

¹⁹ Cevdet Paşa, *Tezakir: 40-Tetimme*, s. 174-175. Fuat Köprülü danışmanlığında Cevdet Paşa ile ilgili 1938'de hazırladığı ve çok kıymetli bilgiler ihtiva eden lisans tezinde Âli Ölmezoğlu, Suriye ile ilgili *Tezakir*'de verilen bilgi ve üslubu tekrar eder. Bu tez kısa bir süre önce Celal Bayar Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır (Âli Ölmezoğlu, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, Manisa 2002, s. 64-65).

Suriye Vilayeti

Cevdet Paşa'nın görevde bulunduğu dönemde Suriye vilayeti, kuzeyde Lazkiye kazasından güneyde Sina çölüne ve batıda Akdeniz'den doğuda Suriye çölüne kadar uzanan geniş bir alanı –1861'de özel bir statüye kavuşan Cebel-i Lübnan müstakil mutasarrıflığı ve 1872'de müstakil mutasarrıflık statüsüyle idari bakımdan doğrudan merkeze bağlanan Kudüs hariç– kapsamakta idi. 1878'de vilayetin yedi sancağı –Şam-ı Şerif, Trablus, Belka, Beyrut, Akka, Hama ve Havran– ve bunlara bağlı yirmi beş kazası vardı.²⁰

Suriye nüfusunun tamamı aslen Arap olmasa da Arapça konuşmaktaydı. O güne kadar güvenilir bir nüfus sayımı yapılmamış olmakla birlikte 1878 yılı tahminî nüfusu 600.000 civarındaydı. Bu nüfusun büyük çoğunluğu köy, kasaba ve şehirlerde yerleşik hayat sürmekteydi. Küçük bir bölümü oluşturan bedeviler ise göçebe hayatı yaşamaktaydı.

Suriye nüfusu dil birliğine sahip, ancak inanç birliğinden mahrumdu. Çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bu önemli Osmanlı vilayetinde Hristiyanlar ve sayıları çok az olmakla birlikte Yahudiler de vardı. Özellikle Müslümanlar ve Hristiyanlar kendi aralarında çeşitli mezheplere ayrılmış durumdaydı. Müslümanlar Sünni ve Şii olmak üzere iki ana gruba ayrılmakla birlikte bunların dışında kalan Nusayriler Lazkiye ve Dürziler Havran bölgelerinde yoğunlaşmışlardı. Aynı şekilde

²⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Suriye*, 1295, defa 10, s. 70-104. Salnâmenin sonunda vilâyet ve sancak sınırlarını gösteren bir Suriye vilâyeti haritası bulunmaktadır. Suriye vilâyeti idari taksimatının genel bir değerlendirmesi için bkz. Nejb Saliba, "Wilayat Suriyya, 1876-1909," doktora tezi, Michigan Üniversitesi, 1971, s. 2-67; Max L. Gross, "Ottoman Rule in the Province of Damascus, 1860-1909," doktora tezi, Georgetown Üniversitesi, 1979, s. 1-9.

Hristiyanlar da kendi aralarında Ortodoks, Katolik ve Protestan gibi mezheplere ayrılmışlardı.²¹ Bu tür mezhep farklılıkları bölge insanların ilişkilerini belirleyici olmak bakımından neredeyse din ayrılığı kadar etkili idi. Yahudiler de bir dini azınlık grubu olarak mevcut olmalarına ve özellikle Safed ve Taberiye’de yoğunlaşmalarına rağmen bu dönemde siyasi ağırlıkları yoktu.

Suriye Vilayetinin Önemi

Suriye, Tanzimat döneminde merkezi hükümetin sıkı kontrolü altına girmiş ve yeni kararların vakit geçirmeksizin uygulamaya koyulduğu tek Arap vilayeti idi. Dahası Suriye, Hicaz’ın, Arap hinterlandının ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinin muhafazası için çok önemli bir stratejik konuma sahipti. Suriye bölgesinin kaybı Hicaz bölgesini kontrol altında tutmayı neredeyse imkânsız hale getirecekti. Bu da, Osmanlı hilafetinin geleceğini doğrudan ilgilendirmekteydi. Dini bakımdan da çok önemliydi. İslâm dünyasınca bilinen dini ziyaretgâhlara sahip olmasının ötesinde Şam, Mekke’ye giden hac yolu üzerinde bulunmaktaydı ve devletin her yıl büyük törenlerle uğurladığı Surre Alayı’nın en önemli duraklarından biriydi. Bu özelliklerinden dolayı Şam, farklı bölgelerden gelen hacıların toplanma ve buluşma yeri idi. Diğer bir ifadeyle Şam, kuzeyden ve doğudan, Osmanlı topraklarından ve dışarıdan gelen binlerce hacıya her yıl birkaç ay ev sahipliği yapmaktaydı. Bu nedenledir ki

²¹ Suriye’deki dini gruplar için bkz. Albert Hourani, *Minorities in the Arab World*, Oxford 1947; Robert Brenton Betts, *Christians in the Arab East*, London 1979; John Joseph, *Muslim Christian Relations and Interchristian Rivalries in the Middle East*, New York 1983, Robert M. Haddad, *Syrian Christians in Muslim Society*, Princeton, 1970; nüfus istatistikleri için bkz. Justin McCarthy, “The Population of Ottoman Syria and Iraq, 1878-1914,” *Asian and African Studies*, 15 (1981), s. 11-14.

Mahmil-i Şerif Yıldız Sarayından merasimle çıkarılırken.

Yıldız Hamidiye Camii önünde Surre Alayı hazırlığı. (İsmail Kara Fotoğraf Arşivi).

Suriye vilayetinin iç ve dış güvenliği, halkın huzuru ve devlete sadakati Osmanlı padişah-halifesinin en azından dini prestiji açısından çok önemliydi. Şam'ın dini açıdan önemini artıran yeni bir gelişme de 1876 yılından itibaren İranlı hacıların da Şam-Mekke güzergâhını kullanmaya başlamalarıydı.²²

Suriye'nin uluslararası önemi de gün geçtikçe artmaktaydı. Fransa çok uzun süreden beri Hristiyanlardan Marunilerle yakın ilişki kurmasına ilâve olarak 1840'ların sonundan itibaren Suriye'ye yerleşmiş bulunan binlerce Cezayirliye Fransız vatandaşlığı hakkı vererek Müslümanlardan da kuvvetli bir taraftarlar gurubu oluşturmaya çalışmaktaydı.²³ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde İngiltere de sahneye çıktı. Rus yayılmacılığına karşı hazırlıklı olmak bakımından bölgede bir üs arayan İngiltere bir ara Suriye'yi işgal etmeyi düşünmüş ve bölgedeki başkonsolosu Eldridge'den halkın İngiliz işgaline ne tür bir tepki gösterebileceği konusunda görüş bildirmesini istemişti. Eldridge'in kendi ifadesine göre genel eğilim böyle bir işgalin lehindeydi, bunun gerçekleştiğini görme arzusu neredeyse herkes tarafından paylaşılmakta ve özellikle de Müslümanlar arzulu görünmekteydi. Eldridge böyle bir girişimin güçlük çekmeden veya en azından yerli halkın karşı koymasına maruz kalmadan gerçekleştirilebileceğini düşünmekteydi.²⁴ Uzun sü-

²² PRO, FO, 195/1264 Jago-Salisbury no 16, Damascus 6 October 1879.

²³ Fransa'nın Cezayir'i işgali sonrasında Suriye'ye yerleşen Cezayirliilerin tabiiyeti konusunda Osmanlı Fransız rekabeti için bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "Suriye'ye Yerleşen Cezayirliilerin Tâbiyeti Meselesi (1847-1900)," *İslâm Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1997, I, 91-106.

²⁴ FO 226/195 Eldridge-Derby, political no.33, Beirut 10 April 1878. 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgali sonrasında Suriyeli Müslümanların İngilizlere tepkisi Eldridge'in görüşlerinin ciddi anlamda sorgulanması gerektiğini göstermektedir. Bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "The Repercussions of the British Occupation of Egypt on Syria, 1882-1883," *MES*, 36/1 (January 2000), p. 82-91.

Şam'da gerçekleşen yılın en önemli merasimi: İstanbul'dan yola çıkan Surre Alayı Şam'da. (Beşir Ayvazoğlu Fotoğraf Arşivi).

ren araştırmalar ve mülahazalar sonucunda Suriye'ye oldukça yakın olan Kıbrıs adasını üs olarak seçen İngiltere padişaha yaptığı müracaatta Suriye ve Anadolu'yu koruyabilmek için bu tercihi yaptığını belirtmekteydi.²⁵ Aynı zamanda Suriye dahil devletin Asya vilayetleri için idari, adlî ve vergi alanında müşterek bir program hazırlamak konusunda Padişah'tan söz alan İngiltere, bölgeye olan ilgisini perçinlemek için Aralık 1878'de İstanbul'daki büyükelçilik birinci katibi Edward Malet ve Eylül 1879'da da Büyükelçi Henry Layard'ı Suriye'ye göndermişti.²⁶

²⁵ FO 78/2768 Salisbury- Layard, telegram, most confidential, 23 May 1878.

²⁶ FO 424/91 Layard- Salisbury, no. 900, confidential, Therapia 20 October 1879.

Son olarak, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının neticesi de Suriye'nin önemini artırmıştı. Diğer Asya vilayetleriyle birlikte Suriye daha iyi bir ilgi ve idare neticesinde Balkanlar'da kaybedilen toprakların gelirlerini telâfi edebilir diye düşünülmüştü. Cevdet Paşa Suriye'ye vardıktan kısa bir süre sonra Kahvecibaşı Mahmud Efendi'ye yazdığı mektupta bu konuya dikkat çekmekteydi. "Rumelinin harap olması hasebiyle varidât-ı devletin hemen nısfı tenâkus etmiş oldu. Bu açığı doldurmak için şimdi bizce ehemm olan mesele Anadolu ve Arabistan kıtalarının imaretiyle tezyîd-i servet-i hususidir (...) Suriye ve Halep ve Adana vilayetleri imar olunursa bir Mısır olur."²⁷

Ancak önemi bu denli artan Suriye'nin Müslüman halkı büyük bir şok yaşamaktaydı. Doksan Üç Harbinde Osmanlı ordularının ağır yenilgilere maruz kalması Suriye halkını moral açıdan çökertmiş ve sıkça atıfta bulunulan bir rivayete göre, Müslüman ileri gelenlerin bazıları devletin dağılması durumunda Suriye'nin geleceğinin ne olacağı konusunu tartışmak üzere gizli toplantılar yapmışlardı. Osmanlı Devletinin yıkılabileceği ve bir Avrupa devletinin Suriye'yi işgal edebileceği korkusu o dereceye ulaşmıştı ki, mahalli nüfuz sahibi bazı kimseler böyle bir durumda Suriye'nin tam bağımsızlığı için çalışmak kararı almışlardı.²⁸ Halkın ekonomik sıkıntılarının ciddi boyutlara ulaştığını, Cevdet Paşa'nın göreve başlamasından kısa bir süre sonra ekmek fiyatlarında meydana gelen artış nedeniyle erkek nüfusunu savaşa göndermiş kadınların hükümet konağını taşlamasından da anlamak mümkündür.²⁹

Savaşın olumsuz etkilerinden biri de Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında belli derecede var olan tansiyonu tehlikeli

²⁷ BOA, Y.EE, 39/14, 12 Rebülevvel 1295/16 Mart 1878.

²⁸ Adil es-Sulh, *Sutur mine'r-Risale*, Beyrut 1966, s. 68.

²⁹ PRO FO 195/1201 Jago-Derby, no 5 political, Damascus 27 March 1878.

boyutlara varacak kadar yükseltmesidir. Müslümanların Hristiyanlara karşı duydukları kızgınlığın temel nedeni Osmanlı Devletinin Balkanlar'daki Ortodoks Hristiyanları koruma bahanesiyle savaş çıkaran Hristiyan bir devlete, yani Rusya'ya, yenilmesinin yanı sıra devletin Hristiyan tebaasının savaşın yükünü paylaşmamasıydı. Müslümanlar savaşa can ve mallarıyla katkıda bulunurlarken gayrimüslimler askerlikten ve savaş sırasında toplanan ek vergilerden muaf olduklarından savaşın neden olduğu maddi ve manevi olumsuzluklardan doğrudan etkilenmemişlerdi.³⁰ Cevdet Paşa'nın Suriye valiliğine tayin olunduğunda devralacağı vilayetin şartları ana hatlarıyla bu şekildeydi.

Cevdet Paşa'nın Tayini ve Valiliği

Cevdet Paşa Şubat 1878'de Suriye valiliğine tayin olundu. Paşa'nın bu göreve getiriliş nedeni 9 aydan bu yana vekâletle yönetilmekte olan Suriye'nin bir düzene konulması gerektiği kanaati değil Cevdet Paşa ile ikili ilişkileri iyi olmayan Ahmet Vefik Paşa'nın Şubat 1878'de sadrazamlığa getirilmesidir. Vefik Paşa sadaret görevine başlar başlamaz Evkaf Nâzırı Cevdet Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmış ve Suriye'ye vali olarak tayin etmiştir.³¹ Cevdet Paşa'nın bu tayine karşı o zamanki reaksiyonu bilinmemekle birlikte sonradan notlarında bunu “bir büyük nimet ü inayet” olarak telakki ettiğini “zira ordularımız bozulmuş. Rusyalı Edirne'ye gelmiş. Dersaadet'e doğru geliyor.

³⁰ Saliba, *a.g.t.*, s. 72-78.

³¹ Ebul'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul 1946, s. 145. Bu eserin tıpkıbasımı Türkiye Diyanet Vakfı yayınları arasında çıkmıştır (Ankara 1996). Cevdet Paşa'nın Suriye valiliğine ilk tayini, 1876 yılında Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın onu İstanbul'dan uzaklaştırmak istemesi sonucu gerçekleşmişti. Ancak daha Suriye'ye hareket etmeden önce tayini durdurulmuş ve maarif nazırlığına getirilmişti.

İngiliz donanması dahi Boğaz'dan içeri girmek istiyor. İstanbul Rumeli muhâcirleri ile doldu; zikri elem verir bir hâle dûcâr oldu” şeklinde ifade etmektedir.³²

Cevdet Paşa'nın bu tayini gerçekten İstanbul'un üzüntü ve kargaşa dolu ortamından uzaklaşmak açısından sevindirici mi bulduğu, yoksa öyle teselli mi olduğu bir tarafa, yeni görev bölgesi aşına olmadığı bir yer değildi. Daha önce 1866-1868 yıllarında Halep valisi iken dönemin Suriye Valisi Mehmed Raşid Paşa ile zaman zaman bir araya gelerek bölgenin güvenlik ve refahının nasıl artırılacağı konularını tartışarlardı. Hatta bu görüşmeler sonrasında bölgenin muhafazası için müşterek bir kararname de kaleme almışlardı.³³ Vakıa, ilmiye kökenli olması, Arapça bilmesi ve İstanbul'da muhafazakârlar grubundan olması hasebiyle bir ilim merkezi olan ve muhafazakârlığıyla tanınan Şam'a gitmek Cevdet Paşa için zahiren uygun görünmekteydi. Bilinebildiği kadarıyla onun da tayinine karşı ciddi bir itirazı olmamış ve kısa süre zarfında yola çıkarak 20 Şubat 1878'de ailesi ve aile öğretmeni İlyas Matar Efendi ile birlikte Beyrut'a ulaşmıştı. Orada “bazı mesalihin ru'yet ve tesviyesi için” bir haftadan fazla kaldıktan sonra vilayet merkezi olan Şam'a geçti.³⁴ 1 Mart 1878'de görevi 5. Ordu komutanı Müşir İzzet Paşa'dan devraldığında Cevdet Paşa'yı bekleyen önemli meseleler şunlardı:

³² Ahmet Cevdet, *Tezâkir*, 40-*Tetimme*, s. 173-174.

³³ Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrakı, 34.

³⁴ BOA, Y.EE 18/1867/93/39, 12 Rebülevvel 1295. Cevdet Paşa'nın Beyrut'ta bir haftalık ikameti sırasında olumlu bir etki bıraktığını kaydeden İngiltere'nin Suriye bölgesi başkonsolosu Eldridge, Paşa'nın bir Avrupa lisanı bilmemesini talihsizlik olarak yorumlamıştır. PRO, FO 78/2847 Eldridge-Derby, political no. 13, Beirut 28 February 1878. Şam'a ulaşip görevi devralışı ile ilgili olarak bkz. FO 78/2850 Jago-Layard, no. 4 Damascus 4 March 1878.

a) Vilayet idaresinin tekrar düzenli olarak işler hale getirilmesi ve savaş nedeniyle sarılmış olan devlet otoritesinin yeniden tesisi,

b) Şubat ortasından itibaren Suriye'nin çeşitli kazalarına ulaşmaya başlayan Müslüman mültecilerin uygun yerlere yerleştirilmeleri,

c) Devletin gelirlerini artırıcı bir takım ıslahatın gerçekleştirilmesi.

Cevdet Paşa sonuncusunun gerçekleştirilebilmesinin vilayet idaresinin rayına oturmasına ve güvenliğin sağlanmasına bağlı olduğunu, bunun için ise savaş nedeniyle ayrılan 5. Ordu askerlerinin Suriye'ye dönüşünün beklenmesi gerektiğini vurgulayarak şimdilik ıslahat işine başlanamayacağı kanaatindeydi.³⁵

Bu nedenle o öncelikle vilayet idaresini işler hale getirmeye çalıştı. Şam'daki İngiliz konsolos yardımcısı Mart ve Nisan 1878'de kendi dışişleri bakanlığına gönderdiği raporlarda "sivil yönetimin tekrar işler hale geldiğini ve vilayet idaresinde gözle görülür bir iyiye gidiş"i gözlemlendiğini belirtmekteydi.³⁶

*Ahmet Cevdet Paşa, kabul etmek durumunda kaldıktan sonra mensubiyetinden şikayet etmediği mülkiye üniformasıyla.
(İsmail Kara Arşivi).*

³⁵ BOA, Y.EE, 39/14, 12 Rebülevvel 1295/16 Mart 1878.

³⁶ FO 195/1201, Jago-Derby, no. 5 Political, Damascus 27 March 1878; FO 78/2850 Jago-Layard no. 10 Damascus 28 April 1878.

Ahmet Cevdet Paşa'nın mührü. (Beşir Ayvazoğlu Fotoğraf Arşivi).

Cevdet Paşa bir taraftan otorite boşluğu döneminde kötü muameleleriyle bilinen kaymakam ve diğer görevlileri değiştirirken, diğer taraftan da mevcut imkânlarla mümkün olduğu kadar halka yardımcı olmaya çalışan görevlilerin çeşitli nişan ve hediyelerle mükâfatlandırılmasını sağlıyordu.³⁷ Dahası, uzun süredir ilgisizlikten dolayı kötü görünen hükümet binaları tamir edilerek

devletin her alanda çalışmaya başladığı intibasını kuvvetlendirilmeye çalışılmaktaydı.³⁸

Cevdet Paşa'nın idari mekanizmada tespit ettiği aksaklıklardan bir kısmı uzun vadede giderilebilecek nitelikteydi. Paşa'ya

³⁷ Lazkiye Kaymakamı İhsan Bey'in maaşının yükseltilerek Hayfa kaymakamlığına, Hayfa kaymakamı Mustafa Bey'in ise Nasıra kaymakamlığına tayini için bkz. BOA, İ.DH., 62294, 9 Rebiülevvel 1295/ 13 Mart 1878; Şam defterdarına verilen rütbe-i salise için bkz. İ.DH., 62592, 19 Cema-ziyelahir 1295/20 Haziran 1878; Harp esnasında üstün hizmetlerde bulunan Belka sancağı idare meclisi üyesi Yusuf Efendi, tahrirat müdürü Kasım ve Belediye tabibi Ahmet Efendilere saniye ve salise rütbelerinin tevcihi hakkında bkz. İ.DH., 62654, Gurre Receb 1295/1Temmuz 1878; Suriye matbuat müdürü ve *Hadikatü'l-Ahbar* gazetesi muharriri Halil Huri Efendi'nin rütbe-i saniye sınıf-ı evvel mütemeyyizine terfi için bkz. İ.DH., 62749, 10 Receb 1295/10 Temmuz 1878.

Suriye'de Cebile kazası kaymakamı Rifat Bey hakkında çok fazla şikâyet vuku bulduğundan azledilerek yerine Muin Bey'in tayini için bkz. İ.DH., 63015, 19 Şevval 1295/16 Ekim 1878; Havran kaymakamı Abdulkadir Efendinin kötü yönetiminden dolayı azli için bkz. İ.MMS, 2805, 19 Şevval 1295/16 Ekim 1878.

³⁸ BOA, İ.ŞD, 2052, 1989 ve 1998.

göre Suriye'deki Osmanlı yönetiminin en önemli problemi dil idi. Paşa, kaza ve daha alt seviyelerde bütün yazışmaların Arapça yapıldığını ve sadece bir-iki kazada Türkçe-Arapça bilen kâtiplerin bulunduğunu; bunun merkezden tayin edilen ve Arapça bilmeyen kaymakam ve diğer görevliler için önemli güçlükler doğurduğunu ve neticede de idari yetersizlikle birlikte adaletsizliğe sebep olduğunu düşünmekteydi. Dil problemine çözüm olarak Cevdet Paşa'nın önerisi Suriye'ye gönderilecek kaymakam ve daha alt seviyedeki görevlilerin Arapça bilenlerden seçilmesi idi.

Cevdet Paşa'ya göre Suriye'deki problemlerin ikinci önemli kaynağı ise mahkemelerin azlığı idi. 10.000 nüfuslu bir kazaya bir mahkemenin yeterli olabileceğini düşünen vali, doğrudan kendisine bağlı yaklaşık 200.000 nüfusun davalarını bidayet mahkemesinde görmek ve valiliğe bağlı kazalardan gelen davaları da istinaf etmek için Şam'da bir meclis-i temyiz bulundğunu ifade ederek bunun imkânsızlığına dikkat çekmektedir. Dahası, mecliste ve mahkemelerde işler sürünmesin ve bir kısım insanlar hapisanelerde beyhude yatmasın diye çabalamaktan ard arda gelen emirlerin yerine getirilmesine imkân bulamadığından da şikâyet etmektedir.³⁹

Zikredilen bu problemler yerleşik hayatın hâkim olduğu ve devlet otoritesinin tesis edildiği mahaller için geçerliydi. Bir de devlet otoritesinin bir türlü sağlanamadığı yerler vardı. Bunların en başta geleni ve devleti en çok uğraştıranı, Cebel-i Düruz idi. Çok değil, Cevdet Paşa Suriye'ye gelmeden yaklaşık bir ay önce 5. Ordu Müşiri ve Vali Vekili İzzet Paşa Merc-i 'Uyun bölgesine yakın köylere baskın yapan, asker kaçaklarına kucak açan ve devletin otoritesini tanımayan Dürziler üzerine kuvvet

³⁹ BOA Y.EE 18/553-210/93/35 Cevdet Paşa'dan sadaret müsteşarlığına, tarihsiz.

göndermek zorunda kalmıştı.⁴⁰ Benzeri bir durum Cevdet Paşa'nın valiliği döneminde Havran'da meydana geldi. Stratejik açıdan önemli olan Ezra' köyünü ele geçirmek isteyen Dürzi ilerilen gelenleri yeni kaymakam Abdulkadir Efendi üzerinde nüfuzlarını kullanarak konunun sancak meclisinde görüşülmesinden ve vilayetin onayının alınmasından önce köyün buyrulduğunu ele geçirirler ve Dürzi Şeyh İbn Ebu Asaf buyruldu ile birlikte köye gider oturur. Cevdet Paşa'ya göre, "burası Dürzilerin eline geçer ise... oraya istinad ile bir mertebe daha serkeşlik vadisine girecekleri ve artık Havran'a tahakküm etmeye başlayıp bu halde Havranlılar dahi çaresiz onlara tâbi olacakları ve hükümetin Havran'da tesir-i nüfuzuna azim halele geleceği malûm"[dur].⁴¹

Cevdet Paşa'nın tahmini doğru çıkmıştı. Şeyh İbn Ebu Asaf buyrulduğunun geri alınması için mutasarrıfın gönderdiği memurları kovmakla kalmayıp, Cebel-i Dürüz'den çok sayıda piyade ve süvari toplayarak hükümete karşı isyana hazırlanmaya başladı. Cevdet Paşa Havran mutasarrıfının Şam'a getirilerek yargılanması ve adı geçen köyün Dürzilerin elinden alınması gerektiğini düşünmekteydi. Fakat vilayetin mevcut askeri kapasitesi ile bunu yapamayacağı da biliniyordu. Çünkü 5. Ordu askerlerinin tamamı henüz Doksan Üç Harbi sahasından dönmemişti. Öte yandan bu gibi durumlarda devletin yardımına koşan ciddi bir mahalli güce sahip Said ve Holo Paşalar da müsait değillerdi. Said Paşa Hac muhafızı olduğundan mevsim dolayısı ile Hac kafilesi işiyle meşguldü. Holo Paşa ise "emval-i mîriyyenin" gelirini toplamak için Belka tarafına gitmişti. Çaresiz bir durumda kalan Cevdet Paşa bunu şöyle ifade etmektey-

⁴⁰ FO 78/2847 Eldridge-Layard, no. 13 Beirut 4 February 1878; FO 78/2850 Jago-Layard, Political no. 3 Damascus 6 February 1878.

⁴¹ BOA İ.MMS, 2805, Cevdet Paşa'dan Sadaret Müsteşarlığına, 19 Şaban 1295/19 Ağustos 1878.

di: “Allah bilir ne yapacağımızı bilmiyoruz.”⁴² Sonunda çözüm olarak sertliği ile tanınan Şam idare meclisi üyesi Osman Bey’in Havran mutasarrıflığına tayin edilerek az da olsa bir miktar askerle bölgeye gönderilmesini önerdi ve Babîâlî bu öneriyi kabul etti.⁴³

Cevdet Paşa’nın yoğun olarak uğraşmak zorunda olduğu dönemin en önemli işlerinden biri göçmenlerin uygun yerlere dağılımlarını sağlamaktı. Doksan Üç Harbi nedeniyle göçmen durumuna düşen binlerce Müslüman Şubat 1878’den itibaren Suriye’ye gelmeye başlamıştı.⁴⁴ Yılın ilk yarısında Suriye’ye gelen Müslüman göçmen sayısı 20.000’in üzerindeydi.⁴⁵ Öncelikle Beyrut ve Trablus gibi liman şehirlerine gelen göçmenler daha sonra Şam, Hama ve Humus gibi iç kesimlere yerleştiriliyorlardı. Göçmenlerin taşınma, yiyecek-içecek ve kalacak yer temininde karşılaşılan nakit sıkıntısını gidermek için kayıtlı erkek nüfus başına 4 kuruş ek vergi konmuştu. Bunun dışında aynî yardımlar da yapılmaktaydı.⁴⁶ Buna rağmen göçmenlerin

⁴² İ.MMS, 2805.

⁴³ İ.MMS., 2805, Cevdet Paşa’nın 20, 28 Ağustos ve 4 Eylül 1294 tarihleriyle gönderdiği telgraf, yazılar, 19 Şevval 1295 tarihli Meclis-i Mahsus kararı ve irade. Dürziler ile Çerkezler arasında çıkan kavgalarla ilgili olarak bkz. Y.EE 37/93, tarihsiz.

⁴⁴ Nedim İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, Ankara 1994, ss. 212-214; Bilal N. Şimşir, *Rumeli’den Türk Göçleri*, Ankara 1989, I, 351-352, 357, 368, 403-404, 415, 542-544, 594.

⁴⁵ PRO FO, 424/68 no. 248, Eldridge-Derby no. 14 Political, Beirut 28 February 1878; FO 424 /68 no. 445 Jago-Derby no. 2 Political, Damascus 4 March 1878; FO 78/2847 Eldridge-Derby no 15 political Beirut 3 March 1878; FO 424/69 Eldridge-Derby no 27 political Beirut 31 March 1878; 424/69 Eldridge-Salisbury, no. 34 political Beirut 12 April 1878; 424/74 Eldridge-Salisbury no 74 political Aleih 31 August 1878.

⁴⁶ Örneğin Hama halkının göçmenlere tahsis edilen arazilere ekilmek üzere 6 ton buğday ve 4 ton arpa bağışladığı bildirilmektedir. FO 424/73 Eldridge-Layard, Aleih 19 July 1878.

yerleştirilmelerinde büyük sıkıntılar yaşandı. Suriye’de bazı kazalarda halkın bir kısmı göçmenlere yardımcı olmakta gönülsüz davrandı, bazı yerlerde göçmenlerle yerliler arasında kavgalar çıktı. Merkezi hükümetten hiçbir yardım alamamasına rağmen göçmenlerin büyük çoğunluğunu yerleştirmeyi başaran Cevdet Paşa Lazkiye ve Hama’ya gelenlerin bir kısmının Adana, İzmir ve İstanbul’a geri gönderilmesine mani olamadı. Bu durum ise Babîâlî’nin tepkisine neden oldu ve valilik Suriye’ye gelen göçmenlerin vilayet sınırları içerisinde bir yere mutlaka yerleştirilmeleri konusunda uyarıldı.⁴⁷

Bütün bu zor şartların ötesinde Cevdet Paşa’nın huzurunu bozan olaylar da yaşanmaktaydı. Daha görevinde ilk ayını doldurmadan ekmek fiyatlarındaki artışa itiraz eden ve çoğunluğu savaşa katılan askerlerin eşlerinden oluşan bir gurup kadın tarafından ikametgâhı taşlanmıştı.⁴⁸ Bu olayın ardından Cevdet Paşa vilayette istifçilik yapan buğday tüccarlarının satışlara başlamalarını sağlayarak ekmek fiyatlarını düşürdü.⁴⁹ Ancak çok geçmeden bu olayın Avrupa basınında Suriye halkının hükümete karşı geldiği ve Mısır vilayetine iltihak etmek istediği şeklinde yer almasına mâni olamamıştı.⁵⁰ Bölgedeki İngiliz diplomatlarınca da yalanlanan bu haber üzerine Cevdet Paşa şu yorumu yapmıştı: “Böyle bir fıkı-i fâsîd Suriye ahalisinin ezhanına girer şey değildir. Zira Suriye ahalisinin ekseri ehl-i İslâm olup bunların Hilafet-i celileye irtibat-ı vicdanileri pek

⁴⁷ BOA, BEO, Suriye Gelen-Giden Serisi, Suriye Giden Defteri, no. 351, no. 11. 25 Mart 1294/ 6 Nisan 1878, no. 15 30 Mart 1294/11 Nisan 1878; FO 424/73 Balanche-Eldridge, Tripoli, le 17 Juillet 1878; Blanche-Eldridge Tripoli le 31 Juillet 1878.

⁴⁸ FO 195/1201 Jago-Derby, no. 5 political, Damascus 27 Mart 1878.

⁴⁹ Max L. Gross, “Ottoman Rule...,” s. 249.

⁵⁰ FO 195/1201 Eldridge-Derby, no 24 political and confidential, Beirut 26 March 1878; BOA, HR. SYS. 25/32 16 Mart 1878.

müstahkemdir. Binaenaleyh bu misülli eracife ehemmiyet veril-meyip yalnız bazı gazetelere bunu udhuke tarzında gösterecek reddiyeler yazılmakla iktifa olunmuştur.”⁵¹ Cevdet Paşa halkın yapısını çok iyi bildiği ve şikâyetlerin nedenlerini tespit ettiği için vilayetin geleceğinden endişe duymazken Suriye’de ihtilâl çıkacağı yolunda Avrupa basınında çıkan haberler İstanbul’da-ki yetkilileri rahatsız etmiş ve sonunda Babîâli Halil Eyüp Efendi ve Rıza Efendi adlarında iki memuru bölgeye göndererek söylentilerin gerçeklik derecesinin araştırılmasını istemişti. Her ikisi de aslen Suriye’li olan bu görevlilerin bölgede incelemelerde bulunmalarını hoş karşılamayan Cevdet Paşa tepkisini şöyle ifade etmişti: “Acaba bunu hangi akıllı yaptı. Allah akıllar versin.” Paşa’ya göre Suriye hakkında bilgi lazım olduğunda vilayetten sorulması gerekirdi, dışardan gelen memurların birkaç gün bölgede kalmakla olayların gerçek yüzüne vakıf olamayacakları kesindi.⁵²

Cevdet Paşa’yı rahatsız edici gelişmeler bu söylentilerle de sınırlı kalmadı. Temmuz ayında Şam’ın merkezinde bulunan Emevi Camiine ve civarındaki bazı sokaklara Cevdet Paşa’yı ve vilayet idaresini hedef alan Türkçe ve Arapça el ilanları asıldı. İlanlar kısa sürede toplanarak halk üzerinde genel bir olumsuz etki yapması önlendi. Beyrut’taki İngiliz başkonsolosu Eldridge’in tercümanı Nasif Mişaka⁵³ aracılığıyla elde ettiği nüshala-

⁵¹ BOA Y.EE, 35/67, Cevdet Paşa’dan Sadaret Müsteşarlığına, tarihsiz; FO 195/1201 Eldridge-Derby, Political and confidential no. 24 Beyrut 26 March 1878; Jafo-Derby no. 5 political Damascus 27 March 1878.

⁵² Y.EE 35/67. Halil Eyüp Efendi Babîâli Tercüme Odasında, Rıza Efendi ise Zaptiye Nezaretinde kâtip olarak çalışmaktaydılar.

⁵³ Mişaka ailesinin Suriye’ye yerleşmesi ve Amerikan ve İngiliz konsolosluklarına bağlı çalışmaları için bkz. E. Keskinlik, E. Ceylan, “Her Majesty’s Protected Subjects: The Mishaqa Family in Ottoman Damascus,” *MES*, 51/2, 2015, s.175-194.

rın içeriği incelendiğinde ilanların yazarlarının Cevdet Paşa ile kişisel problemlerinin olduğu ve Suriye halkını Paşa'ya karşı ayaklandırmaya çalıştıkları gibi bir izlenim doğmaktadır. Türkçe el ilanında Cevdet Paşa'nın halktan ağır vergiler topladığı ve öşr adı altında toplanan vergileri kendisi aldığı yolunda suçlamaların ardından bu tür uygulamalardan vazgeçmez ise yolsuzluklarının birer birer dökümü çıkarılarak sokaklara asılacağı tehdidi yer almaktaydı.⁵⁴ Arapça olanında ise tamamen farklı bir konu işlenmektedir. Genelinde ihtilâlcı bir tavrın sergilendiği bu ilanda Suriyelilerin gafletten uyanması, dinin siyasete müdahale etmemesi ve ayrıcalık esası oluşturmaması, Müslümanların, Hıristiyanların ve diğerlerinin birlik halinde olması, kişisel çıkarların bir tarafa bırakılarak yönetimi ele geçirmek için çalışılması gerektiği vurgulanmaktadır.⁵⁵ Bu arada Cevdet Paşa'nın muhalifleri yaygın olarak rüşvet aldığı dedikodularını yaymaktaydılar. Fransa'nın Şam konsolosu Rousseau'ya göre, valilikte görevli Grek Ortodoks memurlar rüşvet almadan iş yapmamakta ve valinin rüşvetsiz iş yapmadığı imajını yaymaya çalışmaktaydılar.⁵⁶

Sonuçta paşanın muhalifleri Beyrut'taki İngiliz Başkonsolosu Eldridge'i etkilemeyi başardılar ve o da İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi H. Layard'a Cevdet Paşa hakkında oldukça olumsuz bir rapor gönderdi. Raporunda Cevdet Paşa aleyhindeki söylentileri sıralayan Eldridge bunların doğrulu-

⁵⁴ FO 226/194 Nasif Mişaka-Eldridge, özel mektup, Damascus, 29 Temmuz 1878. Mişaka'nın mektubunun ekinde el ilanlarının tercümeleri yer almaktadır.

⁵⁵ FO 226/194 Nasif Mişaka'dan Eldridge'e, özel mektup, Damascus 26 Temmuz 1878.

⁵⁶ AAE. 11, Damascus, Rousseau-Waddington no. 7, 30 Juli 1878 (El ilanlarının Fransızca tercümeleri bu belgeye eklidir) Max L. Gross, "Ottoman Rule...", s. 253 dipnot 116.

ğundan emin olmadığını, ancak tamamen de asılsız olduklarını düşünmediğini de belirtmektedir.⁵⁷ 27 Ağustos 1878’de Layard konuyu kendisine açtığında padişah cevaben Cevdet Paşa ile ilgili şikâyetlerden haberdar olduğunu, paşanın yetenekli ve âlim bir insan olmakla birlikte, maalesef oldukça para canlısı olduğunu ve bu gelişmelerden sonra “Şam’da kalmasına müsaade edilmemesi gerektiğini, [bu nedenle] gayret ve faaliyetlerinden yararlanılabilecek bir yere... göndereceğini” ifade eder. Layard raporunun sonunda Cevdet Paşa’ya yöneltilen suçlamaların doğru olduğunun anlaşılması halinde kamuoyuna duyurulmasının kendilerini memnun edeceğini padişaha ima ettiğini belirtmektedir.⁵⁸

Gerçekten de kısa bir süre sonra Kozanoğlu Ahmet Paşa isyanını bastırmak üzere Cevdet Paşa Kozan’a gönderildi. 8 Eylül 1878 tarihli telgrafında Cevdet Paşa Kozan’a gitmeye hazır olduğunu ve bunun için kendisine 3000 kuruş maaşla bir kâtip verilmesi gerektiğini arz etti.⁵⁹ Cevdet Paşa’nın Beyrut’tan Mersin’e hareketinden bir gün sonra 18 Eylül 1878’de ise Kozanoğlu Ahmet Paşa isyanının sona erdiği haberi Babiâli’ye iletildi.⁶⁰ Ancak isyanın sona erdiğinden haberdar olamayan Cevdet

⁵⁷ FO 424/73 Eldridge- Layard no. 74, Aleih 2 August 1878.

⁵⁸ FO 78/4275 Layard’dan Salisbury’ye, no. 1072, 27 August 1878, 21 May 1890’da White’dan Salisbury’ye, no. 216 secret, gönderilen belgeye ekli dir. Ayrıca bkz. *The Queen’s Ambassador to the Sultan: Memoirs of Sir Henry A. Layard’s Constantinople Embassy, 1877-1880*, ed. Sinan Kuneralp, İstanbul 2009, s. 474. Layard’ın Cevdet Paşa’nın kişiliği ve Suriye valiliği ile ilgili oldukça olumsuz kanaati için bkz. Aynı eser, s. 611.

⁵⁹ BOA İ.DH., 63003, 27 Ağustos 1294/ 8 Eylül 1878.

⁶⁰ BOA Y.A.HUS., 159/65. İzzet Paşa’nın 6 Eylül 1294’te kaleme aldığı telgraf 7 Eylülde Babiâli’ye çekilmiş, bunun dışında 7 Eylül tarihli iki telgraf da Adana’dan çekilmiştir. Telgrafların içeriği 24 Ramazan 1295/21 Eylül 1878’de sultana arz edilmiştir. Cevdet ve İzzet paşaların Kozan Mutasarrıfı Abdulkadir Kemali Efendi’nin olaylardaki üstün gayretlerinden dolayı

Paşa yoluna devam etti. Kozan ve Adana'da bir aydan fazla bir süre kalarak Payas üzerinden Antakya'ya, oradan da Şam'a dönmek üzere yola çıktı.

Bu arada padişah Yemen ve Suriye vilayetlerinin Mısır'a iltihakı için oralarda ihtilâl çıkarılmak yahut halk tarafından gönüllü katılım sağlanmak üzere Hidiv tarafından kışkırtıcılar gönderildiği yolunda söylentiler duydu ve Gazi Osman Paşa'yı Sadrazam Safvet Paşa'ya göndererek böyle bir şey vuku bulursa kendisini sorumlu tutacağını bildirdi. Sadrazam 1 Kasım 1878 (6 Zilkade 1295) tarihli cevabında bir vilayet halkının diğer bir idareye tâbi olmak maksadıyla isyanı ihtimali dikkate alınacak bir husus olmamakla beraber "Suriye kıtası pek ziyade muhtacı ıslah olan memaliki şahaneden bulunmasıyla anın her halde bir yed-i iktidara tefvizi farizadan olup bu kere hakkında afvı âli şayan buyurulan Midhat Paşa hazretlerinin Girit'te beyhude oturup maaş alacak yerde Suriye valiliğine memuriyeti dahilen ve haricen hüsnî te'siri mucip [olacaktır]"⁶¹ şeklinde görüş bildirdi. Sadaretten 7 Kasım 1878'de Şam Defterdarlığına çekilen telgrafta ise ilginç bir konu hakkında soru sorulmaktadır: "Cevdet Paşa hazretlerinin avdetinde Şam-ı Şerife dühûlüne ahali canibinden mümânaat olunması musammem olunduğuna dair bazı mesmuat vukubulmakla eğerçi buna sahih nazarıyla bakılamaz ise de hilaf-ı me'mul halkca böyle bir niyet ve karar olup olmadığının mahremâne bi't-tahkik serîan bildirilmesi"

rütbe-i saniyesinin mirmiraniye yükseltilmesi konusunda 10 Ekim 1878 tarihli müşterek arızaları için bkz. BOA Y.A.RES., 1/57. Kozanoğlu Ahmet Paşa'nın teslim olması ve İstanbul'a gönderilmesiyle ilgili belgeler için bkz. Y.A. HUS., 159/70 ve 159/74.

⁶¹ İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul 1969, s. 377-378; Saffet Paşa tarafından yazılan maruzat tezkiresinin müsveddesi için bkz. BOA, Y.EE, 43/55. Maruzatın tamamının transkripsiyonu bkz. İnal, *a.g.e.* s. 378.

denildikten sonra yukarıda zikredilen Suriye’de bir ihtilâl çıkarılarak Mısır’a iltihak söylentilerinin de Şam Müşiriyetinin görüşleri de alınarak netleştirilmesi istenmektedir.⁶² Şam’daki sivil ve askeri otoritelerin mezkûr sorular hakkındaki görüşlerini henüz bilmiyoruz, Ancak gelişmelerin Cevdet Paşa’nın aleyhine işlediği aşikârdır. Cevdet Paşa’nın yerine Midhat Paşa’nın tayin edilmesi teklifini uygun gören padişah, 9 Kasım 1878’de (14 Zilkade 1295) sadareten söz konusu tayinin “hemen”⁶³ yapılmasını istemiş ve aynı gün, sadrazamın, Cevdet Paşa’yı görevden alma arizasını sunması üzerine, bir gün sonra Midhat Paşa’nın Suriye valiliğine tayin edildiğine dair irade çıkmıştır.⁶⁴ 11 Kasım 1878’de de münasip bir memuriyete getirilmek üzere Suriye valiliği görevine son verildiğine dair Cevdet Paşa’ya telgraf çekildi. Aynı telgrafla kendisinin yerine Midhat Paşa’nın tayin edildiği ve yeni valinin Şam’a vasil olmasıyla devir teslimi yapıp İstanbul’a dönmesi gerektiği de bildirildi.⁶⁵

Görünen o ki, padişah da sadrazam da mezkûr gelişmelerden sonra Cevdet Paşa’nın en kısa zamanda Suriye’den uzaklaştırılması gerektiğinde hemfikir, paşaya nasıl bir görev verileceği konusunda ise kararsızdılar. Bu kararsızlık ilginç bir teklifle Cevdet Paşa’ya intikal ettirildi. Sadaret Müsteşarı Rauf Paşa, Cevdet Paşa’ya gönderdiği 14 Kasım 1878 tarihli telgrafta Suriye valiliğinden alınmasının “mücerred iktiza-yı hale mebni” olduğunu bildirdikten sonra Sivas veya Diyarbakır va-

⁶² Babîâlî Evrak Odası, Sadaret Evrakı, A. MKT. MHM. 483/33, 26 Teşrinievvel 1294. Aynı hususlar bir telgraf ile Şam Müşirine de iletilmiştir. Bkz. aynı dosya, tarihsiz telgraf metni.

⁶³ BOA, Y.EE 42/249 14 Zilkade 1295/9 Kasım 1878.

⁶⁴ İ.DH., 63122, 15 Zilkade 1295/10 Kasım 1878.

⁶⁵ Y.EE, 37/3 Babîâlî’den Cevdet Paşa’ya 30 Teşrinievvel 1294/11 Kasım 1878; 37/4; 37/5 13 Teşrinisani 1294, Rauf Paşa’dan Cevdet Paşa’ya telgraf.

liliklerinden hangisini arzu eder ise tayinin oraya yapılacağını bildirir.⁶⁶ İki gün içinde telgrafına cevap alamayınca paşaya cevabının beklendiğini bildiren yeni bir telgraf gönderildi. Bu sorulara cevap teşkil etmek üzere kaleme aldığı telgraf müsveddesinde Cevdet Paşa, Rumeli'den ailesi ile birlikte kardeşinin Suriye'ye geldiğini, bunların yol açtığı masraflardan dolayı aldığı borçları ödeyemeden Kozan'a gönderildiğini ve bu görev sırasında da borçlanmak zorunda kaldığını, bunların haricinde son zamanlarda sık sık sıtmaya yakalandığını, kış aylarının da yaklaşmakta olduğu bir zamanda “öyle uzak yerlere gitmeğe kudret-i maliyem müsait olmadığı gibi zaaf-ı vücudum dahi manidir” dedikten sonra “Adana ve Halep gibi buraya civar ve şu mevsimde çoluk çocuk ile gidilmesi mümkün olan bir vilayete” gönderilmesini talep eder.⁶⁷ Şam'a geldiğinde görevden alındığını ve yerine Midhat Paşa'nın tayin edildiğini öğrenen Cevdet Paşa görevi Midhat Paşa'ya devredip Beyrut'a geldiğinde 4 Aralık 1878 (9 Zilhicce 1295) tarihli irade ile Tunuslu Hayreddin Paşa kabinesinde Ticaret ve Ziraat Nâzırlığına tayin edildiği haberini alarak İstanbul'a döndü.⁶⁸

Sonuç

Osmanlı Devletinin Balkan ve Arap vilayetlerinde idarecilik tecrübesi olan Cevdet Paşa'nın Suriye'ye tayini paşalar arası anlaşmazlıkların bir sonucudur. Ahmet Vefik Paşa'nın sadarete gelir gelmez Cevdet Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırması, sadareti kabul ederken padişaha sunulmuş tekliflerden biri olma ihtimalini akla getirmektedir. Cevdet Paşa ise tayinindeki bu

⁶⁶ Babıâli Evrak Odası, Sadaret Evrakı, A. MKT. MHM. 483/33, 2 Teşrinisani 1294.

⁶⁷ BOA, Y.EE 37/20 Cevdet Paşa'nın tarihsiz telgrafı.

⁶⁸ BOA, Y.EE 75/24, 9 Zilhicce 1295; Ahmet Cevdet, *Tezâkir*, 40-*Tetimme*, s. 175.

sürgün havasına rağmen teslimiyetçi bir tavırla yeni görevini kabul etti. Fiilen yedi ay yürüttüğü valiliği döneminde gerçekçi ve kendinden emin bir tavır sergiledi. Bu nedenle de sivil idarenin tekrar işler hale gelmesini sağlamak, göçmenlerin mümkün olduğu kadar az problem çıkaracak ve devletin gelirlerini artırıcı, tarıma ve hayvancılığa elverişli bölgelere yerleştirilmesini sağlamak ve Havran gibi devlet otoritesinin bir türlü tesis edilemediği, son savaş nedeniyle de iyice zayıfladığı bölgelerde mahalli güç dengelerinden yararlanarak bu zaafı gidermek yolunda çaba sarf etti. Öte yandan uzun vadede çözüm bekleyen problemlere de işaret etmekle yetindi. Bunların başında mahkemelerin sayısının artırılmasının yanı sıra sancak ve daha alt idari birimlere Arapça bilmeyen mutasarrıf ve kaymakamların gönderilmemesi konuları gelmekteydi. Paşaya göre bu ve benzeri eksikliklerin yanı sıra, Doksan Üç Harbinin getirdiği olağanüstü zorluklar ve kısıtlamalar vilayette işlerin aksamasına ve halkın şikâyetlerine neden olmaktaydı. Bu, aslında doğaldı. Fakat bunun tespitini doğru yapmak gerekirdi. Yani halkın idaredeki aksaklıklarla ilgili şikâyetleri devlete karşı isyan anlamında anlaşılmamalıydı. Bunlar fiile dökülmeyecek sözlü şikâyetlerdi. Cevdet Paşa'nın emin görüldüğü hususlardan biri de Suriye nüfusunun büyük çoğunluğunun Müslüman olması hasebiyle hilafete bağlılıklarının kuvvetli olduğu idi. Cevdet Paşa'nın bu kanaatinde çok iyi ilişkiler içerisinde olduğu ve İstanbul'a döndükten sonra da dini konularda, özellikle de hilafet konusunda görüşüne müracaat ettiği Şam'ın önde gelen âlimlerinden olan Müftü Mahmud Hamzavî'nin de etkili olduğu düşünülebilir.⁶⁹

Sultan II. Abdülhamid'in Cevdet Paşa ile ilgili şikâyetler konusundaki gerçek kanaati hakkında kesin bir ifadede bulunmak

⁶⁹ İBB Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrakı, 32; BOA, Y.EE, 37/128.

zor görünüyor. Bir taraftan İngiliz büyükelçisi Layard'ın padişaha ait olarak aktardığı sözler ve padişahın Cevdet Paşa'nın Suriye valiliğinden “hemen” alınmasını istemesi, diğer taraftan Sivas veya Diyarbakır teklifine karşı Adana veya Halep'e gitmeye razı olan Cevdet Paşa'ya nâzırlık görevinin verilmesi padişahın gerçek kanaatinin farklı olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim hususi doktoruna şu ifadelerde bulunur: “Bir de müvverrih, fâzıl, âlim Cevdet Paşa var idi. Millet onun kadrini bilmedi. Bir Mecidiyeye kadar rüşvet alır derler idi. Halbuki kat'iyen öyle birşey yok idi.” (Hülagü, *a.g.e.* s. 234) Yeni sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Cevdet Paşa ile çalışmak istemiş olabileceği de düşünebilir. Bununla birlikte daha sonra Midhat Paşa'nın da katıldığı⁷⁰ rüşvet suçlamalarının ve Kozan dönüşünde halk tarafından Şam'a girişine müsaade edilmeyeceği yolundaki söylentilerin Cevdet Paşa'nın görevden alınmasında etkili olduğunu belirtmek gerekir. Son olarak, padişahın Cevdet Paşa gibi kendi çizgisinde muhafazakâr, devlete ve padişah-halifeye sadık bilgili ve yetenekli idarecilere merkezde daha çok ihtiyacı vardı. Nitekim Yıldız Mahkemesi meselesinde Cevdet Paşa padişahın arzu ettiği çizgide çok önemli vazifeler ifa etmiştir. Muhtemelen bu nedenledir ki Suriye valiliği Cevdet Paşa'nın son taşra görevi olmuş ve Aralık 1878'den Mayıs 1895'te vuku bulan vefatına kadar, resmi görevi olsun olmasın, II. Abdülhamid ile uyum içerisinde çalışmıştır. Hiç şüphe yok ki Cevdet Paşa bu dönem içerisinde padişahın güvendiği ve zaman zaman bilgisine müracaat ettiği Osmanlı paşalarının önde gelenlerinden biridir.

⁷⁰ Mithat Paşa hatıratında “efal-i irtikabiyesi töhmetiyle Suriye vilâyetinden azl edilmiş olan Cevdet Paşa...” şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Midhat Paşa, *Mir'at-ı Hayret*, İstanbul 1325, s. 65. Bu eser biraz sadeleştirilerek yeni harflerle de basıldı (*Midhat Paşa'nın Hatıraları*, (haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 1997, II, 75-76).

OSMANLI SURİYE'SİNDE TÜRK ALEYHTARI İLANLAR VE BUNLARA KARŞI TEPKİLER

(1878-1881)*

Sultan Abdülhamid döneminin (1876-1909) ilk yıllarında Arap vilayetlerinde Osmanlı hâkimiyeti aleyhine bazı olaylar meydana gelmiştir. Bu olaylardan bugüne kadar araştırmacıların en çok dikkatini çekenlerinden biri 1880'de Beyrut ve Şam gibi Suriye vilayetinin en önemli şehirlerinde Osmanlı aleyhtarı ilanların ortaya çıkmasıdır. Bu olaya dikkat çeken ilk araştırmacı George Antonius'tur. Antonius, 1938'de yayımladığı ve milliyetçi tarih yazıcılığının belirgin örneklerinden biri olan *The Arab Awakening* adlı eserinde konuyu kısaca aktardıktan sonar, bunu Arap milliyetçiliği açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirir. İlanların sorumlusu olarak da 1875'ten 1880'li yılların ortalarına kadar Beyrut'ta faaliyet gösterdiği ileri sürülen gizli bir Hristiyan cemiyetini gösterir. Antonius kitabı için araştırmalarını sürdürdüğü sırada, birkaç defa görüştüğü ve söz konusu cemiyetin kurucu üyelerinden olduğunu belirten Faris Nimr'in konu ile ilgili görüşlerinden etkilendiği intibasını vermektedir.⁷¹ Bu konuda dikkate değer

* Bu makale, ilk olarak *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, (1998), s. 73-90'da yayımlanmıştır.

⁷¹ George Antonius, *The Arab Awakening*, Hamish Hamilton, London 1945, s. 79-89. Antonius, görüştüklerinde Faris Nimr'in (1854-1951) seksen yaşında olduğunu, Beyrut'taki gizli cemiyetin genel eğilimi, amacı ve faaliyetleri hakkında kendisini tatmin edici bilgiler verdiğini, sadece ilanların muhtevasını hatırlayamadığını belirtir. Bir başka ifadeyle Antonius, bu cemiyetin milliyetçiliğine hükmederken Faris Nimr'in ifadelerine dayandığı izlenimi vermektedir (s. 81 vd.)

ikinci önemli değerlendirme ise 1950'li yıllarda Zeine N. Zeine tarafından yapılmıştır. Zeine 1880 ilanları hakkında biraz daha detay vererek, bunların Arap milliyetçiliği açısından yorumlanamayacağını, çünkü bu dönemde henüz Arap milliyetçiliğinden bahsedilemeyeceğini ve Antonius'un da ilanlardan sorumlu tuttuğu Hristiyanlardan oluşan cemiyet üyelerinin bölgedeki Osmanlı yönetimini sona erdirmek amacıyla bu faaliyeti gerçekleştirdiklerini belirtir. Milliyetçi bir çıkıştan ziyade Hristiyanların dini duygularla Osmanlı yönetimine karşı oldukları görüşünü de söz konusu gizli cemiyetin üyesi olduğunu belirten Faris Nimr'in ifadelerine dayandırır. Zeine'in konuya getirdiği en önemli katkı, söz konusu cemiyet üyelerinin temel saikleri konusunda daha ayrıntılı bilgi vermesi ve ilanlardan üçünün Arapça metinlerini yayımlamış olmasıdır.⁷² 1960'lı ve 1970'li yıllarda konuyu yeniden ele alan A. L. Tibawi, ilanlarda dile getirilen şikâyetlerin genellikle Müslümanları ilgilendirdiğinden hareketle, bu olaylarda belirleyici rolün Müslümanlar tarafından oynandığını, Hristiyanların ise sadece katkı sağlamış olabileceğini ileri sürer ve Zeine'in Arapça metinlerini yayımladığı ilanların İngilizce tam çevirilerini yapar.⁷³ Bu konuda Osmanlı belgelerine de müracaat etme gereğini duyan ilk araştırmacı ise

⁷² Zeine N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, Caravan Books, New York 1976 (ilk baskı 1958), s. 55-59. Faris Nimr ölmeden önce Zeine ile yaptığı görüşmede, Antonius'un verdiği izlenimin aksine, 1880'lerde bölge insanının zihninde "milliyet" fikrinin mevcut olmadığını, bütün bağların, ilişkilerin ve sadakat duygularının dini olduğunu ifade ediyordu (s. 52). Bu örnekte de görüldüğü üzere bu tür olayların kahramanı olduğu iddia edilen şahısların ifadeleri söylendiği zaman, ortam, kişi ve konumları dikkate alınarak oldukça dikkatli ve ihtiyatlı bir yaklaşımla kullanılmalıdır.

⁷³ A. L. Tibawi, *A Modern History of Syria*, Macmillan London 1969, s. 163-167; a.mlf., *Arabic and İslâmic Themes*, Luzac&Co., London 1976, s. 117-121.

Shimon Shamir'dir. Shamir, Antonius'un tezine karşı çıkar ve İngiliz konsolosluk tercümanı Abcarius'un konu hakkındaki raporundan da etkilenererek Midhat Paşa'nın kendisine vilayet yönetiminde tam yetki vermemekte direnen merkezi hükümeti ikna için ilanlar olayını organize ettiğini ileri sürer. Bu görüşünü de Başbakanlık Osmanlı Arşivinde tespit edebildiği Midhat Paşa aleyhindeki jurnallerle desteklemeye çalışır.⁷⁴ 1881 yılına ait olup Türkçeye çevirisi Osmanlı Arşivinde ve Arapça orijinal nüshaları Fransız Arşivinde mevcut olan ilan da şimdiye kadar incelenmiş olanlardandır.⁷⁵ Bu ilan üzerine müstakil bir makale kaleme alan J. Landau ilanın edebi Arapçayla yazıldığını, yazarlarının Müslüman olabileceğini ve temel amacının din ayırımı yapmaksızın Arapları Türklere karşı birleştirmek olduğunu belirtir. 1880 ve 1881 yıllarına ait ilanlar Eliezer Tauber tarafından da ele alınmış, ancak mevcut bilgileri bir arada sunmanın ötesinde bir katkı sağlamamıştır.⁷⁶ Son olarak, mezkur çalışmalar bölge halkının tepkisi konusunda ya bir görüş belirtmemekte ya da tepki göstermediklerini ifade etmektedirler.⁷⁷

⁷⁴ Shimon Shamir, "Midhat Pasha and the Anti-Turkish Agitation in Syria," *MES*, 10/2 (May 1974), s. 115-141.

⁷⁵ 1881 yılına ait ilanın Arapça metni ve İngilizce çevirisi için bkz. Jacob Landau, "An Arab Anti-Turk Handbill, 1881," *Turcica*, 1, (1977), s. 215-227; Osmanlı Arşivinde bulunan çevirisi için bkz. BOA, Y.EE 18/94-26/ 94/44. Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, İstanbul 1992, adlı eserinde bu ilana kısaca değinmektedir (s. 28-29) ; İlanın Osmanlı Arşivinde mevcut eski harflerle yapılmış çevirisinin transkripsiyonu için bkz. Selçuk Günay, "II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri," *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII, sy. 28 (1995), s. 92-94.

⁷⁶ Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements*, Frank Cass, London 1993, s. 16-21.

⁷⁷ Antonius, Shamir, Landau, Kurşun ve Günay tepkiler konusunda açık bir görüş belirtmezken, Zeine ve Tibawi ilanların mahalli tepki doğurmadığı görüşündedir.

Konuyla ilgili literatürün diğer bir özelliği de ilanların mevcut idareye ve devlete karşı mücadele aracı olarak kullanıldığı, bilinebildiği kadarıyla, ilk tarih olan 1878'den, son defa kullanıldığı tarih olarak bilinen 1881 yılına kadarki dönemi ve ilanlar konusunu bağlamsal (contextual) bir değerlendirmeye tabi tutmamasıdır. Mezkur çalışmaların çoğu, sadece 1880 yılında ortaya çıkan ilanları değerlendirirken, diğer bazıları da sadece 1881 yılında ortaya çıkan incelemiştir.⁷⁸ Konuyla ilgili mevcut literatürün özetle verilen özelliklerinden hareketle bu makalede, 1878-1881 yılları arasında aynı bölgede tekrar tekrar ortaya çıkan ilanlar yoluyla muhalefet, bir konu bütünlüğü içerisinde ve bağlamsal bir yaklaşımla değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu makalenin ortaya çıkışında âmil olan diğer bir sebep ise şimdiye kadar kullanılan malzemenin büyük oranda Avrupa diplomatlarının yazışmalarından oluşmasıdır. Diplomatik kaynaklar ise olayların bütün boyutlarını –bilerek veya bilmeyerek– değerlendirmemekte veya bazen de yanıltıcı olmaktadır. Mesela bu konuda, İngiliz konsoloslarının ifadeleriyle yetinilirse bölge halkının ilanlara karşı tepki göstermediği düşünülür. Oysa ileride anlatılacağı üzere, dönemin Türkçe ve Arapça gazeteleri ile Osmanlı belgeleri gözden geçirildiğinde halkın tepkilerini etkin bir biçimde ortaya koyduğu görülür. Diğer bir ifadeyle, son zamanlarda elde edilen bazı Osmanlı belgelerindeki yeni bilgiler, önceden tespit edilen belgelerde belirlenen farklı ipuçları ve o dönemdeki Arapça ve Türkçe gazetelerde yer alan haberler konu hakkında yeni bilgiler ve farklı değerlendirmelere imkân sağlayacak niteliktedir.

1878-1881 yılları arasında Suriye'de ortaya çıkan Osmanlı aleyhtarı ilanları incelemeye önce, bu olayların ortaya çıkışı-

⁷⁸ Antonius, Zeine ve Tibawi 1880 yılına ait ilanları değerlendirirken Landau, Kurşun ve Günay 1881 yılına ait olan ilanı değerlendirmişlerdir.

nı önemli ölçüde etkilediğini düşündüğümüz gelişmelere kısaca değinmek gerekir. Öyle görünüyor ki II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında Suriye'deki Osmanlı yönetimini derinden etkileyen buhran 1875 Hersek ve 1876 Bulgar isyanlarıyla başlamış ve 1877-78 Osmanlı-Rus Harbiyle doruk noktasına ulaşmıştır. Doksan Üç Harbi diye de bilinen ve Osmanlı Devletinin ağır yenilgisiyle sonuçlanan bu savaşın özellikle Suriye üzerindeki etkileri konumuz açısından oldukça mühimdir. Savaş sırasında bölgeden yapılan asker desteği ve maddi yardımların bölge üzerindeki olumsuz etkilerinin yanı sıra Ruslar karşısında alınan ağır yenilgiler ve sonunda Rusların Yeşilköy'e kadar gelmiş olması, başkent İstanbul'da olduğu gibi, Suriye'de de Osmanlı Devletinin geleceği açısından ciddi tereddütler doğurmuştu. Bu sırada aralarında Emir Abdulkadir el-Cezâirî'nin de bulunduğu Suriye ileri gelenlerinden bazıları bir dizi toplantı yaparak Osmanlı Devletinin geleceğini tartışmışlar ve devletin yıkılması veya Suriye bölgesinin herhangi bir yabancı devlet tarafından işgal ihtimali karşısında ne yapacaklarını ve nasıl bir tavır sergileyeceklerini müzakere etmişlerdir. Savaş sonrasında Osmanlı Devletinin dağılmaması ve bölgenin herhangi bir işgal tehlikesi yaşamaması bir ferahlık sağlamış olmakla birlikte, bölge halkının özellikle Müslüman kesimin sıkıntılarını dindirmemişti. Bu cümleden olarak Cevdet Paşa'nın valiliği (Şubat-Kasım 1878) döneminde ekmek fiyatlarının artmasını protesto eden asker eş ve yakınlarının hükümet konağını basması zikre değer bir hadisedir.⁷⁹

Suriye bölgesinin merkezle olan ilişkileri ve devlete karşı tavırları savaş sonrasında giderek olumlu yönde gelişse de Osmanlı karşıtı faaliyetlerin zemini tamamen kaybolmamıştı.

⁷⁹ FO 195/1201 Jago-Derby, no. 5 political, Damascus, 27 Mart 1878.

1878 Temmuzunda Şam sokaklarında Cevdet Paşa ve Osmanlı yönetimi aleyhine asılan Türkçe ve Arapça ilanlar bunun bariz bir misalidir. Cevdet Paşa'nın şahsını hedef alan Türkçe ilanlar bir tarafa bırakılırsa, Arapça olanlar konumuz açısından dikkat çekicidir. Osmanlı-Arap vilayetlerinde modern dönemde, belki de ilk defa sokaklara ilanlar asılarak tâbi olunan yönetime karşı açık bir tavır sergilenmekteydi. İngiliz konsolosluğu tercümanı Nasif Meshaka'nın ele geçirip, Fransızca ve İngilizce çevirilerini konsolosluğa sunduğu Arapça ilanda, bölgecilğe dayalı ihtilalci bir tavır sergilenmekteydi. Bu konuda bir fikir vermek üzere ilandan bazı alıntılar yapmak yerinde olacaktır:

Ey Suriye! Vakit kaybetmeden kendini ihmalinden halas et... Halihazırda esaret ve zulmün tahakkümü altındasın... Maruz olduğun zulüm ve bedbahtlık yeter. Ey Suriye! Terakkin zaviyesinden en büyük hasmın müslim, nasranî ve sairlerinden meydana gelen halkının arasına nifak sokandır (...) Vifak ve sebatla hürriyet tarihini takip et. İstibdat ve zulmü mağlup etmek için adalete sarıl. Ey Suriye! Hataları tashihte yalnız olduğunu düşünme. Sana muntazır olan ve sana nusrette bulunacak dostların var (...) Vatanın saadeti ve terakkisi mevzubahis olduğunda şahsî menfaatlerini bir tarafa bırak. İdare yakında senin eline geçecek. Dostun vazifesi başlamaktır.⁸⁰

Bu belge, siyasi çağrışımları bakımından, II. Abdülhamid döneminde Suriye'de Osmanlı yönetimine karşı bir tavırla sokaklara asılan ilk halk duyurusu olma özelliği taşımaktadır. Belgede vurgulanan "Suriye" tabiriyle kast edilenin Toros dağlarından Sina çölüne kadar uzanan coğrafi bölge mi, 1865 yı-

⁸⁰ FO 226/194 Nasif Meshaka - Eldridge, Damascus, 29 July 1878. İlanların Arapça asılları muhafaza edilmemiştir. Bu makalede kullanılan metin, ilanların Meshaka tarafından yapılmış İngilizce çevirisidir. Ancak bu dipnotta zikredilen referansta ilanların Fransızca çevirileri de mevcuttur.

linda Sayda ve Şam eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Suriye vilayeti mi, yoksa bölgenin tarihi, ilmi, kültürel ve ticari merkezleri durumunda olan Şam ve Beyrut gibi gelişmiş şehirler mi olduğu açık değildir. Ancak devletin icraatına doğrudan muhatap olan, yeni ve farklı fikirlerin gelişmesi ve yayılması için uygun bir ortama sahip bulunan şehirlerin kast edildiği düşünülebilir. Burada dikkat çekilmesi gereken noktalardan biri de, ilanda “Arap”lığa gönderme yapılmaması, sadece bölge unsuru vurgulanarak Osmanlı yönetimine karşı bir tavır sergilenmesidir. Dikkat çekici diğer bir muğlak nokta ise ilanda yer alan harici yardım atıflarıdır. Yabancı bir ülkeye mensup herhangi bir şahsın müdahil olduğuna dair bir ipucu mevcut değildir. Belki bölge üzerinde nüfuz sahibi olan İngiltere ve Fransa’nın veya özellikle Ortodoks Hristiyanların hâmilliğini üstlenen ve bu gerekçeyle Doksan Üç Harbini başlatarak Osmanlı Devletini ağır bir yenilgiye uğratan Rusya’nın böyle bir durumda Arapların yanında yer alacağı varsayımıyla hareket edilmiş olabilir. 1860’lardan itibaren bölgede görev yapan İngiltere’nin tecrübeli Beyrut başkonsolosu Eldridge de ilanların muhtevasını değerlendirirken “harici yardımlara yapılan atıfların mânâsını anlamadığını” ifade etmektedir.⁸¹

Bu ilan, Cevdet Paşa’nın şahsını hedef alan ve konumuz dışında kaldığı için burada incelemediğimiz Türkçe ilanla birlikte ele alındığı için o zaman sadece paşa aleyhinde bir tavır olarak algılanmış, Osmanlı yönetimi aleyhine olan tavır ve bölgeciliğe yapılan vurgu dikkat çekmemiştir. Bu nedenledir ki konuyla ilgili haberler İstanbul’a ulaştığında durum Suriye’nin o günlerde yaşadığı diğer problemlerle birlikte değerlendirilmiş ve sonuçta Cevdet Paşa yönetiminin yetersiz kaldığı kanaatiyle acil reform uygulamalarını gerçekleştirebilecek daha dirayetli bir vali ara-

⁸¹ F0 424/73 Inclosure in no. 305, Eldridge-Layard, Aleih, 2 August 1878.

yışına gidilmiştir. Neticede Sadrazam Safvet Paşa'nın da etkisiyle Midhat Paşa, Kasım 1878'de Suriye valisi tayin edilmiştir.⁸²

Midhat Paşa, yönetiminin ilk yılında Suriye'de idari ve adli alanlarla güvenlik alanında önemli gelişmeler sağladı. Şam merkez mutasarrıflığının yanı sıra Cebel Nusayri kazasının kurulması, zaptiye teşkilatının yenilenmesi, mahkemelerin sayısının artırılması ve hac organizasyonunda masraftan azaltıcı bazı düzenlemelerin yapılması, paşanın Suriye'de geçirdiği ilk yılda gerçekleştirdiği hizmetlerden dikkat çekenleridir. Ancak 1879 sonbaharından itibaren, özellikle mahkemelerin bağımsızlığı ile ilgili kararın uygulamaya konulmasından sonra, paşanın merkezi hükümetle ilişkilerinin giderek bozulduğu gözlemlenmektedir. Midhat Paşa kendi sorumluluk alanında kalan mahkemelerin mülki otoriteden, yani kendisinden bağımsız kalmasını kabul edemeyeceğini, çünkü bu durumun Suriye'nin asayişini iyileştirme yolundaki çabaları olumsuz yönde etkileyeceğini savunarak karara karşı çıktı. Merkezi hükümet ise kararında ısrar etti. Bu anlaşmazlık üzerine 1879 sonbaharından itibaren Midhat Paşa'nın vilayet işlerine karşı biraz kayıtsız kaldığı dikkat çekmektedir. Midhat Paşa'nın merkezi hükümetle giderek kötüleşen ilişkileri, 1880 yaz döneminde kriz noktasına ulaştı. İşte bu dönemde Beyrut ve Şam sokaklarında ihtilalci muhtevaya sahip ilanların ortaya çıkması, Midhat Paşa hakkında zaten var olan güvensizliği iyice artırdı. Midhat Paşa'nın Suriye valiliği görevinden alınışında payı olduğu düşünülen bu olayın detaylarına biraz inmek gerekir:

1880 Haziranının ikinci yarısında Beyrut sokaklarında Arap halkını Türk yönetimine karşı ayaklanmaya çağıran ilanlar görüldü. Ancak daha muhtevası anlaşılamadan zabıtlar ta-

⁸² İbnülemin M. K. İnal, *Son Sadrazamlar*, I, Dergâh yayınları, İstanbul 1982, s. 377-78.

rafından toplandı. Birkaç gün içinde Beyrut sokakları benzer ilanlara yine sahne oldu. Ancak görevlileri, birincisinde olduğu gibi, halkın dikkatini çekmemesi için ilanları derhal topladılar. Ancak yabancı diplomatlar konudan haberdar olmuş, hatta İngiliz konsolosu Dickson ilanın bir kopyasını ele geçirerek çevirisiyle birlikte İngiliz Dışişleri Bakanlığına göndermişti. Üçüncü defa olarak ise 27 Haziranda Beyrut sokaklarına Türk yönetimi aleyhine ilanlar asıldı. İngiliz konsolosu bunlardan da bir nüsha ele geçirerek çevirisiyle birlikte orijinalini de İngiltere'ye göndermeyi ihmal etmemiştir.⁸³

Ele geçirilen her iki ilan da kılıç resminin altına yazılmış kısa birer metinden oluşmaktadır. İlanların muhtevası gözden geçirildiğinde milliyetçi bir yaklaşımdan ziyade, Temmuz 1878 tarihli ilanda da görüldüğü üzere, bölgeciliğin vurgulanması dikkat çekmektedir. Her iki ilandaki bariz vurgu Suriye ve reform üzerinedir. Birincisinde “Ya Ebnâ-e Suriye” hitabıyla başlanarak reform adına ortaya çıkan Hz. Musa, İsa ve Muhammed’in sırasıyla Mısırlılar, Yahudiler ve Cahiliye Arapları tarafından delilikle suçlandıkları belirtildikten sonra Türklerin beklenen reformları gerçekleştiremeyecekleri nedeniyle Arap onuru ve Suriyelilik hamiiyeti gereğince Suriyelilerin işleri ele almaları istenmektedir. İkincisine ise “Ebnâ-u Suriye” hitabıyla başlanıyor ve bu ilanda Türklerin şimdiye kadar sayısız defa reform sözü verdikleri halde reformları gerçekleştirmedikleri, bunun ise onların samimiyetsizliğini gösterdiği, iki milyon Türkün otuz beş milyon insanı yönettiği, oysa kendilerinin de iki milyon nüfuslu bir vatanın evladı oldukları, dolayısıyla vatanseverlerin vatanlarının idaresini ele geçirmeleri gerektiği belirtiliyor.⁸⁴

⁸³ FO 195/1306 Dickson-Goschen, telegram, Beirut, 28 June 1880 ve Dickson-Goschen, Beirut, 3 July 1880 no. 47.

⁸⁴ İlanların orijinaleri FO 195/1306 Dickson'ın 47 nolu raporunun ekin-

İlanlar zabitler tarafından çok kısa sürede toplatıldığı için, halkın muhteva hakkında pek bilgi sahibi olamadığı anlaşılmaktadır. Belki de bu nedenle, İngiliz konsolosu Dickson'ın ifade ettiği gibi, Beyrut halkı üzerinde neredeyse hiç etkisi olmamıştır. Yani halk galeyana gelmemiş ve sokaklara çıkıp tepki göstermemiştir. Ancak Dickson, Beyrut gibi sakin bir şehir için duvarlara ilan yapıştırmanın “olağandışı” bir olay olduğu kanaatinden hareketle konsolosluk tercümanlarından John Abcarious'u konuyla ilgili bir araştırma yapmakla görevlendirmiştir.⁸⁵

Abcarious, araştırmasının sonuçlarını uzunca bir rapor halinde konsolosa sunmuştur. Bu rapor bir çok açıdan ilgi çekicidir. Türkler ve Müslümanlar hakkındaki aleyhte ve önyargılı görüşleri bir tarafa bırakılacak olursa, konuyla ilgili değerlendirmeleri şöyle özetlenebilir: İlanların hazırlanıp Beyrut sokaklarına asılması Müslüman ve Hristiyanların birlikte organize ettiği bir olay olamaz. Çünkü hiçbir dünyevi güç bunların birlikte hareket etmelerini sağlayamaz. Arap Müslümanlar belki Türk yönetimine son vererek Arap hilafetini kurmak isterler, Hristiyanlar da bir Hristiyan krallığı kurmak için çalışabilirler; ama bu onların birlikte hareketlerini mümkün kılmaz.

Bu olayın sadece Müslümanlar tarafından organize edilmesi de iki sebepten mümkün değildir. Birincisi Beyrut şehri Müslümanların böyle bir olayı gerçekleştirmeleri için uygun değildir. İkincisi de “Müslümanların çoğu okuma-yazma bilmez, samimiyetsiz, fakir, rezil ve birbirleriyle kolayca iletişim kuramaya-

dedir. Ayrıca Zeine N. Zeine Arapça asıllarını, A. L. Tibawi de İngilizce çevirilerini tam metin halinde yayımlamıştır. Bkz. Zeine, *The Emergence...*, Appendix G ve H, s. 152, 153; A. L. Tibawi, *Arabic and Islamic Themes*, s. 11 7-118.

⁸⁵ FO 195/1306, Dickson-Goschen, Beirut, 3 July 1880, no. 47.

cak kadar dağınık yaşarlar.” Dahası Müslümanlar yüzyıllardır Osmanlı yönetiminde yaşamakta, yöneticilerine gereken saygıyı göstermekte ve dini bağlardan dolayı onlara saygı duymaktadır. Bunlar Osmanlılara karşı hiçbir zaman ihtilalci bir ruha sahip olmadıkları için ilanları hazırlayıp asmış olamazlar.

Hıristiyanların da bu olayı tek başlarına gerçekleştirdikleri düşünülmemektedir. Sayılarının az olması ve zafer kazanma gibi bir duyguya sahip olmamaları bir tarafa, farklı mezheplere bağlı olmaları Hıristiyan Arapların bir araya gelmesini mümkün kılmamaktadır. Böyle bir olay içinde Ancak bir şartla yer alabilirler: O da burasını bir yabancı güce teslim etmektir. Bunda da anlaşılmazlar, çünkü Roma Katolikleri Fransızların, Grek Ortodokslar Rusların ve birkaç Protestan da İngilizlerin bölgeyi yönetmesini isterler. Böyle bir olayın vatanperverlik duygularından kaynaklanması da muhtemel değildir. Çünkü “vatanperverlik” doğuluların zihninde henüz bir mânâ kazanmamıştır. İdari despotizm ve zulüm de söz konusu ilanların ortaya çıkışına sebep olmuş sayılamaz. Çünkü Türkler herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan tebaalarını her zaman bu şekilde yönetmişlerdir.

Yukarıda özetlenen ihtimalleri birer birer değerlendirip eledikten sonra Abcarius, ilanların kimler tarafından ve nasıl organize edilmiş olabileceği konusunda iki ihtimal üzerinde durur: Birincisi hükümetle anlaşmazlığa düşerek şahsî çıkarları zarar görmüş veya devletten bir görev almayı beklediği halde alamamış varlıklı bir iki ileri gelen Müslümanın işi olabilir. İkincisi Midhat Paşa uzun zamandır Babiâli’den isteyip de elde edemediği yetkileri koparmak maksadıyla ya da Avrupa devletlerini bölgede ihtilalci bir gelişmenin varlığına ikna ederek bunun önünün alınması için Babiâli nezdinde kendi taleplerini desteklemelerini sağlamak için böyle bir eylemi organize etmiş

olabilir. Abcarius, Midhat Paşa'nın ilanlar hadisesinde payı olabileceğini şu ipuçlarına dayandırmaktadır; a) İlanların bir liman şehri olan, Hıristiyanların sayıca Müslümanlardan fazla olduğu ve bu tür olayların heyecan yaratmayacağı bir şehir hüviyetindeki Beyrut sokaklarına asılmış olması; b) Beyrut mutasarrıflığında Midhat Paşa'nın gizli ilişkilerine de vakıf olan bir arkadaşının bulunması; c) Çok daha önemsiz konularda titizlik gösteren Türk yetkililerin söz konusu ilanların faillerini yakalamak için gayret sarf etmemeleri; d) Midhat Paşa'nın Suriye'ye gelişinden sonra basının genel olarak Türklerin yanlış yönetiminden bahsetmesi ve hatta onlar hakkında müstezhi ifadeler kullanacak kadar ileri gitmekte serbest bırakılması. Şüphesiz, Midhat Paşa tarafından sağlanan bu serbestlik söz konusu ilanlara zemin hazırlamak için planlanmış bir adım olabilir.⁸⁶

Abcarius'un Midhat Paşa üzerinde yoğunlaşan görüşü Dickson tarafından kabul görmemiştir. Müslüman ve Hıristiyanlardan bazı kimselerin ilanlardan Midhat Paşa'yı sorumlu tuttuklarını, Abcarius'un da bunlardan etkilenmiş olabileceğini belirttikten sonra Dickson bu ihtimalin zayıflığını vurgular. Ona göre, Midhat Paşa'nın "İhtilalci bir projenin itici *gücü* konumunda olması çok zayıf bir ihtimaldir. Ancak Suriye'de gerçekleştirmek istediği reformlar için Babiâli'den defaatle talep ettiği yetkilerin teminine katkı sağlar ümidiyle söz konusu olaylara kayıtsız kalması mümkündür." Dickson'ın tahminine göre bu olay son beş yıldır Suriye'de mevcut olan, Bağdat ve İstanbul'da da şubeleri bulunan gizli bir cemiyetin işi olabilir. Bu cemiyetin öncelikli amacı Suriye'nin Osmanlı Devletine bağlı kalarak muhtariyet statüsüne kavuşması, bunda uzlaşamazsa bağım-

⁸⁶ Abcarius'un nispeten uzun sayılabilecek raporu, Dickson'ın 3 Temmuz 1880 tarih ve 47 nolu raporunun ekidir.

sızlık için çalışılmasıdır.⁸⁷ Dickson'ın görüşleri mezkur cemiyetin üyesi olduğunu iddia eden ve konuyla ilgilenen yazarlardan Antonius ve Zeine'in görüştükleri Faris Nimr'in ifadeleriyle de desteklenmektedir. Faris Nimr her iki yazarla yaptığı görüşmede Haziran 1880'de ortaya çıkan ilanların, 1875'te kurulduğu iddia edilen gizli cemiyet tarafından yazılıp dağıtıldığını, hatta bazılarını kendisinin yazdığını ifade etmiştir.⁸⁸

Yeri gelmişken belirtilmelidir ki, mevcut araştırmalar Haziran 1880'de Beyrut'ta ortaya çıkan ilanların sorumluluğunu ya Dickson'ın görüşü doğrultusunda 1875'ten itibaren mevcut olduğu varsayılan gizli bir cemiyete ya da İngiliz konsolosluğu tercümanı Abcarius'un görüşü doğrultusunda Midhat Paşa'ya yüklemişlerdir. Oysa mezkur ilanların adı geçen taraflara veya başka bir kaynağa bağlı olarak ortaya çıktığını belirleyebilecek bir delil mevcut değildir. Bu konuda yukarıda zikredilen Faris Nimr'in olaydan yaklaşık elli-altmış yıl sonra söyledikleri de delil olmaktan uzaktır.

Haziran 1880'de Beyrut sokaklarında görülen ilanlar hakkında spekülasyonlar kesilmeden aynı yılın temmuz ayı sonla-

⁸⁷ FO 195/1306, Dickson-Goschen, no. 47 Beirut, 3 July 1880.

⁸⁸ Antonius, *a.g.e.*, s. 81-82; Zeine, *a.g.e.*, s. 52-55. Faris Nimr'in (1854-1951) verdiği bilgilere göre Yakup Sarruf (1852-1927), İbrahim Yazıcı (1847-1906) ve Şahin Makaryus (1853-1910) mezkur cemiyetin ileri gelenlerindendi. Suriye Protestan Koleji'nde okuyan ve hepsi Hristiyan olan bu şahıslar Fransızca hocaları İlyas Habbalin'in (1839-1889) Türk düşmanlığının etkisinde kalarak gizli bir cemiyet kurdular ve ihtilalci fikirlerini yaymaya çalıştılar. Cemiyet üyelerinden bazıları Alexander Dumas'nın *Üç Silahşörler* adlı eserini okuyarak Türklere karşı mücadele duygularını geliştirip Lübnan'ın bağımsızlığı için çalıştılar (Zeine, s. 52). İlyas Habbalin Lübnanlı bir Maruni olup bölgedeki farmason locası üyesi idi. 1866'da *Lübnan* gazetesi editörü ve daha sonra da Fransa'nın Beyrut konsolosluğu tercümanı olarak görev yaptı. 1875'te Mısır'a yerleşti (Tarrazi, *Tarihu's-Sahafeti'l-Arabiyye*, Matbaatü'l-Edebiyye, Beyrut 1913, C. I, bl. I, s. 115-116).

rına doğru Şam sokaklarında benzer ilanlar ortaya çıktı. İngiliz viskonsülü Jago'nun "ihtilalci" şeklinde tanımladığı ilanlardan bir tanesi de kendi evinin kapısına yapıştırılmıştı. Henüz hiçbir nüshasının ele geçirilemediği ve viskonsülün da muhtevası hakkında genel bilgi vermekle yetindiği Şam ilanları hakkında ek bir bilgi yoktur. Jago'nun belirttiği kadarıyla bunlar, ulema sınıfına mensup, sanki hariçten kişi/kişiler tarafından kısmen Kurani bir dille yazılmış, yöneticilerin İslâmi hayat tarzını terk ettiği ve Suriyeli mü'minleri ıstırap ve perişanlığa sürükledikleri için bölge halkını ayaklanmaya ve mevcut idareye son vermeye davet etmektedir.⁸⁹ Bu kadar az bir bilgi dahi Şam ilanlarının Beyrut'takilerden muhteva bakımından oldukça farklı olduğu izlenimini vermektedir.

Jago Şam ilanlarının da dikkat çekici bir etki yapmadığını belirttikten sonra bu tavrın/tavırsızlığın nedenleri konusunda ilgi çekici fikirler ileri sürer. Ona göre, Suriye'de lider konumunda hiç kimse bulunmadığı için hükümet aleyhine inisiyatif başlatacak bir grup veya şahıs yoktur. Bölgede mevcut birçok mezhep ve gruplar arasındaki rekabet ve kıskançlık, onları bir araya getirip yönetime karşı bir tavır almalarını engellemektedir. Şam'da mevcut Müslüman asilzâdeler ve güya Müslümanların liderleri aynı zamanda hükümetin yakın çevresini oluşturanlardır. Bu çevrenin dışında kalan birkaç kişi ise kendi işleriyle meşguldür. Çevredeki küçük kazaların durumuna gelince; oralar siyasi öneme sahip olmayan tarım alanları gibi değerlendirilmelidir.⁹⁰

Beyrut ve Şam sokaklarında bir ay arayla Osmanlı yönetimini hedef alan ilanların asılması merkezi hükümet nezdinde Midhat Paşa'ya karşı duyulan güvensizliğin artmasına neden olmuştur. Midhat Paşa aleyhine dile getirilen iddialardan birisi

⁸⁹ FO 195/1306 Jago-Goschen no. 13, Damascus, 3 August 1880.

⁹⁰ FO 195/1306 Jago-Goschen no. 13, Damascus, 3 August 1880.

ilanlar olayına karşı tepkisiz kaldığı, bunun ise suçluları cesaretlendirdiğidir. Bu konuda iki hususa dikkat çekmekte yarar var: Birincisi Beyrut ilanları ortaya çıktığında sancak mutasarrıfı Raif Bey'in özel bir görevle İstanbul'da bulunmasıdır. Yani sorumluluk sahibi idarecinin Beyrut dışında olması ve Midhat Paşa'nın da olaydan ne dereceye kadar ve ne zaman haberinin olduğunun bilinmemesi tepkisizliğin farklı nedenleri olabileceğini düşündürmektedir. Midhat Paşa'nın Temmuz 1878'den itibaren Suriye'nin farklı şehirlerinde Müslüman çocukların daha iyi yetişmelerini sağlamak amacıyla okullar açmak için kurulan *Cemiyetü'l-Makasidi'l-Hayriyye* vasıtasıyla ilanları astırdığı ve bu sayede hükümeti isteklerini kabule zorlamak istediği tezi⁹¹ de zayıf görünmektedir. Her şeyden önce bu cemiyet, adından da anlaşılacağı üzere, gayrisiyasi amaçlarla kurulmuş ve bilinebildiği kadarıyla sadece eğitim ve hayır amacına yönelik olarak çalışmaktaydı. Cemiyet üzerinde ciddi bir araştırma yapmış olan Cioeta'nın kanaatine göre, cemiyetin siyasi amacı olsaydı, Midhat Paşa'nın valiliği döneminde mevcut olan hürriyet ortamında üyeleri tarafından yayımlanmakta olan *Semeratü'l-Fünun* adlı gazetede bu gayeyi açıklamaktan çekinmezdi. İkincisi cemiyet üyeleri bulundukları şehrin ileri gelen Müslümanlarından oluşmuştu. Yani konumlarını Midhat Paşa'ya borçlu olmayan, aksine başarılı olabilmek için Midhat Paşa'nın onların yardımına ve işbirliğine muhtaç olduğu kimselerdi.⁹²

⁹¹ S. Shamir, "Midhat Paşa...", s. 132-133.

⁹² Cemiyetü'l-Makasidi'l-Hayriyye'nin kuruluşu, şubeleri, faaliyetleri ve açtığı okullar ile ilgili olarak bkz. FO 78/3130 Ârdern Beaman'm Beyrut, Dimaşk ve Sayda üzerine raporu, 17 November 1880; FO 195/1306 Dickson-Goschen no. 61. Beyrut, 17 November 1880; Donald J. Cioeta, "Islamic Benevolent Societies and Public Education in Ottoman Syria, 1875-1882," *The Islamic Quarterly*, 26/1 (1982), s. 40-55. İlanlar konusu için bkz. s. 52-53.

Midhat Paşa'nın bu olayda doğrudan sorumluluğunun bulunduğu oldukça şüpheli olmakla birlikte, merkezi hükümetle ilişkilerinin en zayıf olduğu bir dönemde meydana gelmesi şüphelerin onun üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bundan dolayı Şam ilanlarının ortaya çıkmasından yaklaşık on gün sonra Midhat Paşa, Suriye valiliği görevinden alınmış ve Aydın valiliğine atanmıştır.⁹³ Sultanın yıllar sonra Paşa'yı Suriye valiliğinden alışının gerekçelerini açıklarken ilanlar konusuna da değinmesi dikkat çekiciydi: "[Midhat Paşa] zamanında saltanat ve hükümet aleyhine sokaklara yaftalar yapıştırılmak ve ilannâmeler neşrolunmak ve adliye ve maliye aleyhine şikâyet vuku bulmak ve çok yaşasın vali ve çok yaşasın filan gibi oranın hâkimiyetini tasdik etmek gibi ahval zuhura gelmesi ve vali aleyhinde Babîâlî'ye tahriren şikâyetler vukubulması üzerine... vali tebdil olunmuş idi."⁹⁴ Burada sultanın zihninde yer eden diğer sebeplerle birlikte hadise mütalaa edildiğinde ilanlar olayının Midhat Paşa'nın Suriye'den uzaklaştırılması kararında payı olduğu görülmekte; ancak esas faktör niteliğinde olmadığı anlaşılmaktadır. Sultanın Midhat Paşa ile ilanların sorumluları arasında doğrudan bir irtibat olup olmadığı konusunda ne düşündüğü ise henüz bilinmemektedir.

Midhat Paşa'nın Suriye valiliğinden alınması Osmanlı aleyhtarı ilanların devamını engelleyemedi. 1880'in sonlarına doğru Beyrut, Sayda ve Trablusşam sokaklarında Dickson'ın ifadesine göre, "ihtilalci" mahiyette ilanlar görüldü. Sayda ve Trablusşam'da görülen ilanların nüshaları ele geçirilemediği için mahiyetleri hakkında söylenebilecek bir şey yok. Ancak Sayda'da, özellikle Hıristiyanlar arasında bir tedirginlik göz-

⁹³ FO 195/1306 Dickson-Goschen, no. 53; Beirut, 13 August 1880; Ja-go-Goschen no. 14, Damascus, 16 August 1880.

⁹⁴ BOA, Y.EE 9/2006 (72/7, tarihsiz). Muhtemelen 1312/1894-95 talihtir.

lendiği ve ilanlarla ilgili olduğu sanılan birkaç kişinin tutuklandığı ve Trablusşam sokaklarına asılan ilanların ifade ve mahiyet bakımından Beyrut'takilerle benzerlik arzettiği bilinmektedir.⁹⁵ 31 Aralık 1880'de Beyrut sokaklarına asılan ilanın ise bir nüshası Dickson tarafından ele geçirilmiş ve tercümesiyle birlikte İngiliz büyükelçiliğine gönderilmiştir. Özetlenecek olursa, “Ya ehle’l-vatan” ifadesiyle başlayan ilan, Türklerin adaletsiz ve zalim olduğunun bilindiğini, sayılarının azlığına rağmen Arapları yönettiklerini ve köleleştirdiklerini, dinlerini ve kutsal kitaplarını aşağıladıklarını, Araplara başarı kapılarını kapattıklarını, hatta asil dillerini yok etmek için kanun bile çıkardıklarını ve hilafeti Araplar’dan haksız yere aldıklarını iddia ettikten sonra Arapların geçmişte âlim, hâkim ve fazıl kişiler yetiştirdiği, Müslümanların ve İslâm topraklarının artmasını sağladıkları, oysa şimdi Türklerin onları savaş meydanlarına sürerek ölüme terk ettikleri, vakıf mallarının ve gelirlerinin kötüye kullanıldığı iddiasına yer vermektedir. Devamında, “Ülkenin her tarafındaki kardeşlerimize danışarak hakem olarak kılıca müracaat etmeden önce, şu taleplerde bulunulmasına karar verdik” denilmekte ve şunlar ifade edilmektedir: Birincisi ortak çıkarlarımızın bir araya getirdiği Lübnanlı kardeşlerimizle müşterek olacağımız müstakil idare. İkincisi Arapçanın resmi dil olarak kabul edilmesi ve bu dili konuşanların medeniyet, terakki ve insanlığın gereği olarak düşüncelerini ve eserlerini yayımlamada tam bir hürriyete sahip olmaları. Üçüncüsü askere alınan Arapların kendi anavatanlarında görev yapmaları ve Türk subaylarının esaretinden kurtulmalarıdır. İlan Arapların uyanmaları ve kendilerine gelmeleri çağrısıyla sona ermektedir.⁹⁶

⁹⁵ FO 195/1368 Dickson-St. John, Beirut, no. 1, 3 January 1881.

⁹⁶ FO 195/1368 Dickson-St. John, no. 2, 14 January 1881. Bu yazının ekinde ilanın Arapça bir nüshası ve Fransızca çevirisi yer almaktadır. İlanın İngi-

Bu ilanda dikkat çeken ve öncekilerden farklılık arzeden bazı noktalar vardır: İlk olarak, öncekilerde yapılan Suriye vurgusu tamamen kaybolmuş, onun yerini “vatan” kavramı almış olmakla birlikte bu kavramla neresinin kast edildiği açık değildir. İkinci paragraftaki “Lübnan” a atıfla müstakil bir idare tarzının istenmesi bölgenin Lübnan dışında kalan kesimi adına konuşulduğu intibainı uyandırmaktadır. İkincisi hilafete ilk defa atıf yapılıyor olması ve bu müessesenin Türkler tarafından haksız yere Araplardan alındığı iddiasıdır. Bilindiği üzere, 1870’lerin sonlarına doğru, dışarıdaki kadar olmasa da, içeride Osmanlı hilafeti tartışılmaya başlanmıştı.⁹⁷ Sadece bu ilanda, bir cümleyle de olsa, hilafete atıfta bulunulması dikkat çekicidir. Üçüncüsü ilanda 1875’te kurulduğu söylenegelen gizli cemiyetin üyesi olduğu belirtilen İbrahim Yazıcı’ya ait bir şüire yer verilmesidir.⁹⁸ Bu durum ilanın mezkur cemiyet üyeleri veya bu cemiyetle irtibatlı olanlar tarafından yazıldığına doğrudan bir delil teşkil etmese de, ilanın sorumlularının dönemin Arap edebiyatını takip edenlerden olduğu intibainı uyandırmaktadır. Son olarak bu ilanı diğerlerinden ayıran en belirgin özel-

lizce tam bir çevirisi Tıbawî tarafından yayımlanmıştır (*Arabic and...*, s. 118-119). Tıbawî’nin ilanlarla ilgili değerlendirmelerinde dikkat çeken bir usul hatasını belirtmekte yarar var: Yazar 1880 Haziran ve Aralık aylarında Beyrut sokaklarında görülen el ilanları konusunu işlerken ele geçirilen üç ilanın tercümesini verdikten sonra İngiliz diplomatlarının belli bir ilan konusunda yaptıkları değerlendirmeyi anakronik bir yöntemle bütününe teşmil etmektedir. Abcarius’un değerlendirmesi tamamen haziran ilanları için geçerlidir. Tıbawî’de ise bu değerlendirme genellenmiştir. Bkz. Aynı eser, s. 119-120. İlanın Arapça nüshası Zeine’in *The Emergence of Arab Nationalism* adlı eserinin ekler bölümünde s. 154’te verilmiştir.

⁹⁷ Ş. Tufan Buzpınar, “Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II: 1877-1882,” *Die Welt des Islams*, XXXVI (1996), s. 59-89.

⁹⁸ E. Tauber, *The Emergence...*, s. 17.

lik, ilanda müstakil bir yönetim, Arapçanın resmi dil olması ve Arap askerlerin kendi bölgelerinde görevlendirilmeleri gibi açık taleplere yer verilmesidir ki bunlar, Arap milliyetçileri tarafından açıkça dile getirilmek ve siyasi platformlarda tartışılmak için 1910'lu yılları bekleyecek taleplerdir.

İlanların sorumluları meselesine gelince: İlanın bir nüshasını temin eden Dickson, daha önceki ilanlarda olduğu gibi bunun da sorumlusunun Suriye'nin farklı yerlerinde şubeleri bulunan organize bir gizli cemiyet olduğu kanaatindeydi. Kanaatini destekleyecek somut bir delil ileri süremeyen konsolos, ilanların birbirine yakın zamanlarda Sayda, Trablusşam ve Beyrut gibi farklı şehirlerde görülmesinden hareketle ve daha önceki tespitin de etkisinde kalarak bu görüşü belirtmektedir.⁹⁹ Olaydan kısa bir süre sonra *Cemiyetül'l-Makasid'l-Hayriyye*'nin mezkur ilanın sorumlusu olduğu söylentileri çıktı. Hatta 1881 Ocak ayının ilk haftasında Saydalı bir Hristiyanın Vali Hamdi Paşa'ya mezkur cemiyeti suçlayan bir mektup yazdığı haberi alındı.¹⁰⁰ Dickson müteakip raporunda Beyrutlu birçok kişinin kanaatinin ilanlardan *Cemiyetül'l-Makasid'l-Hayriyye*'nin sorumlu olduğu yolunda yoğunlaştığını, kendisinin de bu kanaatte olduğunu, daha önce kurulduğunu bildirdiği gizli cemiyetin de mezkur cemiyete katıldığını ve bu tür gizli faaliyetlerin daha iyi kamufle edildiğini bildirmektedir. Dahası Dickson'a ulaşan, ancak doğrulayamadığını itiraf ettiği bilgilere göre *Cemiyetül'l-Makasid'l-Hayriyye*'nin kuruluşuna, 1875'te kurulduğu iddia edilen gizli cemiyet sebep olmuştu ve Midhat Paşa bu gizli cemiyetin bir üyesiydi. Birincinin amaçlarını gerçekleştirmek için de ikinci (*Cemiyetül'l-Makasid'l-Hayriyye*) kurdu. İzmir'e gittikten sonra da ilişkisini devam ettirerek ilanların

⁹⁹ FO 195/1368 Dickson-St. John, no. 2, 14 January 1881.

¹⁰⁰ Aynı belge.

asılmasını da gizli ajanları vasıtasıyla gerçekleştirdi.¹⁰¹ Bu iddialarla ilgili somut deliller bulununcaya kadar kesin bir kanaate varmak oldukça zordur. Konsolos raporları o dönemin spekülasyonlarını yansıtmak bakımından önemlidir. Bu spekülasyonların bir kısmı da hedef saptırmaya yönelik olabilir. Daha önce de belirtildiği gibi, Midhat Paşa'nın Cemiyeti kendi isteği doğrultusunda ve uzaktan kumanda ile idare edebileceği ve gizli faaliyetlere alet edebileceği görüşü oldukça zayıf görünmektedir. İzmir'e gittikten sonra resmi/gayriresmi bütün gözlerin üzerinde olduğu, Hamdi Paşa'nın Midhat Paşa'yla bağlantılı olduğu düşünülen kişi ve kuruluşları sıkıca gözetlediği dikkate alınırsa, paşanın mezkur iddialarda yer alan ilişkilerini devam ettirebilmesi neredeyse imkânsızdır denebilir.

Vilayet yöneticileri de bu iddiaları fazla ciddiye almamış görünmektedirler. Onlar kendi araştırmalarını yoğunlaştırarak Şam'da konuyla ilgili olduğu sanılan Corci, Şakir el-Hûrî ve Yusuf el-Hac adlı üç Hristiyanı tutukladılar. Tutuklulardan Şakir el-Hûrî ve Yusuf el-Hac'ın Protestan mezhebine mensup oldukları da bilinmektedir. Şakir İngilizce bilen ve bölgedeki İngiliz-Protestan misyonerleri ile yakın ilişki içerisinde olan birisiydi. Zaman zaman Şam'daki İngiliz misyoner okulunda ders de verirdi. Yakın ilişkileri gereği misyonerler Şakir'in tutuklanmasından hayli rahatsız oldular. İngiltere'nin Şam viskonsülü Jago'yu ikna ederek Şakir lehine müdahalede bulunmasını sağladılar. Jago yaptığı istihbarat sonunda Şakir'in bu olayda "aşırı aptalca" davrandığını düşünüyor olmakla birlikte, yetkililerle görüşmekten çekinmedi. Jago'nun raporuna göre, görüşmeler sırasında kendisine adaletin uygulanacağından şüphe etmemesi, Şakir aleyhinde, çok kuvvetli delillerin mevcudiyetine rağmen, aşırılığa gidilmeyip bir örnek teşkil etmesi bakımından

¹⁰¹ FO 195/1368 Dickson-St. John, Beirut, 17 January 1881.

tutukluluk halinin bir süre daha devam edeceği ve sonra serbest bırakılacağı söylendi.¹⁰²

Viskonsülün girişimi, İngiliz misyonerlerini tatmin etmedi. Kendi ifadesine göre misyonerler “[Şakir] el-Hûrî'nin kesintisiz müracaatlarıyla harekete geçmiş ve değersiz olmasının ötesinde birbirleriyle çelişkili tek taraflı ifadelere dayanarak” valiye baskı yapmaya çalışmışlardır. Diğer taraftan Şakir de “Vali aleyhinde kamuoyu oluşturmaya yönelik olarak aklına gelen herkese yazılı müracaatta bulunmuştur.”¹⁰³

Vali Ahmet Hamdi Paşa misyonerlere haksız yere müdahalelerde bulunduklarını ima etmek için Şakir aleyhindeki delillerin bir kısmını açıkladı ve bu konuda kendisine daha fazla baskı yapmamalarını, aksi bir durumun suçlunun aleyhinde olacağını söyledi. Jago'nun öğrenebildiği kadarıyla bu belgeler Şakir aleyhindeki iddiaları kuvvetlendirmişti. Bu nedenle Jago da misyonerlerle görüşerek valiye daha fazla baskı yapmamları konusunda onları uyardı. Ancak mahkemenin Hıristiyan üyelerinden bazıları gizlice misyonerlerle görüşerek Şakir'in suçlanmasını gerektirecek ciddi bir delil olmadığı ve serbest bırakılmasının da daha üst makamlar tarafından engellendiği yolunda görüş bildirmekteydiler. Jago'ya göre, bu tür haberler tabii olarak misyonerleri harekete geçirmekteydi. Bütün bu gelişmelerin ardından belki de böyle bir haberin harekete geçirdiği bir bayan İngiliz misyoner, birkaç defa daha valiye müracaat ederek hararetli tartışmalara neden oldu ve bunlardan sonuncusunda vali, Şakir'in tutukluluk halinin devamına karar verdiğini açıkladı.¹⁰⁴

¹⁰² FO 195/1369 Jago-Goschen, memorandum on the case of Shakir al-Huri, 4 June 1881.

¹⁰³ Aynı belge.

¹⁰⁴ Aynı belge.

Şakir'in muhakemesi ancak 1881 Temmuzunda içinde sonuçlandı ve mahkemenin beş üyesinden üçü serbest bırakılmasına karar vermesine rağmen, mahkeme başkanı istinaf etmek üzere, İstanbul'a havale edilmesini istedi. Vali de bu talebi uygun buldu. Davanın İstanbul'a intikali üzerine İngiltere Dışişleri Bakanlığı, büyükelçisine konuyu sadaretle görüşerek Şakir'in kefaletle serbest bırakılmasını sağlamağa çalışması talimatını verdi.¹⁰⁵ Muhtemelen aynı dönemde Saraya gönderilen ve muhtevastından Suriye vilayetinde valinin dışında bir üst düzey yetkili tarafından yazıldığı tahmin edilen bir yazıda mezkur üç şahsın sorgulanmaları sırasında ilanların "Şakir'in nazmı ve nesri ve Yusuf'un el yazısı olduğu tedkikat ve tatbikat-ı sahiha ile sabit olduğu" belirtilmekte ve Protestan misyonerleriyle İngiltere Konsolosluğu görevlilerinin tutuklularla bu kadar yakından ilgilenmeleri delil gösterilerek olayların arkasında İngiliz konsolosluğunun bulunabileceği yolunda tahmin yürütölmektedir.¹⁰⁶ Bu yazının nasıl değeriendirildiği, İngiliz yetkililerin girişimleri ve mahkemenin incelemeleri gibi konularda İstanbul'daki gelişmeler henüz bilinmemektedir. Bilinen ise Kasım 1881 'in ilk haftası sonunda Şakir'in kefaletle serbest bırakıldığıdır.¹⁰⁷

Bu konuda ele alınması gereken son ilan, Mart 1881 'de birçok Arap şehrinde ortaya çıkmış olmandır. Tespit edilebildiği kadarıyla tam metni merkezi hükümetin eline ulaşmış ve Osmanlıcaya çevirisi yapılmış tek ilan budur.¹⁰⁸ Bu ilanın bir

¹⁰⁵ FO 195/1369 Jago'riun 2 nolu raporu, 18 October 1881.

¹⁰⁶ BOA, Y.EE 31/1044/62/79, tarihsiz ve imzasız. Ancak muhtevastından davanın İstanbul'daki temyiz mahkemesine intikalinden sonra, yani 1881 Temmuzunun ilk haftası sonrasında ve Kasım öncesinde yazıldığı kesindir.

¹⁰⁷ FO 195/1369 Jago'nun telgrafı, Damascus, 9 November 1881.

¹⁰⁸ BOA, Y.EE 18/94-26/94/44, 7 Rebiüssani [12]98/9 Mart 1881. Landau'nun yayımladığı metindeki tarih 17 Rebiüssani 1298'dir. "Matbu bir varakanın tercümesidir" ifadesiyle sunulan ilanın asıl başlığı "Arap Mille-

diğer özelliği de matbu olması, sokaklara asılmaması ve Kuzey Afrika'dakiler dahil Osmanlı-Arap vilayetlerinin birçoğuna posta yoluyla ulaştırılmasıdır. İlanın bol miktarda nüshasının, Cezayir, İskenderiye, Hartum, Hicaz ve Bağdat gibi merkezlere ulaştırıldığı bilinmektedir. Orijinal nüshalardan birini elde ederek kendi Dışışleri Bakanlığına gönderen Fransa'nın Hartum viskonsülü Vission'a göre ilan şam kökenlidir; Beyrut ve Mısır üzerinden Hartum'a ulaştırılmıştır.¹⁰⁹ Bağdat'a ulaşan nüshalardan birini ele geçiren İngiliz konsolosu Plawden ise ilanın baskı kalitesinden hareketle Londra'da basılmış olabileceğini ifade etmektedir.¹¹⁰ Hicaz Valisi Safvet Paşa da ele geçirilen ilanların Beyrut'tan geldiğini belirtmektedir.¹¹¹ Bu kadar geniş bir coğrafyaya dağıtılan, mahiyeti itibariyle ihtilalci bir ilanın Osmanlı görevlilerince yakalanmadan nasıl dağıtıldığı da önemli bir sorudur. Bu konuda somut bir delil olmamakla birlikte, böyle bir dağıtımın imkân olarak ancak yabancı postalar aracılığı ile yapılabileceği aşıkârdır.

tinin Beyannâmesidir" şeklinde dir. Ekindeki Hicaz Valisi Safvet Paşa'nın genel olarak bu konuya hasredilmiş yazısından ilanın Hicaz'dan gönderildiği tahmin edilebilir. İlanın transkribe edilmiş tam metni Selçuk Günay tarafından "II. Abdülhamid Döneminde..." (s. 92-94) adlı makalesinde neşredilmiştir. Ancak bu neşir kullanılırken bir takım teknik hatalara dikkat edilmelidir. İlanın bir paragrafı daha önce Zekeriya Kurşun tarafından yayımlanmıştı (*Türk Arap İlişkileri*, s. 29). İngilizceye yapılan ilk çeviri ise İngiltere'nin Bağdat konsolosluğu tercümanına aittir. FO 195/13 70 Plowden-Granville, no. 21, Bağdat 20 Mayıs 1881.

¹⁰⁹ Jacob Landau, "An Arab Anti-Turk Handbill, 1881 ", s. 216.

¹¹⁰ Plowden, o günlerde Osmanlı Devletinin desteğiyle Londra'da yayımlanmakta olan *Gayret* gazetesinin üç nüshasını da ele geçirmiş ve onların baskısıyla kıyasladıktan sonra ilanın da Londra'da basılmış olabileceğini belirtmiştir. FO 195/1370, Plowden-Granville, no. 21, Bağdat, 20 Mayıs 1881.

¹¹¹ BOA, Y.EE 18/94-26/94/44, Safvet Paşa'dan Saray'a, 29 şaban 1298 (27 Temmuz 1881).

İlanın dikkat çeken özelliklerine gelince: Nüshaları ele geçirilen dört ilanının en uzununu, şeklen en sistematığı (bunda matbu olmasının da payı olabilir) ve özellikle Müslüman Araplara hitap etme gayreti içinde olmasıdır. Birinci ve ikinci ilanlar Suriyelilere (ebnâ-u Suriye), üçüncüsü vatan ehline (ehlü'l-vatan) hitap ederken, son ilanının yedi hitap başlığının dördü Müslümanlara (eyyühe'l-müslimûn), biri Araplara (eyyühe'l-Arap), biri Suriyeli Mesihîlere (eyyühe'l-mesihîyyûnu's-Suriyyûn), sonuncusu da Müslüman ve Hristiyanlarıdır (eyyühe'l-müslimûn ve'l-mesihîyyûn). Zahirin Müslümanlara yapılan bu vurgu, içerikle desteklenmemektedir. “Ey Müslümanlar!” diye başlayan birinci paragrafın daha ilk satırında Hristiyan ve Müslüman Arap milletine hitap edilmekte ve devamında Rumlara, Bulgarlara, Karadağlılara, Sırlara ve Boğdanlılara [tamamı gayrimüslim olan halklara] destek verilmektedir. “Ey Araplar!” hitabıyla başlayan ikinci paragraf da içerik olarak Müslüman Araplarla Hristiyan Araplara aynı anda hitap edecek özelliğe sahip değildir. Çünkü Arapların Doksan Üç Harbine mal ve canlarıyla yaptığı katkıya vurgu yapılmaktadır. Oysa bu durum sadece Müslüman Araplar için geçerlidir, ve sırf bu yüzden savaş sonrasında Müslümanlarla Hristiyan Araplar arasındaki gerginlik hayli artmış görünüyordu.¹¹² İlginçtir ki aynı konuya vurgu, dördüncü paragrafta da yapılmakta ve “Türkler bilâdımızı Ruslara, Sırlara, Karadağlılara ve Bulgarlara sattılar” denilmektedir. Aynı paragrafta Lübnan ve Mısır’ın “müstakil” ve “mümtaz” yönetimlerine gıpta ile atıfta bulunulması da ilanının yazarlarının zihinlerindeki yönetim biçimi hakkında ipucu vermektedir. Altıncı ve yedinci pa-

¹¹² Doksan Üç Harbi sonrasında Müslüman ve Hristiyan Araplar arasındaki gergin ilişkiler için bu kitabın “Cevdet Paşa’nın Suriye Valiliği (Şubat-Kasım 1878)” kısmına bakılabilir.

ragraflarda da Müslüman Hıristiyan Arapların birlik halinde Türklere karşı gelmeleri, Türk yönetimine son vermeleri öğütlenmektedir.

İlanda kullanılan dilin yapısı hakkında da birkaç hususa dikkat çekmek gerekir: Birincisi “biz” zamirinin birinci ve son paragrafta birkaç kez tekrarlanması, onun dışında metnin genelinde ağırlıklı olarak “siz” ve “onlar” şeklinde hitap edilmesi hariçten birinin Türkler ve Arapların birbirleriyle ilişkilerini değerlendirdiği intibasını vermektedir. İkincisi ve yine harici kültürle bağlantıyı çağrıştıranı, üçüncü paragrafta Osmanlı Devleti için “Devletü’t-Türk” tabirinin kullanılmasıdır. Bilindiği kadarıyla 1880’li yıllarda Osmanlı tebaası ve özellikle Müslümanlar arasında Osmanlı Devleti için bu tür Avrupa kökenli, tabirler kullanılmamaktaydı. Hepsinden önemlisi ve ilanın Arapçayı sonradan öğrenen birisi tarafından yazıldığıının delili sayılabilecek husus ise üç sayfalık bir metinde yirmiye yakın hatanın bulunmasıdır.¹¹³ İlanda mevcut dil hataları ve muhtevada gayrimüslim milletlere yapılan vurgu dikkate alındığında, Landau’nun ilanın Arapçayı iyi bilen Müslüman/Müslümanlar tarafından yazılmış olabileceği ve edebi bir metin olduğu iddiasının ne kadar tartışmaya açık olduğu görülecektir.¹¹⁴ Bu bağlamda söz konusu özellikleri ve ilanın basım kalitesini dikkate alan İngiltere’nin Bağdat konsolosu Plowden ve Fransa’nın İskenderiye konsolosu Dobignie’nin ilanla ilgili Avrupa bağlantısı olabileceğine işaret ettiklerini de zikretmek gerekir.¹¹⁵

¹¹³ Bu değerlendirmede Landau’nun yayımladığı Arapça orijinal metin esas alınmıştır. Osmanlıca çevirisi ile de zaman zaman karşılaştırılmıştır. Arapça metni inceleyerek yanlışları tespit eden ve çok kıymetli değerlendirmelerde bulunan Arap edebiyatçısı ve Türk-Arap ilişkileri uzmanı İbrahim Dakûkî’ye müteşekkirim.

¹¹⁴ Landau, *a.g.m.*, s. 217-218.

¹¹⁵ Tauber, *a.g.e.*, s. 338; Landau, *a.g.m.*, s. 218.

1878-1881 yılları arasında zaman zaman ortaya çıkan ve yukarıda tamamı incelenen ilanlar konusunun ortaya konması gereken önemli bir yönü de, mahalli ve merkezi tepkilerin ne olduğu meselesidir. Bugüne kadar bölgedeki Avrupa diplomatlarının raporları esas alınarak değerlendirmeler yapılmış ve ilanların mahalli halkın tepkisine maruz kalmadığı söylene-gelmıştır.¹¹⁶ Ancak Osmanlı arşivinden elde edilen bazı belgeler ve dönemin basını bu görüşü doğrulamamaktadır. İstanbul'da yayımlanmakta olan *Cevaib*¹¹⁷ gazetesinin aktardığı bilgilere göre mahalli gazetelerden *Suriye*, *Asru'l-Cedid* ve *Misbah*, ilanlar vasıtasıyla Osmanlı Devleti aleyhine ortaya konan tavrı benimsemediklerini, sorumlularının “cahil” ve “gafil” insanlar olduklarını, bu tür faaliyetlerin Arapların itibarını zedeleyeceğinden dolayı sorumlularının bir an önce yakalanmaları için herkesin yetkililere yardımcı olması gerektiğini birçok makalede vurguladılar.¹¹⁸ *Cevaib* gazetesi Beyrut halkının Osmanlı yönetimine karşı bir tavırla sokaklara asılan ilanlardan duydukları üzüntüyü dile getiren yazılar yayımladı.¹¹⁹ Dahası ilanların çoğunluğunun görüldüğü Beyrut ve Şam ileri gelenleri, mezkur gelişmeler karşısında sessiz kalmayı sadakat ve hamiyet anlayışlarına aykırı gördüklerinden gruplar halinde Vali Hamdi Paşa'yı ziyaret ederek “o misülli ahvalden arz-ı şikâyet ve nail oldukları eltâf-ı celîle-i hazret-i padişahîden umum namına arz-ı teşekkür” etmişlerdir.¹²⁰ Bununla da yetinmeyen Beyrut,

¹¹⁶ Zeine, *a.g.e.*, s. 59, Tibawi, *a.g.e.*, s. 120.

¹¹⁷ *el-Cevaib* 1861-1884 yılları arasında İstanbul'da Ahmet Faris ve oğlu Selim Faris tarafından yayımlanan Arapça gazete. Bkz. Atilla Çetin, “el-Cevaib,” *DİA*, VII, 435-436.

¹¹⁸ *el-Cevaib*, 28 Temmuz 1880, s. 3; 18 Ağustos 1881.

¹¹⁹ *el-Cevaib*, 31 Aralık 1880.

¹²⁰ BOA, Y.A.RES., 9/64, Hamdi Paşa'dan Sadarete, 13 Safer 1298 (15 Ocak 1881).

Şam, Hama ve Nablus ileri gelenleri Osmanlı saltanat ve hilafetine sadakatlerini ifade etmek üzere Babîâlî'ye mahzarlar göndermişlerdir. Hama ve Nablus'tan gönderilenler henüz elde edilememiştir. Beyrut ve Şam'dan gönderilenler sırasıyla 27 Muharrem 1298 (30 Aralık 1880) ve 11 Safer 1298 (13 Ocak 1881) tarihli olup birincisi otuz yedi, ikincisi de doksan dokuz kişi tarafından imzalanmıştır. Mezkur mahzarlarda imzası bulunan Arap ileri gelenleri, yabancı gazetelerde Osmanlı Devleti aleyhine ilanların asıldığı haberlerini gördüklerini, bunun kendilerini çok üzdüğünü, yanlış anlaşılmaya meydan vermemek için Osmanlı sultanı ve hükümetine sadakatlerini ve ihtilalci hareketlere hiçbir şekilde sempati duymadıklarını ifade etmek istediklerini belirtmektedirler.¹²¹

Arap ileri gelenlerinin sadakat ve hamiyet gösterisi Vali Hamdi Paşa'yı ve hükümeti rahatlatmış görünmektedir. Bu gelişmeyi devletin ve hükümetin Arap eşrafı üzerindeki otoritesini sağlamlaştırmada bir fırsat olarak değerlendiren Hamdi Paşa, "Şam-ı Şerif ve elvîye-i mülhaka mütehayyizânından" 114 kişiyi içeren bir "a'yân ve bendegân" listesi hazırlamış ve kimlerin hangi rütbe ve nişanlarla taltif edilmeleri gerektiğini de belirterek Babîâlî'ye göndermiştir.¹²² Meclis-i Vükelâ konuyu müzakere ederek Arap eşrafının sadakatlerini teyid edici bu tavırlarının merkezde yarattığı memnuniyetin Suriye valiliğine bildirilmesini, mahzarların gazetelerde ilan edilmesini ve teklif edilen rütbe ve nişanların ihsan duyurulmasının uygun olacağı görüşünü saraya arz etmiştir.¹²³ Saray ise Suriye'de "bazı garazkâranın teşebbüsât-ı muzırrasını ibtal zımında" yapılan teklifi uygun bulmuş, ancak gönderilen listeyi tekrar bir tanzime tâbi tutarak

¹²¹ BOA, Y.A.RES., 9/64.

¹²² BOA Y.A.RES., Hamdi Paşa'dan Sadarete, 13 Safer 1298 ve ekleri.

¹²³ BOA, Y.A.RES., 9/64 25 Safer 1298 (28 Ocak 1881).

üçte bir oranında azaltıp kalanlara hangi rütbe ve nişanların verileceğini belirlemiştir.¹²⁴ Ayrıca Sadrazam Said Paşa, Suriye valiliğine gönderdiği 11 Mart 1881 tarihli bir yazı ile Arap ileri gelenlerinin mezkur olaylara karşı sergilediği sadıkane tavrın sultan ve hükümet tarafından büyük memnuniyetle karşılandığını ve mahzarlarının gazetelerde ilan edildiğinin münasip bir şekilde halka duyurulmasını istemiştir.¹²⁵

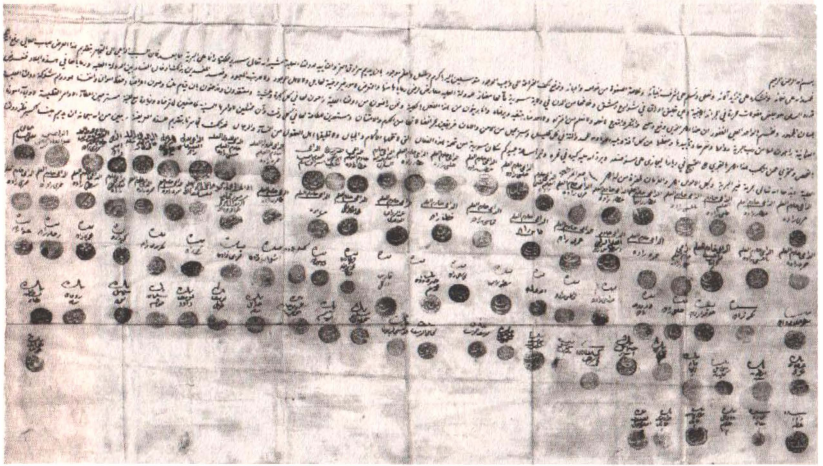
İlanlarla ilgili tepkiler Suriye’de meskun Araplarla da sınırlı kalmamıştır. 1876 sonlarından itibaren İstanbul’da bulunan ve 1878’den itibaren Sultan Abdülhamid ile iyi ilişkiler kuran Halep’in eski Nakibül-Eşrafı Şeyh Ebülhüda es-Sayyadi ilanlar konusunda Türkçe ve Arapça gazetelerde çıkan yazılardan haberdar olduktan sonra “cinsiyyet-i Arabiyye ve hamiiyyet-i hakikiyye-i îslâmiyyesinin sevk-u tahrikiyle” bir makale yazmaya karar vermiştir. Makalenin tam metni Türkçeye çevrilerek *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yayımlanmıştır. Ebülhüda mezkur makalesinde Arapların kökenleri, İslâmı kabulleri, Peygambere ve sünnetine bağlılıkları ve hilafetin önemine vukûfiyetlerini anlattıktan sonra “Bu gibi bir taife-i kerime[yi]... bir cahil müfsid sözleri ve yazılarıyla temsil edemez” demektedir. Ona göre, hiç kimse Arapları hilafete itaatten alıkoyamaz; çünkü onlar bu konudaki dini hükümleri, “Halifeye itaat[in] zât-ı zü’l-celal ile Resule itaat ve halifeye muhalefet[in] kezalik zât-ı Yezdan ve Nebiyy-i Zîşan’a muhalefet” anlamına geldiğini iyi bilirler. Şeyh Ebülhüda yazısının büyük bir bölümünü hilafete itaat konusuna ayırır ve Abdülhamid’in hilafetine bağlılıkla birlik ve beraberli-

¹²⁴ BOA, Yıldız Tasnifi, Maruzat Defterleri, no. 21, 9 Receb 1298 (7 Haziran 1881).

¹²⁵ 8 Rebiülâhîr 1298 (11 Mart 1881) tarihli emirnâmenin bir sureti *Suriye* adlı vilayet gazetesinde yayımlanmış ve *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde oradan iktibas etmiştir. *Tercüman-ı Hakikat*, no. 857 (3 Mayıs 1881), s. 2.

Suriye'de çok tartışmalı bir valilik dönemi geçiren Midhat Paşa ve katibi. (İstanbul Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi).

Osmanlı aleyhtarı ilanlara tepki olarak devlete sadakatlerini ifade etmek üzere Şam ileri gelenleri tarafından hazırlanan mahzar (BOA, Y.A.RES., 9/64).

ğın sağlanacağını savunarak Arapların da bu yolda olduklarından dolayı fitne ve fesat çıkarmaya çalışanların beyhude çaba sarf ettiklerini belirtir.¹²⁶

Sonuç olarak denilebilir ki, Doksan Üç Harbinde Osmanlı Devletinin ağır bir yenilgiye uğraması, Arap vilayetlerinde ve özellikle Suriye’de devletin geleceği ile ilgili çok ciddi tereddütler doğurmuştur. Bu tereddütler Müslüman Araplar nezdinde nispeten kısa süreli etkin olurken yönünü Batı’ya çevirmiş ve Osmanlı Devletinin Arap topraklarından çekilmesini arzu eden ve büyük çoğunluğunu Hristiyanların oluşturduğu kesimde daha uzun süre devam etmiştir. Bu bağlamda Doksan Üç Harbinin Ortodoks Hristiyanların hamiliğini üstlenen Rusya ile yapılmış olması ve Suriye bölgesindeki Ortodokslar üzerinde

¹²⁶ Ebülhüda’nın yazısının tamamı için bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, no. 1016 (10 Kasım 1881).

المعروف بغيره والدارية سوريه الجدي المظلم

روندہ الہامہ اصم حضرت شیخ

[illegible][illegible]

4. A. 265

 $\frac{9}{16}u$

3

*Osmanlı aleyhtarı ilanlara tepki olarak devlete sadakatlerini ifade etmek üzere
Beyrut ileri gelenleri tarafından hazırlanan mahzar (BOA, Y.A.RES., 9/64).*

giderek artan Rus nüfuzu da hatırlanmalıdır.¹²⁷Bu makalede incelenen ilanlar hadisesi böyle bir çerçevede değerlendirildiğinde daha anlaşılır hale gelmektedir. Nitekim devletin yıkılma tehlikesinin geçtiği hissi ve kanaati kuvvetlendikçe –bunda Arap ileri gelenlerinin ve vilayet üst düzey yetkililerinin çabalarının yanı sıra Osmanlı Devletinin hayatiyetini devam ettirme konusunda gösterdiği başarının da etkisi büyüktür– Osmanlı yönetimi aleyhindeki faaliyetlerde azalma görülmüştür.

Yukarıda incelenen ilanların içeriği, yabancı katkısını çağrıştırmakta, hatta bazı ilanlar bu konuda ipuçları taşımaktadır. Aralık 1880’de ortaya çıkan ilanla ilgili olarak yakalanan şahısların yabancı bağlantıları ise tartışılmayacak kadar açıktır. Haziran 1880’de Beyrut’ta görülen ilanların sorumluluğunu üstlenen Faris Nimr ve arkadaşlarının Hristiyan kesimden oluşu, Suriye Protestan Kolejindeki Fransızca öğretmenleri ve daha sonra Fransa’nın Beyrut konsolosluğu tercümanı olan İlyas Habbalin’in derslerde mütemadiyen yaptığı Türk düşmanlığı propagandalarından etkilendiklerini ve o zaman sahip oldukları ihtilalci fikirlerin Fransız kökenli olduğunu ifade etmesi de bu kanaati desteklemektedir. Bunlara ilave olarak ilanların ortaya çıktığı dönemde Arap ileri gelenlerinin ve Vali Hamdi Paşa’nın bu olaylarda yabancı parmağı olduğu yolundaki tereddütsüz ifadeleri ve buna göre tedbirler almaları da önemlidir.

Son olarak ilanların ortaya çıkmasında ve ardının kesilmesinde etkili olduğunu düşündüğümüz savaş sonrası dönem hakkında iki gözlemi aktarmakta fayda görüyoruz. Birincisi Beyrut’ta görevli Fransız diplomatı J. A. Sienkiewicz’e göre

¹²⁷ XIX. yüzyılın ikinci yansında Suriye bölgesi Ortodoksları üzerinde giderek artan Rus nüfuzu için bkz. Derek Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914*, Oxford University Press, Oxford 1969, tür. yer.

ilanların ortaya çıkışında etkin olan saik Osmanlı-Rus Savaşından sonra Araplar arasında beliren “otonom” bir yönetim arzusudur. İkincisi İngiltere’nin eski diplomatlarından W. S. Blunt savaş sonrasında hâkim olan karamsar tablodan hareketle, 1879’dan itibaren Arap bağımsızlığı savunuculuğunu yapmaya başladı. Bu yıllarda sık sık Suriye ve Mısır’a gidiyordu ve kendi gözlemine dayanarak bölgedeki Osmanlı yönetiminin kısa sürede sona ereceğine inanıyordu. Bu uğurda kendi çapında hem İngiltere hükümeti hem de Arap ileri gelenleri nezdinde önemli girişimlerde de bulunuyordu. Ancak 1881 sonlarına gelindiğinde Arapların II. Abdülhamid’in Osmanlı Devletini ayakta tutmayı başaracağına ve bölgedeki Osmanlı yönetiminin devam edeceğine inandıklarından siyasi tavırlarını Osmanlı lehine değiştirdiklerini gözlemlemiş ve büyük bir hayal kırıklığına uğramıştı.¹²⁸ Bu çalışmanın sonucunda, ortaya çıktığı kadarıyla, Doksan Üç Harbiyle gelen ağır yenilgi yüzünden, Osmanlı Devletinin bölgede sarsılan itibarının yeniden tesisiyle hayal kırıklığına uğrayan sadece W. S. Blunt değildi.

¹²⁸ Blunt’ın Araplar arasında ve İngiltere hükümeti nezdinde gerçekleştirdiği Türk aleyhtarı faaliyetler için bkz. Ş.Tufan Buzpınar, “Opposition to the Ottoman Caliphate...,” s. 80-89.

SURİYE'DE CEZAYİRLİLER

(1847-1900)*

XVI. yüzyılın başlarından 1830 yılına kadar Osmanlı yönetiminde kalan Cezayir, 1830-1847 yılları arasında devam eden uzun bir direniş sonrasında Fransızlar tarafından işgal edildi. Fransız işgalini ve yönetimini benimseyemeyen Cezayirli 1847 yılından itibaren gruplar halinde Cezayir'i terk etmeye başladılar. Bunların büyük çoğunluğu Suriye bölgesine geldiler ve Osmanlı Devleti tarafından köy, kasaba ve şehirlere yerleştirildiler. Cezayir'in Osmanlı dönemi tarihi¹²⁹ gibi Suriye'ye göç eden Cezayirli hakkında da henüz tatmin edici bir

* Bu makale ilk olarak "Suriye'ye Yerleşen Cezayirliğin Tabiiyeti Meselesi 1847-1900" başlığı altında *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy, 1 (1997) s. 91-106'da yayımlanmıştır.

¹²⁹ Prof. Ercüment Kuran'ın aşağıda zikredilecek çalışmaları işgal süreci boyunca geliştirilen Osmanlı politikaları konusunda önemli bir katkı olmakla birlikte Cezayir tarihinin Osmanlı dönemi birinci el malzemen hareketle hâlâ yazılmış değildir. Ercüment Kuran, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti 1827-1847*, İstanbul 1957. Arapça çevirisi, *es-Siyâsetü'l-Osmâniyye Ticâhe'l-İhtilâlî'l-Fransî li'l-Cezâir (1827-1847)* (çev. Abdülcelil Temimi), ikinci baskı, Tunus 1974; a.mlf., "La Lettre du dernier dey d'Alger au grand-vizir de l'Empire Ottoman", *Revue Africaine*, XCVI (1952), s. 188-195; a. mlf., "Fransa'nın Cezayir'e Tecavüzü, 1827," *Tarih Dergisi*, III (1953) s. 53-62; a. mlf., «Gazavat-i Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya Dair», *Tarih Dergisi*, XI (1960) s. 95-98; a. mlf., "Cezayir-i Garb Müdafîi Kostantin Bey'i Ahmed Bey," V. *Türk Tarihi Kongresi*, Ankara 12-19 Nisan 1956, Ankara 1960, s. 681-689; a. mlf., "Tarih'te Osmanlı İmparatorluğu ve Cezayir," *Türk Kültürü*, yıl, XVII, sayı, 193 (1978), s. 25-34. Genel olarak Kuzey Afrika'da Türk yönetimi için bkz. Aziz Semih İltar, *Şimali Afrika'da Türkler*, İstanbul 1936.

çalışma yapılmamıştır. Türkçede konuya kısaca temas ederek Suriye’de Cezayir muhacirlerinin varlığından ve devletle olan bazı problemlerinden bahseden iki makalenin dışında başka bir çalışma mevcut değildir.¹³⁰ Konuyla ilgili en kapsamlı çalışma niteliği taşıyan Pierre Bardin’in *Algériens et Tunisiens dans L’Empire Ottoman de 1848 à 1914* adlı eseri önemli katkılar sağlamakla birlikte tamamen Fransızca kaynaklara dayanması hasebiyle Cezayirli muhacirlerin Osmanlı devletiyle ilişkileri ve Osmanlı yöneticilerinin meseleye yaklaşımı hakkında oldukça yetersizdir.¹³¹ Bu hususlarda hayli katkı sağlayacağı düşünülen bu makale ile amaçlanan ise, bölgenin demografik yapısı, Osmanlı yönetiminin etkinliği, yabancı nüfuzu ve bölge ekonomisinin canlanması gibi birçok açıdan önemli olan Cezayirlilerin Suriye’ye göçü ve tabiiyetleri meselesinin büyük ölçüde Osmanlı belgelerine dayanılarak ana hatlarıyla ortaya konulmasıdır.

Cezayir Beylerbeyi Hüseyin Paşa ile maddi meselelerden kaynaklanan anlaşmazlığı bahane eden Fransa 1827’de Cezayir kenti ve çevresini ablukaya aldı. Arabuluculuk girişimlerinin olumlu neticelenmemesinin ardından Haziran 1830’da başlayan bir aylık taarruz sonunda Fransa daha önce ablukaya aldığı yerleri işgal etti. İşgal sırasında kayda değer bir direnişle karşılaşmayan Fransa, Cezayir’de işinin kolay olacağını düşünürken iç kesimlerde beklemediği bir mukavemetle karşılaştı. Kasım 1832’de Fransız karşıtı güçler Emir Abdulkadir (1807-1883) li-

¹³⁰ Selim Deringil, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler,” *Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1991, s. 435-442; Sebahattin Samur, “Osmanlı Devletinde Cezayir Göçmenleri ve Abdulkadir el-Ce-zayiri,” *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII (1992), s. 141-158.

¹³¹ Pierre Bardin, *Algériens et Tunisiens Dans L’Empire Ottoman de 1848 a 1914*, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1979.

derliğinde, iç kesimlerdeki kabilelerin de desteğiyle Fransızlara zor anlar yaşattı. On beş yıl gibi uzun bir süre devam eden Emir Abdulkadir liderliğindeki mücadele 1847 başlarında önemli kayıplar vermeye başladı. Özellikle Emir'in Cezayir'in doğu kesimindeki temsilcisi ve Kabililerin lideri Ahmed b. Salim'in Şubat 1847'de Fransızlara teslim olmak zorunda kalması, mücahitler için büyük bir darbe oldu. Nitekim aynı yılın sonunda Emir Abdulkadir'in de teslim olmasıyla Fransızların Cezayir işgali tamamlanmış oldu.¹³²

Ahmed b. Salim, teslim olduktan sonra Fransızlara karşı mücadelenin kaybedileceğini anlamış olmalı ki Emir Abdulkadir'in tesliminden aylar önce Mareşal Bugeaud'ya müracaat ederek bir grup taraftarı ile birlikte Cezayir'den ayrılmak için izin talebinde bulundu. Başlangıçta isteksiz davranan Fransız Mareşali, Ahmed b. Salim'in ısrarlı müracaatları üzerine Fransız yönetiminde görev almak, bulunduğu bölgede çiftçilikle uğraşmak veya şarka göç etmek şıklarından birini tercih etmesine müsaade etti.¹³³ "Şark" tabirinden her iki tarafın da kastı Suriye idi. Zira Suriye, hem Fransızlara hem de Cezayirli muhacirlere uygun bir bölgeydi. Fransızlar, Cezayirli Suriye'de çok eskilere dayanan nüfuzlarını artırıcı bir faktör olarak kullanabileceklerini düşünüyorlardı. Cezayirli ise, Fransızların müsaade edecekleri tarıma elverişli Araplarla meskûn toprakların sadece Suriye bölgesinde bulunduğunu biliyorlardı.

¹³² Emir Abdulkadir liderliğindeki mücadelenin şimdiye kadar yazılmış en kapsamlı tarihi için bkz. Raphael Danziger, *Abd al-Qadir and the Algerians*, Holmes & Meier Publishers, New York 1977. İşgal sürecinde Fransızlara karşı geliştirilen Osmanlı politikaları için Kuran'ın çalışmalarına ilave olarak bkz. Cavid Baysun, "Cezayir Meselesi ve Reşid Paşa'nın Paris Elçiliği," III. *Türk Tarih Kongresi: Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1948, s. 375-379.

¹³³ BOA, İrade-Mesail-i Mühimme (İ. MSM.), 2079 Fransız Mareşali Bugeaud'un Ahmed b. Salim'e verdiği izin belgesinin Osmanlıca çevirisi. Tarihsiz.

Aralık 1847’de Emir Abdulkadir Fransızlara teslim olduğunda Cezayir’den ayrılmalarına izin verilen Ahmed b. Salim liderliğindeki 560 kişilik ilk kafile de Suriye’ye ulaşmıştı. Muhacirler valilikten ziraata uygun boş bir araziye yerleştirilmelerini istediler. Suriye’deki Osmanlı yetkilileri prensip olarak Cezayirli muhacirleri uygun bir yere yerleştirme eğiliminde olmakla birlikte, öncelikle Fransızlarla bağlantıları meselesine açıklık getirmek gerektiği kanaatindeydiler. Bu nedenle önce izin belgelerini Türkçeye çevirtip incelediler. Fransızlarla resmi bağlantıyı imadecek herhangi bir ifadenin bulunmaması rahatlatıcı olmakla birlikte, Osmanlı yetkilileri ileride her iki taraftan vuku bulabilecek iddiaları önlemek amacıyla muhacirlerin ileri gelenlerini Vilayet Meclisine davet ederek tabiiyetleri konusundaki endişelerini dile getirdiler. Bu endişelerin izalesi için muhacirlerden eskiden olduğu gibi, bundan böyle de Osmanlı tebaalığını devam ettireceklerine, kendilerinin ve sonraki nesillerinin başka bir devletin himayesini kabul etmeyeceklerine, böyle bir iddia vâki olsa dahi kabul etmeyerek Osmanlı Devletine tabiiyetlerini sürdüreceklerine ve sair tebaa gibi şahsi ve mali sorumluluklarını yerine getireceklerine dair bir “sened” talep ettiler. Muhacirlerin ileri gelenlerinin Mecliste dinlenmesinden ve bahsedilen talebin kabulünden sonra Meclis ikinci defa Müşiriyet makamında toplandı. Kadınlar ve çocuklar hariç 204 kişilik erkek muhacir grubu Meclisin huzurunda yukarda zikredilen şartları içeren senedi imzaladı.¹³⁴ Böylece mümkün ve muhtemel mahzurların giderildiğine kani olan Şam Eyalet Meclisi 12 Ocak 1848’de Cezayir muhacirlerinin ziraata elverişli boş arazisi çok olan Aclun sancağına yerleştirilmelerine, bunlardan otuz kadar ulema ve meşayih ile çalışamayacak kadar güçsüz olanlara devlet tarafından nakdi yardımda bulunulmasına, bazılarına da

¹³⁴ Gurre-i Safer 1264/8 Ocak 1848 tarihli Arapça senet ve Osmanlıca çevirisi için bkz. BOA, İ. MSM., 2079.

ihtiyaçları kalmayınca geri ödenmek üzere öküz vs alımı için 120.000 kuruş para yardımı yapılmasına karar verdi.¹³⁵ Muhacirler için Aclun sancağının seçilmesinin iki önemli nedeni vardı: Birincisi Akdeniz sahilinden uzak olması hasebiyle yabancı nüfuzuna nispeten kapalı olması, ikincisi ise o zamana kadar pek işlenmeyen boş ve verimli arazilerin değerlendirilmesinin yanı sıra, buralarda bir türlü tesis edilemeyen devlet otoritesine zemin hazırlanması.¹³⁶

Meclis mazbatasına ilave olarak Şam, Anadolu ve Arabistan orduları müşirleri Safveti, Mehmed Raşid ve Mehmed Namık paşalar tarafından müştereken Babiâli'ye sunulan arzıda Cezayirli muhacirlerin perişan bir halde kalmalarına müsaade edilemeyeceğinden bahisle Eyalet Meclisi kararlarının uygulamaya konulduğu, Ahmed b. Salim'den alınan bilgilere göre ikinci bir grup muhacirin de Suriye'ye gelmek üzere yolda olduğu, bu nedenle de haklarında Babiâli tarafından verilecek kararın “serîan emr u işarı” istenmekteydi.¹³⁷

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, Şam'dan gelen mazbatanın görüşülmesi için 5 Mart 1848'de toplandı. İngiltere'nin Şam konsolosunun Cezayir muhacirleri hakkında İstanbul'daki büyükelçisine sunduğu rapor da Hariciye Nezareti aracılığıyla toplantı gündemine alındı. Bu arada İstanbul'a gelmiş bulunan Anadolu Ordusu Müşiri Mehmed Raşid Paşa da Meclis tarafından dinlendi. İngiliz konsolosu raporunda ileri-

¹³⁵ BOA, İ. MSM., 2079, Şam Eyalet Meclisinin Sadarete gönderdiği 5 Safer 1264/12 Ocak 1848 tarihli mazbatası.

¹³⁶ Osmanlı Devletinin 1840'lardan itibaren Aclun ve civarını devletin kontrolüne alma siyaseti ve bu yöndeki çabaları hakkında geniş bilgi için bkz. Eugene L. Rogan, “Incorporating the Periphery: The Ottoman Extension of Direct Rule Over Southeastern Syria (Transjordan), 1867-1914,” doktora tezi, Harvard Üniversitesi 1991, s. 63 vd.

¹³⁷ BOA, İ. MSM., 2079, 5 Safer 1264/12 Ocak 1848.

de ya Fransa'nın bunların kendi tebaasından olduğunu iddia edebileceği ya da Cezayirlilerin kendilerinin vergi vermekten ve diğer sorumluluklardan kurtulmak için Fransa'nın himayesini talep edebilecekleri uyarısında bulunarak derhal tedbir almak gerektiğine dikkat çekerken Mehmed Raşid Paşa, Eyalet Meclisi kararlarının uygunluğunu savundu. Meclis-i Vâlâ üyeleri İngiliz konsolosunun uyarılarından oldukça etkilenmişlerdi. Muhacirlerin Osmanlı Devleti dahiline kabul edilmemeleri bile gündeme geldi; ancak neticede bunların "Devlet-i Aliyye'nin bir mülkünden çıkıp diğer mülküne gelmiş nazarıyla bakılarak red olunmaları Saltanat-ı Seniyyeye muvafık olamayacağı" görüşünden hareketle mutlaka kabul edilmelerine ve Suriye bölgesini siyaseten mahzurlu gördükleri için de bunların ve bundan sonra gelecek olan Cezayir muhacirlerinin Teke ve Alâiye (Antalya ve Alanya bölgesi) gibi havası mizaçlarına uygun yerlere yerleştirilmelerine karar verildi. Maddi yardımlar konusunda ise, Ahmed b. Salim'e 500 kuruş maaş bağlanması, diğer ulema ve meşâyihe 30.000 kuruş yardımda bulunulması ve çiftçilik yapacaklara da eyalet bütçesinden gereken yardımın yapılması kararlaştırıldı.¹³⁸

Meclis-i Vâlâ ile aynı görüşü paylaşmayan sadrazam Mustafa Reşid Paşa 11 Mart 1848 tarihli arızasında "Teke ve Alâiye havalisinin havası merkurmların mizaçlarına tevafuk ederse de sahil olan yerlere muamelat-ı efrenciye ziyadece olduğundan bu suret pek de matluba muvafık" olmadığını ve muhacirlerin Suriye'den adı geçen bölgelere yapılacak yolculuğa da dayanamayacaklarını belirttikten sonra Eyalet Meclisinin kararlarını destekledi. 22 Mart 1848'de sadır olan iradeyle Cezayirli muha-

¹³⁸ İngiliz konsolosunun sefaretçe gönderdiği raporun Osmanlıca çevirisi ve Meclis-i Vâlâ'nın Sadarete sunduğu 29 Rebiülevvel 1264/5 Mart 1848 tarihli mazbata için bkz. BOA, İ. MSM., 2079.

cirlerin Osmanlı tebaası olarak Aclun sancağına yerleştirilmeleri, mazbatada yer alan diğer tekliflerin kabulüyle uygulamanın başlatılması ve “Eşhas-ı merkûme iskan ve îvâ olunduktan sonra daima ahval ve hareketlerine bu taraftan ve mahallindeki memurlar taraflarından” dikkat edilmesi emredildi.¹³⁹

İlk kafilenin ardından Cezayirlilerin peyderpey Suriye’ye muhaceretleri devam etti. Muhacirler arasında en önemli şahıs şüphesiz Emir Abdulkadir idi. Aralık 1847’de Akka veya İskenderiye’ye gönderileceği sözünü alarak Fransızlara teslim olan Emir Abdulkadir beklentisinin aksine önce Fransa’ya götürülmüş ve 1852 sonuna kadar orada hapsedilmişti. Bu tarihte imparator III. Napoléon’un affına mazhar olan emir, Bursa’ya geçti ve 1855 depreminin ardından ailesi, hizmetçileri ve yakınında bulunanlar da dahil olmak üzere yaklaşık yüz kişilik bir kabile ile Şam’a yerleşti.¹⁴⁰ 1857’de emirin kardeşleri ve yakın akrabalarından oluşan yaklaşık doksan kişilik bir grup daha Şam’a geldi. Bu şekilde aralıklı olarak Cezayirlilerin Suriye’ye göçü 1910’lu yıllara kadar devam etti.¹⁴¹ Bunlar genellikle Akka, Beyrut, Halep, Hayfa, Lazkiye, Sayda, Şam, Trablus ve Yafa’ya yerleştirildiler. Suriye’ye gelişleri resmi ve gayriresmi kanallarla gerçekleştiği için sayıları hakkında kesin rakamlar vermek mümkün değilse de, Fransız kaynaklarına göre sadece Şam şehrinde 1883’te 4000, Safed ve Taberiye’de ise 1870’te 3700 civarında Cezayirli muhacir mevcuttu.¹⁴²

¹³⁹ BOA, İ. MSM., 2079, 16 Rebiülâhir 1264/22 Mart 1848.

¹⁴⁰ Emir Abdulkadir’in Fransa’da ve Bursa’da bulunduğu yıllardaki faaliyetleriyle ilgili olarak bkz. David Commins, “Abd al-Qadir al-Jazairi and Islamic Reform,” *The Muslim World*, LXXVIII/2 (April 1988), s. 121-124.

¹⁴¹ Bu yüzyılın başlarındaki göçler için bkz. Nadiya Tarşûn, “el-Hicretü’l-Cezairiyye ila Biladi’ş-Şam fî Matlai’l-Kami’l-lşrîn (1909-1911),” *Dirasat Tarihiyye*, Dımaşk, sayı. 27-28, 1987, s. 161-189; BOA, Meclîs-i Vükela Mazbatası, 145, 19 Şevval 1328.

¹⁴² Pierre Bardin, *a.g.e.*, s. 8, 15-16.

1882'ye kadar Suriye'ye gelen Cezayirli ile Osmanlı yöneticileri arasında tabiiyet konusunda ciddi bir sıkıntının yaşanmadığı görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde peyderpey Suriye'ye gelen Cezayirli küçük gruplar halinde yukarda zikredilen kasaba ve şehirlere yerleştirilmişler; büyük çoğunluğu Osmanlı vatandaşlığını kabul etmekle birlikte kabul etmeyenler de hissedilir bir probleme neden olmamışlardır. Muhacirlerden bir kısmı ise tabiiyet konusunda bir tarafı tercih etmeyerek her iki ülkenin imkânlarından da yararlanma yolunu seçmişlerdir. Bunların başında Emir Abdulkadir gelmektedir. Mayıs 1883'te vuku bulan ölümüne kadar Osmanlı ve Fransız hükümetlerinden kendisi ve müntesipleri için önemli miktarda maddi yardım alan emir, her iki tarafla da yakın ilişkilerini devam ettirmişti.¹⁴³

Emir Abdulkadir'in Şam'da bulunduğu yıllara ait bir fotoğrafı.

¹⁴³ Emir Abdulkadir'in Suriye'de geçirdiği yılların kısa bir değerlendirmesi ve Fransız hükümetinin yaptığı yardımlarla ilgili olarak bkz. Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden-Stuttgart, 1.985, s. 215-218. Abdulkadir ve kardeşlerine Osmanlı hükümeti tarafından yapılan yardımlarla ilgili olarak bkz. BOA, İrade Meclîs-i Vâlâ, 25247, Rebîülâhîr 1277/Ekim 1860 ve 10 Cemaziyelevvel 1283/20 Eylül 1866; İrade- Meclîs-i Vâlâ, 25484, 13 Şevval 1283/18 Şubat 1867; İ.DH., 37653, 37298, 37376; İ.DH., 5915 ve 6040.

1882'den itibaren Emir Abdulkadir ile Suriye Valisi Hamdi Paşa'nın ilişkileri gerginleşmeye başladı. 1880-1885 yılları arasında Suriye'de valilik görevinde bulunan Hamdi Paşa'ya göre bu gerginliğin nedeni, Emir Abdulkadir'in mensuplarını ve diğer Cezayir muhacirlerini korumaya çalışması, bunlar arasında suçlu olup cezalandırılması gerekenler bulunduğu halde buna müsaade etmemesi ve buna benzer hükümet otoritesini sarsıcı davranışlarda bulunması, dahası bazı muhacirlerin Fransa'nın himayesine mazhar olduklarından bahisle Osmanlı kanunlarından muaf olmalarıydı. Bu durumu "hükümet içinde manen diğer bir hükümet" olarak değerlendiren Hamdi Paşa, buna mutlaka bir son verilmesi gerektiği, Emir'in nüfuz ve iktidarının sınırlandırılmasının Suriye'deki Osmanlı çıkarları açısından zararlı olduğu görüşünü Babıâli'ye bildirdi.¹⁴⁴ O zamana kadar emirin bu tür davranışlarının hükümet tarafından müsamaha ile karşılandığını da belirten Hamdi Paşa, bu meseleyi "Suriye için şöyle bir zamanda en ziyade nazar-ı dikkat ve ehemmiyyete alınacak mevadd-ı mühimmeden" görür ve emirin nüfuzunun kırılması konusunda merkezi hükümetin kendisini desteklemesini ister.¹⁴⁵

Diğer yandan, Fransızların Cezayir muhacirlerine karşı tavrı da Osmanlı yöneticilerini rahatsız etmekteydi. Fransızların Suriye'ye olan ilgilerinin tarihi Haçlı Seferlerine kadar uzanmakla birlikte XIX. yüzyılda kolonilerini ve nüfuzunu artırma siyaseti çerçevesinde Suriye, Fransa'nın gündeminde önemli bir yer işgal etmeye başladı. Ancak 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşında Fransa'nın uğradığı ağır yenilgiden dolayı Suriye'deki nüfuz faaliyetleri geçici olarak askıya alındı. Doksan Üç Harbinde Osmanlı Devletinin yenilmesi ve İngiltere'nin Ruslara karşı

¹⁴⁴ BOA, Y.EE, 18/417/3/40, evr. no. 43, 66.

¹⁴⁵ BOA, Y.EE, 18/417/3/40, evr. no. 66, 67.

Osmanlı Devletini koruma gerekçesiyle 1878'de Kıbrıs'ı geçici olarak ele geçirmesinin ardından 1879 Eylülünde Büyükelçi H. Layard'ı Suriye'ye göndererek bu bölge üzerinde nüfuzunu artırma eğilimi Fransa'nın dikkatinden kaçmadı. Aradan geçen yaklaşık on yıl içerisinde 1871 yenilgisinin yaralarını sarmış görünen Fransa, İstanbul'daki askeri ateşesi Louis de Torcy'yi 1880'de Suriye'ye göndererek geleneksel ilgisini devam ettirmek kararlılığında olduğunu ortaya koydu.¹⁴⁶ Fransa bölge Hristiyanları, özellikle de Maruniler arasında artan faaliyetlerinin yanı sıra, bazıları halihazırda himayesini kabul etmiş olan Cezayir muhacirleri üzerinde de çalışmalarını yoğunlaştırmaya başladı. Bu alanda da en önemli rolü oynayacak şahıs kuşkusuz Emir Abdulkadir idi. Gelişmeleri yakından takip eden ve özellikle Fransa'nın 1881'de Tunus'u işgalinden sonra Suriye'deki faaliyetleri konusunda ciddi rahatsızlık duyan Hamdi Paşa, bir taraftan mümkün olduğu kadar Fransızların faaliyet alanlarını daraltmaya çalışırken, diğer taraftan da Cezayirliiler üzerinde devletin kontrolünü artırma yolunu seçti. Çünkü paşaya göre problemin kaynağı devlet otoritesinin tam olarak hissettirilmemesiydi. Geçmişte Cezayirliilere gösterilen müsamaha devlete olan sorumluluklarını ihmale neden olmuş, hatta birçoğunu devlete karşı gelecek kadar şımartmıştı.¹⁴⁷

Bu arada hükümet Osmanlı topraklarında iki seneden fazla kalan muhacirleri kendi vatandaşı olarak gördüğünü ve ancak iki seneden daha az kalanların Fransız vatandaşlığını kabul

¹⁴⁶ 1880'ler ve sonrasında Fransızların Suriye'deki faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. John Spagnolo, "French Influence in Syria Prior to World War One," *Middle East Journal*, 23 (1969), s. 45 vd.

¹⁴⁷ Hamdi Paşa'nın bu tutumu çok geçmeden Emir Abdulkadir ve oğullarının tepkisini çekti ve Saraya şikayetler iletmeye başlandı. BOA, Y.EE, 18/417/3/40, evr. no., 28, Muhyiddin b. Abdulkadir'den Mabeyn'e, 8 Temmuz 1298/20 Temmuz 1882.

edebileceğini ilan etti. Fransız vatandaşlığını kabul edenlerin iki senelik sürenin sonunda Osmanlı topraklarını terk etmeleri gerekmekteydi. Bu kararlar kısa sürede istenen etkiyi göstermeye başladı. Nitekim 1862’de Taberiye’ye yerleştirilen Cezayir muhacirlerinden 1500’ü 1882 yılında Osmanlı tebaası olarak kayıtlarını yaptırdılar ve yirmi yıldan beri kullanmakta oldukları toprakların mülkiyet hakları da kendilerine verildi.¹⁴⁸

Emir Abdulkadir’in vefatının ardından Hamdi Paşa, Cezayirli muhacirlerin Fransızlarla olan irtibatlarını zayıflatma çabalarını artırdı. Bu konuda özellikle emirin iki büyük oğlu ve Cezayirliler üzerinde nüfuz sahibi Muhammed ve Muhyiddin’in desteğini kazanmaya çalıştı. Çünkü her ikisi de Osmanlı tabiiyetini önceden kabul ederek ‘mirmiranlık’ rütbesiyle taltif edilmişlerdi. Muhammed ve Muhyiddin, babalarının vefatının ardından Fransızların bu rütbeleri terk ile Fransa himayesini kabul etmeleri halinde babalarının aylık 60.000 kuruşluk maaşının kendilerine ödenmesi teklifini Osmanlı hükümetinin kendilerine sahip çıkacağı kanaatiyle kabul etmediler. Ancak aradan geçen birkaç ay içerisinde Osmanlı hükümetinin maaş bağlamaması emirin maaşıyla geçinen ailesi ve 100 kadar “ensab ve etbai” zor durumda bıraktı. Ağustos 1883’te Hamdi Paşa’ya müracaat eden Muhammed ve Muhyiddin, şayet Osmanlı Devleti kendilerine maddi destek sağlamayacaksa, istemeyerek de olsa, Fransızların teklifini kabul etmek zorunda kalacaklarını bildirdiler. Bunun üzerine Mabeyn’e sunduğu 15 Ağustos 1883 tarihli arızasında Hamdi Paşa, emirin oğullarını himayelerine almak için Fransızların yoğun çaba sarf ettiğini, bu ailenin Cezayir, Tunus ve Suriye Arapları ve özellikle 10.000’den fazla Mağrib muhaciri arasındaki nüfuzunu zikrettikten sonra Emir

¹⁴⁸ Bardin, *a.g.e.*, s. 40-41; BOA, BEO, A. AMD. MV. Dosya. 38, gömlek. 83, 17 Muharrem 1301/18 Kasım 1883.

Muhammed Paşa'nın "münasip miktar maaş tahsisiyle temin-i maişetleri halinde kendileri ile umum Cezayir muhacirleri[nin] tabiiyyet-i Osmaniyyeyi" kabul edeceklerine söz verdiğini bildirdi. Hamdi Paşa'ya göre, bu sözün gerçekleştirilmesi halinde Suriye'deki Fransız nüfuzunun yüzde doksanı yok edilecek ve günden güne artmakta olan Fransız hırs ve tamaina bir "sedd-i sedîd" çekilmiş olacağından başka Cezayir ve Tunus'ta Fransızları meşgul edecek kuvvetli bir manevi "alet-i tehdîd" kazanılmış olacaktı. Bu nedenle paşa, emirin aile efradına aylık 25.000 kuruş maaş bağlanmasının yeterli olacağı ve bunun fevkalâde siyasi faydalar sağlayacağı görüşündeydi.¹⁴⁹

Merkezi hükümetin kararının gecikmesinden endişe eden Hamdi Paşa, eylül ortalarında hem Muhammed Paşa'ya konuyla ilgili bir telgraf çektiirdi hem de kendisi daha önceki talebinin bazı "esbab-ı mühimme ve siyasiyyeye müstenid olduğunu" ve bu sebebin "ehemmiyet ve müstaceliyetini müekkîd bazı ahval ve vukuat zuhur" ettiğini bildirerek konunun bir an önce karara bağlanmasını istedi.¹⁵⁰

Neticede Hamdi Paşa'nın talepleri yerinde bulunarak emirin evladı ile sair ailesine taksim olunmak üzere aylık 25.000 kuruş maaş bağlanmasına karar verildi ve bu kararın "tabiiyyet maddesinin evvelemirde senedat-ı resmiyyeye rabt ve tevsiki için vilayete suret-i mahremanede tebliği"ni uygun gören II. Abdulhamid'in iradesi 24 Eylül 1883'te sadır oldu.¹⁵¹ Bu arada tabiiyyet meselesi halledilmeden Emir Abdulkadir'in arazilerinin oğulları-

¹⁴⁹ BOA, İ. DH., 71127, Hamdi Paşa'dan Mabeyn'e, 11 Şevval 1300.

¹⁵⁰ BOA, İ. DH., 71127, Hamdi Paşa'dan Mabeyn'e, 5 Eylül 1299/17 Eylül 1883; Muhammed Paşa'dan Mabeyn'e telgraf, 4 Eylül 1299/16 Eylül 1883.

¹⁵¹ İ.DH., 71127, 22 Zilkade 1300/24 Eylül 1883.

na devredilmemesi de alınan kararlar arasındaydı.¹⁵² Ardından Suriye’de bulunan ve henüz Osmanlı tebaası olmamış olan Cezayir muhacirlerini de Fransızlardan koparmak için faaliyetler artırıldı. Hükümetin bu konudaki kararlılığının farkında olan ve genel eğilimin de giderek Osmanlı lehine geliştiğini gören muhacirler askere alınmamaları, aralarından iki bölük zaptiye teşkili, çiftçilikle uğraşanlarına Havran sancağında arazi verilmesi gibi taleplerinin karşılanması durumunda Osmanlı tabiiyetine gireceklerini bildirdiler. Bu taleplerin kabul edilmesiyle Fransızların çabaları semeresiz kalmış ve Muhyiddin’in ifadesiyle “muhacirinin kaffeleri hüsnü rızalarıyla esamilerini nüfus defterlerine kayd ve temhir ve yedlerine Osmani tezkireleri ita kılınmıştır.”¹⁵³ Öyle görünüyor ki, hepsi değilse de muhacirlerin çoğunluğu Osmanlı tabiiyetini kabul etmiştir. Hamdi Paşa da 1885’te vuku bulan vefatından önce muhacirlerden oluşan bir zaptiye bölümü oluşturmuştur. Bu arada Fransızlar emirin beşinci oğlu Haşim’i ve taraftarlarını kendi taraflarına çekmeyi başarmış ve Haşim’e aylık 80.000 frank maaş tahsis etmişlerdir.¹⁵⁴

Hamdi Paşa’nın halefi Raşid Naşid Paşa’nın (1885-1888) aynı tarz politikaları devam ettirmediği anlaşılmaktadır. Muhacirlere karşı daha katı davrandığı izlenimi veren Raşid Paşa, muhacirlerden oluşan ikinci bölümün kurulmasına izin vermemiş ve bazı muhacirleri askere almıştır. Muhyiddin’in ifadesine göre, bu uygulamalardan rahatsız olan bazı muhacirler Fransa yanlısı Haşim’e dönmüşlerdir.¹⁵⁵

¹⁵² BOA, BEO, Vilayet Gelen-Giden Defterleri (2), defter no. 351, s. 147, 149, 152.

¹⁵³ BOA, Y.EE, 14/.../126/11, Muhyiddin b. Abdulkadir’den Mabeyn’e, 13 Temmuz 1304/25 Temmuz 1888.

¹⁵⁴ Bardin, a.g.e., s. 46-47.

¹⁵⁵ BOA, Y.EE, 14/.../126/11, Muhyiddin b. Abdulkadir’den Mabeyn’e, 13 Temmuz 1304/25 Temmuz 1888; Bardin, a.g.e., s. 51-53.

Ocak ve Şubat 1888’de meydana gelen iki olay Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine yol açmıştır. Her iki olayda da suçlu oldukları gerekçesiyle yakalanmaya çalışılan bazı muhacirler zaptiyeden kaçarken Fransız konsolosluğuna sığınmışlar ve ardından konsolosluğa gelen zaptiye, suçluları tutuklamak isteyince küçük çaplı kargaşa ve kavga çıkmıştır. Fransa, olayların gelişmesinde önemli etkisi olduğunu düşündüğü Vali Raşid Naşid Paşa’nın derhal görevden alınmasını ve suçluların cezalandırılmasını, aksi takdirde bölgeye savaş gemisi göndereceği tehdidinde bulundu. Buna karşılık Osmanlı Devleti, Fransa’nın Şam konsolosunun da olaylarda sorumluluğu bulunduğu gerekçesiyle görevden alınmasını istedi. Mart 1888’de vali ve konsolos görevlerinden alındılar.¹⁵⁶

Üst düzey görevlilerin değiştirilmesi, müzakereler için daha olumlu bir ortam hazırladı. Olayların hemen ardından her iki taraf da bölgeye müfettişler göndererek gelişmeler hakkında sıhhatli bilgi toplanması ve yapılması gerekenlerin tespiti yolunda çalışmalar başlattılar. Osmanlı müfettişi Hüseyin Rıza Paşa 19 Nisan 1888 tarihli raporunda Cezayir muhacirlerinin tabiiyet meselesi bir an evvel çözülmedikçe son olayların benzerlerinin kaçınılmaz olduğunu ve Fransızların nüfuz artırıcı faaliyetlerini yoğunlaştırdıklarını belirtmekteydi. Ayrıca Suriye’ye yerleşmiş olan Cezayirliilere Osmanlı tebaası sıfatıyla muamele edilmesi ve sadece geçici olarak Suriye’de bulunanların Fransa tabiiyetini iddia edebilecekleri yönündeki devletin eski siyasetinde ısrar edilmesi görüşünü savundu.¹⁵⁷ Fransız

¹⁵⁶ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, def. 29 evr. 46, 17 Cemaziyelâhır 1305/1 Mart 1888; Bardin, a.g.e., s., 54-58.

¹⁵⁷ BOA, Y.EE, 14/244/126/7 8 Şaban 1305/7 Nisan 1304. Lâyiha’nın tamamı transkribe edilerek yayımlanmıştır. Bkz. Sebahattin Samur, “Özel Memuriyetle Beyrut’a Gönderilen Hüseyin Rıza Paşa’nın Bir Lâyihasının Işığında

müfettişi Imbert de bölgede incelemelerde bulunduktan sonra hazırladığı 1 Mayıs 1888 tarihli raporunda gelişmeleri özetledikten sonra, Fransa'nın Suriye'deki nüfuzunu artırarak devam ettirebilmesi için Cezayir muhacirlerini vatandaşlığına almakta ısrar etmesi ve bunun için özellikle Emirin yakınlarına Fransız hükümetince görev verilmesi gerektiğini vurguladı.¹⁵⁸ Bu arada Babiâli, Cezayirlileri Osmanlı tebaası olmaya teşvik etmesi için o sırada İstanbul'da bulunan Muhyiddin Paşa'yı Suriye'ye gönderdi. Burada kardeşi Muhammed ile yoğun bir faaliyete giren Muhyiddin'in etkili olmaya başladığını gözlemleyen Fransızlar, Babiâli'ye yaptıkları ısrarlı müracaatlar sonucu geri çağrılmasını sağladılar.¹⁵⁹

Bu arada Osmanlı yöneticileri ile Emirin ailesi ve yakınları arasındaki ilişkilerin hızla iyileştiği görülmektedir. Babasının ölümünün ardından Fransız himayesini kabul eden Emir Abdulkadir'in büyük oğlu Ali daha sonra Osmanlı tabiiyetine girdi ve Ekim 1887'de 3500 kuruş maaş bağlanmasının yanı sıra, ileride gerçekleştireceği hizmetlerine binaen de İzmir payesinin mirmiranlığa tebdil ve terfi edilmesine karar verildi.¹⁶⁰ 1888 başında Muhyiddin Şura-yı Devlet azalığına tayin olundu. Daha önce Rumeli Beylerbeyliği payesi ile taltif edilen Muhammed'e

XIX. Yüzyılın Sonuna Doğru Fransa'nın Suriye Siyaseti," *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI (1989) s.271-287. Hüseyin Rıza'nın bölgeye gönderilmesiyle ilgili karar için bkz. BOA, MV, Def. no. 28, evr. no. 30, 23 Cemaziyelevvel 1305/6 Şubat 1888.

¹⁵⁸ Bardin, *a.g.e.*, s. 60-63.

¹⁵⁹ BOA, Y.A.HUS., 226/1, 4 Şevval 1306.

¹⁶⁰ BOA, BEO, A. AMD. MV. dosya. 38, gömlek. 83, 17 Muharrem 1301; İrade- Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 3935, 13 Muharrem 1305; MV, def. 24 evr. 59. Ağustos 1888'de Emir'in küçük oğlu Abdullah, ağabeyi Ali'ye verilen maaşı emsal göstererek kendisine verilmekte olan 2500 kuruş maaşın artırılmasını talep etti ve bu talebi reddedildi. MV, def. 34 evr. 47, 23 Zilkade 1305.

ise Eylül 1888’de Suriye Valisi Mehmed Nazif Paşa’nın (1888-1889)¹⁶¹ teklifi üzerine ikinci rütbeden “mecidi” nişanı verildi.¹⁶² Bundan bir ay sonra da emirin eşi Şefika Hanım’a maddi gelir sağlamak amacıyla Suriye’de bir miktar arazi tahsis edildi.¹⁶³ Yine aynı tarihlerde emirin kardeş çocuklarından üçü Osmanlı hükümetine müracaat ederek Emir Muhammed’in nasihat ve teşvikleri doğrultusunda Osmanlı tabiiyetine geçmek istediklerini ve o zamana kadar Fransa hükümetinden almakta oldukları maaşlarını reddedecekleri için kendilerine geçimlerini sağlayacak miktar maaş bağlanmasını talep ettiler. Suriye valisinin de desteklediği bu talepler uygun görülerek Muhammed Ebu Talip ve Muhyiddin b. Mustafa’ya 800’er kuruş ve Abdulkadir Efendi’ye de 500 kuruş aylık tahsis edildi.¹⁶⁴ 1892’de emirin küçük oğlu Abdülmelik de Fransa ile resmi bağıını kopardı ve Osmanlı tabiiyetine girdi. Kendisine terk ettiği yirmi lira maaşa karşılık otuz lira maaş bağlandı. Ertesi yıl da kendi

¹⁶¹ Mehmet Nazif Paşa 21 Rebîülâhîr 1307/15 Aralık 1889’da zatürreden öldü ve yerine Mustafa Asım Paşa tayin edildi. İ. DH. 90876 ve 90909.

¹⁶² BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.), 31/34, 27 Şubat 1303/10 Mart 1888; MV, def. 30, evr. 57, 21 Receb 1305/3 Nisan 1888; İ.DH., 86171 Suriye Valisi Mehmed Nazif den Mabeyn’e, 15 Ağustos 1304/28 Ağustos 1888ve Mabeyn’den Sadarete, 5 Eylül 1304/18 Eylül 1888; İ. DH., 86143, 15 Eylül 1304/28 Eylül 1888; BEO, A. AMD. MV. dosya. 55, gömlek. 74, 21 Receb 1306.

¹⁶³ BOA, Y.MTV., 31/34, 27 Şubat 1303/10 Mart 1888; MV, def. 30, evr. 57, 21 Receb 1305/3 Nisan 1888; İ.DH., 86171 Suriye Valisi Mehmed Nazif den Mabeyn’e, 15 Ağustos 1304/28 Ağustos 1888ve Mabeyn’den Sadarete, 5 Eylül 1304/18 Eylül 1888; İ. DH., 86143, 15 Eylül 1304/28 Eylül 1888; BEO, A. AMD. MV. dosya. 55, gömlek. 74, 21 Receb 1306.

¹⁶⁴ BOA, İ.MMS., 4340, Müracaat mektupları 12 Eylül 1304/25 Eylül 1888 tarihli; Valinin bu konudaki arızası 24 Muharrem 1306/1 Ekim 1888 ve irade tarihi 2 Rebîülâhîr 1306/6 Aralık 1888; İ.DH., 87018, 2 Rebîülâhîr 1306; MV, def. no. 37evr. no. 57, 22 Rebîülevvel 1306; MV def. 41 evr. 42, 23 Receb 1306.

isteği doğrultusunda süvari yüzbaşılığı rütbesiyle askeriyede görev verildi.¹⁶⁵

Emirin oğullarından sadece Haşim'in Osmanlı tabiiyetine girmemekte kararlı olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı hükümeti 1888'in ilk aylarında meydana gelen olaylarda Emir Haşim'in de payı olduğu kanaatiyle mahalli asayişin devamı için onun Suriye'den uzaklaştırılması gerektiğini düşünüyordu. Bu düşüncesini Fransız sefirine de iletmek kararı aldı.¹⁶⁶ Mayıs 1889'da Vali Mehmed Nazif Paşa, Haşim'in asayiş ihlal eden davranışlarının son zamanlarda iyice arttığından bahisle bir an önce Suriye'den uzaklaştırılmasını istedi. Konuyla ilgili Meclis-i Vükelâ kararında Haşim'in Suriye'den uzaklaştırılmasının zaten kararlaştırılmış olduğu, bu yeni talebin ise alınan kararın icrasının lüzumunu bir kat daha teyid ettiği belirtilmekteydi.¹⁶⁷ Bu arada Suriye'deki Cezayirîliler arasında giderek azalan nüfuzlarını devam ettirebilmek için Haşim'in bölgede ikametini zaruri gören Fransızlar, Osmanlı hükümetini kararından vazgeçirmeye çalışmaktaydı. Ancak hem Suriye'deki hem de merkezdeki Osmanlı yöneticilerinin Haşim hakkındaki kanaatleri son derece olumsuz idi. Siyasi tavırlarının dışında bölgedeki bazı arazi sahipleriyle de tartışmalı duruma düşmesi Haşim'i tamamen istenmeyen adam konumuna itmekteydi.¹⁶⁸ Sonuçta Haşim ailesiyle birlikte Suriye'yi terk ederek Cezayir'e yerleşmek zorunda kaldı.¹⁶⁹

¹⁶⁵ BOA, Y.A. HUS., 263/92, 25 Muharrem 1310/19 Ağustos 1892; Y.MTV. 72/117, 9 Şaban 1310/26 Şubat 1893.

¹⁶⁶ BOA, MV, def. 29, evr. 46, 17 Cemaziyelâhir 1305.

¹⁶⁷ BOA, MV, def. 43 evr. 38, 20 Ramazan 1306/20 Mayıs 1889.

¹⁶⁸ Y.A. HUS., 225/54, 24 Ramazan 1306; İ. DH., 88806, 24 Ramazan 1306; MV, def. 43 evr. 38, 20 Ramazan 1306/20 Mayıs 1889; Bardin, *a.g.e.*, s. 68-69.

¹⁶⁹ Bardin, *a.g.e.*, s. 134. Haşim 1893'te Suriye'ye tekrar dönmek istediye de bu isteği kabul edilmedi ve Hariciye Nezareti aracılığıyla Fransız Sefare-

Diğer taraftan Cezayirli muhacirlerin Osmanlı tabiiyetine girmesi meselesinin tartışmaları devam etmekteydi. Sultan Abdülhamid, Fransa'nın İstanbul'daki sefirinden devletin bu konudaki görüşlerini içeren bir muhtıra sunmasını istedi. Bunun üzerine 22 Temmuz 1888 tarihinde Saray'a sunulan muhtıradaki Montebello, önceki Suriye valilerinin ve halihazırdaki Beyrut ve Suriye valilerinin Cezayirliler meselesindeki tutumlarından şikâyet ettikten sonra üç maddelik bir çözüm önerisinde bulundu. Birincisi Fransa Cezayirlilerden kendi rıza ve ihtiyarlarıyla elde ettiklerini bildirdikleri Osmanlı tabiiyet belgelerini geçerli sayacaktır. İkincisi bundan böyle Osmanlı tabiiyetini kabul edeceklerine gerekli kolaylık gösterilecektir. Aynı şekilde kurallara uygun olarak Fransız konsolosluğuna kayıt yaptıran ve Fransa tabiiyetinde kalmak isteyen bütün "Cezayirliler tabiiyetlerinin bilcümle fevaid ve muhassenatını muhafaza edileceklerdir." Üçüncüsü herhangi bir ihtilaf vukuunu önlemek için "katiyyen Fransalı tanınmış bilcümle Cezayirlilerin Fransa konsoloshaneleri defatirine kayd ve tesciline mübaşeret edilecektir." Osmanlı tabiiyetini kabul etmiş Cezayirlilerden hiçbirisi devletin izni olmaksızın Fransız tabiiyetine giremeyeceği gibi Fransız tabiiyetini kabul edenler de Fransa hükümetinin izni olmadıkça Osmanlı tebaası sıfatını haiz olamayacaktır.¹⁷⁰ Montebello'nun muhtırasından üç gün sonra aynı konuda Muhyiddin Paşa da, muhtemelen yine Abdülhamid'in arzusu üzerine, bir muhtıra sunarak Cezayirlilerle ilgili meselelerin çözümü için şu görüşleri belirtti: Daha önce söz verildiği halde gerçekleştiril-

tine gerekli tebliğ yapıldı. BOA, Y.A. HUS., 277/118, 26 Zilhicce 1310/10 Temmuz 1893.

¹⁷⁰ Montebello'nun muhtırasının saraya sunulmak üzere yapılan çevirisi için bkz. BOA, Y.EE, 14/...b/126/ 11,22 Temmuz 1888, Encümen-i Hususi-i Vükelâya sunulan ayrı bir çeviri için bkz. İ. MMS., 4221.

rilemeyen ikinci bölüm zaptiye'nin teşkil edilmesi, Havran köylerinde bulunan boş arazilerin bir kısmının Cezayirlilere tahsis edilmesi, nüfuzlu kişilere rütbe ve nişan ihsanında bulunulması, ailesine ve muhacirlere tahsis edilen maaşın her ay ödenmesi. Muhyiddin Paşa, bu taleplerin yerine getirilmesi halinde Suriye'de bulunan Cezayirlilerden 100 kişi kadarının bile Fransa'ya tâbi olmayacağı kanaatindeydi.¹⁷¹

Her iki muhtırayı incelemek üzere toplanan Maarif, Adliye ve Hariciye nâzırlarıyla Şûrâ-yı Devlet reisi ve sadrazamdan oluşan Encümen-i Hususi-i Vükelâ, 2 Ağustos 1888 tarihli kararında, Fransa himayesi iddiasında bulunan Cezayirlilerin askerlik hizmetinden kurtulmak için böyle bir yola başvurdıklarını, bu fırsattan istifade etmek isteyen Fransa'nın Cezayirliler üzerinde himaye hakkı iddiasında bulunmaya başladığını, Muhyiddin Paşa'nın sözlü ifadesine göre Suriye, Beyrut ve Kudüs'te yaklaşık 15.000 Cezayirli bulunduğundan ve Suriye'nin önemine binaen bu tür olayların devamı mahzurlu görüldüğünden yapılan müzakereler sonunda "Cezayirlilerin en ziyade göcundukları şey askerlik maddesi olup bunların bir müddet için kuradan muafiyeti ilan olunduğu ve kendilerine oralarda mikdar-ı kâfi arazi gösterilerek levazım-ı iskâniyeleri itmam edildiği halde badema mahmiyyet iddiasından feragat ederek ziraat ve felahatla iştigal edeceklerinden dolayı mülken ve siyaseten fevâid-i kesire görüleceği derkâr olduğuna ve Muhyiddin Paşa'nın mezunen Suriye'ye i'zamiyle tarafından telkinat-ı lazime ifası dahi tesri' ve teshil-i maksadı mûcib olacağına mebni Cezayirlilerin (...) yirmi sene müddetle kuradan muafiyeti" ittifakla kararlaştırılmıştır. Fransız sefirinin teklifleri konusunda yapılan müzakereler sonunda ise şu kararlar alınmıştır: Önceden

¹⁷¹ BOA, Y.EE, 14/..b/126/11, Muhyiddin'den Mabeyn'e 13 Temmuz 1304/25 Temmuz 1888.

Fransa himayesini kabul etmiş olan Cezayirliler hariç tutularak diğerlerinden Suriye ve Beyrut vilayetlerince yapılacak tetkikat sırasında Fransız tabiiyetini iddia edecek olanların memleketten çıkarılmasında Osmanlı hükümeti muhtar olmak ve Kudüs sancağında bulunanlar hakkında da aynı şekilde muamele olunmak üzere Fransız sefiriyle öyle bir çözüm yoluna gidilmesinde bir mahzur görülmemiştir. Encümenin kararlarını uygun gören irade 11 Ağustos 1888'de çıkmıştır.¹⁷²

Öyle görünüyor ki Sultan Abdulhamid özellikle Muhyiddin Paşa'nın Suriye'ye gönderilerek Cezayirlileri Osmanlı tabiiyetini kabule teşvik etmesi ve konuyla ilgili diğer meselelerin çözümünde valiye yardımcı olması hususuna çok önem vermektedir. İrade tarihinden bir hafta sonra Muhyiddin Paşa'nın hâlâ gönderilmediğini öğrendiğinde paşanın gecikmesinin olayların Osmanlı aleyhinde gelişmesine yol açacağını belirterek münasip miktar harcırah ile hemen Suriye'ye gönderilmesi gerektiğini sadrazama bildirmişti.¹⁷³ Sultan Abdulhamid'in Muhyiddin Paşa'nın Suriye'ye gönderilmesine bu denli önem vermesinin muhtemel nedeni, Cezayirli muhacirler konusundaki fiili durumu iyice Osmanlı lehine döndürerek meseleyi Fransızlarla müzakereye gerek kalmayacak kadar önemsiz bir seviyeye indirmektir. Hâlen Suriye ve Beyrut valileri bu doğrultuda yoğun çaba sarf etmekteydi.

Valilerin bu konudaki faaliyetleri Fransız sefirini rahatsız etti. Mayıs 1889 sonunda Sefir Montebello bölgedeki Osmanlı yöneticilerinin Fransız himayesini kabul etmiş Cezayirliler hakkındaki tavırlarının artık dayanılmaz bir noktaya geldiğini, bu konuda izahatta bulunmak üzere Paris'e çağrıldığını ve şikâyet konusu muamelelere son verilmediği takdirde memuriyetinden

¹⁷² BOA, İ.MMS., 4221, 24 Zilkade 1305/2 Ağustos 1888.

¹⁷³ BOA, İ. DH., 85724, 6 Ağustos 1304/19 Ağustos 1888.

çekilmeğe mecbur kalabileceğini ve bu duruma da Fransız halkının çok sert tepki göstereceğinin aşikâr olduğu yolundaki görüşlerini dolaylı olarak Sultana iletti. Sefirin tehdit içeren mesajından “Fransa Devletinin bu hususu vesile ad ile Suriyece bazı teşebbüsatda bulunması halinde başka bir devlet tarafından müsamaha olunacağı ümidinde” oldukları sonucunu çıkarmış ve bundan da oldukça etkilenmiş görünen sultan, 2 Haziran 1889’da Sadrazam Kâmil Paşa’dan bu konuda ne düşündüğünü ve ne gibi tedbirlerin alınması gerektiği konusundaki fikrini en kısa zamanda bildirmesini istedi.¹⁷⁴ 3 Haziran 1889 tarihli cevabında Kâmil Paşa, Suriye’de bulunan Cezayirlilere Fransa’nın müdahalesi meselesine son verilmesinin Osmanlı Devleti için daha ziyade gerekli olduğunu belirttikten sonra, sefirin teşebbüsünün bir “sîğadan ibaret” olduğunu, çünkü Paris’te bulunan eşini alıp gelmek üzere on beş günlüğüne Paris’e gideceğini, bir aydan beri gerek Babîâlî’ye gerekse yakınlarına ve dostlarına söylemekte olduğunu bildirmiştir. Sadrazama göre, “Fransa’nın Suriye’ye asker şevkiyle teşebbüsat-ı ciddiye de bulunması imkân haricinde”dir. Fransızların elde etmek istedikleri şey ise, Cezayirlileri himayelerine alarak Suriye’de Müslümanlardan beş on bin erkek nüfusa sahip olup gerektiğinde kendi hizmetinde kullanmaktan ibarettir. Fransızların Cezayirlilerin hangi devletin tabiiyetini kabul ettiklerini belirlemek için kendi rıza ve ihtiyarlarına müracaat edilmesi teklifinin şartsız kabul edilemeyeceğini de belirten Kâmil Paşa, ister Montebello kalsın isterse yerine başka biri gelsin, Suriye’deki Cezayirlilerin geneline bahsolunacak ise muhacirin-i merkume vaktiyle tebaa-i şahaneden olarak kabul olunduklarından şimdi rıza ve ihtiyarlarına müracaat halinde tebeiyyet-i Devlet-i Aliyye’yi terk

¹⁷⁴ BOA, Y.A. HUS., 226/1 4 Şevval 1306/3 Haziran 1889.

edecek olanlar bulunur ise hükümet-i seniyyece o makulelerin memleketten ihracı hakkının” Fransızlarca kabul edilmesi gerektiğinde ısrar etti.¹⁷⁵

Kâmil Paşa’nın cevapları Sultan Abdulhamid’i rahatlatmış olabilir. Ancak Montebello, Sadrazam’ın katı tavır takınmasından rahatsız olmuş olmalı ki, Cezayirliler meselesinin halli için doğrudan Sultana müracaat ederek bir sonuca ulaşma yolunu seçti. Sefirin ısrarlı müracaatları sonunda bir cevap vermek durumunda kalan sultan, statükonun Osmanlı lehine olduğu kanaatinden hareketle, Cezayirlilerle ilgili kalıcı çözümün ilerde kararlaştırılması, şimdilik “mahallince istatükonun muhafazasıyla bu müddet zarfında bir güne münazaa ve hadise vukuuna ihtimal verilmemesi” için Fransa’nın bölgedeki konsoloslarına talimat vermesi şartıyla Osmanlı Devletinin mahalli idarecilerine gerekli emir ve tavsiyeleri iletmesi konusunda sözlü muvafakat verdi. Sultanın bu kararı sefir tarafından Fransız hükümetine de bildirildi.¹⁷⁶

Abdülhamid bu son gelişmeden sadrazam Kâmil Paşa’yı haberdar etmemişti. Sultanın kararını Paris’e gitmek üzere İstanbul’dan ayrılacak olan Montebello’nun Babîâli’ye yaptığı veda ziyareti sırasında öğrenen Kâmil Paşa, oldukça şaşırmış ve sitemli bir tarzda bu konuda daha önce yapılan çalışmaları da hatırlatarak sultanın kararının ne olduğunun kendisine bildirilmesi ve kendisinin de sefir Paris’e gitmeden önce gerekli tashihi-lerde bulunmasına imkân verilmesini istemiştir.¹⁷⁷ Sadrazamın siteminden rahatsız olan ve adeta bir suçluluk psikolojisi içine giren sultan, aynı gün verdiği cevapta Fransız sefirinin kendisine defaatle müracaatı üzerine Cezayirliler meselesinin her iki

¹⁷⁵ Aynı belge.

¹⁷⁶ BOA, İ. DH., 90747, 17 Rebîülevvel 1307/11 Kasım 1889.

¹⁷⁷ Aynı belge.

ülke ilişkilerini olumsuz yönde etkilemesini önlemek amacıyla zikredilen kararı aldıklarını, bu konuda Babîâlî'yi rahatlatmaktan başka bir maksadının olmadığını, mademki Babîâlî bu konuda hazırlık sahibidir, sefirin seyahatini bir hafta ertelemesini temin ederek meselenin kendilerince halledilebileceğini bildirdi.¹⁷⁸ Sultan bu cevabıyla yetinmeyerek ertesi gün Sadarete gönderdiği yazısında sefire verdiği cevabın asıl nedeninin “Cezayir-liler işinin esasen tesviyesi zamanı henüz hulul etmemiş olduğu zan ve tahmin” olduğu içindir, mademki Sadaretin görüşüne göre “bu işin tesviyesi zamanı gelmiş ve olbabda bir suret dahi kararlaştırılmıştır,” o halde “suret-i tesviye üzerine muamele-i mukteziyenin ifasıyla keyfiyetin” kendisine arz edilmesini istedi.¹⁷⁹ Kâmil Paşa bu cevaplarla tatmin olmayarak Fransız sefirine verilen cevabın sözlü olarak mı, yoksa metin halinde mi olduğunu ve tam metnin ne olduğunu bilmek istediğini bildirdi. Ertesi gün Sadarete gönderilen cevapta sözlü olarak sefire iletilen tebligatın “sulh ve müsalemet ve devleteyn beyninde mevcut olan hüsn-i münasebete halel getirilmemek için ileride bu hususa esasen bir karar verilmek üzere şimdilik bu babda cennetmekân Sultan Mahmud Han hazretleri zaman-ı saltanatından beri ne yolda muamele olunmuş ise, yine o yolda muamele ile istatükonun muhafaza edilmesi”nden ibaret olduğu, bu tebligatın “başka yolda telakki edilmekte olması nezd-i âli'de bâdi-i teessüf olduğu” ve tebligatın sefire iletilmesinde aracılık yapan Hariciye Müsteşarı Artin Paşa, kurenâ-yı hazret-i Şehriyârî'den Emin Bey ve Dyresse Paşa'dan icra etmiş oldukları tebligatı yazılı hale getirmelerinin istendiği ve bunların yazacakları metinlerin bir gün sonra Sadarete iletileceği bildirildi.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Aynı belge.

¹⁷⁹ BOA, İ. DH., 90748, 18 Rebîülevvel 1307/12 Kasım 1889.

¹⁸⁰ BOA, İ. DH., 90746, 21 Rebîülevvel 1307/15 Kasım 1889.

Bu arada Sadaret ile Saray arasında sözlü müzakereler devam etmekteydi. Bu mesele Sarayda görüşülürken elli civarında Cezayir muhacirinin Beyrut'a ulaştığı haberi de iletildi. İçeriği henüz tespit edilemeyen müzakereler sonunda sultan önceden sefîre iletmiş kararının daha uygun olduğu kanaatine vararak statükonun devamının “müskilat ihdas etmiyeceği”ni ve “ileride bir vakt-i münasipte esasen bir karar verilmek üzere hicret eden ve bundan böyle edecek olan Cezayirîlilere tebaa-i Devlet-i Aliyye nazarıyla bakılarak haklarında o suretle muamele olunacağına dair Encümen-i Hususiye'ce bir karar ittihazıyla arz-ı atebe-i ulya kılınması”nı Sadarete bildirdi.¹⁸¹

Bu emir üzerine toplanan Encümen-i Hususiye bir gün içinde çalışmalarını tamamlayarak alınan kararları 18 Kasım 1889'da sultana arz etti. Ekleri arasında dokuz maddelik bir itilâfnâme de bulunan encümenin mazbatasında, Fransa hükümetinin cevabı alınıncaya kadar Suriye'de statükonun devam ettirilmesi için gerekli talimatın verilmesi ve Fransa hükümetiyle bir anlaşma sağlanamayacağı anlaşıldığında da Osmanlı hükümetinin konu hakkında kesin kararını vermesi hususunun ittifakla kararlaştırıldığı belirtilmektedir. Anlaşma metninin konumuz açısından önemli maddeleri özetle şöyledir: Cezayirîlilerden grup halinde Suriye'ye gelip yerleşenler Osmanlı tebaasındandırlar ve bunlardan Fransız tabiiyetine geçmek isteyenler belli bir süre sonra Osmanlı topraklarını terk etmek zorundadırlar. Münferiden ve Fransa pasaportuyla Suriye'ye gelen ve Fransız konsoloslughunda kayıtlı bulunan Cezayirîliler Fransa tebaasından sayılacaklardır ve bunların Osmanlı kadınlarıyla evlenmeleri yasaktır. Bundan böyle yerleşmek maksadıyla gelen Cezayirîliler, Osmanlı tebaasından sayılacaklar ve hükümetin takdir edeceği

¹⁸¹ BOA, İ. DH., 90728, 22 Rebülevvel 1307/16 Kasım 1889.

bir araziye yerleştirileceklerdir. Ancak Fransız vatandaşı olarak pasaportla gelenler iki sene sonunda Osmanlı topraklarını terk etmeye veya Osmanlı tabiiyetine girmeye mecburdurlar.¹⁸² Konuyla ilgili iradede sultan, kesin karar verilinceye kadar bu maddelerin uygulanmasını temin için mahalli yetkililere gerekli tebligatın yapılmasını, herhangi bir uygunsuzluğun vukuuna meydan verilmemesi konusunda uyarılmalarını ve ilerde bir itiraz veya yanlış anlaşılmaya meydan vermemek için bu tedbirlerle ilgili bilgilerin Fransız sefaretine iletilmesini istedi.¹⁸³

Sefir itilâfnâmenin bazı maddelerine itiraz etti. Özellikle Fransız pasaportu taşıyanların Osmanlı topraklarında kalış sürelerinin iki yılla sınırlandırılmasını ve pasaportsuz gelenlerin Osmanlı tebaasından addedilmelerini kabul edilemez olarak değerlendirdi. Bu arada sultan, Hariciye Nezareti Müsteşarı Artin Paşa aracılığıyla sefiri ikna etmeye çalıştı. Sonuçta Cezayirliiler konusunda Osmanlılaştırma faaliyetlerine son verilmesi ve bu konuda mahalli idarecilere kategorik emirler verilmesi şartıyla statükonun devamı konusunda uzlaşma sağlandı. Her iki taraf da mahalli yetkililerine gelişmeleri aktararak onları Cezayirliiler konusunda çatışmadan kaçınmaları ve münferit olayları büyümeden önlemeye çalışmaları konusunda uyardılar.¹⁸⁴

1889'un ikinci yarısında Abdülhamid'in Suriye ve çevresindeki Cezayirliiler konusunda statükonun devam etmesi ve Fransa ile Cezayirliiler konusunda resmi bir anlaşma yapma kararında olduğu anlaşılmaktadır. Bu kararlılık 11 Kasım 1889'da Sadrazam Kâmil Paşa'ya verdiği cevabında Babîâli'nin

¹⁸² BOA, Y.A.RES., 49/39, 24 Rebülevvel 1307/18 Kasım 1889. Aynı belgeler İ.M.M. 4625'te de mevcuttur. İtilâfnâmenin tamamının transkripsiyonu için bkz. Deringil, a.g.m., s. 438-440 ve Samur, *Osmanlı Devletinde...*, s., 151-152.

¹⁸³ BOA, Y.A.RES., 49/39, 26 Rebülevvel 1307/20 Kasım 1889.

¹⁸⁴ Bardin, a.g.e., s. 76-77.

bulacağı çözümü kabul edeceğini ima etmişken beş gün sonra sadrazamı uyararak kesin çözümün daha sonra kararlaştırılacağını, şimdilik statükonun devamı yönünde geçici bir çözüm önerisinde bulunmalarını istemesinde açıkça görülmektedir. Aynı şekilde Fransa'nın da resmi bir anlaşma yapmaktan kaçındığı anlaşılmaktadır. Fransızların statükodan yana tavır koymalarının nedeni bilinmemekle birlikte sultanın tavrının iki önemli nedeni olduğu düşünülmektedir: Birincisi Emir Abdülkadir'in ölümlünden sonraki gelişmeler göstermiştir ki, Cezayirlilerin büyük çoğunluğu Osmanlı tabiiyetini kabul etmiştir ve diğerleri arasındaki eğilim de kabul etme yönündedir. Diğer bir ifadeyle, statükonun devamı belirgin bir şekilde Osmanlı lehine işlemektedir. İkincisi Abdülhamid'in Fransızlarla resmi bir anlaşma yapmaktan kaçınma sebebi, böyle bir anlaşma ile Fransızların Cezayirliiler üzerindeki iddialarının Osmanlı Devleti tarafından tanınması anlamına geleceğini düşünmesidir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti o zamana kadar Fransızların Cezayir'i işgalini tanımamış ve oradan gelen Cezayirliileri aksi ispat edilmedikçe Osmanlı tebaasından kabul etmişti.

Sultanın beklentisi doğru çıktı ve geçen zaman Osmanlı Devleti lehine işledi. 1900'lü yıllara gelindiğinde emirin oğullarından sadece Haşim ve birkaç taraftarı dışında Suriye'deki Cezayirliilerin tamamı Osmanlı tabiiyetini kabul etti. Haşim'in 1892'de Suriye'den tamamen kopmasıyla Fransa tabiiyetini/himayesini kabul eden Cezayirliilerin liderliği çok daha zayıf konumda olan oğlu Ömer'e geçti. Emir en büyük oğlu olan ve Osmanlı tabiiyetine girdikten sonraki dönemde mahalli idarede zaman zaman şikâyetle bulunan Ali, 1896'da Kunaytra kaymakamlığına tayin edildi.¹⁸⁵ Bu arada Suriye'ye Cezayirli

¹⁸⁵ BOA, Y. MTV., 47/176, 16 Kanunısanı 1306; Emir Ali'nin Müeyyed Paşazâde Ali ile olan arazi anlaşmazlığı için bkz. Y.MTV., 80/27, 25 Zilhicce 1310; Y.A. Hus. 277/71, 22 Zilhicce 1310 ve 277/132, 28 Zilhicce 1310.

göçü devam etti. Yeni gelen her grup Osmanlı tabiiyetini kabul ettikten sonra uygun bir yerleşim merkezine gönderildi.¹⁸⁶

Sonuç olarak denilebilir ki, Osmanlı yöneticileri Suriye'ye yerleşen Cezayirli muhacirlerin tabiiyet meselesinin ortaya çıkacağını başlangıçta tahmin etmişlerdir. Cezayirli muhacirleri esas itibariyle devletin bir vilayetinden diğer bir vilayetine göç eden insanlar olarak değerlendirdiklerinden kabul edilmemelerinin ihtimal dahilinde olmadığını düşünen Osmanlı yöneticileri, sadece meselenin zuhurunu önlemek amacıyla gerekli gördükleri tedbirleri almaya çalışmışlardır. Bu tedbirlerin en önemlisi grup halinde gelen muhacirlerin ulaştıkları yerin yöneticilerince karşılanarak Osmanlı tabiiyetini kabul etmelerinden sonra yerleştirilecekleri yerlere şevklerinin yapılmasıdır. Ancak gayriresmi olarak gelenlerden Fransa'nın himayesini isteyenler ve daha Suriye'ye ulaşmadan Fransa tabiiyetini kabul edenler de zamanla önemli sayıya ulaşmışlardır. Bunlar arasında Emir Abdulkadir gibi Fransa'dan maaş alanlar da vardı. Bu durum ciddi bir krize neden olmadan 1880'lere kadar devam etti. 1880'lerde Fransa'nın Suriye bölgesinde nüfuzunu artırıcı faaliyetlere yoğunluk kazandırması ve Cezayirli muhacirlerin de bu faaliyetler kapsamına dahil edilmesi Osmanlı yöneticilerini karşı tedbirler almak üzere hareketlendirdi. Bu meyanda Vali Hamdi Paşa'nın yoğun çaba sarf ettiği ve önemli başarılar elde ettiği görülmektedir. Emir Abdulkadir'in 1883 Mayıs'ında vefat etmesiyle ibre Osmanlılar lehine dönmüş ve 1880'li yılların ikinci yarısında izlenen istikrarlı politikaların semeresi alınmaya başlanmıştır. Haşim dışında emirin bütün çocukları ve yakınları Osmanlı tabiiyetine girmiş ve bir kısmı çeşitli

¹⁸⁶ BOA, M.V., def. 46, evr. 39; M.V. def. 61, evr. 42, 30 Cemaziyelevvel 1308; İ. DH., 1311-M, 47, 13 Muharrem 1311; İ. DH., 1311-R-40, 26 Rebüülâ-hir 1311.

kademelerde resmi görevler almışlardır. Cezayirli muhacirleri kazanma mücadelesi 1888 ve 1889'da Fransa ile Osmanlı Devleti arasında tansiyonun yükselmesine ve neredeyse kriz boyutuna ulaşmasına neden oldu. Ancak her iki devletin de olayları tırmandırmama yönündeki kararlılığı neticesi statükonun devamının esas alınması ve mahalli görevlilerin münferit olayları büyütmemeleri konusunda uyarılmaları şartıyla, uzlaşma sağlandı. Uzlaşmanın sağlanmasında ve statükonun esas alınmasında Sarayın Babıâli'yi devredışı bıraktığı ve bu yüzden Sadrazam Kâmil Paşa ile Abdulhamid arasında küçük de olsa bir gerginliğin yaşandığı belirtilmelidir. Statükonun devamı ise uzun vadede meselenin Osmanlı lehine çözülmesini sağlamıştır.

1882-83 İNGİLTERE'NİN MİSİR'I İŞGALİNİN SURIYE'YE ETKİSİ*

1 1881-82 Mısır krizi ve ardından gelen İngiltere'nin Mısır'ı işgali Arap ve İngiliz bakış açılarından kapsamlı çalışmalara konu olmanın yanı sıra, krize karşı Osmanlı Devletinin tepkisi, kriz sırasında ve sonrasında yürütülen Osmanlı diplomasisi de belli oranda çalışılmış konulardandır.¹⁸⁷ Ancak İngiltere'nin Mısır'ı işgalinin Osmanlı Arap vilayetleri ve özellikle de bölgedeki Osmanlı mevcudiyeti açısından en önemli vilayetlerden

* Bu yazı, "The Repercussions of the British Occupation of Egypt on Syria, 1882-83" (*Middle Eastern Studies* 36/1, (Ocak 2000) s. 82-91) adlı makalemizin çevirisidir.

¹⁸⁷ 1881-82 Mısır krizi üzerine zengin bir literatür mevcut olup burada etkin olan bazı çalışmalar zikredilecektir: Earl of Cromer, *Modern Egypt*, London 1911; A. M. Broadley, *How We Defended Arabi and His Friends*, London 1884; Peter Mansfield, *The British in Egypt*, New York 1971; P.J. Vatikiotis, *The History of Egypt*, London 1980; R. Robinson, J. Gallagher, and A. Deny, *Africa and the Victorians* London 1961; Alexander Scholch, *Egypt for the Egyptians*, London 1981; and John S. Galbraith and Afaf Lutfi al-Sayyid-Marsot, 'The British Occupation of Egypt: Another View', *International Journal of Middle East Studies*, Vol.9, No.4 (1978), pp.471-88. For the Ottoman reaction to the crisis see F.A.K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdulhamid II and the Great Powers 1878-1888* Istanbul 1996 özellikle s.87-100; Selim Deringil, 'The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-1882', *Middle Eastern Studies*, Vol. 24, No.1 (January 1988), s. 3-24; S. Deringil, 'The Residual Imperial Mentality and the Urabi Paşa Uprising in Egypt: Ottoman Reactions to Arab Nationalism', *Studies in Turkish-Arab Relations*, Vol.1, (1986), s. 31-8; Hasan Adali, 'Documents Pertaining to the Egyptian Question in the Yıldız Collection of the Başbakanlık Arşivi, İstanbul', in P.M. Holt (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt* London, 1968, s. 52-58.

olan Suriye üzerindeki etkisi konusunda hemen hiçbir şey yazılmamıştır. Gerçekte ise Mısır işgalinin etkisi yoğun olarak Suriye vilayetinde hissedilmişti. Mısır ayaklanmasının lideri Ahmed Urabi'nin Ağustos 1882'de vilayet ileri gelenlerinin desteğini kazanmak için Hicaz'a mektuplar gönderdiği doğrudur, ama bu çabanın hiçbir etki doğurmadığı bilinmektedir.¹⁸⁸ Dolayısıyla bu makale, krizin Suriye'nin Arap nüfusu üzerine etkisi ve sahil kentlerine gelen binlerce Mısırlı göçmenin oluşturduğu sıkıntılar konusuna odaklanmıştır. Ayrıca Urabi'nin Suriye'deki nüfuzunu sınırlandırmak üzere Osmanlı yetkililerinin harcadığı yoğun çabalarla birlikte Müslüman göçmenlere ve sürgünlere karşı hükümetin tavrı da ele alınmaktadır.

Bu yazının amacı Mısır'daki gelişmeleri yeniden ele almak olmadığına göre, 1881-82 krizinin detayları burada tekrarlanmayacaktır. Yazının devamında anlatılacakları anlamak açısından krizin kökenlerinin İngiliz-Fransız siyasi müdahalelerine, mali tahakkümlerine ve padişahın temsilcisi konumunda olan Hidiv Tevfik'in otokratik yönetimine karşı Albay Ahmed Urabi liderliğinde Mısır'da gelişen toplumsal bir harekete dayandığını belirtmek gerekir. Bu toplumsal harekete karşı Mayıs 1882'den itibaren İngiliz Fransız askeri müdahaleleri gelmiş ve Eylül 1882'de Mısır'ın İngiltere tarafından işgaliyle sonuçlanmıştır.

Mevcut verilere göre, 11 Haziran 1882'de İskenderiye'de meydana gelen çatışmaların ardından çok sayıda mültecinin 1882 yaz aylarında Suriye'ye gelişine kadar Suriyelilerin Mısır'daki gelişmelerle ciddi anlamda ilgilendiklerinden söz etmek mümkün görünmemektedir. Tahminen sayıları 2000 civarında

¹⁸⁸ National Archives (London), Foreign Office (FO) 881/4717, No.669, Moncrieff to Granville No.13, Political and Confidential, Jidda, 18 August 1882; FO 78/ 3415, Moncrieff to Sanderson, Private letters, Jidda, 19 August 1882 and 27 October 1882.

Mısır'da yabancı nüfuzuna karşı irade sergileyemediği gerekçesiyle Albay Ahmet Urabi isyanının hedefi olan Hidiv Tefvik Paşa (1852-1892). (İstanbul Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi).

olan ilk grup mülteciler İskenderiye'deki çatışmalardan günler sonra Beyrut ve diğer liman kentlerine gelmeye başladılar. Bunlar da genellikle İskenderiye'nin varlıklı ailelerinden ve İskenderiye'ye yerleşen Suriyelilerden oluşmaktaydı.¹⁸⁹ Mültecilerin gelişi sahil şehirlerinde ve özellikle Beyrut'ta hemen etkisini gösterdi ve birkaç gün içerisinde "Mısır'daki olaylar herkes tarafından dikkatle izleniyor ve endişeyle tartışılıyordu."¹⁹⁰ İngiltere'nin Şam viskonsülüne göre, Şam kısmen sakin günler geçiriyor ve "gerçek bir nedene dayanmadan" bazı Hristiyanlar korku işaretleri veriyordu.¹⁹¹

Temmuz ayının ilk günlerinden itibaren Mısır'dan gelen mültecilerin yaydığı haberlerle krizin etkileri Suriye'nin her

¹⁸⁹ FO, 195/1410, Eldridge to Dufferin, No.40, 17 June 1882. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Mısır'a yerleşen Suriyelilerle ilgili olarak bkz. Thomas Philipp, *The Syrians in Egypt 1725-1975*, Stuttgart 1985.

¹⁹⁰ FO, 195/1410, Eldridge to Dufferin, No.40, 17 June 1882.

¹⁹¹ FO 195/1412, Dickson to Dufferin, No.2 Damascus, 30 June 1882.

yerinde görölmeye başlandı. Müslümanlar genellikle Urabi'ye sempati duyuyorlar ve onu İslâm için mücadele eden bir lider olarak görüyorlardı. Urabi, Mısır milliyetçisi bir lider olarak görölmüyor, hatta Hristiyan bir ülkeye karşı cihat yapmakta olan Müslümanların lideri olarak algılanıyordu. Dolayısıyla Mısır'daki olaylar kâfirlere karşı verilen mücadelenin görüntülerinden ibaretti. Suriye'ye gelen mültecilerin sürekli artması, Müslümanların heyecanını güçlendiriyor ve bazen bu heyecan Hristiyan düşmanlığı şeklinde tezahür ediyordu.¹⁹² Temmuz ortasına gelindiğinde çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan tahmini mülteci sayısı 15.000'e ulaşmıştı. Bir kısmı kötü muameleye maruz kalmış, bir kısmı da yüksek ücretler ödeyerek deniz yoluyla Suriye'ye gelebilmişlerdi. Bu tür yanlışlıkları önlemek için güvenlik tedbirleri artırılmıştı. Yeni durumun güvenlik masraflarını karşılamak üzere vali Hamdi Paşa'ya 200 liraya kadar ilave harcama yetkisi verildi.¹⁹³ Mültecilerin çoğunluğunun geldiği liman şehri Beyrut'ta Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan bir heyet teşkil edilerek yiyecek ve kalacak yer teminine çalışılmış; hanlar ve sair büyük binalar tefriş edilerek mültecilere tahsis edilmişti.¹⁹⁴

Bu arada Osmanlı yöneticileri Müslümanları sakinleştirmek ve Urabi hareketinin etkisini sınırlandırmak için yoğun çaba sarf ediyordu. Vilayet yönetimi ve bölgedeki İngiltere diplomatları, Urabi'nin fikirlerini yaymak ve destek devşirmek amacıyla elçilerinin bölgeye gönderildiğinden şüpheleniyorlardı. İngiltere'nin yıllardır bölgede görev yapan tecrübeli diplomatı Eldridge, "Suriye'de bir çeşit Ulusal Parti oluşturulmaya

¹⁹² FO 195/1410, Telegram from Eldridge, 29 July 1882.

¹⁹³ BOA, İ.MMS., 3307, 10 Ramazan 1299/26 Temmuz 1882.

¹⁹⁴ FO 195/1410, Eldridge to Dufferin No.44, 2 July 1882, No.48, 16 July 1882.

çalışıldığından” bahsediyordu.¹⁹⁵ Temmuz başında Muhyiddin Nebhani isminde Ezher kökenli bir şeyh Mısır Ulusal Parti üyesi olmak ve Urabi adına çalışmak şüphesiyle gözaltına alındı. Dickson’a göre mezkûr şeyh İstanbul’dan gelen talimatla daha sonra hapse atıldı.¹⁹⁶ Mısır’dan yayılan haberlerin engellenmesi için de tedbirler alındı. Beyrut’ta yayımlanan haftalık *Hadikatü’l-Ahbar*¹⁹⁷ gazetesinde Mısır olaylarıyla ilgili haberlerin yayınlanmasını neredeyse yasaklayan bir tebligat yayınlandı; ayrıca Mısır olaylarıyla ilgili telgrafları dağıtmaması için posta idarelerine de talimat verildi.¹⁹⁸

Bu tür tedbirlere rağmen Mısır’la ilgili haberlerin yayılmasının önüne geçilemedi. Yaygın söylentiler ve haber sızıntıları bir yana,¹⁹⁹ Urabi’nin kontrolünde olduğu varsayılan *Taif* gazetesi kriz boyunca Suriye’de ulaşılabilen bir gazete idi.²⁰⁰ *Taif* gazetesinin dağıtımı önemliydi, çünkü bu gazetenin Mısır’daki gelişmelere bizzat şahitlik eden kimselerin kaleminden çıkan yazılar yayımladığına inanılıyordu. Bazı Müslümanlar gazetesinin etkisinde kalarak heyecanlanıyor ve İngiltere’ye karşı düş-

¹⁹⁵ FO 195/1410, Eldridge to Dufferin, No.48, 16 July 1882.

¹⁹⁶ Dickson Papers (St Antony’s College, Oxford), Damascus Diary, Vol.1 (1882-1885), 11 July 1882; FO 195/1412, Dickson to Dufferin, No.3 , Damascus 14 July 1882; FO 195/1395, Dufferin to Granville No.712, Confidential, Constantinople, 4 August 1882.

¹⁹⁷ *Hadikatü’l-Ahbar* 1858’de Halil Huri (1836-1907) tarafından kuruldu ve 50 yıl boyunca yayımlandı. Daha fazla bilgi için bkz. Philip di Tarrazi, *Tarih al-Sihafa al-Arabiyya* Beyrut 1913, I, s. 55-60; Ami Ayalon, *The Press in the Arab Middle East* New York 1995, s. 31-3

¹⁹⁸ FO 195/1410, Eldridge to Dufferin, No.49, 21 July 1882.

¹⁹⁹ *Hadikatü’l-Ahbar* 4 Ağustos tarihli nüshasında Kahire ulemasının toplanarak Hidiv’in Urabi’yi azleden kararının İslâma aykırı olduğuna dair fetva verdiği şeklinde haber yayınlaması Müslümanları galeyana getirecek endişesi doğurmuştur. Dickson Papers, Damascus Diary, Vol. I. 5 August 1882.

²⁰⁰ Sahibi Abdullah Nadim (1845-1896) olan *Taif* gazetesi İskenderiye’de yayımlanmaktaydı. A. Ayalon, *The Press*, s. 45; A. Scholch, *Egypt*, s. 178.

manca tavır takınıyorlardı. Bu nedenle İngiltere'nin Beyrut başkonsolosu Eldridge, bölgede gelişen İngiltere aleyhtarı tavırdan *Taif* gazetesini sorumlu tutuyor;²⁰¹ toplumun aklı başında ve temkinli ileri gelenleri ise sükûneti sağlamaya çalışıyordu.

Urabi taraftarlığı, Hristiyan ve İngiltere karşıtlığı Şam gibi büyük şehirlerden ziyade küçük kasabalarda daha belirgindi. Örneğin Akka'da Müslümanların kızgınlığı o kadar artmıştı ki, birçok Hristiyan Hayfa'ya gitmek zorunda kalmıştı. Hayfa Müslümanları arasında da durum çok farklı değildi; ama orada Hristiyan nüfus oranı yüksek olduğu için kendilerini daha güvende hissetmiş olmalılar. Nasıra'da Protestan misyonerlerin hakarete uğradığı ve yerli Hristiyanlardan bazılarının kötü davranıldığı yolunda haberler çıkmakta ve Hayfa civarında da benzer gelişmelerden bahsedilmekteydi. Eldridge'e gelen haberlere göre, Hama, Hums, Trablusşam ve Lazkiye'de de benzer durumlar söz konusuydu. Hatta üst düzey görevliler arasında da Urabi Paşa taraftarları vardı.²⁰² Osmanlı ve İngiltere yetkililerini hayal kırıklığına uğratabacak bir gelişme de, Hidiv Tefik Paşa'nın Urabi Paşa'yı azletme kararının duyulması üzerine, Şam ulemasının, bu kararın İslâm hukukuna aykırı olduğu şeklinde bir görüş bildirmesiydi.²⁰³

²⁰¹ FO 195/1410, Eldridge to Dufferin, Nos. 50 and 65 24 July 1882 ve 9 September 1882. *Taif* gazetesinin bir nüshasının çevirisi için bkz. FO 226/205, Eldridge to Dufferin, 24 July 1882. Temmuz 1882'de Osmanlı hükümetini ciddi manada rahatsız eden bir gelişme de *Taif* gazetesinde yer alan bir yazıda 'Osmanlı askerine İngiliz veya Fransız askerinden daha fazla karşı çıkılacağı' iddia edilmesidir. Selim Deringil, 'Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-1882', s.13.

²⁰² FO 195/1410, Eldridge to Dufferin No.53, 29 July 1882; FO 195/1412, Moore to Dufferin No.6. Jerusalem 29 July 1882; FO 195/1412, Dickson to Dufferin No.7, Damascus, 10 August 1882.

²⁰³ Max L. Gross, "Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909," doktora tezi, Georgetown Üniversitesi, 1979, s. 335-6.

Ağustos 1882 ortalarına gelindiğinde Müslümanların Hristiyanlara karşı olumsuz tavırları giderek güçlenmekte ve bu durum Hristiyanların ciddi anlamda endişelendirmekteydi. Beyrut'ta meydana gelen küçük bir hadise Hristiyanlar arasında panik yaratmıştı. 4 Ağustos 1882'de genç bir Müslüman Hristiyan semtinde ölü bulundu ve bazı Hristiyanlar tutuklandı. Cenaze merasiminde de Müslüman cemaat Hristiyanlara kızgınlıklarını ve intikam duygularını ifade eden sözler söylemişlerdi. Ancak alınan sıkı tedbirler sayesinde herhangi bir taşkınlığın meydana gelmesi önlenmişti. Gece güvenlik güçleri sayısı artırılmış; kalabalıklar dağıtılmış ve bazı tertipçiler gözaltına alınarak sükûnet sağlanmıştı.²⁰⁴ Beyrut hadisesiyle ilgili haberler Şam'a ulaştığında buradaki Hristiyanlar da endişelenmeye başlamışlardı. Ramazan ayının başlamasına bir hafta gibi kısa bir süre kalması da endişeleri artırmış görünmektedir.²⁰⁵

Gelişmeler bir bütün olarak ele alındığında Osmanlı yönetimi bir ikilemle karşı karşıya idi: Sert tavır takınıp Müslümanların Urabi yanlısı tavır sergilemelerini engellemek veya belli derecede tolerans göstererek sınırlı anlamda Urabi lehine barışçıl gösterilere izin vermek. Birincisini tercih etse, padişah Müslümanların gözünde dindaşlarını ezen Hristiyan bir gücü destekliyor durumuna düşecek ve halife olarak imajı zarar görecekti. İkincisini tercih etse, sultan-halifenin meşru temsilcisi olan Hıdiv Tevfik'e isyan eden Urabi'nin tavrını onaylıyor olacaktı.²⁰⁶

Osmanlı hükümetinin Mısır krizindeki tavırları, bir anlamda Müslüman halkın tepkisiyle örtüşmüyordu. Padişaha gelince, Urabi hakkında şahsi görüşü ne olursa olsun, onu açıkça kına-

²⁰⁴ FO 195/1460, Eldridge to Dufferin, Nos.56 and 58, Aleih, 12 and 14 August 1882.

²⁰⁵ FO 195/1412 Dickson to Dufferin, No.7, 10 August 1882.

²⁰⁶ Deringil, "Ottoman Response," s. 4.

maktan kaçınmıştı. Osmanlı hükümeti temmuzda Mısır basınında bir ilan yayımlayarak İslâmda kavmiyyet ve cinsiyyete yer olmadığından bahisle Mısırlıların Hidive itaatlerini istedi.²⁰⁷ Padişahın bundan başka yapabileceği bir şey yoktu. Urabi'ye karşı askeri operasyona katılması konusunda İngiliz baskısına boyun eğmemiş; son dakikaya kadar da İngilizlerin Urabi'yi isyancı olarak ilan etmesi taleplerini kabul etmemişti.²⁰⁸

Mısırlı mültecilerin Suriye'de bulunmaları Osmanlı yöneticilerini bir başka çıkmazla karşı karşıya bıraktı. Bir taraftan mülteciler arasından Urabi taraftarlarını ve propagandacılarını ayırt etmek mümkün değildi, diğer taraftan da Osmanlı topraklarını yegâne sığınak olarak gören mültecilere kapıları kapatma imkânı yoktu. Payitahttaki yöneticilerin yapabileceği tek şey, mültecilerin bulunduğu bölgelerin idarecilerine kesin talimatlar vererek Urabi propagandasını engellemeye çalışmaktı. 20 Ağustos 1882'de Sadrazam Said Paşa Dahiliye Nâzırına, Anadolu ve özellikle Arap vilayetlerinde bazı insanların Urabi hareketi hakkında olumlu düşünceler yaydıklarının ve Mısır'daki mücadeleyi bir "muharebe-i meşrua" şeklinde sunduklarının haber alındığından bahsetti. Sadrazama göre, Osmanlı Devleti Urabi Paşa'nın bir süredir ortaya koyduğu "ahvâl ve harekât-ı muzır"ın getirdiği yabancı işgalinin doğurduğu problemleri gidermek için yoğun çaba harcamakta ve bu yolda ciddi müşkilatla karşılaşmaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı Devletinin bu uğurda ortaya koyduğu çabaları boşa çıkaracak kötü niyetlilerin halkın zihnini bulandırmalarına "zerre kadar meydan verilmeme"li ve her tarafta gayet basiretli davranılarak bu tür davranış içerisinde olanlar derhal tutuklanmalı ve Babîâli'ye

²⁰⁷ *A.g.m.*, s. 13.

²⁰⁸ Padişah 7 Eylül 1882'ye kadar Urabi Paşa'yı isyancı olarak nitelemekten kaçındı. Deringil, *a.g.m.*, s. 17; Yasamee, *a.g.e.*, s. 98.

de hemen bilgi verilmeliydi. Dahiliye Nâzırının dikkati çekilen hususlardan biri de Rumeli ve Cezâyir-i Bahr-i Sefîd vilayetleri hariç tutularak “Anadolu ve Arabistan’da vâki vilâyât”da emniyet ve asayişin devamı için her zamankinden daha fazla ihtimam gösterilmesi hususunda valilerin uyarılmasıydı.²⁰⁹ Mısır meselesinin Rumeli ve Cezâyir-i Bahr-i Sefîd vilayetlerinde halkın siyasi ve toplumsal davranışlarını etkileyen bir konuma gelmemiş olması da dikkat çekici bir durumdur.

İngiltere’nin Mısır’ı işgali dolayısıyla Müslümanlarla Hıristiyan tebaa arasında gerginlik meselesi çok dikkat isteyen bir meseleydi. Bu vesile ile bütün valilikler telgrafla uyarılarak Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında “nifak ve şûrişe” meydana verilmemek için gerekli tedbirlerin alınması istendi.²¹⁰ Aynı dönemde Suriye Valisi Hamdi Paşa’ya adli ve idari makamlarda bulunan görevlilerden Mısır meselesiyle ilgili talimatlara aykırı davranışların görevlerine son verme yetkisi verildi.²¹¹

Vilayet yetkililerine talimat vermek işin en kolay kısmı idi. Gerçekte, Suriye söz konusu olduğunda, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında gerilim oluşmasını engellemek iki nedenden dolayı mümkün olmamıştı. Birincisi her iki dini topluluk arasında sınırlı bir gerilim zaten mevcuttu. İkincisi Müslümanlar bir Hıristiyan güç tarafından gerçekleştirilen işgal nedeniyle Mısır’daki dindaşlarının acı çektiklerini görmekteydiler. Bu nedenle Ağustos 1882 boyunca Suriyeli Müslümanlar Urabi Paşa’yı İslâm davasının lideri olarak gördüklerini ve İngiltere’ye karşı husumetlerini açık ve kararlı bir şekilde gösterdiler. Bu tavır da bölgedeki Hıristiyanların endişelerini artırdı.²¹²

²⁰⁹ BOA, Y. A. HUS., 168/41, 5 Şevval 1299/20 Ağustos 1882.

²¹⁰ Aynı belge.

²¹¹ FO 195/1410, Eldridge to Dufferin, no. 64, 27 August 1882.

²¹² FO 195/1410, Eldridge to Dufferin, No.61, Beirut, 22 August 1882; FO 195/1412, Moore to Dufferin, No.7, Jerusalem, 23 September 1882.

Suriye Müslümanlarının bu tavrı Eylül 1882’de Urabi Paşa’nın İngilizler tarafından yenilgisine kadar devam etti. Urabi Paşa yenilgisi birkaç küçük hadisenin çıkmasına, Yafa’da küçük çaplı bir karışıklığa ve birkaç Hristiyanın hırpalanmasına neden oldu.²¹³ Sonrasında sükunet sağlandı. Bu arada Mısır’da İngilizler Kahire’yi işgal etti ve işgal eylül ortalarında tamamlandı. İşgal haberleri Suriye Hristiyanları arasında mutluluk ve heyecan yarattı; Hristiyanların yoğun olduğu bazı mahallerde kutlama şarkıları söylendi; yürüyüşler yapıldı ve silahlar atıldı. Müslümanlar ise işgal dolayısıyla büyük bir moral bozukluğu ve hayal kırıklığı yaşadılar. 24 Eylülde Eldridge şunları yazıyordu: “Hristiyanlar sevinçlerini taşkınlık boyutuna getirerek Müslümanları tahrik etmezlerse iki taraf arasında kavga tehlikesi kalmamıştır.”²¹⁴ Eldridge iki hafta sonra da şu mesajı gönderiyordu: “Suriye genelinde sükunet hâkim olmuş durumda... mutaassıp bir tavırdan kaynaklanacak karışıklık tehlikesi atlatılmış sayılır.”²¹⁵ Bölgedeki İngiliz diplomatları Suriye Valisi Hamdi Paşa, Kudüs mutasarrıfı Rauf Paşa ve diğer devlet görevlileri hakkında kamu düzeninin sağlanmasındaki başarılı çalışmalarından dolayı övgüyle bahsetmektedirler. Diplomatların ittifakla belirttiği husus, bölge genelinde kamu düzeninin korunması ve sükûnetin egemen kılınması Osmanlı yetkililerinin büyük çabaları sonucu elde edilebilmiştir.²¹⁶

²¹³ FO 195/1412, Moore to Dufferin, Jerusalem 23 September 1882.

²¹⁴ FO 195/1410, Eldridge to Dufferin, no. 72, Aleih 24 September 1882.

²¹⁵ FO 195/1410, Eldridge to Dufferin, No.81, Aleih, 9 October 1882. Benzer bir durumun Kudüs’te de mevcut olduğu görülüyor. Bkz. FO 226/204, Moore to Dufferin, No.9, 10 September 1882.

²¹⁶ FO 195/1410, Eldridge to Dufferin, No.65, Aleih, 9 September 1882; FO 195/1412, Moore to Dufferin No.7, Jerusalem 23 September 1882. FO 195/1480 Dickson to Dufferin, No. 16, Damascus 19 April 1884.

Bununla birlikte Osmanlı yönetimi için daha yapılacak çok iş vardı. Mısır'da çatışmaların durmasının ardından birçok mülteci evlerine dönmüştü ama eğitilmiş kesimden Suriye'de kalmayı tercih edenler de vardı.²¹⁷ Bu arada Urabi Paşa ve beraberindeki tutuklular yargıldılar. 26 Aralık 1882'de Urabi Paşa ve altı yakın çalışma arkadaşı Seylan'a sürgüne gönderildi. Ayrıca bir kısmı Mısır'dan sürülmek; diğerleri de başka şehirlerde gözetim altında tutulmak kaydıyla 150 kişi cezalandırıldı.²¹⁸ Daha da önemlisi Ocak 1883'ten itibaren sürgüne gönderilenlerden bazı subaylar, şeyhler ve memurlar Beyrut'a gelmeye başladı. Görünen o ki, mahalli yöneticilerin bunların geleceğinden haberleri yoktu. Hamdi Paşa bir taraftan sürgünleri gözetim altında tutarken, diğer taraftan da sürgünlerin Suriye'de kalmalarına müsaade edilip edilmeyeceğini sadareten sordu.²¹⁹ Sadaret, 18 Kanunusani 1298/30 Ocak 1883 tarihli telgrafta sürgünlerin sadece Suriye'yi değil, Osmanlı topraklarını terk etmeleri gerektiğini bildirdi.²²⁰

Bunu söylemek kolay, icra etmek oldukça zordu. Hamdi Paşa İstanbul'dan gelen kararı sürgün mültecilere aktardığında “memaalik-i mahrûseden başka iltica edebilecekleri bir devlet-i İslâmiyye olmadığı cihetle bu tebliğden kemâl-i teessürle ağlayup sızlayarak” Babîâli'ye gönderdikleri telgrafın cevabı gelinceye kadar beklenmesini rica ettiler.²²¹ Mültecilerin sadarete gönderdiği telgraf, dokuzu ulemadan olmak üzere, 12 kişilik bir grup

²¹⁷ FO 195/1410, Eldridge to Dufferin No.81, 9 October 1882.

²¹⁸ Earl of Cromer, *Modern Egypt*, London, 1911, s., 336-7.

²¹⁹ BOA, Y.A. HUS., 172/86, Hamdi Paşa'nın konuyla ilgili telgrafı, 13 Kanunusani 1298/25 Ocak 1883.

²²⁰ BOA Y.A.RES., 19/16, Hamdi Paşa'dan Sadarete telgraf no. 2571, 31 Kanunusani 1298/12 Şubat 1883.

²²¹ Y.A.RES., 19/16, Hamdi Paşa'dan Sadarete telgraf no.2571, 31 Kanunusani 1298/12 Şubat 1883.

tarafından imzalanmış olup şu hususları dile getirmektedir:
“İşbu irade dūcâr olduğumuz zulüm ve mağduriyetten dolayı bulunduğumuz hal-i keder ve mahzûniyeti kat kat müzdâd eyledi.”
“Selamet-i vatan için fedâ-yı can eyledik. Vatana hıyanet edenler aziz ve muhterem oldular. Biz ise dünyada hiçbir kanun ve adalete tevfiği kâbil olmayan bir irade-i keyfiyye ve kemâl-i hakaret ve sefalet ile vatanımızdan ib‘âd olunduk.” “Camide ve medreselerde büyümüş ve tedris-i ulûm” ile ömürlerini geçirmiş insanlar olarak “evlâd ü iyalleriyle beraber idam olunmağı bilad-ı ecnebiyyeye gitmeğe” ve din ve millet düşmanları arasında yaşamağa tercih ederiz. Hâmi-i din ü devlet-i İslâmiyye (...) olan padişahımız efendimiz hazretleri tebaa-i asdikalarını din düşmanlarına tezlîl etmeğe kâil olmazlar (...) İşbu abîd-i sadıklarını merhamet ve adalet-i seniyyelerinden mahrum buyurmazlar” dedikten sonra, “şevkat ve inayet-i seniyye-i hazret-i emîrû’l-müminine iltica eyleriz” sözüyle telgraflarını sonlandırmışlardır.²²²

Hamdi Paşa sadarete gönderdiği 31 Kanunusani 1298/12 Şubat 1883 tarihli telgrafta sürgün mültecilerin içinde bulundukları durumdan Suriyeli Müslümanların da derin üzüntü duyduğunu, devletin bunlara karşı merhamet göstermesi gerektiğine inandıklarını ve bunu da özellikle rica ettiklerini belirtmektedir. Dahası sürgün mültecilerin Suriye’den kendi rızalarıyla ayrılmak gibi bir ihtimalin söz konusu olmadığını ve bu kararın güç kullanılmadan uygulanamayacağını da belirtir. Güç kullanımı ise Müslümanların üzüntüsünü “bir kat daha tezyîd edeceği derkâr”dır. Hamdi Paşa’nın teklifi, Suriye’de kalmaları mahzurlu görülen Mısırlı sürgün mültecilerin Suriye dışında kendilerinin de kabul edebilecekleri başka bir Osmanlı vilayetinde “iskân ve ikametlerine” izin verilmesidir.²²³

²²² Y. A. RES., 19/16, lef.4, 26 Kanunusani 1298/7 Şubat 1883.

²²³ Y. A. RES., 19/16, 31 Kanunusani 1298/12 Şubat 1883.

Her iki telgraf da Meclis-i Vükelâda müzakere edilmiş ve Hamdi Paşa'nın teklifi kabul görmüştür. Sürgün mültecilerin “civariyet ve kavmiyet mülasebesiyle Suriye’de alıkonulmaları” uygun görülmediğinden, başka bir memlekete gitmeyi kabul etmemeleri ve bu yolda güç kullanımının Müslümanları derinden üzeceği gerekçeleriyle “Kastamonu ve Ankara vilayetlerinde ikametlerine müsaade olunması” kabul edilmiştir.²²⁴

Meclis-i Vükelânın karar metni sürgün mültecilerin Suriye’de ikametlerine Osmanlı hükümetinin neden ısrarla izin vermediğinin önemli ip uçlarını ihtiva etmektedir: o da kavmiyet ve civariyet meselesidir. Kararda ima edildiği üzere, sürgün mültecilerin Suriye’de kalmaları “kavmiyet” meselesi nedeniyle siyaseten uygun değildi. Sürgünlerin milliyetçi olup olmadıkları veya Urabi hareketinin milliyetçi bir hareket olup olmadığı önemli değildir. Önemli olan Osmanlı yetkililerinin onları nasıl gördüğüdür. Sürgünlerin gönderilmesi için tamamen Türk nüfustan oluşan, sosyal ve dini yapısı çok güçlü iki Anadolu vilayetinin seçilmesi, Osmanlı hükümetinin milliyetçilik meselesini ne kadar ciddiye aldığını gösterir. Bu aynı zamanda Suriye’ye gelen Mısırlıların neden sıkı kontrol altında tutulduklarını da açıklamaya katkı yapar.

Osmanlı yönetiminin Mısırlıları Suriye’de gönülsüz karşılamasını etkileyen tarihi nedenler de olabilir. 1830’larda Mısır’ın Suriye’yi işgali ve yaklaşık on yıllık yönetim tecrübesinden beri Osmanlı yönetimi Mısırlıların Suriye üzerinde nüfuz artırıcı her yola başvurmasından endişe etmekteydi. Bu endişenin tamamen temelsiz olduğu söylenemez. 1867-68’de nihai amacı Babiâli’yi zorlayarak Suriye’de hidivlik kurmak ve hidiv olarak da o zaman İstanbul’da ikamet etmekte olan Mehmed Ali Paşa

²²⁴ Y. A. RES., 19/16, 13 Rebiülâhir 1300/21 Şubat 1883.

hanedanına mensup Mustafa Fazıl Paşa'yı getirmek olan siyasi bir hareket başlatılacağına dair haberler dolaşıyordu.²²⁵ Yıllardır Beyrut'ta çalışan Eldridge Aralık 1875'te, özellikle 1868'den bu yana Mısır hükümetinin istihbarat elemanlarının Suriye'nin Mısır'a katılmasını sağlamak için yoğun olarak çalıştıklarını belirtti. Benzer haberler 1876'da Halep'ten de geldi.²²⁶ Dahası Sultan Abdülhamid Kasım 1878'de Sadrazam Safvet Paşa'ya Suriye'nin Mısır'a katılacağı yönünde dedikodular yayıldığından bahsetti.²²⁷ Bu haberlerin gerçekte ilgisinin olup olmaması önemli görünmemektedir, çünkü padişah bunları ciddiye almış ve rahatsız olmuştur. Abdülhamid'in Mısırlılardan ve özellikle de Mısırlı sürgünlerden şüphelenmesi, Suriye'ye gelen Cezayirli ve Tunuslu mültecilere karşı farklı tavır takınmasından da belliydi. 1880'lerde ve sonrasında her iki bölgeden mülteciler hüsnükabul görmüş ve kendilerine mümkün olduğu kadar yardım edilmişti.²²⁸

Her ne ise, bu hususta Osmanlı hükümetinin konumu zayıftı. Osmanlı hükümeti Mısırlı mülteciler ne kadar istenmese ve hoşlanılmasa da, efkar-ı umumiyeyi dikkate almak durumunda kalarak mültecilerin Ankara ve Kastamonu vilayetlerine gönderilmesi kararından vazgeçti ve mültecilerin Suriye'de kal-

²²⁵ Butrus Abu-Manneh, "Some Aspects of Ottoman Rule in Syria in the Second Half of the Nineteenth Century: Reforms, Islam and Caliphate," doktora tezi, Oxford University, 1971, s.117-21

²²⁶ FO 195/1067 Eldridge to Elliot, Beyrut 28 December 1875; FO 195/1113, Skene to Elliot, Aleppo 11 February 1876.

²²⁷ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, Ankara 1969, s. 377-88.

²²⁸ 1850'lerden 1910'lara kadar Cezayir ve Tunus'tan Suriye'ye binlerce mülteci geldi ve farklı bölgelere yerleştirildiler. Daha fazla bilgi için bkz. Pieixé Bardin, *Algeriens et Tunisiens dans L'Empire Ottoman de 1848 a 1914* (Paris, 1979), *tür.yer.*; Ş. Tufan Buzpınar, "Suriye'ye Yerleşen Cezayirlilerin Tabiiyeti Meselesi (1847-1900)" *İslâm Araştırmaları Dergisi*, I (1997), s. 91-106.

malarında karar kıldı.²²⁹ Hükümetin kararını açıklamak üzere birkaç neden sıralanabilir. Birincisi hükümet Suriyeli Araplar arasında milliyetçilik duygularının yayılmasından endişe ettiğini açıklayamayacağına göre, mültecilerin Suriye'den ayrılmaları gerektiğine dair makûl bir izah yapamadı. İkincisi Suriyeli Müslümanların Mısır'dan gelen dindaşlarına neden yardım eli uzatmamaları gerektiğine dair makûl bir sebep gösterilemeyince, Müslümanlar elbirliğiyle mültecilere sahip çıktılar ve başka bir yere gönderilmemeleri hususunda da hükümetten ricacı oldular. Son olarak, bilinebildiği kadarıyla sürgün mülteciler devlet tarafından kendilerine tahsis edilebilecek arazilerde çalışabilecek çiftçi kökenli insanlardan değillerdi, aksine ilimle uğraşan ve memur kesiminden olduklarından başka bir ortamda hayatlarını kazanma imkânları yoktu. Bu nedenle de Suriyeli Müslümanların yardımları daha anlamlı hâle gelmekteydi.

Sonuç olarak Osmanlı hükümeti İngiltere'nin Mısır'ı işgalini engelleyemediğine göre yapabileceği şey işgalin etkilerini sınırlandırmaya çalışmak; daha da önemlisi karışıklıkların Osmanlı Arap vilayetlerine, özellikle de Sina yarımadasından Suriye'ye kadar olan bölgeye sirayet etmesini önlemektir. Yukarıda anlatılan gelişmelerden de görüldüğü üzere, bu uğurda yoğun çaba harcanmıştır. Mısır'dan gelen haberlere ciddi sınırlandırma getirilmiş; mülteciler ve sürgünler yakın takibe alınmış ve mümkün olan en kısa zamanda Suriye'den ayrılmaları teşvik edilmiştir. Mısır krizinin etkisini sınırlandırmak için İngiltere diplomatlarıyla birlikte çalışmaktan da kaçınılmamıştır. Bütün bu çabaların sonunda krizin etkilerinin kısmen sınırlandırıldığı ve bölgede kamu düzeninin sağlandığı söylenebilir. Şunu da belirtmek gerekir ki, Mısır krizi Suriyeli Müslümanlar ve Hı-

²²⁹ FO 195/1447, Eldridge to Wyndham, No.12, Beirut, 12 March 1883.

ristiyanlar arasında sınırlı anlamda mevcut olan güven zaafı ve gerilimi artırıcı etki yapmış ve kısa vadede vilayetin güvenlik harcamalarını artırmıştır. Son olarak, bu çalışmanın bulguları, Sultan Abdülhamid'in Urabi isyanı özünde Arap vilayetlerindeki Osmanlı otoritesini olumsuz yönde etkileyecek potansiyele sahip bir Arap milliyetçi hareketidir inancında olduğu²³⁰ görüşünü desteklemektedir. Bu, Mısırlıların Suriye'de kalmalarına neden gönülsüzce izin verildiğini açıklayabilir. Sultan için talih-siz olan Suriyeli Müslümanların bu tehlikeyi görememiş olmaları ve Urabi Paşa'yı İslâm için çalışan bir lider olarak takdir etmeleridir.

²³⁰ Deringil, 'Ottoman Response', s. 4-5; Yasamee, s. 95.

SURİYELİLERİN MEŞRUTİYET ALGILAMALARI ÜZERİNE NOTLAR*

Meşrutiyet fikri Osmanlı yönetiminin geç tanıdığı ve kabul-
lenmekte kısmen zorlandığı fikirlerdendir. “Sultan-Hali-
fe”nin yetkilerini sınırlandıran bir yönetim anlayışı anlamına
da gelen “Meşrutiyet,” ismi ve fikri ile Osmanlı aydınlarının
zihninde XIX. yüzyılın ikinci yarısında yer etmeye başlamıştır.
1860’lı yıllar Osmanlı topraklarında meşrutiyet fikrinin kuvvet
kazanması bakımından en önemli yıllardır. *İslâm* coğrafyasında
ilk anayasa girişimi olarak bilinen 1861 tarihli Tunus Kanu-
nu ve Hidiv İsmail Paşa’nın Mısır’da 1866 yılında tesis ettiği
Meclis-i Şurâi’n-Nüvvâb’ın Osmanlı Devletinin merkez yöne-
timi ve Arap vilayetleri üzerindeki etki ve yansımalarının dere-
cesini tam olarak bilemiyoruz. Yeni Osmanlılar diye bilinen İs-
tambul merkezli bir grup Osmanlı aydınının 1860’larda “meşruti
idare” taleplerini “ve şâvirhüm fi’l-emr” (Âl-i İmran, 3/159) ve
“emruhüm şûrâ beynehüm” (eş-Şûrâ 42/38) ayetlerine dayan-
dırarak dile getirmeye başladıkları bilinmekle birlikte, Sultan
Abdülaziz’in tahttan indirildiği 30 Mayıs 1876 tarihine kadar
meşrutiyet talebinin açıkça tartışılmadığı belirtilmektedir.²³¹ Bu
dönemde dile getirilen “meşruti idare” taleplerinin Kuran ayet-
lerine dayandırılarak yapılması da dikkat çekicidir. Bir diğer
husus da taleplerin açıkça dile getirilmemesinde, etkin konum-
da olan bazı Osmanlı devlet adamlarının “sultan-halife”nin

* Bu yazı, ilk olarak *Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet* (İstanbul 2012 s. 69-77) adlı sempozyum tebliğleri kitabında yayımlandı.

²³¹ Şükrü Hanoğlu, “Meşrutiyet,” *DİA*, XIX., s. 390.

yetkilerinin sınırlandırılmasının şeriata aykırı olacağı endişesiyle meşruti idareye itiraz etmeleri etkili olmuş olabileceğidir.

Hemen belirtmek gerekir ki, İstanbul'daki meşruti idare ile ilgili 1860'lı ve 1870'li yıllarda yapılan tartışmaların Suriye'deki yansımalarının ne olduğu henüz bilinmemektedir. Ancak 1876–1878 I. Meşrutiyet tecrübesinin Suriyeli bazı Araplar üzerinde kalıcı iz bıraktığı aşikârdır. I. ve II. Meclislerde Suriye dört kişi ile temsil edildi.²³² İngiltere'nin Beyrut Başkonsolosu Eldridge'in konuyla ilgili raporuna göre seçimler, bölgede ciddi bir "ilgi ve heyecan" uyandırmamıştı.²³³ Meclis-i Mebusan'da görev almaya karşı isteksizlik bazı adaylarda da belirgin olarak gözlemlenmişti. Örneğin I. Meclise gönderilmek üzere en çok oyu alan Mahkeme-i Temyiz Reisi Emin Cündi ve ikinci sıradaki Trablusşam İdare Meclisi üyesi Derviş Şambur kabul etmedikleri için yerlerine Hüseyin Bayhum ve Halit Atası gönderilmişlerdi.²³⁴ Aynı şekilde, II. Meclis için yapılan seçimlerde Beyrut'tan Hacı Hüseyin Bayhum tekrar seçildiğinde kabul etmemiş, ikinci ve üçüncü adaylar Derviş Şambur ve Ahmet Şamaa da kabul etmeyince dördüncü aday Mehmed Tevfik mebus olarak belirlenmişti.²³⁵ 13 Şubat 1878'de Meclis tatil edildikten

²³² 18 Mart 1877–28 Haziran 1877 arasında görev yapan I. Meclisteki Suriye mebusları: Hacı Hüseyin Bayhum (Beyrut), Halid Atası (Hums), Nikola Nakaş (Marunî-Beyrut) ve Nevfal Bey (Ortodoks, Trablus); II. Meclis (13 Aralık 1877–13 Şubat 1878)'te görev yapan mebuslar: Abdurrahim Bedran (Beyrut), Mehmed Tevfik (Şam), Nikola Nakaş (Marunî-Beyrut), Halil Ganim (Marunî-Beyrut). Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore 1963, s. 261–265, 269–272.

²³³ Eldridge-Derby, 3 March 1877 tarihli raporun konuyla ilgili bir paragraf-
lık alıntısı için bkz. Devereux, *a.g.e.*, s. 128.

²³⁴ Max L. Gross, "Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860–1909," I, doktora tezi, Georgetown University 1979, s. 227–228, dn. 40.

²³⁵ Devereux, *a.g.e.*, s. 274–275, dn. 42.

sonra Suriye bölgesi temsilcilerinin, aşağıda biraz bahsedeceğimiz Halil Ganim dışında, diğerlerinin, meşrutiyetle ilgili tavırlarının ne olduğu bilinmemektedir.

Öyle görünüyor ki Suriyelilerden Jön Türk muhalefeti içerisinde yer alan veya onun etkisinde kalanların meşruti idare talebi belirgin bir yer tutmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Suriye’de Abdülhamid muhalifliğinin derecesinin tespiti çok büyük önem arz etmektedir. Abdülhamid döneminde vilayetlerde açıktan muhalif tavır sergilemenin zorluğu dikkate alındığında önceliği Osmanlı toprakları dışındaki muhalif Suriyelilere vermek gerekecektir.

Bu çerçevede ele alacağımız isimlerden ilki, Selim Faris (1826–1906)’dir. Bilindiği üzere Selim Faris İstanbul’da 1861–1884 yılları arasında yayımlanan Arapça gazete olan *el-Cevaib*’in kurucusu ve editörü Ahmet Faris Şidyak (1804–1887)’ın oğludur.²³⁶ Selim Faris’in gazetecilik hayatı ve fikir çizgisi ilginç bir seyr izlemektedir. İngiliz Hariciye Nezareti belgelerine göre, 1884’te kapanmasından önceki birkaç yılında *el-Cevaib*’in mesul müdürlüğü ve editörlüğü görevlerini üstlendiği sırada Selim, gazetesinde İngiliz menfaatlerine aykırı yayın yapmamak ve gerektiğinde İngilizleri destekleyecek yayınlara yer vermek karşılığında Hindistan’daki İngiliz hükümetinden nakdi destek almıştır.²³⁷ *El-Cevaib*’i kapattıktan sonra 1885’te İngilizlerle yeni bir pazarlık sonucu aldığı nakit desteğiyle Kahire’ye taşınarak İngiltere yanlısı bir gazete çıkartmıştı. Kahire’de neşrettiği gazetenin ismi “el-Kahiretü’l-Hürri,” aracı olan kişi ise 1877’de Osmanlı hilafetine karşı sert çıkışlarıyla bilinen, Hindistan hü-

²³⁶ *El-Cevâib* gazetesi ile ilgili olarak bkz. Atilla Çetin, “El-Cevâib Gazetesi ve Yayını,” İ.Ü.E.F. *Tarih Dergisi*, XXXIV (1984), s. 475–484.

²³⁷ India Office Library and Records (IOR), Political and Secret Correspondence, L/P&S/3/406 Foreign Office to India Office 31 May 1879.

kümetinden emekli George Birdwood idi. Birdwood'un 12 Haziran 1877 tarihli *Times* gazetesindeki makalesinden bir cümle aktararak nasıl bir tavır sahibi olduğu konusunda fikir verelim: "Ne yazık ki biz Hint Müslümanlarının halife olarak Mekke emirini tanımalarını sağlamıyoruz, hâlbuki emir Hindistan yolu üzerinde yaşamaktadır ve Süveyş Kanalı gibi tamamen kontrolümüz altında olacaktır."²³⁸

Selim Faris'in Kahire macerası ve İngilizlerin nakit desteği 1887'e kadar devam etti. 1887 Haziranında İngiltere hariciyesi ve Hindistan hükümeti yetkilileri Selim Faris ile ilişkiye devam etmek veya desteğin kesilmesi konusunu tartışmaya başladılar. Desteğin devam etmesini isteyenler, Selim'in Fransızlara veya Ruslara yaklaşabileceğini ve bu yolla Hindistan'da ve diğer bazı yerlerde İngiltere'nin çıkarlarına zarar verebileceğini dile getiriyorlardı.²³⁹ İlginç bir şekilde, bu tartışmaların yapıldığı yıl Selim, *The Decline of British Prestige in the East* adlı bir kitap yayımladı. Önsözün sonundaki tarih, Londra 1 Eylül 1887'di. Daha da ilginç olanı kitabın içindekiler sayfasından hemen önce yer alan ilandı. Burada:

"To be shortly published by the same author,

The Khalafat: What it was, what it is, and what it could be"²⁴⁰ denilmekteydi. Bir başka ifadeyle, Selim Faris, İngilizlerle arasının açıldığı bir sırada Sultan II. Abdülhamid'e, hassasiyet gösterdiği hilafet meselesine el atacağı mesajını gönderiyor ve adeta ilgi beklediğini ilan ediyordu.

²³⁸ *The Times*, 12 June 1877, s. 8.

²³⁹ FO, Secret Intelligence Service (HD), 3/72 D. Wolf imzalı mektup, 6 August 1887. Selim Faris'in Kahire macerası ile ilgili İngiltere gizli servisine ait diğer belgeler için bkz. HD, 3/66.

²⁴⁰ Yakında aynı yazar tarafından yayımlanacak [eser], Hilafet: Mazisi, Hâli ve İstikbali.

Bu yıllarda Sultan Abdülhamid'in Selim Faris'den gelen "yeni tekliflere açığım" türü mesajlara ne karşılık verdiğini henüz bilmiyoruz. Ancak sonuçta Selim Faris Osmanlı Devletinden beklediği desteği bulamadı ve 1890'lı yıllarda meşrutiyet savunucusu olarak ortaya çıktı. Osmanlı Meşrutiyet Fırkası (Le Parti Constitutionnel en Turquie) adı altında Avrupa'da Abdülhamid'e muhalefete başladı. Bu yıllarda Selim, Arap muhalif grupların yanı sıra üst düzey Osmanlı yöneticileriyle de temas halindeydi ve Kanun-ı Esasiyi çoğaltıp dağıtıyordu.²⁴¹ Faris, Şubat 1894'te Londra'da *Hürriyet*'i yayımlamaya başladı ve burada zaman zaman İstanbul'daki Kanun-ı Esasi taraftarları adına çağrı yayınladı. Faris'in II. Abdülhamid rejimine muhalefette meşrutiyet önemli bir araç konumundaydı. İstanbul'da irtibatlı olduğu kişilerin sürgüne gönderilmeleri ve gazetenin Osmanlı sınırları içerisinde dağıtımının engellenmesi üzerine, 1897'de hükümetle pazarlığa oturup Beyrut su şebekesi imtiyazı karşılığında muhalefetine ara verdi.²⁴² Bu anlaşma da uzun sürmedi ve 1898'den itibaren önce Paris'te sonra da Londra'da Abdülhamid muhalifliğine devam etti.

Selim Faris'in II. Abdülhamid yönetimine muhalefette meşrutiyete yaptığı vurgu özet olarak verildi. Burada iki önemli soru var: Birincisi bu kadar sık taraf değiştiren bir kişinin muhalefetine yer verdiği meşrutiyet fikrine gerçekten ne kadar bağlı olduğu ve ikincisi bunun muasırları tarafından nasıl algılandığıdır. Selim Faris'in muhalefete başladığı 1885 sonrası hayatı, bir fikir adamı çizgisinden ziyade bir fırsatçı intibai

²⁴¹ M. Şükrü Hanioglu, *Young Turks in Opposition*, Oxford 1995, s. 41–42.

²⁴² M. Şükrü Hanioglu, "The Young Turks and the Arabs Before the Revolution of 1908," Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammed Muslih and Reva S. Simon, *The Origins of Arab Nationalism*, Colombia University Press, New York 1991, s. 32.

vermektedir. Fransız hükümetiyle ilişkilerini bilmiyoruz, ancak Osmanlı Devleti ve İngiltere ile bağlantıları fırsatçılık temelinde dayanmış görünüyor. Muasırları arasındaki etkisine gelince, Jön Türk hareketinin önemli isimleri, Selim Faris'i fikirlerinde samimi bulmuyor ve Jön Türklerle irtibatlı görünmesini de istemiyorlardı. Bunlara göre, Selim Faris sadece kendi çıkarları peşinde koşmaktaydı. Daha sonra Jön Türkler kendi yayın organlarında Selim Faris ve onun yayımladığı *Hilafet* mecmuasıyla ilgilerinin olmadığını duyurdular.²⁴³ Selim Faris'in Suriye'deki etkisi ise henüz bilinen bir konu değildir.

Meşrutiyet fikri etrafında II. Abdülhamid yönetimine muhalefet eden Suriye kökenli ikinci önemli isim Marunî Halil Ganim (ö. 1903/4)'dir. Halil Ganim II. Mecliste Suriye mebusu olmadan önce Osmanlı bürokrasisinde önemli görevler üstlenmiş birisiydi. Suriye valileri Mehmed Halit Paşa (Şubat 1873-Eylül 1874) ve Ahmet Esat Paşa'nın (Eylül 1874-Şubat 1875) sekreterliğini yapmış ve 1875 baharından itibaren de Sadaret tercümanı olarak görev almıştı. 13 Aralık 1877-13 Şubat 1878 arasında görev yapan II. Meclisin en aktif katılımcı ama aynı zamanda en muhalif üyelerinden biri olan Ganim, meclisin tatil edilmesiyle Avrupa'ya sürgün edildi.²⁴⁴

Paris'e yerleşen Ganim 1903/4'te vefat edinceye kadar ıstıkrarlı muhalefet yapan ender isimlerden biriydi. Arapça ve Fransızca yayımladığı *Türkiye el-Fetat (La Jeune Turquie)* adlı yayında reform taleplerinde ısrarcı oldu. Kayalı'nın ifadesiyle, "Halil Ganem, liberal amaç uğruna eşi görülmemiş ısrarlı bir mücadele sergilemiş ve Abdülhamid karşıtı hareketlerin erken ve geç safhaları arasındaki bağı temsil etmekle kalmayıp XIX.

²⁴³ A.g.m. s. 33. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık* (1908-1918), İstanbul 1998.

²⁴⁴ Devereux, a.g.e., s. 275, dn. 43.

yüzyılın son çeyreği boyunca liberal Osmanlı akımlarının tim-sali olmuştu.”²⁴⁵ Abdülhamid muhalifleri arasında pozitivist düşünce ekolüne bağlılığı ile de dikkat çeken Ganim’e göre, despotizm ve uzun yıllar Hristiyanlığa karşı verilen mücadeleyle müsamahasızlaşmış (intolerance) İslâm anlayışına karşı yegâne çözüm, 1876 Kanun-ı Esasisinin tekrar yürürlüğe konulmasıydı.²⁴⁶ “Evet, Kanun-ı Esasinin tekrar yürürlüğe konulmasını istiyorum, çünkü Osmanlıların geleceği buna bağlı” diyen Ganim, Arapların çıkarlarının bir anayasal sistemle idare edilen Osmanlı Devletine bağlı kalarak korunabileceğine inanmaktaydı.²⁴⁷ Arapların herhangi bir Avrupa devleti yönetimine girmesine karşı fikrini ise şu sözlerle dile getirmişti: “Frenkler ülkemize girerlerse, birkaç yıl içinde topraklarımız onların eline geçecektir ve ülkeyi diledikleri gibi yöneteceklerdir.”²⁴⁸ Halil Ganim vefatına kadar Jön Türklerle beraber hareket etti. Arkadaşının oğlu olan ve 1889’da Paris’e geldiğinde yardımcı olduğu, kendisi gibi, pozitivist düşünceye mensup Ahmet Rıza’nın en büyük destekçilerinden biri oldu ve ayrılıkçı düşüncelere itibar etmeden meşrutî idareyi savundu.²⁴⁹

Meşrutîyet fikrinin Suriye içindeki serüvenine gelince; Suriye, 1870’li yıllarda, ilginç bir şekilde, hem meşrutîyet fikrinin kuvvetli savunucularından hem de muhaliflerinden önemli isimlerin valilik yaptığı yer oldu. Meşrutîyetçi valilerin ilki Ziya Paşa’ydı. Ziya Paşa meşrutîyet için uzun yıllar fikri mücadele

²⁴⁵ Kayalı, *a.g.e.*, s. 46.

²⁴⁶ Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939*, Cambridge 1987, s. 265.

²⁴⁷ Hanioglu, *Young Turks in Opposition*, s. 48.

²⁴⁸ *El-Mutemerü'l-Arabiyyü'l-Evvel*, s. 61’den alıntılan Kayalı, *a.g.e.*, s. 49 dn.148.

²⁴⁹ Hanioglu, “The Young Turks and the Arabs ...,” s. 37, Ziyad Ebüzziya, “Ahmet Rıza,” *DİA*, II, s.124-127.

vermesinin ardından 1876 Kanun-ı Esasisinin hazırlanmasında bizzat katkı yapmak imkânına kavuşmuştu. Kanun-ı Esasinin yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra Suriye valiliğine tayin oldu ve Şubat-Haziran 1877’de, yani I. Meclis zamanında Suriye valisi idi. (I. Meclis, 18 Mart 1877–28 Haziran 1877). Valiliği sırasındaki en önemli görevi meclise gönderilecek üyelerin belirlenmesiydi ki, yabancı gözlemcilerin raporlarına yansıdığı kadarıyla, bu vazifeyi bihakkın yerine getirmişti.²⁵⁰

Ziya Paşa’nın ardından, ne tesadüftür ki, Kanun-ı Esasinin askıya alınışının ikinci haftasında, Şubat 1878’de meşrutiyet fikrinin ve meşrutiyetçilerin en kuvvetli muhaliflerinden Cevdet Paşa, Suriye’ye vali tayin edildi. Cevdet Paşa’nın Suriye’de kaldığı 9 ay boyunca, Doksan Üç Harbinin açtığı ağır yaralar sarılmaya çalışıldığından ve Osmanlı Devletinin bu ağır darbeden kurtulup kurtulamayacağı tartışıldığından muhtemelen meşrutiyetle ilgili konular öne çıkmamıştır.

Cevdet Paşa’nın yoğunlaşan problemlerin üstesinden gelemediği ve Suriye’nin ciddi reformlara ihtiyacı olduğu kanaati, Osmanlı Devletinde meşruti idarenin baş mimarı Midhat Paşa’nın Şam’a gönderilmesini sağladı. Midhat Paşa’nın valiliği (Kasım 1878-Ağustos 1880) sırasında idarede reformist tavırları ve fikri yönden *özgürlükçü yaklaşımları bilinen bir husustur*. Midhat Paşa’nın mahalli reformistlerle yakın bir diyalog içerisinde olduğu da malûm. Bunlardan en önde geleni XIX.yüzyılın son çeyreğinde Şam merkezli reformist hareketin önemli isimlerinden olan Tahir el-Cezairi idi. Tahir, Şam ulemasının Türkçe bilenlerindendi ve Ziya Paşa zamanından beri valilikte kâtip olarak çalışan Baha Bey ile arkadaşlık kurmuştu. Midhat Paşa’nın valiliği zamanında bu ilişkinin daha da geliştirdi

²⁵⁰ Devereux, *a.g.e.*, s. 128-130, Gross, *a.g.t.*, s. 226-229.

ği ve özellikle eğitim alanındaki yenileşme faaliyetlerinde Tahir el-Cezairî'nin hem kişisel desteği hem de onun vasıtasıyla yapılan katkılarla birçok yeni mektebin açılması sağlandı.²⁵¹

Suriye'de meşrutî idare taraftarlarını birkaç gruba ayırmak mümkün görünüyor. Birincisi sivil ve askeri devlet görevlilerinden bir kısım Türkler ile Türkçe konuşan ve Suriye'deki meşrutîyetçi Türkler ile diyalogda olan Araplar. *İkincisi* Arap kültürünü canlandırmaya çalışan *yeni tip ulema, yani selefîler* olarak adlandırılan ve önde gelen isimleri arasında Tahir el-Cezairî (1852–1920), Cemaleddin Kasımî (1866–1914) ve Abdülhamid ez-Zehravî'nin (1871–1916) yer aldığı kesim. Bunlar bir şekilde Jön Türklerle irtibat kuruyorlar ve grup toplantılarında diğer konuların yanı sıra meşrutî yönetime duyulan ihtiyacı tartışıyorlardı. Vurgulanan önemli unsurlardan biri de arzu edilen meşrutî yönetim içerisinde Arapların ilerlemesinin sağlanacağı ve güçlü Arap kültür mirasının canlandırılacağı hususu idi.²⁵² Ayrıca Kadirî tarikatı mensupları ile mahalli eşraftan Azmzâdeler ve Geylanizâdelerin de meşrutîyetçilere destek verdikleri bilinmektedir. Mülkiye, askeriye ve sivil kesimden meşrutîyet taraftarlığı ve Jön Türk hareketiyle bağlantısı tespit edilebilenler 1897'de çeşitli şekillerde cezalandırılmışlardır.²⁵³

Yukarıda sıraladığımız grupların dışında kalan ve belirgin bir şekilde Cemaleddin Efgani ve Muhammed Abduh'un tesirinde kalarak II. Abdülhamid'in şahsı etrafında şekillenen yönetimine karşı tavır alan Şekip Arslan ve Reşit Rıza gibi önemli isimler

²⁵¹ David Dean Commins, *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Otoman Syria*, Oxford University Pres, New York 1990, s. 91.

²⁵² Commins, "Religious Reformers and Arabists in Damascus, 1885-1914," *International Journal of Middle East Studies*, 18 (1986), s. 410-411; Ahmed Tarabein, " 'Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist," Rashid Khalidi, *a.g.e.* s. 97-119.

²⁵³ Hanioglu, "The Young Turks and the Arabs...", s. 38-41.

de mevcuttu. Emir Şekip Arslan Kahire, Paris ve İstanbul'daki muhalif çevrelerle irtibatta olmakla birlikte, genelde Lübnan'da kalmış; hatta 1902'de bir ara kendi kazası olan Şuf'ta kaymakamlık yapmıştı. Reşit Rıza ise Abdülhamid yönetimi altında serbest düşünce ortamının kaybolduğu ve meselelerin açıkça tartışılmadığı bir ortamda çözüm üretmenin mümkün olmayacağı anlayışıyla 1882'den itibaren İngiltere'nin işgalinde olan ve Abdülhamid muhaliflerinin giderek yoğunlaştığı bir sığınak haline gelen Kahire'ye kaçtı (Aralık 1897). Reşit Rıza'nın Kahire'ye kaçışında belirleyici diğer etken, uzun zamandan beri fikirlerinden etkilendiği ve bir nevi hayranı olduğu Muhammed Abduh'la beraber olmak kararlılığı idi.²⁵⁴

Suriye merkezli meşrutiyetçiler arasında Cezairî ailesi mensupları önemli rol oynamış görünüyorlar. Bu nedenle Cezairî ailesinin Osmanlı hükümeti ile ilişkilerinin seyri hakkında birkaç cümle ile de olsa bilgi vermek sonradan oluşan muhalefet tavrını açıklamaya yardımcı olabilir. Bilindiği üzere, 1830-1847 yılları arasında devam eden direnişin ardından Fransa Cezayir'i işgal etmiş ve 1848'den 1910'lu yıllara kadar Cezayir'den Suriye'ye aralıklarla göç devam etmişti. Suriye'ye yerleşen Cezayir-lilerin lideri ise Şam'a 1855'te gelen Emir Abdulkadir el-Cezairî idi. 1880'li yıllara kadar Cezayirli ile Osmanlı yönetimi arasında ciddi bir problem yaşanmadı, ancak Osmanlı yönetimi Emir Abdulkadir el-Cezairî'nin Fransa ile diyalogundan pek memnun değildi. Fransa'nın 1881'de Tunus'u işgalini müteakip yıllarda Suriye'deki Cezayirliilerin bir kısmının Fransa'ya tabiiyet iddiasıyla askerlik ve vergi gibi mükellefiyetlerden kurtulmaya çalışmaları Osmanlı yönetimini rahatsız etmeye başladı. Midhat Paşa'nın halefi Hamdi Paşa (1880-1885) zamanında bu durumun böyle devam etmesinin bölgede devlet otoritesini za-

²⁵⁴ Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, (tercüme ve inceleme, Özgür Kavak), İstanbul 2007, s. 3vd.

afa uğratacağı anlayışından hareketle Cezayirîliler üzerinde Osmanlı vatandaşlığını kabul etmeleri yönünde baskı uygulandı. Sonuçta Cezairî ailesinin büyük çoğunluğu zamanla Osmanlı vatandaşlığını kabul ederek yönetimle birlikte hareket etmekle birlikte emirin oğlu Haşim ve taraftarları muhalif kalmayı tercih ettiler.²⁵⁵ Diğer bir ifadeyle, Suriye’de meşrutiyet fikrinin kuvvetlenmesinde önemli rol oynadığı görülen Tahir el-Cezairî’nin de aralarında bulunduğu Cezayirîliler Osmanlı yönetimine tavır konusunda başka nedenlerden dolayı da bölünmüş durumdaydı. Ancak bu bölünmüşlüğün Tahir el-Cezairî’nin Osmanlı yönetimine karşı tavrında etkili olup olmadığını bilemediğimizi de belirtmek gerekir.

1908’de meşrutiyet ikinci kez ilan edildiğinde Suriye’deki meşrutiyet taraftarlarının yapısı özetle bu şekildeydi. Burada bir hususa dikkat çekmek gerekir. Suriye’de Abdülhamid yönetimine karşı tavır alan ve meşruti yönetimi savunan Araplar iktidarın nimetlerinden şu veya bu şekilde mahrum kalmış veya müftülük, kadılık gibi önemli görevleri ellerinde bulunduran güçlü muhafazakâr ulema ile ters düşen David Commins’in tabiriyle “vasat ulema,” yani imam, medreselerde veya modern okullarda öğretmen gibi görevlerde bulunan, ekonomik olarak güçlü ailelerden gelmeyen kimselerdi. Bulundukları görevler gereği, toplumun orta ve alt kesiminden gelen sınırlı sayıda zeki öğrenciyi etkiliyorlar ve onlarla sohbet halkaları oluşturarak etkinliklerini artırmaya çalışıyorlardı.

Böyle bir arka plana sahip olan Suriye’de meşrutiyetin ilanı beklenmeyen bir gelişme olarak algılandı. 23 Temmuz 1908’i takip eden günlerde telgraflar alınıyor, Kanun-ı Esasinin tekrar yürürlüğe girdiği belirtiliyordu, ancak vilayet üst düzey yetkilileri şüphe ile karışık bir kararsızlık dönemi yaşamadan

²⁵⁵ Ş. Tufan Buzpınar, “Suriye’ye Yerleşen Cezayirli Muhacirlerin Tâbiyeti Meselesi (1847–1900),” *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1 (1997), s. 91–106.

meşrutiyet duyurusu yapamadılar. Birkaç günlük kararsızlık döneminin ardından, özellikle orduda ve mülkiyedeki Jön Türk taraftarlarının da baskısıyla meşrutiyet ilanı yapıldı ve siyasi sürgünler serbest bırakıldı. Bundan sonra genç subayların açık veya örtük bir şekilde organize ettiği ve yaklaşık iki ay sürecekt kutlama toplantılarının ve gösterilerinin yapıldığı belirtilmektedir.²⁵⁶

Suriye’de halkın meşrutiyet algılamaları da çok dikkat çekiciydi. Öyle görünüyor ki, toplumun Müslüman, Hristiyan ve Yahudi bütün kesimleri için meşrutiyet bilinmeyen bir yönetim biçimiydi ve herkes neye özlem duyuyorsa onun meşrutiyetle gerçekleşeceği ümidine kapıldı. “Yaşasın Hürriyet” sloganı çok söyleniyordu, ama buradaki hürriyetin ne manaya geldiği herkes tarafından farklı yorumlanıyordu. Örneğin Kudüs’te bir grup Yahudi daha önce kendileri için konulan Kamame Kilisesi avlusundan geçen sokağı kullanma yasağının artık sona erdiğini düşünüp oradan geçmeye çalıştıklarında karşılarında Grek Ortodoks papazlarını bulmuşlardı.²⁵⁷ Hayfa’da meşrutiyet aleyhine konuştuğu için üç gün nezarette tutulan nakibül eşrafın serbest bırakılması için Müslümanlar toplanmışlar ve “Yaşasın ümmet-i Muhammed ve yaşasın sultan” diye bağır-maya başlamışlardır (Kedourie, s. 135–36). Bazı Müslümanların hürriyetin ilanıyla Hristiyanlara diledikleri gibi davran-

²⁵⁶ Beyrut’taki ilk hafta etkinlikleri ve kutlamalar için bkz. FO, 195/2277, Cumberbatch to Lowther, no. 51, Beirut, 1 August 1908. Şam’daki gelişmeler için bkz. FO 195/2277, Devey to Lowther, no. 29, Damascus, 3 August 1908. İki ay boyunca 25’in üzerinde miting düzenlendiği ve yaklaşık 2000 lira masraf yapıldığı bilgisi verildikten sonra kutlamaların, eşrafın durdurulması yönündeki uyarısı üzerine sona erdirildiği belirtilmektedir. Bkz. FO 881/9482, Inclosure in no. 41, Devey to Lowther, no. 51, Damascus 1 October 1908.

²⁵⁷ Elie Kedourie, *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, Frank Cass, London 1974, s. 138.

bileceklerini düşünmeleri (a.g.e. s.138), bazı grupların askere gitmekten kurtulacaklarını zannetmeleri ve diğer bazılarının da vergili dönemin sona erdiği gibi algılamaları da Suriye bölgesi Araplarının meşrutî idarenin ne olduğu konusuna hayli yabancı olduklarını göstermektedir. Meşrutîyetin bu tür hayali beklentilere cevap vermemesinin yarattığı hayal kırıklığından çok daha önemlisi, meşrutîyeti bilinçli bir şekilde destekleyen, zaman ilerledikçe bekledikleri ile bulduklarının örtüşmediğini gören Reşit Rıza gibi seleflerin yaşadığı hayal kırıklığıdır. Bilindiği üzere, bu hayal kırıklığı onları hızla İslâm vurgulu Arap milliyetçiliğine doğru yönlendirecektir.

Sonuç olarak Suriyeliler arasında meşrutîyet algılaması başından itibaren sultana ve sultanın vilayetteki temsilcilerine karşı bir tavır olarak şekillendi. Bir başka ifadeyle reaksiyoner olarak yapılandı. Dışarıda yaşayan meşrutîyetçilerin Suriyeliler üzerindeki etkisi konusunda bilgi bulunmamakla birlikte oldukça sınırlı kaldığını tahmin edebiliriz. Ordu ve mülkiye mensubu olmayan ve sınırlı da olsa toplumsal tabanı olan Suriyeli meşrutîyet taraftarlarına gelince, bunlar İslâmî yönü kuvvetli, modern okullarda yetişen bir kısım gençler arasında etkili kimselerdi. En belirgin özellikleri, Osmanlı yönetiminin tarihi süreç içinde şekillenerek gelenekselleşen İslâm anlayışını hurafe dolu olduğu ve Müslümanların geri kalmasına sebep olduğu gerekçesiyle paylaşmamaları ve bu anlayışın Suriye'deki temsilcilerine karşı da tavır alıyor olmalarıydı. Meşrutîyet, bunların düşünce yapıları içerisinde merkezi bir yer işgal etmiyordu. Muhalefetlerinin esasını reformist din anlayışları ve Arapların İslâmın inkişafında oynayacağı hayati rol konusundaki çıkışları oluşturuyordu. Hedef terakki/ilerleme idi. Meşrutîyet, bu hedefe ulaşmada engel olarak görülen Abdülhamid yönetimi ve etkin olan geleneksel İslâm anlayışını değiştirmek için kullanışlı ve etkili bir araç olarak görülüyordu.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FİLİSTİN

FİLİSTİN'E YAHUDİ GÖÇÜ MESELESİ

(1878-1908)*

Filistin'e Yahudi göçü tarihi, başlangıç olarak binlerce yıl öncesine kadar gitmektedir. MÖ 1000'li yıllardan itibaren Filistin'e yerleşen Yahudilerin buradaki varlığı, Roma dönemindeki sürgünlere ve göçlere rağmen bir şekilde devam etmiştir. Müslümanların, 630'lu yıllarda bölgeyi ele geçirmelerinin ardından Roma döneminde Yahudilere uygulanan yasakları kaldırmalarıyla bölgedeki Yahudi nüfusunda tekrar bir artış gözlenmiştir. 1516'da Osmanlı Devleti Filistin'i yönetimi altına aldığı da, Kudüs ve civarında yerleşik bir Yahudi nüfusu uzun süredir mevcut idi.¹ Vakıa, Türklerin Yahudilerle ilişkileri bu tarihte başlamış değildi. XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'da etkin olmaya başlayan Türkler, Doğu Roma İmparatorluğunda kötü muameleye maruz kalan Yahudilerle iyi ilişkiler kurmuşlardı. Selçukluların ve ardından Osmanlıların Anadolu'ya hâkim olmaları zamanın Hristiyanlarınca bir türlü kabullenilemezken, bölge Yahudileriyle ciddi bir sıkıntının yaşandığı bi-

* Bu yazı, "II. Abdülhamid Dönemi'nin İlk Yıllarında Filistin'de Yahudi İskânı Girişimleri (1879-1882)," *Türkiye Günlüğü*, 30 (Eylül-Ekim 1994), s. 58-65 ve "II. Abdülhamid Dönemi'nde Filistin'e Yahudi Göçü Meselesi (1878-1908), *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel vd., XIII, Ankara 2002, s. 78-86 adlı makalelerimize dayanmaktadır. Bu haliyle ilk olarak *Devr-i Hamid*, ed. M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Kayseri 2011, s. 191-211'de yayımlanmıştır.

¹ Lütfullah Karaman, "Filistin," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII, s. 89-103; Alex Carmel, Peter Schafer, Yossi Ben-Artzi, *The Jewish Settlement in Palestine: 634-1881*, Wiesbaden 1990.

linmemektedir. XV. yüzyılın son çeyreğinde İspanya'dan çıkarılan Yahudilerin önemli bir kısmının İstanbul, Edirne ve Selanik gibi büyük şehirlere yerleştirilmeleriyle Osmanlı Devletindeki Yahudi nüfusu bir hayli arttı. İspanya'dan gelen bir kısım Yahudiye ilave olarak Rusya, Litvanya, Portekiz, Sicilya ve Rodos'tan sürülen Yahudilerden bazıları Kudüs, Halilürrahman, Safed ve Taberiye gibi Filistin'in önemli merkezlerine yerleşmişlerdi. Diğer bir ifadeyle, aralıklarla da olsa, Osmanlı döneminde Filistin'e Yahudi göçü devam etmişti.²

Ancak XIX. yüzyılın son çeyreğine gelinceye kadar Osmanlı Devletinin gündeminde Yahudi bağlantılı bir Filistin meselesi yoktu. Bu döneme, hatta devletin yıkılışına kadar Osmanlı Devletinin Filistin toprakları dışında bulunan bölgelerindeki Yahudiler rahat bir azınlık olarak yaşadılar. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde herhangi bir bölgede çoğunluğu oluşturmadıklarından ve ayrılıkçı bir hareket de geliştirmediklerinden Osmanlı tebaasından olan Yahudilerle devletin ciddi bir sıkıntısı olmamıştı.

Bu durum Doksan Üç Harbinden hemen sonra ısrarla Filistin'e yerleşmek isteyen yabancı uyruklu Yahudilerin giderek artmasıyla değişmeye başladı. Artık Filistin'e Yahudi göçü siyasi bir çehre kazanıyordu. Osmanlı Devleti bölgede tarih içinde

² Son yıllarda yapılan araştırmalarla Yahudilerin Osmanlı Devletindeki konumu biraz daha netleşmiş durumdadır. Birkaç örnek olarak bkz. Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, London 1991; Avigdor Levy (ed), *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, New Jersey 1994; Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, Ankara 1997; Hakan Alkan, *500 Yıllık Serüven: Belgelerle Türkiye Yahudileri*, Ankara 2000; Klasik dönemde Yahudilere karşı Osmanlı politikasının bir değerlendirmesi için bkz. Joseph R. Hacker, "Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes toward the Ottomans during the Fifteenth Century," Benjamin Braude & Bernard Lewis (ed), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York 1982, C. I, s. 117-126.

oluşmuş cemaatler arası nüfus dengesinin bozulmasından endişe ederken Avrupa’da Yahudi aleyhtarlığının (anti-semitizm) giderek yaygın hale gelmesi, komşu ülkelerden Romanya ve Rusya’da Yahudilere kötü muamele edilmesi kısa süre içerisinde Osmanlı Devletini etkilemeye başladı. Nitekim devlet, Doksan Üç Harbinde alınan ağır yenilgi sonrasında ortaya çıkan yüz binlerce Müslüman mültecinin yanı sıra Edirne ve İstanbul’a sığınan binlerce Yahudiye de yardımda bulunmak zorunda kalmıştı. Dahası aynı yıllarda Romanya ve Rusya’da kendilerine hayat hakkı tanınmayan yüzlerce Yahudi ailesi İstanbul’a gelmişti.³ Benzeri durumlar 1892, 1899 ve 1900 yıllarında da yaşanmış ve İstanbul’a gelen binlerce Romanya ve Rusya kökenli Yahudi ailesi Edirne, Kıbrıs ve Mezopotamya gibi Filistin’e uzak bölgelere yerleştirilmeye çalışılmıştı. Bu tür göçlerde devletin ısrarla uygulamaya çalıştığı kural, mültecilerin nereye yerleştirileceğine devletin karar vermesi gerektiği idi. Dışarıdan gelen her kesimden mültecinin –Müslümanlar da dâhil– devletin gösterdiği yerlere yerleşmeleri gerekiyordu.⁴

Doksan Üç Harbi sonrasında giderek kendini hissettiren Yahudi göçü problemi, esasen Yahudilerin planlı bir şekilde ve siyasi amaçla Filistin’e yerleşmek istemelerinden kaynaklanmak-

³ BOA, Y.A.HUS., 161/77 5 Temmuz 1879; 162/8 9 Şaban 1296/29 Temmuz 1879; 162/37 Gurre-i Ramazan 1296/19 Ağustos 1879; Paul Dumont, “Jewish Communities in Turkey during the Last Decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israelite Universelle,” B. Braude & B Lewis, *aynı eser*, s. 212-213; Salâhi R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara 1993, s. 310.

⁴ Genel olarak Osmanlı Devletine gerçekleştirilen Yahudi göçleri için bkz. Kemal Karpaz, “Jewish Population Movements in the Ottoman Empire: 1862-1914,” Levy (ed.), *aynı eser*, içinde s. 399-421; Doksan Üç Harbi sonrasında meydana gelen Müslüman mülteci problemi için bkz. Nedim İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, Ankara 1994.

taydı. Osmanlı Devletinin 1870'lerde yaşadığı ekonomik ve siyasi krizler Avrupa'da mukim bir kısım Yahudi ve Filistin'le ilgilenen diğer bazı çevrelerde ciddi krediler sağlandığı takdirde Osmanlı Devletinin Filistin'i Yahudi göçüne açacağı kanaatini kuvvetlendirmişti. Hatta İngiltere'de 1878'de konu gazete ve dergilerde de tartışılmaya başlanmıştı. Bölgeyi yakından tanıyan iş adamlarından Edward Cazalet Şark Meselesi (*The Eastern Question*) adıyla 1878'de Londra'da yayımladığı makalesinde ülkesinin bölgedeki çıkarlarını da dikkate alarak İngiltere'nin hamiliğinde bir Yahudi devletinin kurulması fikrini ortaya atmıştı.⁵ *Palestine Exploration Fund*'ın (*Filistin Araştırma Fonu*) tanınmış etkin isimlerinden Charles Warren, Osmanlı Devletinin yaşamakta olduğu maddi sıkıntıları fırsat bilerek Filistin'deki kutsal toprakların *East India Company* (Doğu Hin-

⁵ Nathan M. Gelber, "The Palestinian Question and the Congress of Berlin," *Historia Judaica*, Vol. II, No. I, April 1940, s. 39-41. Vaki, bu tür fikirler İngiltere'de 1840'larda da dile getirilmekteydi. İngiltere'nin bölgedeki ticari ve stratejik çıkarlarını daha iyi koruyabilmek için bölgede hamiliğini üstleneceği bir topluluğun gereğine inanan gazeteci, din adamı, siyasetçi ve sömürgeci zihniyet sahipleri Yahudilerin Filistin'e dönmelerini ve orada İngiltere'nin himayesinde koloniler oluşturmalarını, hatta bir devlet dahi kurabileceklerini düşünmekteydiler. Lord Palmerston 1840 yılında Sultan Abdülmecid'i Yahudilerin organize olarak Filistin'e göçlerine müsaade etmesi için ikna etmeye çalışmıştı. Palmerston'a göre, Osmanlı Devleti çok sayıdaki Yahudi kapitalistin zenginliğinden istifade edecek ve stratejik olarak Yahudiler Mehmed Ali Paşa'nın yayılmacı politikalarına karşı da bir set oluşturacaklardı. Alexander Schölch, "Britain in Palestine, 1838-1882: The Roots of Balfour Policy," *Journal of Palestine Studies*, XXII, no. 1 (Autumn 1992) s. 44-45. Lord Palmerston'ın Yahudileri koruma girişimleri ve İngiltere'nin Kudüs konsolosluğunun Yahudileri himaye konusunda gösterdiği çabalar için bkz. Isaiah Friedman, "Lord Palmerston and the Protection of Jews in Palestine 1839-1851," *Jewish Social Studies*, XXX/1 (January 1968) s. 23-41; Mordechai Eliav, *Britain and the Holy Land 1838-1914*, Jerusalem 1997, s. 59-90.

II. Abdülhamid'in daveti üzerine İstanbul'a gelen, sadrazamlığı kısa sürmesine (Aralık 1878-Temmuz 1879) rağmen padişahın fikirlerinden daima istifade ettiği ve Hidiv İsmail Paşa'nın Haziran 1879'da azledilmesinde önemli rol oynayan Tunuslu Hayreddin Paşa (1823-1890). (İstanbul Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi).

İngiltere ve Fransa'nın talebi üzerine Haziran 1879 Hidivlikten azledilen İsmail Paşa (1830-1895). (İstanbul Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi).

distan Şirketi) benzeri bir şirket kurularak ona devredilmesi, buna mukabil şirketin de Osmanlı Devletine Filistin'den elde ettiği gelirlere denk bir meblağ ödemesi ve Avrupalı alacaklılara da ödenmesi gereken faizin bir kısmını üstlenmesi teklifinde bulundu.⁶ Aynı dönemde konu Macaristan parlamentosunda tartışılmış ve bir milletvekili Filistin'in Yahudi göçüne açılarak ya Osmanlı Devletine bağlı müstakil bir vilayet ya da bağımsız bir Yahudi devletine dönüştürülmesi fikrini dile getirmişti.⁷ Benzer fikirlere sahip olanlar Osmanlı Devletinin Rusya'ya ağır şekilde yenilmesinin işlerini kolaylaştıracağını ümit etmişler ve Berlin Kongresinde Filistin'e Yahudi göçüne imkân tanınması yolunda karar alınması için girişimlerde bulunmuşlardı. Ancak bu dönemde başta Almanya olmak üzere, Avrupa'nın büyük devletleri konuya resmen müdahil olmayı uygun görmediklerinden konferansın gündemine dahi almadılar.

Avrupa'nın farklı ülkelerinde Yahudilerin Filistin'e yerleştirilmeleriyle ilgili 1870'lerde dile getirilen bu tür fikirlerin bir talep haline getirilip Osmanlı Devletine iletilip iletilmediği henüz bilinmemektedir. Bu konuda bilinen ilk ciddi girişim Britanyalı Hristiyan mistik ve seyyah Laurance Oliphant tarafından gerçekleştirildi. Maceraperest bir kişiliğe sahip olan Oliphant'ın Filistin'e Yahudi göçü meselesi ile ilgilenmesi 1878 sonbaharına rastlar. Bu tarihte, Filistin tarih ve kültürü ile ilgili araştırmaları teşvik eden *Palestine Exploration Fund*'ın elinde yüklü miktarda para olduğunu öğrenen Oliphant, bu parayı İngiltere'nin siyasi ve ekonomik çıkarları için kullanmanın yollarını düşünür. O güne kadar, sadece dini motivasyonla hareket edilmesinden dolayı para toplamaktan öte pek bir şey yapılamadığını düşünen Oliphant, hem Hristiyan ve Yahudilerin dini duygularını

⁶ Schölch, s. 47.

⁷ Gelber, s. 44-45.

okşayacak hem de İngiltere'nin siyasi ve ekonomik çıkarlarına hizmet edecek bir formül geliştirir. Buna göre, toplanan paralarla *Palestine Development Company (Filistin Kalkınma Şirketi)* adında bir şirket kurulacak; şirket Filistin'in mümbit fakat boş olan topraklarına Yahudileri yerleştirerek o topraklarda Avrupa'nın ihtiyacı olan ürünler yetiştireceği gibi, Yahudiler de İngiltere'nin manevi himayesine alınarak bölgedeki İngiliz nüfuzu artırılmaya çalışılacaktır.

Olyphant, bu konudaki fikirlerini ilk olarak dönemin Yahudi asıllı İngiltere Başbakanı Disraeli'ye açar.⁸ Disraeli bunları yazılı hale getirerek Dışişleri Bakanı Salisbury'e iletmesini söyler. Başbakanın olumlu tavrıyla umutlanan Olyphant, vakit geçirmeden düşüncelerini yazılı hale getirerek 14 Kasım 1878'de Salisbury'e sunar. Olyphant'ın yazısı özetle şöyledir:

"İngiltere'de son birkaç yıl içinde Filistin topraklarının araştırılması amacıyla kırk bin sterlin toplanmıştır. Bu, İngiliz halkının kutsal topraklarla ilgili yardıma ne kadar hazır olduğunu gösterir. Filistin topraklarının araştırılması tamamlandığına göre, bu para Osmanlı Devletinin Asya topraklarının reformu ve geliştirilmesi için kullanılabilir. Şimdiye kadar Filistin'le ilgili girişimler başarısız olmuştur. Çünkü bunlar siyasi ve ticari amaçlardan ziyade duygusal ve dini nedenlere dayanmıştır. Şimdi elimizde bulunan fırsatla, İngiliz kamuoyunun büyük desteği önemli siyasi çıkarlar ve ticari menfaatler için kullanılabilir. Bu proje gerçekleştirildiğinde İngil-

⁸ Benjamin Disraeli (1804-1881) Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi ve 13 yaşında Hristiyanlığa geçti. O zaman İngiltere parlamentosunda milletvekili olabilmek için Hristiyan olmak gerektiğinden bu dini seçtiği söylenir. Siyasi kariyerinde görünürde Hristiyan olduğu ve gerçekte Yahudi inancını koruduğu şeklinde iddialara muhatap olmuştur. 1850'lerde Yahudilerin parlamentoya girişine izin verilmesinin ardından kimliğini gizleme ihtiyacı kalmamıştır. Son başbakanlığı 1874-1880 yılları arasındadır. İngiltere'nin ilk ve tek Yahudi başbakanı olarak da anılır.

tere, Filistin üzerinde dini nüfuzunu artırmaya çalışan Rusya'ya karşı önemli bir üstünlük elde edecek ve Disraeli hükümeti birçok dindar Hristiyan'ın desteğini sağlayacaktır.”⁹

Para problemini, hayırsever İngilizlerden toplananlara ilave olarak Romanya ve Rusya gibi ülkelerde tacize maruz kalan Yahudilerin küçük tasarruflarının yardımıyla çözeceğini düşünen Oliphant, satın alınmasını düşündüğü topraklara da adı geçen ülkelerdeki Yahudileri yerleştirmeyi planlar. Bu fikirler Salisbury tarafından da olumlu karşılanır. Ancak Salisbury İngiliz hükümetinin resmen bu işe karışmayacağını, sadece gayriresmi olarak destekleyebileceğini bildirir. Dışişleri Bakanı, bu çerçevede, Osmanlı topraklarında görev yapmakta olup, bu projeye yardım edebilecek İngiliz diplomatlarına hitaben birer mektup yazar ve Oliphant'a gerekli desteğin sağlanmasını ister.¹⁰

Kısa sürede geliştirdiği projeye belki de beklemediği kadar destek sağlayan Oliphant, Filistin'de incelemelerde bulunmak ve proje için satın alınacak araziye belirlemek üzere 1879 başlarında İngiltere'den ayrılır. Mart 1879 başında Beyrut'a ulaşır, burada İngiltere'nin Beyrut konsolosu Eldridge tarafından karşılanır. Beyrut'ta çevreyle ilgili yeterli bilgi topladıktan sonra konsolos aracılığıyla temin edilen iyi yetişmiş rehberlerle beraber Suriye ve Filistin topraklarında incelemelerde bulunmak üzere yola çıkar. Şeria Irmağının batı yakasında projeye uygun boş arazi bulamayınca nehrin doğu yakasına yönelir. Burada Belka, Aclun ve Kerek kazalarında geniş boş arazileri gezdikten sonra Şeria Irmağı ile o günkü hac kervanı yolu arasında kalan Belka'ya bağlı bir arazide karar kılar. Oliphant'a göre, burası oldukça zengin bir arazidir ve pamuk, şeker, pirinç, muz, porta-

⁹ Henderson, *aynı eser*, s. 204-206.

¹⁰ Hansard Parliamentary Debates, 1881, Vol. 258, 3rd series, s. 248.

kal, incir ve daha birçok ürün yetiştirilebilir. Bilindiği kadarıyla, o zaman buralarda az sayıda bedevi yaşamakta ve bunlar da giderek ziraata ilgi duymaktadır. Diğer bir ifadeyle, Oliphant açısından bakıldığında bu bölgede önemli bir insan gücü hazır durumdadır.

Oliphant, Belka'daki incelemelerini tamamladıktan sonra Şam'a geçer. Orada zamanın Suriye Valisi Midhat Paşa'nın¹¹ yardımıyla Osmanlı hükümetinin kabul edebileceğini düşündüğü bir teklif hazırlar. Teklif hazırlanırken Osmanlı topraklarında yabancıların yerleşmesi ile ilgili kanunlar incelenir ve teklifin kanunlara uygun olmasına dikkat edilir. Bu arada bölgede bulunan Yahudi ileri gelenlerine proje hakkında bilgi verilerek onların da desteği sağlanmaya çalışılır.¹²

Suriye'deki incelemelerini tamamlayan Oliphant 12 Mayıs 1879'da Beyrut'tan İstanbul'a hareket etti. İstanbul'da İngiltere büyükelçisi Henry Layard'ın yardımlarıyla güçlük çekmeden yerleşti. Çok geçmeden, muhtemelen 1879 Mayıs sonu veya Haziran başında, Filistin üzerine hazırladığı planı ve planla ilgili teklifi II. Abdülhamid'e sundu.

Oliphant'ın teklifi kendisi için oldukça şanssız bir döneme rastladı. Zira o günlerde Babıâli ve Saray, yoğun bir şekilde, uluslararası bir boyut kazanan ve Hidiv İsmail Paşa'nın azliyle sonuçlanan Mısır meselesi ile meşguldü.¹³ Tabiatıyla böylesine

¹¹ Midhat Paşa'nın Suriye valiliği için bkz. Ş.Tufan Buzpınar, "Abdülhamid II, Islam and the Arabs: The Cases of Syria and the Hijaz 1878-1882," doktora tezi, Manchester University 1991, s. 146-183.

¹² Oliphant'ın Suriye ve Filistin'deki faaliyetleri ile ilgili bkz. PRO, FO 78/2989 Eldridge'den Salisbury'ye, Beyrut, 14 Mayıs 1879.

¹³ 1863'ten beri Mısır valisi olan İsmail Paşa Mısır'ı gelişmiş ülkeler seviyesine çıkarmak sevdasıyla aşırı miktarda dış borç almış ve borçlarını ödeyememesi sonucu Mısır Divan-ı Umumiye Sandığı kurulmuştu. Alacaklarını garanti altına almak isteyen İngiltere ve Fransa yeni kurulan maliye komisyonunun

önemli bir mesele ile uğraşılırken Oliphant'ın teklifi dikkate alınmadı. O da bu durumun farkındaydı. Haziran 1879 tarihli bir yazısında Osmanlı hükümetinin bir kargaşa dönemi yaşadığını ve Mısır meselesinin bu kargaşayı doruk noktasına ulaştırdığını yazıyordu. Oliphant, aynı yazıda, böyle devam ederse sadrazamın uzun süre görevde kalamayacağını ve dolayısıyla bu sadrazamla yapılan anlaşmanın bir kıymet ifade etmeyeceği görüşünü savunuyordu.¹⁴ Nitekim Sadrazam Hayreddin Paşa, çok geçmeden, 29 Temmuz 1879'da istifa ederek görevinden ayrıldı.

Mısır meselesinin ötesinde 1879, Osmanlı sultanı ve hükümeti için oldukça önemli problemlerin gündemde kaldığı bir yıl oldu. Bu dönemde Girit ve Yunan meseleleri gibi harici meselelerin yanı sıra, Nizamiye Mahkemelerinin bağımsızlığı, emniyet teşkilatının yeniden şekillendirilmesi ve Anadolu'nun ıslahı gibi dâhili meseleler de yoğun bir şekilde tartışılmaktaydı. Belki de bu nedenledir ki, Oliphant'ın teklifi yaklaşık bir yıl cevapsız kaldı.

gelirlerini kontrol etmek amacıyla birer üye vermişti. 1878'de yeniden teşkil edilen kabinenin Maliye ve Nafia nazırları da bu iki ülke temsilcilerinden seçilmişti. Ancak bu gelişmeler Mısır'da yabancı düşmanlığını körükledi ve hükümet aleyhine büyük gösteriler düzenlendi. Halkın tepkisi ordudan belli kesimlerce de desteklenince İsmail Paşa Nisan 1879'da iki yabancı bakanın görevine son verdi. Buna büyük tepki gösteren İngiltere ve Fransa Osmanlı hükümetine müracaat ederek İsmail Paşa'nın azledilmesini istediler. Beklenmedik bir krizle karşı karşıya kalan Sultan Abdülhamid ve bakanları ne yapacakları konusunda kararsız kaldılar. Abdülhamid ve bazı bakanlar İsmail Paşa'nın yabancı baskısıyla azledilmemesini düşünürken, Sadrazam Hayreddin Paşa ve diğer bazı bakanlar İsmail Paşa'nın derhal azledilmesini, aksi takdirde İngiliz ve Fransızların Osmanlı hükümetinin onayı olmadan da Paşa'yı görevden uzaklaştıracaklarını savunuyorlardı. Sonunda 28 Haziran 1879'da İsmail Paşa azledildi ve yerine oğlu Tevfik Paşa getirildi. Bkz. Atilla Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara 1988, s. 205-208; İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1982, s. 922-923.

¹⁴ Henderson, *aynı eser*, s. 207.

Bu süre zarfında Oliphant bazı bakanlarla bağlantı kuruyor fakat bunlar ne *hayır* diyorlar ne de kabul edileceği yolunda güvence veriyorlardı. Zaman geçtikçe Oliphant'ın ümidini kıracak gelişmeler de olmaktaydı. Örneğin Osmanlı-İngiliz ilişkileri giderek soğuyor ve her iki ülke yöneticileri karşılıklı olarak birbirlerine güvenlerini kaybediyorlardı. Bu sırada İngiltere'nin 1878 Kıbrıs Anlaşmasıyla uygulanması kararlaştırılan reformların hızla uygulanması ve bunun da İngiliz subaylar denetiminde yapılmasında ısrar etmesi, bunun için gerektiğinde zor kullanacağı yolunda mesajlar vermesi¹⁵ Oliphant'ın ümidini kıran gelişmelerdi. Oliphant 20 Kasım 1879 tarihli mektubunda İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazında yaptığı gözdağı gösterisini kendi projesini suya düşüren bir gelişme olarak değerlendirmektedir. Oliphant'a göre bu olaydan sonra bütün Osmanlı nâzırları İngiltere aleyhine tavır takınmışlardı.¹⁶ Bu görüşün ne kadar isabetli olduğu tartışma götürür. Çünkü Bakanlar Kurulunun teklifi görüşmesi Oliphant'ın bahsettiği olaydan yaklaşık sekiz ay sonra gerçekleşti. O dönemdeki olayların yoğunluğu ve teklif verildikten sonra İngiltere'de Türk düşmanlığı ile meşhur Gladstone hükümetinin göreve gelmesi dikkate alınırsa gözdağı olayının yanı sıra, daha önemli sebeplerin varlığı da düşünülebilir.

Öyle görünüyor ki, yoğun önemli olaylar zinciri arasında Oliphant'ın teklifi neredeyse unutulmuştu. Teklifin Meclis-i Vükelâda görüşülmesi, ancak Layard'ın bizzat Sultan Abdülhamid'e müracaatı ve konunun bir an evvel müspet veya menfi karara bağlanması yolundaki talebi üzerine Mayıs 1880'de gerçekleş-

¹⁵ 1879 sonbaharında İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazında yaptığı gözdağı gösterisi bunun en çarpıcı örneğidir. 1878-1880 yılları arasında Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde yaşanan gerginlik için bkz. Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, 1877-1880*, Ankara 1968, s. 184-202.

¹⁶ Henderson, *a.g.e.*, s. 209-210.

bilmişti.¹⁷ Layard'ın Abdülhamid'e baskı yapmaya çalışmasının kendisi açısından da bir manası vardı. Çünkü kendi dışışleri bakanından Oliphant'a yardım etmesi yolunda bir mektup alan ve Abdülhamid üzerinde nüfuz sahibi olduğu imajını yayan Layard yaklaşık bir senedir bir teklifin Osmanlı hükümetince görüşülmesini bile sağlayamamıştı. Tabiatıyla, buna Oliphant'ın hemen her gün cevap alacağı ümidiyle bekletilmesinin sebep olduğu maddi ve manevi sıkıntıyı da eklemek gerekir.

Saraya Mayıs veya Haziran 1879'da sunulan teklif Layard'ın müdahalesiyle 28 Cemaziyevvel 1297/8 Mayıs 1880'de Meclis-i Vükelâda görüşüldü. Görüşülen teklif özetle şöyleydi:

1. Filistin'de Anadolu ve Rumeli Yahudilerinin yanı sıra, Osmanlı toprakları dışından gelecek Yahudilerin de yerleşebilecekleri bir arazi satın alınacak;

2. Henüz yerleştirelememiş Müslüman mültecilerin de yerleşebilecekleri bu arazi ziraata tahsis edilecek, halen orada bulunan bedeviler yerleşik hayata geçirilecek ve Avrupa Yahudileri ile Yahudi mültecilerin katkılarıyla modern ziraatçılık geliştirilecek ve elde edilecek gelirle bölge sanayii canlandırılacak;

3. Vereceği arazinin karşılığı olarak Osmanlı hazinesi defa-ten alacağı paranın ötesinde mültecilerle ilgili olarak kurulacak şirketin gelirinden de vergi alacaktır. Bunların elde edilebilmesi için yapılması gerekenler şu şekilde sıralanır:

a. Filistin'e muhacir yerleştirme işiyle ilgili olarak İskan-ı Muhacirin-i Osmanlı Şirketi adı altında bir şirket kurulacak ve Osmanlı hükümeti bu şirketin kanunlara uygun davranıp davranmadığını tespit için bir müdür ve bir müdür yardımcısı tayin edebilecektir,

¹⁷ PRO, FO. 78/3086, Layard'dan Granvill'e no. 493, Therapia, 10 May 1880. Bu belgeye dikkatimi çeken meslektaşım Azmi Özcan'a teşekkür ederim.

b. Hükümet, Belka sancağında, Salt kasabası hariç tutulmak kaydıyla, 1 milyon akar yani 4.356.000 dönüm araziye anlaşılacak bir fiyat üzerinden, kurulacak şirkete satacak, söz konusu arazi 1 milyon akardan fazla ise fazlası da aynı fiyattan şirkete verilecek, az ise Aclun kazasının Belka'ya bitişik arazisinden tamamlanacak, tespit edilen arazinin bedeli Osmanlı hükümetine teslim edildiği anda arazi şirketin malı olacak,

c. Şirketin kuruluşundan itibaren üç yıl içinde Hayfa'yı Lut Gölüne bağlayacak bir demiryolu inşasına başlanacaktır. Hükümet demiryolu çevresindeki boş araziye Belka toprakları için belirlenen fiyattan şirkete satacak ve demiryolunun her iki tarafından birer kilometre genişliğindeki arazi şeridini şirkete bağışlayacaktır,

d. Filistin'de satmayı düşündüğü başka araziler olursa, hükümet önce şirkete teklif edecektir,

e. Şirkete bir ziraat sandığı kurma ve Filistin'de şubeler açma izni verilecek,

f. Muhacirler hangi ülkeden gelirlerse gelsinler Osmanlı vatandeşliğine geçecekler ve Osmanlı kanunlarına tâbi olacaklardır. Ancak ilk iki sene askerlik hizmetinden ve bedel ödemekten muaf tutulacaklardır. Müdür, muhasebeci ve mal müdürü muhacirler tarafından seçilecek ve hükümet tarafından tayin olunacaklardır. Kötü muamelesi tespit edilen görevli hükümet tarafından azledilebilecektir. Muhacirlerin meskûn olduğu mahallerdeki mahkemelerin hâkimleri kendi aralarından seçilecektir,

g. Şirkete verilecek arazide bulunan yerli halk muhacirlerin tabi olduğu kanunlara tâbi olacaktır. Bölgenin güvenliği muhacirlerden oluşturulacak piyade ve süvari grupları tarafından sağlanacak. Güvenlik güçleri mutasarrıfın emri altında olacak ve amirler mutasarrıf ile şirket tarafından müttefikan tayin edi-

lecektir. Gerek görüldüğünde Osmanlı güvenlik güçleri de yardıma çağrılacaktır.¹⁸

Özetlediğimiz bu maddeleri etraflıca görüşen Meclis-i Vükelâ oybirliği ile şu kararı aldı ve ertesi gün (9 Mayıs 1880) sultana arz etti:

“Suret-i maruza hükümet içinde bir hükümet demek olarak politikaca ve idarece me haziri müstelzim olacağı cihetle zaten şayan-ı kabul olmadığı gibi, Belka sancağı arazisi bir takım aşayir-i urban cevalangâhı olduğundan oraların tanzim ve islah-ı idaresiyle kabil-i iskân bir hale getirilerek husul-i ma'muriyeti devlet-i aliyyece matlub ve müstelzim ise de bunun henüz zamanı husul etmemiş ve ahval-i mütenevvia-i mahalliye cihetiyle bu suretle bir heyet-i muhacire kabul ve iskânında birçok me hazir ve müşkilat mevcut bulunmuş olduğundan işbu esbabın beyanıla mumaileyhe cevap itası müttehiden tezekkür ve tensib kılınmış[tır].”¹⁹

Görüldüğü üzere, Meclis-i Vükelâ hiç bir açık kapı bırakmamak üzere teklifi reddetmiştir. Bu vesile ile hükümetin bölge hakkındaki düşüncesi de belirtilmiştir. Buna göre, Belka sancağı bedevileri göçebe hayatı yaşamaktadır. Bunları yerleşik hayata geçirebilmek için bölgedeki verimli fakat işlenmeyen arazileri düzenleyerek bedevilere tahsis etmek gerekir. Ancak mevcut şartlarda Osmanlı hükümetinin bunu yapacak gücü yoktur. Kaldı ki bölge şartları bu kadar yabancı göçmeni barındırmaya

¹⁸ BOA, Y.A. RES., 5/58, tarihsiz.

¹⁹ BOA, Y.A.RES., 5/58 29 Cemaziyelevvel 1297. Aynı karar Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) Amedi Kalemi Defterlerinden Meclis-i Vükelâ Aynen Kayıt Defteri no. 222 sayfa 130'da 28 Cemaziyelevvel 1297 tarihiyle kayıtlıdır. Bağış'a göre bu teklif 26 Şevval 1296'da yani bizim tespit ettiğimiz tarihten yaklaşık yedi ay önce görüşülmüş ve yeterli boş arazi olmadığı, mevcut boş arazilere de hükümetin Rumeli'den gelen Türk göçmenlerini yerleştireceği gerekçesiyle reddedilmiştir. Ancak Bağış'ın BOA'den verdiği referanslara ulaşılammıştır. Bkz. Bağış, *aynı makale*, s. 36.

müsait de değildir. Çünkü Doksan Üç Harbinden sonra Suriye'ye yerleştirilmeye çalışılan Müslüman mülteciler bile çok büyük güçlüklerle maruz kalarak yerli halkın tepkisine yol açmış, hatta Lazkiye sancağına gönderilenler tekrar Adana ve İzmir'e sevk edilmek durumunda kalmışlardır.²⁰

Meclis-i Vükelânın kararını olduğu gibi kabul eden Abdülhamid 9 Mayıs 1880'de Oliphant'ı yemeğe davet eder ve yemek sonrasında hükümetin kararını açıklar. Her ne kadar Oliphant kararın olumlu çıkacağından fazla ümitvar değil ise de hiç bir açık kapı bırakmayan bu kararı öğrenince morali bozulur ve ertesi gün İstanbul'dan ayrılır.²¹ Sultanın iradesi bu görüşmeden yaklaşık bir hafta sonra 6 Cemaziyelahir 1297/17 Mayıs 1880 tarihlidir.²²

Teklifinin Osmanlı hükümetince kabul edilmemesi Oliphant'ın bu konudaki fikirlerini fazla etkilemedi, ancak yeni bir boyut kazandırdı. Şöyle ki; İngiltere'ye döndükten sonra eşiyile birlikte Filistin'e yerleşmeye karar verdi. Bunun da ötesinde elinden geldiği kadar Yahudilerin Filistin'e yerleşmesine yardımcı olacak ve böylece geç de olsa projesini adım adım gerçekleştirmeye çalışacaktı. 1880'in ikinci yarısında ve 1881 yılında Yahudi göçü meselesi ile fazla ilgilenmedi. Bu zaman zarfında Mısır'a yaptığı özel ziyaretin dışında İngiltere ve Amerika'da kaldı. Yavaş yavaş Filistin'e yerleşme hazırlıklarını sürdürdü. Amerika'daki gayrimenkullerini sattı. Ocak 1882'de Londra'ya döndü ve Filistin'e Yahudi göçü meselesiyle tekrar ilgilenmeye başladı. Bu arada başları dertte olan Romanya ve Rusya Yahudilerine yardım amacıyla kurulan *The Mansion House Relief*

²⁰ Doksan Üç Harbi sonrasında Suriye'ye gönderilen Müslüman mültecilerin yerleştirilmesi ile ilgili problemler için bkz. Buzpınar, *aynı eser*, s. 131-132.

²¹ FO 78/3086, Layard'dan Granville'e no. 493 Therapia 10 Mayıs 1880.

²² BOA, İMMS, no. 3114, 6 Cemaziyelahir 1297.

Fund'ın idare meclisi üyeliğine seçildi. Ancak göç için Osmanlı hükümetinden izin alınamadığından adı geçen derneğin ve Oliphant'ın faaliyetleri Yahudilere maddi yardımla sınırlı kalıyordu. Oliphant o günlerdeki duygularını şöyle özetliyordu: Yahudi olmamama rağmen onların zor günlerinde elimden geleni yaparak Yahudi kardeşlere karşı basit bir vazifeyi ifa ediyorum.²³

Londra'da oturarak Yahudilere fazla yardımcı olamayacağını düşünen Oliphant bu defa Romanya'ya gitmeye karar verdi. 1882 Şubatında Londra'dan ayrıldı. Önce Paris'e, oradan da Romanya'ya geçti ve Moldavya Yahudileri arasında incelemelerde bulundu. Buradaki Filistin'e Yahudi göçü komitesiyle çeşitli toplantılar yaptı. Ülke çapında kurulan kırk dokuz komitenin yirmi sekizinin üyeleriyle bir araya geldi. Bu arada Rusya Yahudileri hakkında da bilgi topladı. Mayıs ortasında Romanya'daki incelemelerini tamamlayarak İstanbul'a geçti.²⁴ İstanbul'a gelişinden itibaren faaliyetleri oldukça yoğunlaşan Oliphant sonunda bir sekreter tutmak durumunda kaldı. Sekreteri de sıradan biri değil, meşhur Yahudi şairi ve İsrail milli marşının yazarı Naftali Herz Imber'di.²⁵ Aynı tarihlerde Romanya Yahudilerinden yaklaşık 200 aile İstanbul'da bulunmakta ve

²³ Henderson, *aynı eser*, s. 222.

²⁴ Henderson, *aynı eser*, s. 224. Romanya Yahudilerinin problemleri ile ilgili olarak bkz. BOA, Y.A.HUS., 162/8; 161/37 ve 161/77.

²⁵ N. H. Imber (1856-1909) Avusturya'da doğdu. Sonra Romanya'ya ve oradan da İstanbul'a geçti. Burada L. Oliphant'la tanışarak onun sekreterliğini yaptı. 1882'de Filistin'e geçerek 1887'ye kadar orada kaldı ve mahalli Yahudi basınının gelişmesine önemli katkılarda bulundu. 1888'de İngiltere'ye ve 1892'de Amerika'ya geçen İmber İbranice, Eskenazice ve İngilizce dergilerde çeşitli yazılar yazarak siyasi Siyonizmin gelişmesine yardımcı oldu. Umut Şarkısı adlı şiiri önce Dünya Siyonist Teşkilatı, sonra da İsrail Devleti tarafından milli marş olarak kabul edildi. *Encyclopaedia of Zionism and Israel*, c. I, s. 533.

maddi sıkıntılar içinde yaşamaktaydılar. Bu durumda Oliphant Osmanlı hükümetine bir kez daha müracaatı düşündü. Ancak 1879-1880 yıllarında İngiliz diplomatları aracılığıyla gerçekleşen başarısız girişiminden dolayı bu kez Amerikan diplomatlarının desteğini almayı daha uygun buldu. Amerika'nın İstanbul büyükelçisi Wallace'a giderek gelişmeleri detaylı olarak anlattı ve İstanbul'daki Romanya Yahudilerinin durumunu da bizzat gösterdi. Aynı günlerde İstanbul'da bulunan Romanya'daki Filistin'e Yahudi göçü komitelerinden ikisinin başkanları M. Ascher ve M. Weinberg'i büyükelçi Wallace'la tanıştırdı. Ascher ve Weinberg kırk dokuz komite adına, 6 Haziran 1882'de Wallace'a yazılı müracaatta bulunarak Suriye'ye bağlı mutasarrıflıklara yerleştirilmeleri konusunda yardımcı olmasını istediler. Komite başkanlarının Wallace aracılığıyla Osmanlı hükümetinden öğrenmek istedikleri hususlar şunlardı:

1. Yahudiler Osmanlı vatandaşı olmayı kabul ettiklerinde, Filistin hariç, Suriye topraklarındaki boş arazilere karşılıksız olarak ve 500'er ailelik gruplar halinde yerleşebilecekler midir? Veya hazır tarım arazileri satın alarak oralara yerleşebilirler mi?

2. Bu mümkünse ilk beş yıl için vergiden muaf olabilirler mi?

3. En yakın kasaba veya limana yol yapmalarına müsaade edilecek mi?²⁶

Oliphant ve arkadaşlarının girişimleri başarılı olur ve büyükelçi Wallace yardımcı olacağına dair söz verir. Ancak bu işlere karışırken resmi hüviyetiyle değil özel olarak yardım etmeye çalışacağını da belirtir. Yaklaşık bir hafta sonra Sadra-

²⁶ Ascher and Weinberg'den Wallace'a, Constantinople, 6 June 1882, Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Washington, Government Printing Office, 1883, s. 517-518. Bu belgelerin temininde yardım larını esirgemeyen Şükrü Hanioglu'na teşekkür ederim.

zam Said Paşa ile konuyu görüşürken de aynı noktaya dikkat çeker. Said Paşa Yahudilerin sorularına tek tek cevap vermek yerine Osmanlı Devletinin yabancı göçü konusundaki politikasını anlatır. Yahudiler konusunda Wallace'a verdiği cevap özetle şöyledir: Yahudiler Filistin dışındaki Osmanlı topraklarına, özellikle Mezopotamya ve Halep yöresine, 200 veya 250'şer ailelik gruplar halinde her an yerleşebilirler. Bunun için özel bir izne gerek yoktur. Çünkü Osmanlı göç kanunu onaylanarak yürürlüğe girmiştir.²⁷ Bu cevap üzerine Wallace Yahudilerin izin verilen bölgeler için ne zamandan itibaren müracaat edebileceklerini sorar, Said Paşa da her an başvuruda bulunabileceklerini söyler. Büyükelçi paşanın cevabını oldukça olumlu bulur. Ancak Oliphant ve arkadaşları aynı kanaatte değildir. Onların istediği Yahudilerin Filistin veya Filistin'e yakın yerlere, örneğin Suriye'ye yerleştirilmesidir. Mevcut şartlarda bunun imkânsız olduğunu anlayan Oliphant, 1882 sonunda ailesi ve özel sekreteri ile birlikte Hayfa'ya gider ve orada bulunan Alman-A-

²⁷ Aynı kaynak, s. 518-519. Osmanlı göç politikası ile ilgili Amerika'nın İstanbul büyükelçisi Wallace'a tebliğ edilen 14 maddenin bazıları şunlardır: Osmanlı İmparatorluğuna yerleşmek isteyen yabancı aileler kendi ülkelerinde suçlu duruma düşmemiş dürüst işçi ve esnaf sınıfından olacak ve geldiklerinde Osmanlı devlet arazilerine yerleştirileceklerdir. Rumeli'ye yerleştirilenler 6 yıl, Asya'ya yerleştirilenler ise 12 yıl vergiden, askerlikten ve bedelden muaf tutulacaklardır. Kendilerine verilen arazileri 20 yıldan önce satamayacaklar. Sınırları içinde bulundukları idari birimin yöneticilerine tâbi olacaklar. Ancak imparatorluk içinde yer değiştirebileceklerdir. *Aynı eser*, s. 519-520.

Öke, Wallace aracılığıyla yapılan girişimin Yahudilerin Filistin'e göçü konusunda Osmanlı Devleti'ne yapılan ilk başvuru olduğunu belirtir. Yukarıda izah edildiği üzere mevcut belgelere göre ilk teklif bu tarihten yaklaşık üç yıl önce 1879 ortalarında verilmiştir. Öke'nin bu konudaki görüşleri için bkz. Mim Kemal Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu, 1880-1914*, (İstanbul 1982), s. 76-77; a.mlf., *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar*, İstanbul 1990, s. 83-84.

merikan kolonileri arasına yerleşir. Hayfa'da kaldığı yaklaşık beş yıl boyunca hükümetin yasaklamasına rağmen bölgeye gelebilen ve bir yolunu bulup yerleşmeye çalışan Yahudilere yardımcı olur. Oliphant'ın Yahudi göçü hakkındaki faaliyetlerini eşi Alice şöyle değerlendirir: "Filistin projesinin başarısızlığa uğramış görünmesine aldırma, gerçekte o proje emin adımlarla ilerlemektedir."²⁸

Gerçekten de Alice'in dediği olur. Bütün yasaklamalara rağmen Yahudiler peyderpey Suriye'ye gitmeyi başarırlar. Hatta bu durum yukarda belirtilen kararların alındığı yıllar için de geçerlidir. Çoğu zaman Osmanlı yetkililerinden habersizce bölgeye sızmayı başaran Yahudiler zaman zaman da yetkililerce engellenmişlerdir. Örneğin Kasım 1882'de 180 kadar Yahudi-nin Yafa'ya gitmek üzere İstanbul'a uğradığını haber alan Sultan II. Abdülhamid derhal Sadrazam Said Paşa'nın dikkatini çekerek Yahudilerin Suriye bölgesine sevklerinin engellenmesini ister. Said Paşa da Zaptiye Nâzırı Mehmed Hafız Paşa'yı huzuruna çağırarak gerekli tedbirlerin vakit geçirilmeden alınmasını ve Yahudilerin Suriye ve Filistin'e yerleşmelerinin engellenmesi yolunda tedbirlerin artırılması kararını tebliğ eder.²⁹

Başlangıçta İngiliz çıkarlarına hizmet amacıyla, sonradan da Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde zor durumda kalan Yahudilere yardım için Filistin'e Yahudi göçünü organize etmeye çalışan Oliphant'ın girişimi Osmanlı devlet adamlarını bölgeyle ilgili yeni bir değerlendirme yapmaya sevk etmiş ve buraya yapılacak Yahudi göçünün bölgedeki oturmuş dengeleri olumsuz yönde etkileyeceği kanaatini doğurmuştur. O dönemde Filistin'deki nüfusun büyük çoğunluğu her ne kadar Müslüman Araplardan oluşuyor idiyse de, buradaki diğer dini cemaatler arasında has-

²⁸ Henderson, *aynı eser*, s. 242.

²⁹ BOA, Y.A.HUS., 172/1 2 Muharrem 1330/ 13 Kasım 1882.

sas bir denge vardı.³⁰ Bu arada XIX. yüzyılın başından itibaren giderek artan misyoner faaliyetleri neticesinde bölgede Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya güdümünde kiliseler, dini okullar ve dernekler kurulmuştu. Bu tür gelişmelerle zaten hassaslaşan bölgedeki cemaatler arası dengenin yeni bir unsurla iyice bozulmasının Filistin'i yönetilemez bir noktaya sürükleyebileceğinden endişe eden II. Abdülhamid, genelde Osmanlı topraklarına Yahudi göçüne karşı olmamakla birlikte, Filistin'e Yahudi yerleşimine karşı kesin bir tavır koydu. Bu tavrını İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard aracılığıyla huzuruna kabul ettiği Oliphant'a da gösterdi.³¹ Bu çerçevede Oliphant'a verilen cevapta teklifin, "hükümet içinde bir hükümet demek olarak politikaca ve idarece" ciddi sakıncalar doğuracağı, bu nedenle dışarıdan gelen Yahudilerin Filistin'e asla yerleştiremeyecekleri belirtilmekteydi.³²

Oliphant'a verilen cevap özü itibariyle Osmanlı Devletine gelmek için yoğun müracaatların yapıldığı Doğu Avrupa ülkelerindeki Osmanlı temsilciliklerine de gönderilmişti. Örneğin 28 Nisan 1882'de Odesa konsolosluğu Osmanlı Devletine sığınmak isteyen Yahudilere, Filistin'e yerleşemeyecekleri, diğer yerlere yerleşeceklerin Osmanlı vatandaşlığını ve yürürlükte olan

³⁰ 1880 yılı Filistin nüfusunun 457.000 civarında olduğu ve bunun yaklaşık 400.000'i Müslüman, 43.000 Hristiyan ve 15.000'i de Yahudiydi. Justin McCarthy, *The Population of Palestine*, New York 1990, s. 10. Bir başka demografik çalışmada XIX. yüzyılın ortaları için verilen tahmini rakamlara göre toplam nüfus 500.000, bunun % 80'den fazlası Müslüman, % 10'u Hristiyan Arap ve %5-7'si Yahudi idi. Edward Hogapian and A.B. Zahlan, "Palestine's Arap Population: The Demography of the Palestinians," *Journal of Palestine Studies*, III/4 (Summer 1974) s. 34.

³¹ FO,78/3086, Layard to Granville, no.493 Therapia May 10, 1880.

³² Ş. Tufan Buzpınar, "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında Filistin'de Yahudi İskânı Girişimleri (1879-1882), *Türkiye Günlüğü* 30/ Eylül-Ekim 1994, s. 58-65.

bütün kanun ve nizamnâmelere uymayı kabul etmeleri gerektiğini bildirmişti.³³ Bunun üzerine İstanbul'a heyetler göndererek kararın değiştirilmesi için girişimlerde bulundular. İstanbul'da Oliphant ile buluşan heyetler bakanlıklar düzeyinde yaptıkları girişimlerden bir sonuç alamayınca Amerikan büyükelçisine durumlarını aktararak yardım talep ettiler. Büyükelçi de konuyu Osmanlı Hariciye Nâzırına açtı ve aldığı cevap Oliphant'a verilen ve Odesa'ya gönderilen cevapla hemen hemen aynıydı. Buna göre; yürürlükte olan göçmen kanunlarına uymak kaydıyla, Filistin dışında bir yere örneğin Halep ve Mezopotamya gibi bölgelerdeki boş alanlara yerleşmek üzere Osmanlı toprakları her ülkeden gelecek Yahudilere açıktı.³⁴

Cevaplar bir arada değerlendirildiğinde, Osmanlı Devletinin konuyla ilgili hassasiyet gösterdiği noktalar da ortaya çıkmaktadır. Birincisi Filistin dışında bir yere yerleşmelerini şart koşarak bölgede 1840'lardan sonra Avrupa'nın artan nüfuzuyla zaten hassaslaşan dengelerin daha fazla bozulmaması için bir direnme kararlılığı görülmektedir. İkincisi Osmanlı vatandaşlığını kabul etmelerini sağlayarak kapitülasyonlar nedeniyle, Rusya dâhil, Avrupa devletlerinin Yahudiler aracılığıyla Osmanlı'nın iç işlerine daha fazla karışmalarına imkân vermeme çabası dikkat çekmektedir.³⁵ Son olarak devletin gösterdiği yerlere yerleşmeyi kabul şartıyla hem boş arazilerin değerlendirilerek üretimin artırılması, hem de herhangi bir yerde yoğunlaş-

³³ Konsoloslukta asılan duyurudan alıntı için bkz. Neville Mandel, "Turks, Arabs and Jewish Immigration into Palestine, 1882-1914," *St. Antony's Papers*, no. 17, 1965, s. 80.

³⁴ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States* 1882, no. 319, Wallace to Frelinghuysen, Constantinople July 11, 1882, s. 517.

³⁵ Bu dönemde Avrupa'nın güçlü devletlerinin Filistin'deki faaliyetleri için bkz. Alex Carmel, "The Activities of the European Powers in Palestine, 1799-1914," *Asian and African Studies* 19 (1985), s. 43-91.

malarına mani olarak yeni bir milliyetçi –bu dönemde Osmanlı Devletine gelmek isteyen Doğu Avrupa kökenli Yahudilerin hemen tamamı *Siyon Âşıkları* adlı Yahudi milliyetçiliği hareketinin etkisindeydi– ve ayrılıkçı hareket zemininin oluşmasının engellenmesi hedeflenmiş olabilir.

Bilindiği kadarıyla gayrıresmi yollarla Filistin’e Yahudi göçü peyderpey devam etmekle birlikte Oliphant’ın bu ilk girişiminden 1896’da Theodor Herzl’in İstanbul’a ilk gelişine kadar geçen süre zarfında Osmanlı Devleti nezdinde siyasi amaçlı Filistin’e Yahudi göçü organizasyonu ile ilgili resmi başka bir girişim olmadı. Herzl’in Filistin’e Yahudi yerleşimine ilgi duyması ise Avrupa’da gelişen anti-semitizmin bir sonucuydu. Batı ve Doğu Avrupa’da giderek gelişen anti-semitizm 1880’lere gelindiğinde zanaat sahibi, tüccar, aydın ve bilim adamı her kesimden Yahudiye derinden etkilemekteydi.³⁶ Yahudi olsun olmasın, artık herkes bir *Yahudi Problemi*nden bahsetmekteydi. Bir taraftan anti-semitik ileri gelenler kendi ülkelerindeki Yahudilerden nasıl kurtulacaklarının hesabını yaparken, diğer taraftan Yahudiler Avrupa’nın kendilerine reva gördüğü kötü muameleden kurtulmanın yollarını arıyorlardı.³⁷ İlk olarak Rusya Yahudileri tarafından düşünülen ve zamanla diğer ülkelerdeki birçok Yahudi tarafından da kabul gören çözüm kolonizasyondur. *Siyon Âşıkları* olarak bilinen ve çeşitli dernekler aracılığıyla bir araya gelen Yahudiler, Filistin’de kendilerine ait bir yönetim

³⁶ Anti-Semitizmin bu dönemdeki etkinliği için bkz. H. H. Ben-Sasson (ed.), *A History of the Jewish People*, Cambridge-Massachusetts 1976, s. 870-890.

³⁷ Mim Kemal Öke, *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar*, İstanbul 1991, s. 23-40. Bu eser, Öke’nin konuyla ilgili daha önce yayımladığı iki eserinin (II. *Abdülhamid Siyonistler ve Filistin Meselesi*, İstanbul 1981 ve *Siyonizm ve Filistin Sorunu* (1880-1914), İstanbul 1882) genişletilmiş hali olduğu için bu çalışmada sadece bu yayına atıf yapılacaktır.

oluşturmadıkça mevcut sıkıntılarından kurtulamayacaklarını düşünmüş ve bu nedenle Filistin’de Yahudi yerleşim merkezleri kurmayı esas gaye edinmişlerdi.³⁸ Ancak bu dernekler 1880’e kadar pek başarılı olamamıştı. O tarihten itibaren Edmond Rothschild gibi zengin Yahudilerin yardımıyla Filistin’de toprak satın alınarak Yahudiler oralara tedricen yerleştirildiler.³⁹ Filistin’de kolonizasyonun oldukça zor ve daha külfetli olduğunu düşünen meşhur Yahudi zengini Baron Maurice de Hirsch kendisinin kurduğu *Jewish Colonization Association* (Yahudi Kolonizasyon Birliği) vasıtasıyla Doğu Avrupa ülkelerinden sürülen Yahudileri Arjantin’de satın aldığı topraklara yerleştiriyor ve orada iş kurmalarına yardımcı oluyordu.⁴⁰ Ancak Siyonistlere göre, bütün bunlar Yahudi problemini kökten çözücü girişimler olmaktan uzaktı. Memleketlerinden sürülen ve genellikle de fakir olan Yahudilere bir sığınak temininden başka bir şey değildi. Bu da Avrupa’daki birçok Yahudiye tatmin etmiyordu.

Yahudilere sadece bir sığınak bulmakla yetinmeyenler arasında Yahudi problemine kesin çözüm olarak düşünülen siyasi Siyonizmin kurucusu olarak görülen Theodor Herzl de vardı. 1860 Budapeşte doğumlu olan Herzl, Viyana Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirdikten sonra aynı üniversitede Roma Hukuku dalında ihtisas yapmasına ragmen, daha yatkın oldu-

³⁸ Siyon Aşıkları’ndan bir grubun 1882’de İstanbul’da hazırladıkları bir manifestoda, Bilu adlı bir cemiyet kuracakları, cemiyetin merkezinin Kudüs olacağı, oranın kendi ülkeleri olduğu, burada devlet kurmak üzere sultandan talepte bulunacakları, kabul edilmez ise dışişlerinde Osmanlı Devletine bağlı, içişlerinin tamamen Yahudiler tarafından organize edildiği bir yapı önerecekleri belirtilmekte ve zengin fakir bütün Yahudilerin bu amaca ulaşmak için elinden geleni yapması istenmektedir. Manifestonun tam metni için bkz. Walter Laquer & Barry Rubin (ed.), *The Israel Arab Reader*, New York 1984, s. 3-4.

³⁹ Öke, *a.g.e.*, s. 41-44.

⁴⁰ Walter Laquer, *A History of Zionism*, New York 1972, s. 78.

ğu gazetecilik mesleğini seçti. 1891’de de Avrupa’nın en ünlü gazetelerinden olan Yahudilere ait *Neue Freie Presse*’nin Paris temsilcisi oldu. Viyana yıllarında da anti-semitik gelişmelerden nasibini alan, ancak konu üzerine ciddiyetle eğilmeyen Herzl’in siyasi Siyonizme gönül vermesinde Paris’te şahit olduğu olaylar etkili oldu. Temsilcisi bulunduğu gazeteye haber yapmak için Almanlar lehine casusluk yaptığı iddiasıyla yargılanan Yahudi asıllı Yüzbaşı Alfred Dreyfus⁴¹ davasını izleyen ve ona verilen müebbet hapis cezasının haksız olduğuna inanan Herzl, Yahudiler için nihai bir çözüm aramaya başladı. Bu anlamda Herzl’i tatmin eden çözüm Avrupa’da uzun süredir dillendirilmekte olan bağımsız bir Yahudi devletinin kurulmasıydı.⁴² Ona göre, Yahudilerin içinde bulundukları toplumlara asimilasyonu başarılı olmamıştı ve olamayacaktı da, çünkü Yahudiler kendilerine has özellikleri olan ve bir devlet kurabilecek güce sahip bir ulustu, fakat ne yazık ki yurtları yoktu. O halde çözüm, Yahudilerin toplanabileceği bir yurt bulup orada bağımsız bir Yahudi devleti kurmaktır. Bu çözümü gerçekleştirebilmek için Herzl’in düşündüğü formül de şu idi:

Yahudiler farklı ülkelerde meskûn oldukları için Yahudi problemi aslında uluslararası bir problemdi. Dolayısıyla problemin çözümü Yahudileri ilgilendirdiği kadar muhatap oldukları ülkeleri de ilgilendirmektedir. Hatta Yahudi sayısının kabarık olduğu ülkelerde bu mesele iç politikayla da yakından alakalıydı. Zira özellikle Almanya gibi anti-semitizmin prim yaptığı ülkelerde Yahudi aleyhtarlığı parti programlarına dahi girmişti. Örneğin Alman Hristiyan Sosyal İşçi Partisi lideri

⁴¹ Dreyfus davası ve 1890’lı yıllardaki Fransız anti-semitizmi için bkz. Ben-Sasson, *a.g.e.*, s. 878-880.

⁴² Herzl’in Siyonizme gönül vermesi ve Siyonist faaliyetleri için bkz. Laquer, *A History of Zionism*, s. 84-135.

Adolf Stöcker 1881’de binlerce imza toplayarak Yahudilere verilen hakların kısıtlanması için Bismarck’a müracaat etmişti.⁴³

Yahudi problemini kesin olarak çözeceğine inanılan devletin nerede kurulacağı sorusuna Herzl’in cevabı kesin olarak Filistin’di. Bunun tarihi ve dini sebepleri vardı. Öncelikle Yahudiler Filistin’in Tanrı tarafından kendilerine vaat edilmiş olduğuna inanmaktaydılar. Bunun içindir ki Hz. Musa İsrail oğulları ile birlikte Filistin’de devlet kurmak amacıyla Sina’dan ayrılmış, Filistin yolunda hayata veda edince amacını halefleri gerçekleştirmişti. Fakat Filistin’de kurulan Yahudi devleti uzun süreli olamamıştı. Önce Babilliler, sonra da Romalılar ve Bizanslılar tarafından Filistin’den çıkarılmışlardı. Yahudilerin en büyük emeli Filistin’e geri dönerek kendi devletlerini yeniden kurmaktı. Ancak geleneksel Yahudi inancına göre bu dönüş Hz. Davud’un altı köşeli yıldızını taşıyan bir Mesih öncülüğünde gerçekleşecekti. Bu inançlarından dolayıdır ki Yahudiler her ayından sonra *gelecek yıl Filistin’de görüşmek üzere* diyerek ayrılıyorlardı.⁴⁴

Herzl kurulmasını düşündüğü Yahudi devletine dair fikirlerini 1895’ten itibaren yayma yoluna gitti. Görüşlerini önce Yahudi meselesiyle ilgilendiği bilinen ve kendi çapında maddi katkılarla zor durumda kalmış Yahudilere yardım elini uzatan meşhur zengin Hirsch’e anlattı. Onun farklı yaklaşımları olduğunu ve kendi fikirlerine pek olumlu bakmadığını gördü. Hirsch, Arjantin’e Yahudi yerleştirme planının ve uygulamakta olduğu tarıma dayalı Yahudi kolonizasyonunun doğru olduğunu

⁴³ Öke, *Siyonistler...*, s. 29; Isaiah Friedman, *Germany, Turkey and Zionism, 1897-1918*, Oxford 1977, s. 10-12.

⁴⁴ Alfred Guillaume, “Zionists and the Bible,” Walid Khalidi (ed.), *From Heaven to Conquest: Readings in Zionism and the Palestine Problem Until 1948*, Washington 1987, s. 25-30.

düşünüyordu. Herzl'e göre ise, bu uygulama Yahudileri dilenci durumuna düşürmekteydi ve ileride tembelliğe yol açacağı muhakkaktı.⁴⁵ Hirsch'ten umduğunu bulamayan Herzl, daha az meşhur, ancak kendilerine göre nüfuz sahibi olan Viyana Hahambaşı Moritz Güdemann ve İngiliz Yahudi banker Sir Samuel Montagu gibi şahıslarla temasa geçti. Bu arada *The Jewish State* (Yahudi Devleti) adlı meşhur kitabını yayınladı.⁴⁶ Filistin'deki kolonizasyon çalışmalarını olumsuz yönde etkileyeceği düşüncesiyle kitaba karşı çıkan Yahudiler bulunmakla birlikte ana fikrini benimseyenler de az değildi. Bu fikri benimseyen Avusturyalı tanındıklarından birisi Herzl'e, İstanbul'da yaşayan Polonyalı asilzâde Philip Michael de Nevliniski ile bağlantı kurmasını ve onun aracılığıyla Yahudilere Filistin'de toprak sağlamak için sultana müracaat etmesini tavsiye etti. Nevliniski Sultan II. Abdülhamid ile doğrudan temas kurabilecek kadar iyi ilişkiler içindeydi. Hatta onun sultanın Avrupa'daki hafiyelerinden biri olduğu söylenmekteydi. Bu nedenle Herzl, Nevliniski'nin aracılığına önem veriyordu. Sonunda Nevliniski'yi Filistin'de bir Yahudi devleti kurulması konusunda ikna ederek arabuluculuk yapmasını istedi. O da Herzl'i İstanbul'a getirmeden yaklaşık iki ay önce *Yahudi Devleti* adlı kitabını okumuş ve içeriğinden Sultan Abdülhamid'i haberdar etmişti. Herzl'in hatıralarındaki ifadesine göre, sultan Kudüs'ü asla bırakmayacağını ve Ömer Camiinin daima Müslümanların elinde kalması gerektiğini söylemişti.⁴⁷ Hatıralarından anlaşıldığı kadarıyla Herzl, Osmanlı Sultanı ve Müslümanlar nezdinde Kudüs'ün ne kadar önemli bir yer işgal ettiğinin farkında değildi. Nevliniski Herzl'e göre,

⁴⁵ Laquer, a.g.e., s. 89.

⁴⁶ Herzl'in *Yahudi Devleti* adı altında yayımladığı fikirlerin uzun bir alıntısı için bkz. Laquer&Rubin, a.g.e., s. 6-11.

⁴⁷ Yaşar Kutluay, *Siyonizm ve Türkiye*, 3. baskı, İstanbul 2000, s. 74.

çok daha gerçekçiydi. Ona sultanın Yahudilere Anadolu'da bir yer verebileceğini, bunu da ancak o sıralarda Osmanlı Devletinin başını ağrıtmakta olan Ermeni meselesinin çözümünde ciddi katkıları olursa yapabileceğini ifade etti. Bunun üzerine Herzl, Filistin'den vazgeçmemekle birlikte, Ermeni meselesi hakkında Londra'da İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury nezdinde girişimlerde bulunmuş, ancak olumlu hiçbir gelişme olmamıştı. Neticede Herzl meseleyi bizzat Sultan Abdülhamid'le görüşmek istedi ve Nevliniski'nin isteksizliğine rağmen Haziran 1896 ortasında birlikte İstanbul'a geldiler. On günü aşkın bir süre İstanbul'da kalmasına ve yoğun çabalarına rağmen Herzl, sultanla görüşmeyi başaramadı. Fakat Nevliniski konuyu birkaç kez sultanla görüştü. Sultanın ilk cevabı Herzl'in hatıralarında naklettiği kadarıyla kısaca şöyleydi:

Ben bir karış dahi olsa toprak satmam, zira bu vatan bana değerli, milletime aittir. Milletim bu imparatorluğu kanlarını dökerek kazanmışlar... Bırakalım Yahudiler milyarlarını saklasınlar. Benim imparatorluğum parçalandığı zaman onlar Filistin'i karşılıksız ele geçirebilirler.⁴⁸

İstanbul'dan tabir caizse eli boş dönen Herzl, Nevliniski'nin etkisiyle, Avrupa'da Ermenilerin Osmanlı Devletine karşı başlattıkları karalama kampanyasını durdurma veya hiç değilse Ermeni tedhiş örgütlerini Osmanlı'ya karşı yumuşatma girişimlerine tekrar başladı, ancak bu yönde yine bir başarı sağlayamadı. Bu arada tam bağımsız bir Yahudi devleti fikrini kısmen değiştirerek *tâbi devlet* fikrini benimsedi. Buna göre Filistin'de yerleşecek Yahudiler Osmanlı vatandaşlığına girecekler ve kuracakları idari yapı iç işlerinde özerk olacak, fakat

⁴⁸ Herzl'in hatıralarının bu kısmı Kutluay, s. 100-101 ve Mandel, *The Arabs and Zionism before World War I*, Berkeley 1976, s. 11'de alıntılanmıştır.

dışışlerinde Osmanlı Devletine tâbi olacaktı. Bu fikir ise daha önce Oliphant tarafından Osmanlı yetkililerine iletilmiş, ancak reddedilmişti.

Bu arada Herzl Avrupa'daki temaslarına devam etti. 1880'lerden itibaren giderek gelişen Osmanlı-Alman ilişkilerinin zirvede olduğu bir dönemde Kayzer II. Wilhelm'in Yahudi meselesine destek vermesi çok önemliydi. Herzl'e göre, II. Abdülhamid üzerinde etkin olan kayzer bu meseleyi sahiplenirse sultan Filistin'e topluca Yahudi göçüne müsaade edecek ve böylece hem Almanya'nın başını ağrıtmakta olan Yahudi meselesi çözülmüş olacak hem de Almanya bölgedeki tabanını güçlendirecekti. Bu amaçla kayzerin yakın çevresiyle kurduğu diyalog sayesinde onun 1898 İstanbul ve Kudüs gezisine katıldı. Kayzerle 18 Ekimde İstanbul'da yaptığı özel görüşmenin ardından ümitlenen Herzl'in 2 Kasımda Kudüs'te gerçekleşen gayet resmi ve heyet halinde görüşmeleri kendisi için tam bir fiyaskoydu.⁴⁹ Aradan geçen kısa süre içerisinde ne olmuştu da kayzerin tavrı bu kadar değişmişti? Baden Dükünün Herzl'e bildirdiğine göre, kayzer bölgedeki Yahudilerin hayat tarzından ve çevreyle ilişkileri biçimlerinden rahatsız olmuştu. Dahası, kayzerin ziyaretinin amaçlarından birisi de bölgedeki Protestan ve Katolik Alman cemaatlerini yakınlaştırmaya çalışmaktı. Yahudilerin Filistin'e göçünü hızlandıracak bir tavrın onların hoşuna gitmeyeceği açıktı. En önemlisi de Almanya'nın Viyana Büyükelçisi Eulenburg'un Herzl'e söylediği sebebi. Buna göre; "Sultan Kayzerin Siyonistlerle ilgili teklifini derhal ve o kadar kesin bir dille reddetmişti ki, Kayzerin konuya devam etmesi mümkün olmamış-

⁴⁹ Desmond Stewart, "Herzl's Journeys in Palestine and Egypt," *Journal of Palestine Studies*, III/3 Spring 1974, s. 19-26; Friedman, *Germany...*, s. 75-83.

tı.”⁵⁰ Diğer bir ifadeyle, kayzer sonunun nereye varacağı belli olmayan bir Siyonist hareketin liderine vereceği destekle hem kendi dindaşlarını üzeceğini hem de çok önem verdiği Osmanlı-Alman ilişkilerini olumsuz etkileyebileceğini görmüş ve tavrını değiştirmiş görünmektedir.

Avrupa’daki büyük devletlerin doğrudan desteğini sağlayamayan Herzl bir taraftan Yahudilerin maddi birikimlerini meselenin halli yönünde yönlendirecek finansal teşkilatlanmayı teşvik ederken, diğer taraftan da siyasi çözüm arayışlarını sürdürüyordu. 1897’de başlattığı Siyonist Kongreyi her yıl düzenli olarak topladı.⁵¹ Nisan 1899’da Nevliniski’nin ölümüyle aracı-sız kalan Herzl İstanbul’a birinci gelişinde tanıştığı ve sultan üzerinde etkin olduğunu düşündüğü Mabeyn İkinci Kâtibi İzzet Paşa’ya bir mektup yazarak sultanla doğrudan görüşme arzusunun dile getirdi. Bu yolla da bir netice alamayınca o yıllarda II. Abdülhamid’le doğrudan görüşebilen Yahudi asıllı Macar Türkolog Arminius Vambery ile irtibata geçti. Vambery, Herzl’i huzura kabul ettirmeyi başardı. Mayıs 1901’de gerçekleşen ve iki saatten fazla bir zaman alan bu ilk ve bilinebildiği kadarıyla tek yüz yüze görüşmede sultan genel bir ifadeyle Yahudilere karşı dostane tavrını ifade eder, ancak Filistin’e Yahudi yerleştirilmesi meselesine hiç değinilmez. Görüşme daha çok Osmanlı borçlarının konsolidasyonu ve Osmanlı topraklarındaki yeraltı ve yerüstü kaynakların değerlendirilmesi meselelerinde yoğunlaşır. Bu konulardaki tekliflerini bir ay içinde vermesi isteğiyle sultan görüşmeyi noktalar.⁵² Ancak Herzl’in İstanbul’dan ayrı-

⁵⁰ Aynı makale, s. 27.

⁵¹ 1897 Basle Siyonist Kongresinde kabul edilen kararların tam metni için bkz. Laquer & Rubin, *a.g.e.*, s. 11-12.

⁵² Mim Kemal Öke, *Vambery: Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü*, İstanbul 1985, s. 144-157. Kutluay, s. 242-249.

lışından önce sultan, İzzet Paşa aracılığı ile kendisine neredeyse 20 yıldan bu yana tekrarlanan şu görüşleri iletir: Osmanlı topraklarına ayak basan Yahudilerin Osmanlı tabiiyetine girmeleri ve eski tabiiyetlerini kaybettiklerini belgelemeleri, hatta gerekirse askerlik yapmayı kabul etmeleri gerekir. Yerleştirme işleri devlet tarafından yürütülmeli ve beş-altı Yahudi aileden fazlası bir arada bulunmamalıdır.⁵³

Filistin dışında Yahudi yerleşimine sıcak bakmayan Herzl umduğunu yine bulamamıştı. Sultanın Filistin'e Yahudi yerleşimine karşı tavrının katılığı kavrayamayan veya en azından öyle görünen Herzl amacına ulaşabilmek için Osmanlı maliyesine nasıl yardım edebileceği ve doğal kaynakların değerlendirilmesi konularında sultana birkaç mektup yazdı. Mektupları cevapsız bırakan Abdülhamid Şubat 1902'de Herzl'i İstanbul'a davet etti. Mabeyn Teşrifatçısı İbrahim Bey ve İkinci Kâtip İzzet Paşa aracılığıyla sürdürülen görüşmelerde sultan, Yahudilerin Osmanlı topraklarına yerleşimi konusunda daha önceki görüşmelerde ortaya koyduğu tavrını değiştirmeyerek Herzl'in Osmanlı maliyesinin düzeltilmesi ve madenlerin işletilmesi konularındaki planlarını sunmasını istedi.⁵⁴ Herzl ise Osmanlı Devleti ile yapılacak her türlü ortak girişimin Filistin'de Yahudi yerleşimi ile bağlantılı olmasında ısrar ediyordu.

⁵³ Kutluay, s. 266-267.

⁵⁴ Gerçekten de Herzl büyük ihtimalle bu ziyaret sonrasında 11 maddelik bir anlaşma taslak metni hazırlamış, anlaşma sağlanması durumunda the Jewish-Ottoman Land Company adıyla bir şirket kurulmasını öngörmüş ve Osmanlı vatandaşlığını kabul ederek Yahudilerin hangi şartlarda Filistin ve Suriye'ye yerleşeceklerini, ne tür hak ve sorumluluklarının olacağını belirlemiştir. Anlaşma taslağının tam metni ve bir değerlendirmesi için bkz. Walid Khalidi, "The Jewish-Ottoman Land Company: Herzl's Blueprint for the Colonization of Palestine," *Journal of Palestine Studies*, XXII, no. 2 (Winter 1993), s. 30-47.

Filistin konusunda yıllardan beri yaptığı girişimlerle belli bir mesafe kat edemeyen Herzl, hiç olmazsa Filistin'e yakın bölgelerde bir yerde Yahudi yerleşim merkezleri kurmayı düşünmeye başlamıştı. Bu arada konsolidasyon meselesini görüşmek üzere tekrar İstanbul'a çağrıldı. 25 Temmuz-2 Ağustos 1902 tarihleri arasında saray kâtipleri ve sadrazamla görüşen Herzl, yapacağı yardımlar karşılığında en azından Yahudilerin Kudüs yakınlarında bir yere, mesela Hayfa'da yerleşmelerine müsaade edilmesini talep etti. "Hayfa da olmaz, orası stratejik açıdan çok önemlidir" cevabı geldi. 2 Ağustos tarihli son görüşmede birinci kâtip Tahsin Paşa'nın sultandan getirdiği cevap ise özü itibariyle öncekilerin tekrarından ibaretti. Buna göre; İsrailoğulları Osmanlı Devletine kabul edilebilirler, ancak şu şartla ki: "Bir arada bulunmayıp dağınık olarak oturtulmak, yerleşecekleri mevkiiler hükümet tarafından tayin edilmek, Osmanlı tabiiyetini kabul etmek ve üzerlerine düşen bütün vatandaşlık görevlerini ifa etmek üzere..."⁵⁵

Yıllardan beri her defasında farklı bir yaklaşımla karşılanacağı ümidiyle İstanbul'a gelen fakat sultandan mahiyet itibariyle hep aynı cevabı alarak büyük bir hayal kırıklığına uğrayan Herzl nezaket icabı konuyu arkadaşlarıyla müzakere edeceğini bildirerek ayrıldı. Her ne kadar daha sonra İzzet Paşa'ya yazdığı mektuplarda Akka'ya müsaade edilmesine de razı olacağını ifade ettiyse de, herhangi bir cevap alamadan hayata veda etti (3 Temmuz 1904). Tahttan indirildikten sonra sultanın konuyla ilgili alattıkları yukarıda kısaca özetlenen diyalogu destekler mahiyetteyd: "Adeta orada bir hükümet tesis etmek istediler.. Teklifleri de devletin düyûn-ı umûmiyesini kâmilan deruhte etmek idi.. Güzel bir şey! Zira bir gün gelir de borçlarımızı ödeyemezsek devletin maliyesini murakabeye almak gibi tehlike

⁵⁵ Kutluay, s. 323.

mevcuttur.. Ben o zaman onlara bazı şerâit teklif ettim. Sonra bu adam [Herzl] öldü.”⁵⁶

Birkaç yıl süren dolaylı ve dolaysız diyalogla ilgili en önemli soru Sultan Abdülhamid’in Herzl’i ne kadar ciddiye aldığı ve gerçekten Filistin’e Yahudi yerleşimi konusunda herhangi bir şekilde tavize hazır olup olmadığıdır. Mayıs 1880’den bu yana sultanın çeşitli vesilelerle konuyla ilgili izhar ettiği görüşler hatırlandığında, Filistin’e Yahudi yerleşimi konusunda tavizsiz tavrının değişmediği açıktır. Dahası Mayıs 1901’de Herzl’i kabulünden kısa bir süre önce Abdülhamid Yahudilerin Filistin’e girişi ve toprak satın almaları ile ilgili kısıtlamaları artıran yeni kararlar almıştı. Hatta aynı yıl Osmanlı borçlarının konsolidasyonu ile ilgili Fransızlarla bir anlaşma yapılmıştı.⁵⁷ Sultan, Filistin konusunda taviz vermeyecek idi ise Herzl ile sürdürülen diyalogun manası ne olabilirdi? “Ben o zaman onlara bazı şerâit teklif ettim” sözüyle sultanın kastettiği şartlar neydi? Bu sorulara sağlıklı cevap verebilmek için herhalde Abdülhamid’in Kudüs ile ilgili dini, siyasi ve stratejik düşünce ve inanışlarından zamanın uluslararası ilişkilerine, borçlar konusundaki tavrına ve Herzl’in fikirlerinin çeşitli Yahudi grupları tarafından nasıl değerlendirildiğine kadar bir dizi konu hakkında derinlemesine bir araştırma yapmak gerekecektir.

Herzl’den boşalan liderlik koltuğuna David Wolffsohn oturdu.⁵⁸ Wolffsohn gençliğinde *Siyon Âşıkları* hareketinde faaliyet göstermiş, fakat daha sonra Herzl’le birlikte çalışmaya başlamıştı. O da Filistin’e Yahudi göçü probleminin İstanbul’da çö-

⁵⁶ M. Metin Hülagü, *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri: Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey’in Hatıraları (1909-1918)*, İstanbul 2010, s. 174.

⁵⁷ Mandel, *The Arabs*., s. 12-13.

⁵⁸ Wolffsohn’ın hangi şartlarda ve nasıl Herzl’in halefi olduğu hususunda bkz. David Vital, *Zionism: The Formative Years*, Oxford 1988, s. 416-425.

zümleneceğine inanıyordu. İstanbul'dan gelen haberlere göre Osmanlı maliyesi çok zor günler geçirmekteydi ve Yahudiler Osmanlı'nın mali problemlerini hallederlerse Filistin'e Yahudi göçü konusunda yetkililer daha esnek davranacaklardı. Gelen haberlerin doğruluk payının olabileceğini düşünen Wolffsohn Ekim 1907'de İstanbul'a geldi ve Babilî'ye yeni bir teklifte bulundu. Buna göre, Yahudiler Filistin'in Kudüs dışında kalan mahallerine yerleştirilecekler ve vergiden muaf tutulmak kaydıyla Osmanlı kanunlarına tâbi olacaklardı. Osmanlı hükümeti bu teklifi de reddetti, ancak Siyonistlerin İstanbul'da *Anglo-Levantine Banking Company* (İngiliz-Levanten Bankacılık Şirketi) adlı bir banka kurmalarına müsaade etti. Bankanın başına Rus Siyonisti Dr. Victor Jacobson getirildi. Bu tarihten itibaren Dr. Jacobson Siyonistlerin gayriresmi İstanbul temsilcisi olarak çalışacaktı.⁵⁹

Filistin'e Yahudi yerleşimi konusunda 1878'den bu yana yapılan girişimleri resmen sonuçsuz bırakmayı başaran Osmanlı hükümeti Yahudilerin Filistin'e filen göçüne mani olabilecek miydi? Bu konuda 1880'den itibaren bir dizi tedbir alındığı görülmektedir. Bir taraftan dış temsilcileri aracılığı ile Avrupa devletleri ve Amerika'yı Yahudilerin Filistin'e göçünü teşvik etmemeleri konusunda ikna girişimleri sürdürülürken, diğer taraftan da yeni kanun ve yönetmeliklerle Yahudilerin Filistin'e girişleri engellenmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devletinin dış temsilcileri arasında Washington ve Berlin büyükelçileri Ali Ferruh Bey ve Ahmet Tevfik Paşa Filistin'e Yahudi göçü aleyhine gerçekleştirdikleri yoğun faaliyetleri ile dikkat çekmektedirler.⁶⁰

⁵⁹ Mandel, *The Arabs...*, s. 60.

⁶⁰ Ali İhsan Bağış, "Jewish Settlement in Palestine and Ottoman Policy," *Studies on Ottoman Diplomatic History*, IV, Sinan Kuneralp (ed.), İstanbul 1990, s. 38-39; Öke, *Siyonistler...*, s. 85-91.

Dâhili önlemlere gelince; 1882'den itibaren Yahudi hacı ve iş adamları dışındakilerin Filistin'e girişi yasaklanmıştı. Ancak birçok Yahudinin kendilerine hacı ve iş adamı görüntüsü vererek bu yasağı çiğnediklerinin ortaya çıkması uzun sürmemişti. 1877-1889 yılları arasında Kudüs mutasarrıflığı görevinde bulunan ve Yahudi göçüne karşı tavizsiz tavrıyla bilinen Rauf Paşa, Filistin sınırlarına giren Yahudi hacıların bir kısmının izlerini kaybettirdiğini tespit edince, Babiâli'den gerekli önlemlerin artırılmasını istemişti. Bunun üzerine 1884'te çıkarılan bir kanunla kapitülasyonların sadece ticari bölgeler için geçerli olduğu gerekçesiyle Yahudi iş adamlarının ticari kapasitesi düşük olan Filistin'e girişleri yasaklanmış ve Yahudi hacılara da pasaportlarını bulundukları ülkedeki Osmanlı konsolosuna vize ettirmeleri, Filistin'den ayrılmalarını sağlayacak miktarda depozito ödemeleri kaydıyla bir aylık süre için içeri almalarına müsaade edildi. Diğer taraftan Osmanlı konsoloslarının vize için gelen Yahudilere kolaylık göstermemeleri istenmekteydi. Ancak Avrupa devletlerinin Filistin'e gelen Yahudiler arasında kendi vatandaşlarının da bulunduğu ve kapitülasyonlar gereği zikredilen kısıtlamaların uygulanamayacağı konusunda Osmanlı hükümetine yaptıkları ısrarlı baskılar sonucu 1888'de teker teker gelmek kaydıyla Yahudilerin girişine izin verildi. Bu karardan rahatsız olan Osmanlı hükümeti 1891'de kapılarını bütün Yahudilere kapatma ve 1892'de Osmanlı vatandaşı olsalar bile Yahudilere Filistin'de toprak satışını yasaklama kararları aldıysa da, Avrupa devletlerinin karşı çıkmasıyla uygulamada başarılı olamadı. 1898'de ise 1884'te alınan kısıtlama kararları tekrar uygulamaya konuldu ve pasaportlarını mutasarrıflığa bırakarak geçici ziyaret kartı (kırmızı kart) alma zorunluluğu getirildi. 1900'de çıkarılan bir kararnâme ile de Filistin'e girecek Osmanlı vatandaşı veya yabancı Yahudilere burada üç

ay kalma izni verildi. Bu süreyi geçiren Osmanlı Yahudileri zabıta tarafından, yabancı Yahudiler ise bağlı bulundukları konsolosluk aracılığı ile Filistin'den zorla çıkarılacaklardı. Ancak bu önlemler de yetersiz kalacaktı. Çünkü Yahudiler Filistin'e girdikten sonra onları çıkarmak için gerekli olan yabancı devlet temsilciliklerinin desteği sağlanamıyordu. Aksine Filistin'den çıkarılacaklarını anlayan Yahudiler bağlı bulundukları konsolosluga müracaat ederek korunuyor ve kapitülasyonlardan dolayı Osmanlı hükümeti hiç bir şey yapamıyordu.⁶¹ Abdülhamid döneminin son yıllarında Kudüs sancağı mutasarrıflığı görevinde bulunan Ali Ekrem Bey, mutasarrıflık arşivi belgelerini inceledikten ve mahalli görevlilerin konuyla ilgili görüşlerini dinledikten sonra, alınan bütün tedbirlere rağmen Filistin'e Yahudi göçünün engellenemeyişini yabancı devletlerin müdahalesine bağlamıştı. Ekrem Bey'e göre, kapitülasyon haklarına sahip yabancı devletlerin desteği sağlanmadıkça Yahudi göçüne karşı alınan kararla ve çıkarılan kanunlarla sonuç elde etmek neredeyse imkânsızdı.⁶²

Osmanlı hükümetinin Filistin'e Yahudi yerleşimini engelleme konusunda aldığı tedbirlere rağmen illegal yöntemler kullanılarak ve kapitülasyonların sağladığı haklardan yararlanılarak 1878'den itibaren Filistin'de Yahudi yerleşim merkezleri kuruldu. Meşhur Yahudi zengini Rothschild,⁶³ Baron Hirsch'in kur-

⁶¹ Filistin'e Yahudi göçüne karşı Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirlerin bir özeti için bkz. Öke, *Siyonistler...*, s. 83-110, Mandel, *The Arabs*, s. 2-30.

⁶² David Kushner, "Ali Ekrem Bey, Governor of Jerusalem, 1906-1908," *International Journal of Middle East Studies*, (IJMES) 28 (1996) s. 353-354. Ali Ekrem Bey'in mutasarrıflığı döneminde Yahudi göçü meselesi için bkz. David Kushner, *To Be Governor of Jerusalem: The City and District During the Time of Ali Ekrem Bey, 1906-1908*, İstanbul 2005, s. 55-82.

⁶³ Rothschild'ın Filistin'e yerleşen Yahudilerin bölgede kalıcı olmaları için yaptığı hayati katkılar için bkz. Dan Giladi, "The Agronomic Develop-

duğu *Yahudi Kolonizasyon Birliği* (1896'dan itibaren) ve *Siyon Aşıkları* gibi kişi ve kuruluşların destekleriyle gerçekleştirilen Yahudi göçleri sonucunda, 1882 ile 1908 arasında Filistin'de 30 civarında yeni Yahudi yerleşim merkezi (köy) kurulmuştur. Yahudi yerleşim merkezlerinin yoğunlukla kurulduğu yıllara bakıldığında, birinci dönemin 1881'de Rusya ve Romanya'da Yahudilerin kıyıma maruz kalmalarının ardından gerçekleşen *Birinci Yahudi Göçü* dalgası (1882–1884) ile ikinci yoğun dönemin 1904 yılında yine Rusya'da meydana gelen kıyım sonrasında gerçekleşen *İkinci Yahudi Göçü* dalgasının hemen ardından başladığı görülecektir.⁶⁴

Aynı dönemde Filistin'e göç eden Yahudi sayısı ve 1908'e gelindiğinde bölgenin toplam Yahudi nüfusu hakkında kesin rakamlar vermek mümkün görünmemektedir. Bunun birçok sebebi vardır. Bunlardan birkaçına işaret etmek gerekirse; birincisi konunun hassasiyeti ve ideolojik yönü nedeniyle rakamların güvenilmezliğidir. İkincisi Abdülhamid döneminde Filistin'e gelen Yahudilerin bir kısmı meşru yollardan devletten izin alarak gelmiş –ya Osmanlı Devletinin kaybettiği topraklardaki Osmanlı vatandaşı Yahudilerden ya da Rothschild çiftliklerinde çalıştırılmak üzere– olduklarından devletin izin verdiği rakamlarla gerçek rakamların oldukça farklılık arz etmesidir. Örne-

ment of the Old Colonies in Palestine (1882-1914),” Moshe Ma'oz (ed.), *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, s. 175-189.

⁶⁴ Yossi Ben-Artzi, *Early Jewish Settlement Patterns in Palestine, 1882-1914*, Jerusalem 1997, s. 16-64; Kuruluş yıllarının da belirtildiği bu döneme ait Yahudi yerleşim merkezlerinin iki farklı listesi için bkz. Öke, *Siyonistler...*, s. 98, dn. 3; Madel, *The Arabs...*, s. XV; Derek J. Penslar, *Zionism and Technocracy: The Engineering of Jewish Settlement in Palestine, 1870-1918*, Bloomington 1991, s. 131-132; Arie L. Avneri, *The Claim of Dispossession: Jewish Land Settlement and the Arabs 1878-1948*, London 1984, s. 74-114.

ğın Rothschild, Safed kazası sınırlarına 70 aile yerleştirme izni almışken, bir tetkik sırasında bu sayının gerçekte 396 aileye ulaştığı tespit edilmiştir.⁶⁵ Bir diğer sebep de bölgeye göç eden Yahudilerin bir kısmının Osmanlı Devletinin aldığı önlemler ve diğer bazı sebeplerden dolayı bölgeden ayrılmalarıdır. (Mandel'in tahminine göre, gelen her iki Yahudiden biri bölgeden ayrılmıştır.) Bütün bunlara rağmen bir fikir vermesi bakımından belirtmek gerekirse, Abdülhamid döneminde Filistin'e göç ederek yerleşen Yahudi sayısının 25-30.000 arasında olduğu, bölgedeki toplam Yahudi nüfusunun ise –göçlerle yeni gelenler ve doğal nüfus artışı dahil– 1908 itibariyle 70-80.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁶⁶

Osmanlı Devletinin yasaklama kararlarına ve aleyhte tavırna rağmen Yahudilerin Filistin'de yerleşim merkezleri kurmalarında yabancı devletlerin payı konusunda Ali Ekrem Bey'in yukarıda belirtilen kanaati önemli görünmektedir. Filistin'e Yahudi göçü meselesinde en büyük katkı şüphesiz İngiltere tarafından sağlanmıştır. 1839'dan beri Osmanlı Devletindeki Yahudileri korumayı kendine bir görev addeden İngiltere, bölgedeki konsolosları vasıtasıyla Yahudilerin kapitülasyonlardan azami ölçüde yararlanmalarını sağlamaya çalışmıştır. 1879'da Osmanlı Devletine yapılan ilk resmi girişimin hazırlık safhasında İngiltere'nin Beyrut Başkonsolosu Eldridge'in teklif sahibi L.

⁶⁵ Rothschild'in aynı yöntemi arazi satın alma konusunda da uyguladığı görülmektedir. BOA, Y/A RES., 112/53, no. 537 18 Safer 1319/6 Haziran 1901. Aynı dosyada Rothschild'in izinsiz olarak elde ettiği arazi ve buralara yerleştirdiği Yahudilerle ilgili detaylı bilgi veren 4 belge daha mevcuttur. Bağış, *a.g.m.*, s. 37-38.

⁶⁶ Mandel, *The Arabs...*, 28-29; Öke, *Siyonistler...*, s. 98; Martin Gilbert, *The Arab-Israeli Conflict*, London 1992, s. 3; Farklı bir yaklaşımla elde edilen sonuçlar için bkz. McCarthy, *The Population of Palestine*, New York 1990, s. 6-10.

Oliphant'a bölgedeki araştırmaları sırasında her türlü kolaylığı temin etmesi, yerli Yahudi ileri gelenleri ve Suriye Valisi Midhat Paşa ile görüşmelerini sağlaması bunun en somut örneklerindendir. Aynı yıllarda İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi H. Layard'ın Babıâli nezdindeki girişimleri de bu desteğin bir başka örneğidir.⁶⁷ Yahudileri tamamen İngilizlerin eline bırakmak istemeyen Avrupa'nın diğer büyük devletleri de Filistin'e göç eden Yahudilere yardım elini uzatmaktan geri durmuyorlardı.⁶⁸

Bu arada bölge halkının Yahudi göçüne karşı tepkisi de giderek artmaktaydı. Yüzyıllardan beri topraklarında Yahudileri barış içinde barındıran Kudüs Müslümanları XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Filistin'e akın etmeye başlayan Yahudilerin kendilerine zararlı olacaklarını anlamakta gecikmediler. Filistin'e Yahudi göçünün önlenmesi için bir taraftan Osmanlı hükümeti nezdinde girişimlerde bulunurken, diğer taraftan da Avrupa'nın önde gelen Siyonistlerine Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerinin devam etmesi halinde çok ciddi tehlikeler doğuracağı ihtarında bulundular. Nitekim çok geçmeden Filistin'de Yahudiler ile Müslüman Araplar arasında çatışmalar meydana geldi. Diğer bir ifadeyle, günümüze kadar aralıklarla devam eden Arap-Yahudi çatışmalarının başlangıcı da bu döneme rastlamaktadır.⁶⁹

Netice itibariyle II. Abdülhamid döneminde Osmanlı hükümeti Filistin'e Yahudi göçünü engelleme konusunda taviz vermemesine ve göçü engelleyici tedbirler almasına rağmen, tam

⁶⁷ FO,78/3086, Layard to Granville, no.493 Therapia May 10, 1880; PRO, FO. 78/2989 Eldridge to Salisbury, Buyrut, May 14, 1879.

⁶⁸ Isaiah Friedman, "The System of Capitulations and its Effects on Turco-Jewish Relations in Palestine, 1856-1897," David Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem 1986, s. 280-293.

⁶⁹ Mandel, s. 33-57.

olarak sayıları bilinmese de, binlerce Yahudi Filistin'e göç etmiş, onlarca köy kurarak ve binlerce dönüm arazi satın alarak yerleşik hayata geçmiştir. Filistin'e Yahudi göçünün arkasındaki gücü ve kararlılığı gören Sultan Abdülhamid, doktoru Âtîf Hüseyin'e; "Oralarda bugün hükûmet teşkil edecek değiller ya! Bu bir mukaddimedir... Gaye-i emeldir... Şimdiden işe başlayıp birçok sene, hattâ bin sene sonra maksatlarına muvaffak olabilirler.. Ve zannederim ki olacaklardır da"⁷⁰ sözüyle gidişatın nereye varacağını daha tahttan indirilişinin ikinci yılında (1911) ifade etmişti.

⁷⁰ Hülagü, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 174-5; Mim Kemal Öke, "The Ottoman Empire, Zionism, and the Question of Palestine (1880-1908)," *IJMES*, 14 (1982), s. 338.

* Bu yazı, "Filistin Meselesinin Ortaya Çıkışında İngiltere'nin Rolü" (*Türkiye Günlüğü*, 68/1 Ocak 2002, s. 17-23) adlı makaleye, 2014'te Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (ESAM) tarafından düzenlenen "Birinci Dünya Savaşının 100. Yıl Dönümü" Sempozyumunda sunduğumuz "Filistin Meselesi ve Siyonizm" adlı tebliğden yapılan bazı ilavelerle oluşmuştur.

FİLİSTİN MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞINDA İNGİLTERE’NİN ROLÜ*

Filistin meselesi, uzun süreden beri sürekli ve sistematik olarak dışardan yapılan müdahalelerin doğurduğu ve günümüz Ortadoğu’sunun bugünü ve geleceği için hayati önem taşıyan meselelerin başında gelmektedir. Bölgenin iç dinamiklerinden kaynaklanan gelişmelerin ortaya çıkarmadığı bu mesele ile bağlantılı dışardan yapılan müdahaleler incelendiğinde Almanya, Fransa, Rusya ve İngiltere’nin dikkate değer katkılarının olduğu görülür. XIX. yüzyılın sonları itibariyle Amerika Birleşik Devletleri’nin de Filistin meselesinde pay sahibi olmaya başladığı aşikârdır. Burada kısaca ele alınacak olan, problemin yapısını belirleyici etki bakımından önde geldiğini düşündüğümüz İngiltere’nin katkıları meselesidir. Diğer bir ifadeyle bu çalışma, “Filistin Meselesi” diye adlandırılan ve bölgeye müteveccih olarak uzun süreden beri gerçekleştirilmekte olan bir Yahudi yerleşim süreciyle bağlantılı gelişmelerde İngiltere’nin payını ana hatlarıyla ortaya koymayı amaçlamaktadır.

İngiltere’nin konuya ilgisinin tarihi kökenleri sorgulandığında Reformasyon dönemine kadar gitmek gerektiği görülür. Reformasyon öncesinde Avrupa genelinde ve İngiltere özelinde Yahudi aleyhtarlığı oldukça kuvvetliydi. Yahudiler genellikle itizalci (heretics) ve Hz. İsa’nın katilleri olarak anılıyorlardı. Haçlı Seferleri dönemi, getto sisteminin gelişmesine ve Yahudilerin Hristiyan mahallelerinden izole edilmelerine de yol açmıştı. Ancak Reformasyon, Hristiyanların Yahudilere ve Filistin’e bakış açılarında köklü değişikliklere yol açtı. Geleneksel

olarak Eski Ahit'te geçen Yahudilere saygı duyulup kendi dönemlerindeki Yahudiler hor görülürken, Reformasyonla bu iki grup aynı dini grubun mensupları olarak algılanmaya başlandı. Aynı şekilde, Reformasyon öncesi İngiltere'sinde yaygın olan anlayışa göre Filistin, Hristiyan Kutsal Toprağı olarak görülüyorken, XVII. yüzyıla gelindiğinde Filistin, Yahudilerin vatanı olarak algılanır oldu. Benzer bir şekilde, Eski Ahit metinlerini anlama konusunda da önemli değişimler yaşandı ve Eski Ahit kehanetlerine göre Hz. İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişi için Yahudilerin Filistin'e dönmeleri gerekiyordu.⁷¹ İlginçtir, bu anlayışın geliştiği dönemde Yahudilerin İngiltere'de yaşamaları yasaktı. Kral I. Edward tarafından 1290 yılında İngiltere'den çıkarılan Yahudiler, geri dönebilmek için 1650'leri ve Oliver Cromwell'in liderliğini beklemek zorunda kalmışlardı. Cromwell'in Yahudileri İngiltere'ye çekmeye çalışmasının temel nedeni de manevi değil, maddi idi. 1642-1651 İç Savaşı nedeniyle zor durumda olan İngiltere'nin Avrupalı Yahudilerin sahip oldukları zenginliklerden yararlanma çabalarının bir sonucuydu.⁷²

İngiltere'de Yahudilerin Filistin'e dönüşünü destekleme fikrinin gelişim seyri açısından Püritanların rolüne de değinmek gerekir. Protestanlar arasında özellikle Püritanlar, Yahudilerin kendi topraklarına dönüşlerinin desteklenmesi gerektiğine inanıyorlardı. Yahudiler aslen Filistinli olup Avrupa'nın yabancıları olarak algılanıyorlar ve vatanlarından uzaklaşmış olmaları hasebiyle bir gün vatanlarına dönmeleri gerektiği düşünülüyordu.⁷³ Ayrıca belirtilmelidir ki, İngiltere'de Yahudiler 1858'e kadar eşit vatan-

⁷¹ Regina Sharif, "Non-Jewish Zionism: Its Roots and Origins in England in Relation to British Imperialism, 1600-1919," A. W. Kayyali (ed), *Zionism, Imperialism and Racism*, Croom Helm, London 1979, s. 57.

⁷² A.g.m., s. 58.

⁷³ Regina S. Sharif, *Non-Jewish Zionism*, Zed Press, London 1983, s. 12-13.

daş statüsüne de sahip değillerdi. Yani seçme ve seçilme hakları yoktu. 1858 Özgürlük Kanunu ile birlikte seçme seçilme hakkını elde ettiler.⁷⁴ İşte böyle bir ülkede, XVI. yüzyıldan itibaren gide-rek artan ve XIX. yüzyılda anlayış olarak çok güçlenen Yahudi-lerin Filistin'e dönmesi projesi geliş(tiril)iyordu.

Bölgedeki gelişmeler de İngilizlerin bu düşüncelerinin haya-ta geçirilmesini ciddi anlamda kolaylaştırıyordu. Hatırlayalım, 1798'de Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesine ilk karşı çıkan ülke, Osmanlı'dan da önce İngiltere idi. Fransa 1801'de bölgeyi terk etmek zorunda kalırken, İngilizler bölgede kalıcı olabilmenin yollarını araştırmaktaydı. Yaptıkları yeni durum değerlen-dirmelerinde, Fransızların Katolikler aracılığıyla, Rusların da Ortodokslar üzerinden bölgede kalıcı irtibatlarının olduğunu, ama İngilizlerin bu anlamda zayıf durumda kaldıklarını gör-düler. Bölgede ne Protestan nüfus vardı ne de Müslümanlarla veya başka bir toplulukla sağlam ve yapıcı bir diyalog kurabil-mişlerdi.

Filistin'in Avrupa'nın siyasi, dini ve kültürel nüfuzuna açıl-ması, Mehmed Ali Paşa'nın bölgedeki yaklaşık on yıllık (1831-1840) yönetim dönemine rastlar. Mehmed Ali Paşa Osmanlı Devletine karşı uygulamakta olduğu bağımsızlık amaçlı yayıl-macı politikalarında Avrupa'nın desteğini sağlamak gayesiyle konumuz açısından önemli iki icraat gerçekleştirdi: Birincisi gayrimüslimlere uygulana gelen farklı politikalara son vererek Müslümanlarla aynı haklara sahip olmalarını sağladı. İkincisi bölgeyi Avrupa'nın siyasi, dini ve kültürel nüfuzuna tamamen açarak mahalli dengelerin değişmesine giden süreçte önemli kat-

⁷⁴ Yahudilerin Filistin'e dönüşleri için yoğun çaba harcayan Lord Shaftes-bury (1801-1885) onların İngiltere'de seçme ve seçilme hakkına sahip olmaları konusunda şiddetli karşı çıkanlardan biri idi. Bkz. Sharif, "Non-Jewish Zionism: Its Roots...", s. 59.

kı yaptı.⁷⁵ Bunun üzerine başta İngiltere olmak üzere Avrupa Devletleri Filistin'deki nüfuz artırıcı faaliyetlerini hızlandırdı. İngiltere bir taraftan Fransa'nın bölgedeki nüfuzunun en önemli unsuru olan Katoliklere ve Rusya'nın himayesini üstlendiği Ortodokslara karşı Protestan bir cemaat oluşturmak için gayret sarf ederken, diğer taraftan bölgedeki Yahudileri himayesine almaya çalışarak nüfuz mücadelesinde sağlam bir zemin oluşturmak peşindeydi. Yahudilerle kurulan diyalogun bir amacı da onları Protestanlaştırarak İngiltere'nin doğrudan himayesinde olan cemaate katılmalarını sağlamaktı.

İngiltere her iki alanda da faaliyet gösterecek kurumsal alt yapıya da sahip bulunuyordu. 1799'dan bu yana faaliyet gösteren *Church Missionary Society* (Kilise Misyoner Cemiyeti)'nin yanı sıra, 1809'da kurulan *London Society for Promoting Christianity amongst the Jews* (Londra Yahudiler Arasında Hristiyanlığı Yayma Cemiyeti) veya yaygın olarak bilinen adıyla *London Jews Society* (Londra Yahudi Cemiyeti) Filistin bölgesinde yoğun faaliyet gösteren kurumların başında gelmekteydi.⁷⁶ Her iki kurum da misyoner faaliyetleri için Kutsal Toprakları birinci derecede önemli bölge olarak seçmiş ve 1820'lerde yatırımlara başlamışlardı. Ancak bu girişimler bir taraftan Osmanlı yönetimi tarafından sergilenen engelleyici tavırlar, diğer taraftan bölge Hristiyanlarının kendi mezheplerini koruma taassubu nedeniyle akamete uğradı. Bunun üzerine misyonerler İngiltere hükümetinin Kudüs'te bir diplomatik temsilcilik kurarak bölgedeki nüfuzunu artırmada önemli katkı sağlayacak olan faali-

⁷⁵ Muhammet Hanefi Kutluoğlu, *The Egyptian Question* (1831-1841), İstanbul 1998, s. 109-129.

⁷⁶ Her iki cemiyetin XIX. yüzyılın ilk yarısında Filistin'deki faaliyetleri için bkz. A. L. Tibawi, *British Interests in Palestine 1800-1901: A Study of Religious and Educational Enterprise*, Oxford 1961, s. 5-27.

yetleri desteklemesini talep ettiler. Mehmed Ali Paşa'nın misyonerlerin arzularını yerine getirmeye imkân sağlayan politikaları diğer faktörlerle birleşince İngiltere 1838 yılında Kudüs'te Avrupa'nın ilk diplomatik temsilciliğini açtı.⁷⁷

İngiltere'nin Kudüs konsolosluğuna ilk atanan ve 1845 yılına kadar bu görevde kalacak olan William Young görev yerine hareket etmeden önce Filistin Yahudileriyle dostane ilişkiler kurarak İngiltere'nin yanında yer almalarını sağlamaya çalışacağını Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a bildirmişti. William Young, İngiltere'de Yahudilerin Filistin'e göçünün gerekli olduğuna inanan ve bunun için yoğun çaba harcayan Evangelistlerin bilinen isimlerindendi. Young'ın bu göreve getirilmesinin arkasındaki kilit isim, Antony Ashley Cooper, yaygın olarak bilinen ismi ile Lord Shaftesbury (1801-1885) idi.⁷⁸ Kudüs'e ulaştıktan kısa bir süre sonra da, o zaman bağlı bulunduğu Kahire Başkonsolosu Patrick Campell'den Avrupa'nın Kudüs'teki tek konsolosu olması hasebiyle Filistin'de bulunan yabancı uyruklu bütün Yahudileri himaye etmesi gerekeceği bildirilmişti. Ocak 1839'da da Palmerston, Young'dan genel olarak Yahudileri himaye etmesini isteyecekti.⁷⁹

Hıristiyan Siyonizminin XIX. yüzyıldaki gücüne işaret etmek açısından Lord Shaftesbury hakkında biraz bilgi vermek yerinde olur. 1830'lardan 1885'teki vefatına kadar Yahudilerin Filistin'e dönüşü konusunda en etkili politikacılardan biri ve

⁷⁷ 1838'den I. Dünya Savaşına kadar ki dönemde Kudüs'teki İngiltere konsolosluğunun Yahudilerle ilgili faaliyetlerinin bir değerlendirmesi için bkz. Mordechai Eliav, *Britain and the Holy Land (1838-1914): Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem*, Jerusalem 1997.

⁷⁸ Biyografisi için bkz. J.L. Hammond and B. Hammond, *Lord Shaftesbury*, London 1923.

⁷⁹ Isaiah Friedman, "Lord Palmerston and the Protection of Jews in Palestine 1839-1851," *Jewish Social Studies*, XXX/1 (January 1968) s. 23-41

aynı dönemin etkin dışişleri bakanı Lord Palmerston'ın yakın arkadaşı ve akrabası olan Lord Sahftesbury, sadece inancı gereği değil, aynı zamanda İngiliz dış politikasının stratejik çıkarları açısından da Yahudilerin Filistin'de yoğunlaşmaları için çalışmaktaydı. 1839'da *Quarterly Review*'da Yahudilerin Filistin'e dönüşü konusunda yayımladığı bir makalesinde, Osmanlı hâkimiyetinde, fakat İngiltere'nin himayesinde başkenti Kudüs olan bir Yahudi yönetimini savunur. 4 Kasım 1840'ta *The Times*'ta yayımladığı bir duyuruda ise Avrupa'nın Protestan monarklarına Yahudilerin Filistin'e dönüşleri konusunda bir memorandum sunulduğundan bahseder.⁸⁰ İlginçtir, Kasım 1917'de yayımlanan Balfour Deklarasyonunda kullanılan "*jewish homeland*" tabiri bu yıllarda da kullanılır.

1839 yılında İskoçya'dan dört papaz incelemeler yapmak ve Yahudilerin dönüşü hususunu değerlendirmek üzere Filistin'e gönderiliyor. Bunlardan biri olan Alexander Keith'in (1791-1880) 1844'te *The Land of Israel*⁸¹ adıyla yayımladığı kitabında, daha sonra yaygın olarak kullanılacak olan "ülkesiz bir halk için halksız bir ülke"⁸² sloganını ortaya atar. Dikkat edilirse, bu anlayışta Filistin var ama Filistinli yok. 1844'te yayımlanan kitaptaki bu anlayış, kuvvetlenerek devam edecek ve Kasım 1917'de yayımlanan Balfour Deklarasyonunda da kendine yer bulacaktır.

⁸⁰ Stephen Sizer, *Christian Zionism: Road Map to Armageddon?*, Nottingham 2010, s. 55-58.

⁸¹ Alexander Keith, *The Land of Israel According to the Covenant with Abraham, with Isaac and with Jacob*, New York, Harper and Brothers, 1844. Keith kitabını yayımladığı yıl oğlu George Skene Keith (1819-1910) ile Filistin'e tekrar gider ve oğlu Filistin'in fotoğraflarını çeken ilk kişi olur.

⁸² "A country without a people, for a people without a country," s. 43. Bu slogan şu ifade ile de yaygın olarak kullanılmaktadır: "A land without a people for a people without a land."

1840'lı yıllarda Palmerston'ın giderek Filistin ve Yahudi meselesine ilgisi artmaktaydı. Konsolosluğa verilen talimatların dışında, İngiltere Yahudilerinin ileri gelenlerinden Sir Moses Montefiore'nin başında bulunduğu Yahudi komitesine Filistin Yahudilerinin himayesi meselesinde Mehmed Ali Paşa ve Sultan Abdülmecid nezdinde nüfuzunu kullanacağı sözünü vermişti. Bu çerçevede ilk iş olarak Levant'ta bulunan İngiliz konsoloslarına görev bölgelerinde bulunan Yahudilerle ilgilenmeleri ve gerektiğinde himaye hakkından yararlanmalarını sağlamaları talimatını verdi. Ardından İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi Ponsonby'den Filistin'deki Yahudi nüfusunun göçler yoluyla artırılması konusunda Türk hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmasını istedi. Büyükelçi, Osmanlı yöneticilerini ikna girişimlerinde Filistin'e yerleştirilecek Yahudilerin bölgenin ve dolayısıyla Osmanlı Devletinin kalkınmasına önemli katkılarda bulunacaklarını, ayrıca Mehmed Ali Paşa'nın yayılmacı politikalarına karşı da Osmanlı tarafını tutarak bir set oluşturacaklarını ifade edecekti.⁸³

1840 yılında yapılan resmi girişimlerle Filistin'e Yahudi iskanı konusunda Osmanlı devletinden olumlu cevap alamayan İngiltere bu konuda resmi platformlarda ısrarcı davranmamakla birlikte, bir şekilde Filistin'e ulaşanları himaye konusundaki tavrını değiştirmede. Değişen, İngiliz misyonerlerinin Yahudilere karşı tavrıydı. Uzun zamandan beri Yahudiler arasında misyoner faaliyetleri yürüten, bu konuda İngiltere'de umduğunu bulamayınca Kutsal Topraklarda şansını denemeye karar veren Protestan misyonerler burada da hayal kırıklığı yaşamaktaydılar. Vakıa, 1841'de Kudüs Protestan Piskoposluğunu kurabilmişler ve 1849'da da Katedrallerini inşa edebilmişlerdi. İlk

⁸³ Friedman, "Lord Palmerston...", s. 27-31.

piskopos olarak da Yahudilikten Protestanlığa geçen Michael Solomon Alexander'ı tayin etmişlerdi. O aynı zamanda Yahudiler Arasında Hristiyanlığı Yayma Cemiyetinin Kudüs temsilcisiydi ve öncelikli görevi Yahudileri Hristiyanlaştırmaktı. Ancak 1840'lı yıllarda Filistin'de mukim Yahudilerden Protestanlaştırebildikleri kişi sayısı oldukça az idi. Yahudiler dinlerini değiştirmemekte ısrar ediyorlardı. Protestanlar Avrupa ortamında başaramadıklarını Kutsal Topraklarda başarmayı ummuşlardı, ama o da olmuyordu. Alexander'ın ölümü üzerine 1849'da onun yerine gelen Samuel Gobat öncelikli görev anlayışını değiştirdi ve Yahudiler arasında Hristiyan propagandasının tonu oldukça düşürülerek yeni hedef kitle olarak Ortodoks Hristiyanlar belirlendi.⁸⁴ Bu değişikliğin mantığı açıktı: Yahudilerin siyasi hâmilliğini üstlenmeye çalışan İngiltere misyoner faaliyetleri nedeniyle kuşkulu konuma düşüyordu. İngiltere Yahudilerle ilgisinin sadece onları Hristiyanlaştırmak gayesine bağlanmasını istemiyordu. Siyasi otoritelerin öncelikli gayesi de zaten bu değildi. Söz konusu karar değişikliğiyle hem Yahudilerin şüpheleri izale edilecek hem de yeni hedef kitlenin sayısı azaltılarak esas rakiplerden Rusya'nın bölgedeki nüfuz tabanı zayıflatılmaya çalışılacaktı.

Palmerston Filistin bölgesindeki Yahudilerin himayesi prensibini İngiliz dış politikasının önemli bir unsuru haline getirmeyi başarmıştı. Geriye dönük olarak bir değerlendirme yapıldığında bu prensibin İsrail devletinin kuruluşuna giden yolda önemli dönüm noktalarından birini oluşturduğu da söylenebilir. Palmerston'ın Osmanlı Devletinden Filistin'e Yahudi yerleşimine izin almayı başaramaması planın uygulama anlamında rafa kaldırılmasına sebep olurken fikir olarak yaşamaya devam

⁸⁴ Alexander Schölch, "Britain in Palestine, 1838-1882: The Roots of Balfour Policy," *Journal of Palestine Studies*, XXII, no. 1 (Autumn 1992) s. 39-56.

etti. *The Jewish Chronicle* editörü Dr. Abraham Benisch gibi güçlü simalar Filistin'e Yahudi göçü meselesini İngiltere hükümeti nezdinde gündemde tutmayı başarıyordu. Bölgedeki İngiliz Evangelist diplomatlardan ve Lord Shafesbury ekolünden James Finn 1846-1863 yılları arasındaki 17 yıllık konsolosluğu süresince hem Yahudiler hakkında inancının gereğini yapmak hem de İngiliz himayesindeki Yahudi sayısını artırmak için büyük gayret sarf etmişti.⁸⁵ Kırım Savaşından hemen sonra Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir raporunda Filistin'e yerleştirilecek Yahudilerin Osmanlı'nın bölgedeki gücünü artıracaklarını savunuyor ve sultanın izin vermesi halinde Doğu Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika Yahudilerinden önemli bir Yahudi göçü gerçekleşeceğini iddia ediyordu.⁸⁶

1870'lerin ikinci yarısına gelindiğinde İngiliz dergi ve gazetelerinin tartışma konularından biri yine Yahudilerin Filistin'e yerleştirilmesi meselesiydi. Osmanlı Devletinin Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında almaya başladığı dış borç yükü giderek ağırlaşmış ve 1875 mali krizinin yaşanmasına neden olmuştu. Bu kriz Avrupa'daki alacaklılar kitlesini Osmanlı aleyhine infiale sevk etmekle kalmamış Filistin'i Yahudileştirmeyi amaçlayanların iştahını da kabartmıştı. *The Nineteenth Century, The*

⁸⁵ James Finn'in Hristiyan Siyonizmi tarihi bağlamında faaliyetleri ve katkıları bir monografi hak edecek düzeyde görünmektedir. Kısa bir fikir vermesi bakımından bkz. Beth-Zion lask Abrahams, "James Finn: Her Britannic Majesty's Consul at Jerusalem Between 1846-1863," *Transactions & Miscellanies*, vol. 27 (1978-1980), s. 40-50. James ve eşi Elizabeth'in Filistin günlükleri için bkz. Arnold Blumberg, *A View from Jerusalem, 1849-1858: The Consular Diary of James and Elizabeth Anne Finn*, New Jersey 1980.

⁸⁶ Finn'in Dışişleri bakanı Earl of Clarendon' a gönderdiği 15 Eylül 1857 tarihli raporun metinde kullanılan alıntısı için bkz. Friedman, *a.g.m.*, s. 40-41, dn. 115. Finn'in Filistin'de yaşayan Yahudiler lehine faaliyetlerinin bir değerlendirmesi için bkz. Eliav, *a.g.e.*, s. 69-81.

Northern Echo gibi dergilerin yanı sıra, İngiltere'nin en etkin gazetelerinden *The Times*'ta çıkan yazılarda açıkça Filistin'in Yahudilere satılmasından bahsedilmekteydi. Bu yazılarda işlenen ana fikre göre Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu mali kriz nedeniyle zengin Yahudilerin sağlayacağı maddi desteğe karşılık Filistin'i satabilirdi. Bu durumda hem devlet borçlarından kurtulacak hem de geri kalmış Filistin iskan edilecek Yahudilerce imar edilmiş olacaktı. Filistin'e Yahudi yerleşiminin yıllardır savunuculuğunu yapanlardan İngiliz parlamentosunun etkin ismi Antony Ashley Cooper'a göre, Filistin İngiltere'ye ait olmalı ve İngiltere de Yahudileri oraya yerleştirmeye çalışmalıydı.⁸⁷

Doksan Üç Harbinin Osmanlı Devletinin ağır yenilgisiyle sonuçlanması Filistin'e Yahudi yerleştirme fikrini savunan İngilizleri yine hareketlendirmişti. Bunlardan biri bölgeyi yakından tanıyan sanayici işadamlarından Edward Cazalet'ti. Ona göre, Filistin'in üretken ve gelişmiş bir bölgeye dönüşebilmesi için İngiltere'nin öncülüğünde ve gözetiminde, hatta himayesinde yeni bir nüfus yapısına kavuşturulması gerekiyordu. İngiltere'ye düşen bölgeye iskanı düşünülen Yahudiler için siyasi ortamı hazırlamaktı, gerisi kendiliğinden ve İngiltere'ye mali külfet getirmeden gerçekleşecekti. "Şark Meselesi" (*The Eastern Question*) adıyla 1878'de Londra'da yayımladığı makalesinde

⁸⁷ 1870'lerde İngiliz basınında konuyla ilgili çıkan yazıların kısa bir değerlendirmesi için bkz. Nathan M. Gelber, "The Palestinian Question and the Congress of Berlin," *Historia Judaica*, II (April 1940) no. 1, s. 39-40. Cooper (1801-1885) 37 yıl (1848-1885) Londra Yahudiler Arasında Hıristiyanlığı Yayma Cemiyetinin başkanlığını yapmış ve Yahudileri Filistin'e yerleştirme konusundaki yoğun çabalarıyla tanınmıştır. Palmerston'un konuya ikna edilışinde de etkili olduğu düşünülmektedir. Ölümünden kısa bir süre yayınlanmış geniş bir biyografi çalışması mevcuttur. Edwin Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, I-III, London 1887.

ülkesinin bölgedeki çıkarlarını da dikkate alarak İngiltere'nin hamiliğinde bir Yahudi devletinin kurulması fikrini bile ifade etmekteydi.⁸⁸ Aynı yıllarda ilginç bir teklif de *Palestine Exploration Fund*'ın (Filistin Araştırma Fonu) tanınmış etkin isimlerinden Charles Warren'dan geldi. Warren, Osmanlı Devletinin yaşamakta olduğu maddi sıkıntıları fırsat bilerek Filistin'deki kutsal toprakların *East India Company* (Doğu Hindistan Şirketi) benzeri bir şirket kurularak ona devredilmesi, buna mukabil şirketin de Osmanlı Devletine Filistin'den elde ettiği gelirlerle denk bir meblağ ödemesi ve Avrupalı alacaklılara da ödenmesi gereken faizin bir kısmını üstlenmesi teklifinde bulundu.⁸⁹

Warren'ın fikirlerinin Osmanlı Devletine iletilip iletilmediği bilinmemekle birlikte, benzer fikirlere dayanan bir teklifin Britanyalı Hristiyan mistik ve seyyah Laurance Oliphant tarafından hazırlandığı bilinmektedir. 1878'den itibaren Filistin'e Yahudi göçü ile ilgilenmeye başlayan Oliphant, Palestine Exploration Fund'ın zengin bir kuruluş olmakla birlikte dini ve kültürel alanlardaki faaliyetlerinden bir sonuç alınamadığını, oysa bu kuruluşun imkânları İngiltere'nin çıkarları çerçevesinde gerçekleştirilecek Yahudi iskanına harcanırsa daha verimli sonuçlar alınacağını düşünür. Bu çerçevede geliştirdiği fikirlerini dönemin Başbakanı Disraeli ve Dışişleri Bakanı Salisbury'ye de sunar. Her ikisinden de gayriresmi destek görür. Ancak İngiltere hükümetinin resmi olarak bu işe karışmayacağı da Oliphant'a bildirilir.⁹⁰ 1879 başlarında konuyla ilgili incelemelerde bulunmak üzere Filistin'e gider. Bölgedeki İngiliz

⁸⁸ Nathan M. Gelber, "The Palestinian Question and the Congress of Berlin," *Historia Judaica*, Vol. II, No. I, April 1940, s. 39-41.

⁸⁹ Schölch, "Britain...", *a.g.m.*, s. 47.

⁹⁰ Philip Henderson, *The Life of Laurance Oliphant: Traveller, Diplomat and Mystic*, London 1956, s.203-206.

diplomatlarının da yardımıyla incelemelerini tamamlar ve İstanbul'a geçer. Düşüncelerini somut bir teklif haline getirerek 1879'da Osmanlı Devletine sunar.⁹¹ Otuz üç maddelik bu teklife göre, Filistin yakınlarında bulunan Belka sancağına bağlı büyük bir arazi para karşılığı Yahudi yerleşimine açılacak, buraya bir çeşit özerklik verilerek Yahudilerin kendi dahili yönetim birimlerini oluşturmalarına imkân tanınacak ve asayişini sağlayacak güvenlik gücü de kendi aralarından seçecekleri kişilerden oluşacaktı. Yahudilerin bölgeye yerleşimini, Osmanlı Devleti ve diğer devletlerle ilişkilerini teklifin kabulü halinde kurulacak olan bir şirket üstlenecekti.⁹²

Başlangıçta İngiliz çıkarlarına hizmet amacıyla, sonradan da Rusya ve Romanya'da çeşitli baskılara maruz kalan Yahudilere yardım için Filistin'e Yahudi göçünü organize etmeye çalışan Oliphant'ın girişimi Osmanlı devlet adamlarını bölgeyle ilgili yeni bir değerlendirme yapmaya sevk etmişti. O dönemde Filistin'deki nüfusun büyük çoğunluğu her ne kadar Müslüman Araplardan oluşuyor idiyse de, buradaki diğer dini cemaatler

⁹¹ Oliphant, Osmanlı Devletine sunduğu teklifini daha Filistin'de iken epeyce netleştirmiş ve önemli detayları İngiltere'nin Beyrut başkonsolosu ile müzakere etmişti. Teklif resmileştirilmeden önce konsolosun kaleminden dışişleri bakanlığına verilen bilgi için bkz. FO 78/2989 Eldridge'den Salisbury'ye, Beyrut 14 Mayıs 1879. İstanbul'da da teklifinin detaylarını Rusya Yahudi ileri gelenlerine anlatarak onların iskan mekânı olarak Filistin'i seçmelerinde katkı sağlamaya çalışmıştır. Odesa Yahudilerinden Sydney M. Samuel'in konuyla ilgili olarak *The Jewish Chronicle*'a gönderdiği mektubun aynen alıntılanmış hali ve Yahudi göçüyle alakalı diğer üç mektup için bkz. *Palestine Exploration Fund*, Quarterly Statement, 1880, s. 110-118.

⁹² BOA, Y.A. RES., 5/58, 29 Cemaziyülevvel 1297/9 Mayıs 1880. Oliphant'ın otuz üç maddelik teklifinin yayımlanmış hali için bkz. Bayram Kodaman, Nedim İpek, "Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmeleri ile İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Layiha," *Belleten*, C. LVII, sayı 219 (Ağustos 1993), s. 565-580.

arasında hassas bir denge vardı.⁹³ Bu arada XIX. yüzyılın başından itibaren giderek artan misyoner faaliyetleri neticesinde bölgede Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya güdümünde kiliseler, dini okullar ve dernekler kurulmuştu. Bu tür gelişmelerle zaten hassaslaşan bölgedeki cemaatler arası dengenin yeni bir unsurla iyice bozulmasının Filistin'i yönetilemez bir noktaya sürükleyebileceğinden endişe eden II. Abdülhamid Filistin'e Yahudi yerleşimine karşı karar aldı. Bu kararını İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard aracılığıyla huzuruna kabul ettiği Oliphant'a da bildirdi.⁹⁴ Bu çerçevede Oliphant'a verilen cevapta, teklifin "hükümet içinde bir hükümet demek olarak politikaca ve idarece" ciddi sakıncalar doğuracağı, bu nedenle dışardan gelen Yahudilerin Filistin'e asla yerleştiremeyecekleri belirtilmekteydi.⁹⁵

1880'li yıllarda gelişen olaylar İngiltere'nin Filistin'e ilgisini daha da artırmıştı. 1882 Mısır'ın işgaliyle Filistin'e filen komşu olmuş ve burada meydana gelen gelişmeler artık Mısır'daki İngiliz varlığının korunması açısından da takip etmeye başlamıştı. Diğer taraftan 1882-83'te Filistin'e dalga dalga gelen Rus Yahudiler hem İngiliz misyonerler için hem de diplomatlar için muhtemel yeni mensuplar anlamına gelmekteydi. Misyonerler

⁹³ 1880 yılı Filistin nüfusunun 457.000 civarında olduğu ve bunun yaklaşık 400.000'i Müslüman, 43.000 Hristiyan ve 15.000'i de Yahudiydi. Bkz. Justin McCarthy, *The Population of Palestine*, New York 1990, s. 10. Bir başka demografik çalışmada XIX. yüzyılın ortaları için verilen tahmini rakamlara göre toplam nüfus 500.000, bunun % 80'den fazlası Müslüman, % 10'u Hristiyan Arap ve %5-7'si Yahudiydi. Bkz. Edward Hogapian and A.B. Zahlan, "Palestine's Arap Population: The Demography of the Palestinians," *Journal of Palestine Studies*, III/4 (Summer 1974) s. 34.

⁹⁴ FO,78/3086 Layard to Granville, no.493 Therapia May 10, 1880.

⁹⁵ Ş. Tufan Buzpınar, "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında Filistin'de Yahudi İskanı Girişimleri (1879-1882), *Türkiye Günlüğü* 30/ Eylül-Ekim 1994, s. 58-65.

derhal bir “mülteci fonu” oluşturarak maddi sıkıntı içerisindeki yeni gelen Yahudilere kapılarını aralamışlardı. Onlara göre, Rusya’dan gelen Yahudiler Filistin’in yerlisi olanlardan daha serbest düşünceli idi. Diğer bir ifadeyle, misyoner faaliyetlerine daha müsait idiler.⁹⁶

Misyonerlerin katkısı hususunda, Herzl’in 1896’da yayımladığı *Yahudi Devleti* kitabının oluşum süreciyle ilgili ilginç bir ayrıntıyı belirtmekte fayda var. 1809’da kurulan ve kısa adı *London Jews Society*’nin (Londra Yahudi Cemiyeti) misyonerlerinden William Hechler (1845-1931), 1885’te İngiltere’nin Viyana büyükelçiliğinde görevlendirilir. Yahudilerin Filistin’e dönüşünü hararetle savunan Hristiyan Siyonistlerden olan Hechler, 1894’te *The Restoration of the Jews to Palestine* adlı bir kitapçık yayımlar ve “Eski Ahit kehanetlerine göre Yahudilerin Filistin’e dönmeleri gerektiğini” savunur. Hechler, Herzl ile Viyana’da şahsen de görüşerek inandığı kehanetlere göre, 1897-98’de Filistin’i tekrar ele geçireceklerini söyler.⁹⁷ Hechler sadece Herzl’i motive etmekle kalmaz, Almanya kayzeri II. Wilhelm’e kadar ulaşarak bu konuda destek toplamaya çalışır.⁹⁸

Bölgedeki gelişmelere tekrar dönecek olursak, İngiliz konsolosları Yahudi göçüne karşı durmaya çalışan Osmanlı yetkililerini etkisiz kılma konusunda elinden geleni yapıyorlardı. Bir şekilde Filistin’e ulaşan ve konsoloslukla bağlantı kuran Yahudilerin gerektiğinde kapitülasyonların verdiği haklara sığınarak bölgede kalmalarını sağlamağa çalışıyorlardı. 1890’da konsolosluk görevine atanan Dickson da Yahudi göçüne karşı alınan tedbirler ve getirilen kısıtlamalar konusunda her zaman Osmanlı yetkililerine karşı tavrı alımsı, Filistin’e gelen Yahudi-

⁹⁶ Tibawi, *a.g.e.*, s. 206.

⁹⁷ Sharif, *Non-Jewish Zionism*, s. 71-72.

⁹⁸ Sizer, *a.g.e.*, s. 61.

lerin arazi satın alarak orada yerleşmesi konusunda yetkilerini de zorlayacak derecede yardımcı olmuştur. Filistin’de gayrikâ-nuni olarak bulunan Yahudilerin sınırdışı edilmelerini de hep engellemeye çalışmıştır. Şüphesiz, Dickson’ın bu tavırları büyükelçilik ve dışişleri bakanlığı tarafından da desteklenmekteydi. İngiltere’nin bu konudaki politikaları ve uygulamaları İkinci Aliya olarak adlandırılan 1904’ten I. Dünya Savaşına kadar süren Yahudi göçleri sırasında da devam edecekti.”⁹⁹

I. Dünya Savaşı yıllarında İngiltere’nin Siyonistlerle diyalogu daha da sıklaştı. Bunda 1905’ten itibaren, o sırada Manchester Üniversitesinde kimya profesörü olan Chaim Weizmann ile düzenli olarak görüşerek Yahudilerin Filistin’i yurt edinmeleri meselesini müzakere eden Evangelik öğretiyi yetiştirmiş Balfour’un önemli katkısı vardır. İngiltere’deki faaliyetlerin yanı sıra, Filistin’e yerleşmiş Siyonistlerden Aaron Aaronsohn’un önderliğinde kurulan ve “NİLİ Ajanları” olarak bilinen bir grubun savaş sırasında İngilizler lehine casusluk yapmaları da etkili olmuş görünmektedir. Dahası Siyonistlerden oluşan bir askeri birlik 1915 Gelibolu Savaşından bu yana İngiliz ordusuna fiilen hizmet etmekteydi. Osmanlı yetkililerinin durumun farkına varmasının ardından NİLİ casuslarından birçoğu Sina Çölünü geçerek Mısır’a ulaşmış ve Allenby komutasındaki İngiliz kuvvetlerine katılarak Osmanlı’ya karşı mücadele etmişlerdi.

Sonuçta Yahudilerin Filistin’e göçü konusunda yapılan girişimler meyvesini verdi. 1917’nin ilk aylarından itibaren İngiltere’nin desteğinin resmi ilan şekli üzerinde çalışan Balfour, Ekim 1917’de kendisine gelen, Alman hükümetinin Siyonistlere sempati duyduğunu resmen ilan edeceği şeklindeki bir istihbarat üzerine Almanlardan önce davranmak adına, müsveddesi

⁹⁹ Eliav, *a.g.e.*, s. 84-90.

Siyonist Organizasyon tarafından hazırlanan metni hükümet tasarısına dönüştürür ve 2 Kasım 1917'de Balfour Deklarasyonunu yayımlar.¹⁰⁰ Buna göre, İngiltere hükümeti Yahudilerin Filistin'de bir milli yurt edinmelerini destekliyor ve bu amacın gerçekleştirilmesi için elinden gelen yardımı yapacağı sözünü veriyordu.¹⁰¹

Çok geçmeden Filistin toprakları İngiltere'nin eline geçti (Aralık 1917) ve Nisan 1920 San Remo Konferansında manda yönetimine devredilinceye kadar İngiliz ordusunun idaresinde kaldı. İngiltere'nin Filistin'de kurduğu manda yönetimi dört ana bölüme ayrılmıştı: Birincisi İngiliz hükümetini, ikincisi Filistin Yahudi Cemaatini, üçüncüsü Uluslararası Siyonist Teşkilatını ve dördüncüsü Arapları temsil ediyordu. İngiliz yönetiminin en önemli görevi Yahudi göçünü kolaylaştırmaktan ibaret gibiydi. Nitekim manda yönetiminin başlamasıyla Filistin'e Yahudi göçü de hızlandı. Başlangıçta ayda 1000 Yahudinin girişine izin verilmesi planlanmışken bu sayı giderek artırıldı. Örneğin sadece 1925 yılında Filistin'e göç eden Yahudi sayısı 35.000'e ulaşmıştı. 1930'lu yıllarda bu rakam yılda 40.000'e yükselmişti. I. Dünya Savaşı sonunda bölgede toplam 50.000 Yahudi, 70.000 Hristiyan Arap ve 550.000 Müslüman nüfus mevcut iken II. Dünya Savaşı başladığında bölgedeki Yahudi sayısı 450.000'e ulaşmıştı. Artan göçlerle birlikte bölgedeki Arap-Yahudi çatışması da şiddetlendi. Çatışmalar karşılıklı suçlamaları, suçlamalar gerginliğin yükselmesini, gerginlik de yeni çatışmaları doğuruyordu. Ne zaman sona ereceği belli olmayan bir kısır

¹⁰⁰ Sizer, *a.g.e.*, s. 63-64.

¹⁰¹ Balfour deklarasyonunun tam metni için bkz. W. Laqueur & B. Rubin, *The Israel Arab Reader*, New York 1984, s. 17-18. Deklarasyonun oluşumunu hazırlayan gelişmeler için bkz. D. Z. Gillon, "The Antecedents of the Balfour Declaration," *Middle Eastern Studies*, 5/2 (May 1969), s. 131-150.

döngüye girilmişti. II. Dünya Savaşı sonrasında çatışmaları durdurmakta aciz kalan İngiltere yönetimi Filistin'den çekilme kararı aldı. Bu bir bakıma İngiltere'nin kendi asker ve sivil görevlilerini çatışma bölgesinden çekmek anlamına geliyordu. Çünkü geride kalanlar aralıklarla kaldıkları yerden çatışmaya devam ediyorlardı.

Sonuç yerine birkaç söz: İngiltere yüzyıllardan beri Filistin'e dini, siyasi ve kültürel yatırımlar yapmıştır. Esas amaçlarından biri bölgedeki varlığını güçlendirerek Rusya ve Fransa'ya karşı avantaj elde etmektir. Bunu yaparken de iki unsura dayanmaya çalıştı: Protestanlar ve Yahudiler. Bölgedeki Protestan varlığı bütün çabalara rağmen istenilen seviyeye ulaşamadı. Bu zaafı takviye etmek üzere zamanla Filistin'in kuzeyinde yoğunlaşan Dürzilerle ilişkiler geliştirilmeye çalışıldı. Diğer ana unsur Yahudilerdi. İngiltere bölgedeki Yahudileri kazanma uğrunda istikrarlı bir çaba sarf ederken, Protestan misyonerleri, Hristiyan Siyonistleri ve diplomatları tarafından gönülden desteklendi. Bugün artık Yahudi olmayan Siyonizmin (*Non-Jewish Zionism*) veya başka bir deyişle Hristiyan Siyonizminin Filistin'de bir Yahudi devleti kurulması sürecindeki etkisinin ciddi olarak çalışılması gerekiyor. XX. yüzyıla gelindiğinde Filistin'in İngiltere'nin nüfuz alanı olduğu açık sır gibiydi. Filistin'i ele geçirmekle İngiltere Süveyş Kanalı'nın güvenliğini sağlama alacak, Musul petrolü için bir çıkış kapısına sahip olabilecek ve Arabistan'ı rahat kontrol altında tutabileceğini hesaplıyor ve Siyonist destekle de bölgede çıkarlarını koruyabileceğini düşünüyordu. Oysa gelişmeler hiç de düşünüldüğü gibi olmadı. İngiltere geride "Filistin Meselesi" diye adlandırılan bir mesele ile onu besleyen bir kavga zemini ve dengeleri altüst olmuş bir bölge bırakarak kısa süre içerisinde Filistin'den çekilmek zorunda kaldı.

SURİYE VE FİLİSTİN'DE İNGİLİZ MİSYONERLERİ (XIX. YÜZYIL)*

Fransa'nın 1798'de Mısır'ı işgali, Osmanlı-Fransız, Osmanlı-İngiliz, Osmanlı-Rus ilişkileri ve Arap vilayetlerinde Osmanlı hâkimiyeti de dahil olmak üzere, birçok açıdan ele alınması gereken bir hadisedir. Hangi açıdan ele alınırsa alınsın, ortaya çıkacak sonuç ve değerlendirmelerin bölge tarihinin anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacağı aşîkârdır. Bu çerçevede ele alınması gereken konulardan biri de Mısır'ı işgalinin sonrasında İngiltere'nin bölgeye karşı tavırlarında yaşanan değişimler ve bölgeyle ilişkilerinde ortaya çıkan çok yönlü yeni açılımlardır. Örneğin Mısır işgali öncesinde bölgenin Avrupa ile ticaretinde önceliği Fransa'ya kaptırmış olan İngiltere, işgal sırasında Osmanlı Devleti ile kurduğu ittifaktan da yararlanarak kısa sürede bölgenin Avrupa ile ticaretinde hâkimiyeti ele geçirmeyi başarmıştır.¹⁰²

Bölge tarihinin seyrini etkileyen bu açılımlardan ikincisi İngiltere'nin Filistin Yahudileriyle çok yönlü geliştirdiği ilişkilere dir. Bu ilişkilerin Filistin meselesinin doğuşuna etkisi ve İsrail devletinin temellerini atma sürecine katkısı da çok önemli görünmektedir.¹⁰³ İngiltere'nin bölgedeki mühim açılımlarının

* Bu yazı ilk olarak "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)" başlığı altında yayımlandı (*İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy.10 (2003) s. 107-120).

¹⁰² Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London 1981, s. 83 vd.

¹⁰³ Bu hususla ilgili olarak bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "Filistin Meselesinin Orta ya Çıkışında İngiltere'nin Rolü," *Türkiye Günlüğü*, 68 (2002/1), s. 17-21.

bir diğeri de, dini alanda yaşanmış ve İngiliz misyonerleri XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Doğu Akdeniz’de önemli yatırımlar yapmaya başlamışlardır. Bilindiği üzere, XIX. yüzyıl öncesinde İngiltere’nin bölgede sahip çıktığı herhangi bir dini cemaat yoktu. Protestan misyonerleri bu anlamda bir ihtiyacın giderilmesinde önemli rol oynayacaklardı. Genel olarak misyonerler, bölge tarihinin oluşum seyrini eğitim, kültür, ideolojik yapılanma gibi farklı açılardan etkilemiş görünmektedir.¹⁰⁴

Bu çalışmada, böylesine çok yönlü gelişen misyoner faaliyetlerinin sadece İngiliz hariciyesi ile yakın işbirliği içerisinde gerçekleşen Protestan misyoner faaliyetleri kısmıyla ilgili olarak bunların İngiltere’nin bölgedeki nüfuz mücadelesi açısından ne ifade ettiği hususu üzerinde durulacaktır.

Fransa’nın Temmuz 1798’de Mısır’ı işgali, ardından Akdeniz’in doğu kıyısını ele geçirme çabası İngiltere’nin bölgeyle ilişkileri bakımından bir dönüm noktası oldu. İngiltere Hindistan’daki konumu ve doğuyla olan ticari ilişkileri açısından Fransa’nın Mısır’a yerleşmesinin oluşturacağı tehlikenin ciddiyetini kavramakta gecikmedi ve bölgeden çıkarılmasında belirleyici rol oynamak üzere harekete geçti. İlk olarak Ebûkîr Limanı açıklarında bulunan Fransız gemilerini batıran İngiltere, Ocak 1799’da imzalanan Osmanlı-İngiliz siyasi ve askeri ittifak antlaşması ile de Fransa’yı bölgeden çıkarmak konusunda Osmanlı Devletiyle birlikte hareket etti. Bu gelişme ile birlikte İngiltere, bölgede rakiplerine karşı daha zayıf konumda olduğunu da fark etti. Çünkü bu döneme gelinceye kadar bölgeye çok ciddi yatırımlarda bulunmuş değildi. Vakıa, 1580’lerde

¹⁰⁴ Misyonerlerin bölgedeki ideolojik gelişmelere etkisi için bkz. Fruma Zachs, “Toward a Proto-Nationalist Concept of Syria, Revisiting the American Presbyterian Missionaries in the Nineteenth-century Levant,” *Die Welt des Islams*, 41/2 (2001) s. 145-173.

kurulan *The Levant Company* İngiltere'nin bölgedeki ticari ve diplomatik faaliyetlerini uzun süre yürütmüş ve Yafa'da bir temsilcilik açmıştı, Ancak XVIII. yüzyılda ticari önceliği Fransızlara kaptırmaktan kurtulamamıştı.¹⁰⁵ Ayrıca mahdud sayıda İngiliz seyyah zaman zaman Filistin'e uğramakta ve dini nedenlerden dolayı Kudüs'ü ziyaret etmekteydiler. Ancak XIX. yüzyıl öncesinde gerçekleşen bütün bu faaliyetler ve bağlantılar bölgede bir İngiliz nüfuzundan bahsettirecek seviyeye ulaşmadı. Halbuki aynı dönemde Fransa ve Rusya, İngiltere'ye kıyasla nüfuz tabanı açısından çok daha güçlü konumda idiler. Fransa'nın uzun zamandır Katoliklerle, Rusya'nın ise son yüzyılda Ortodokslarla geliştirdiği dini, siyasi diyaloga karşın İngiltere'nin yakın işbirliği kurabileceği bir cemaat mevcut değildi. Bu çerçevede bakıldığında, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Doğu Akdeniz'de diplomatik temsilciliğin *The Levant Company*'den alınarak Dışişleri Bakanlığına devredilmesinin¹⁰⁶ yanı sıra, Protestan misyonerlerinin bölgede faaliyete geçmeleri İngiltere'nin nüfuz mücadelesinde önemli bir atılım olarak görülmektedir.

İngiltere'nin Doğu Akdeniz'de nüfuz tabanı oluşturma ihtiyacını ciddi anlamda hissettiği bu dönem, İngiltere'de Protestan misyonerlik faaliyetlerinin altyapısının geliştiği bir dönem olarak da dikkat çekmektedir. XVIII. yüzyılın son ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde İngiltere'de kurulan misyoner teşkilatları bunun açık göstergeleridir: *the Babtist Missionary Society* (1792); *the London Missionary Society* (1795); *the Church Missionary So-*

¹⁰⁵ Şirketin bölgedeki faaliyetleri için bkz. A. C. Wood, *A History of the Levant Company*, London 1964.

¹⁰⁶ İngiltere'nin diplomatik hizmetleri 1580'lerden 1825'e kadar *The Levant Company* tarafından üstlenilmiş ve bu tarihten itibaren doğrudan hükümetin emrinde çalışan konsoloslarca yürütülmüştür. Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları*, İstanbul 2004, s. 25-39.

ciety (1799); *The British and Foreign Society* (1804); *the London Jews Society* olarak da bilinen *the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews* (1809).

Bu teşkilatlardan ikisi Doğu Akdeniz'deki faaliyetleri bakımından konumuzu yakından ilgilendirmektedir. Birincisi *The London Jews Socceity* (L.J.S.), diğeri de *The Church Missionary Society* (C.M.S.). Nitekim XIX. yüzyıl boyunca sürdürülecek misyonerlik faaliyetleri, L.J.S.'nin 1820'de İsveç asıllı Melchior Tschoudry adlı papazı ön incelemelerde bulunmak üzere Filistin'e göndermesiyle başladı. Onun çalışmalarını yetersiz bulan cemiyet, ikinci papaz olarak Joseph Wolff'u Cebelitarık'tan başlayarak Malta, İskenderiye, Kahire, Yafa, Kudüs, Beyrut, Şam, Halep, Musul, Bağdat ve Basra'da incelemelerde bulunmak üzere görevlendirdi. Wolff, bölgede yaptığı incelemeler sırasında öncelikli amacının Yahudileri Hristiyanlaştırmanın yanı sıra, her mezhepten Hristiyanın İngiliz Hristiyanlarıyla diyalog kurmalarını sağlamak olduğunu belirtmekteydi.¹⁰⁷

Wolff merkeze gönderdiği raporlarda Ortadoğu Yahudilerinin bir arayış içerisinde olduğu fikrini kuvvetlice işlediği için L.J.S. Suriye ve Filistin'de bir teşkilat kurmayı ciddi olarak düşünmeye başladı ve bu çerçevede incelemeler yapmak üzere 1823'te Lewis Way ve William Lewis adlı iki din adamını daha bölgeye gönderdi. Lübnan'da çalışmalarına başlayan bu şahısların girişimleri sınırlı kaldı. Çünkü L. Way rahatsızlandı, W. Lewis de 1823'te Lübnan'ın Ayn Tura semtinde daha önce Cizvitlerin kullandığı bir okul binası kiraladı ve *Church Missionary Society* Malta¹⁰⁸ temsilcisinin de katıldığı bir toplan-

¹⁰⁷ A. L. Tibawi, *British Interests in Palestine 1800-1901: A Study of Religious and Educational Enterprise*, Oxford 1961, s. 7-8.

¹⁰⁸ *Church Missionary Society*, bir süredir İngiltere'nin sömürge yönetiminde bulunan Malta'yı 1815'te Akdeniz bölgesi misyoner faaliyetlerinin mer-

tı tertip ederek bölgede gerçekleştirilecek Protestan misyoner faaliyetlerini planlamaya çalıştı. Toplantıda önemli kararlar alınmamakla birlikte kendi mezheplerinin kullandığı İncillerin Arapça versiyonları ile bazı dini kitapçıkların dağıtılmasına karar verildi. Bu karar bile Marunilerin sert tepkilerine yol açmaya yetti. O güne kadar, 1671 Roma baskısı Arapça İncillerin dışında başka baskıların kullanılmasına müsaade etmeyen Maruni Patrikliği mensuplarının Protestanlarca dağıtılan İncillere sahip olmasını ve onların düzenleyeceği ayinlere katılmalarını yasakladı. Tepkilerin artması bölgede olay çıkması ihtimalini kuvvetlendirdince Lübnan Emiri Beşir buranın kapatılmasına ve Protestanların bölgeden uzaklaştırılmasına karar verdi.

Bu girişimin başarısızlığında, 1821’de başlayan ve hâlâ devam etmekte olan Yunan isyanının oluşturduğu gergin havanın yanı sıra, bölgenin Katolik Hristiyanlarının sert tepkisinin de önemli rolü oldu. Aynı şekilde Osmanlı Katolik Hristiyanlarının istekleri doğrultusunda Babiâli 1824’te, Avrupa’da neşredilmiş İncillerin kendi Hristiyan tebaası arasında “endişe, tartışma ve huzursuzluk” doğurduğu gerekçesiyle ülke sınırlarından girişini yasakladı. İlginçtir, aynı yıl Papa da Vatikan’a bağlı Katoliklerin Protestanların neşredip dağıttıkları İncil’i okumalarını yasakladı.¹⁰⁹

Bütün bu engellemelere rağmen İngiliz misyonerler bölgede gerçekleştirmeyi düşündükleri faaliyetlerden vazgeçmediler. 1820’li yılların ortalarında yeni gönderilen misyonerlerle

kezi olarak belirledi ve burada bir de matbaa kurarak İncil ve diğer dini kitapları neşretmeye başladı. Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, New York 1910, s. 94-96.

¹⁰⁹ A. L. Tibawi, “The American Missionaries in Beirut and Butrus al-Bustani,” *St. Ankonys Papers*, Number 16: Middle Eastern Affairs, Number 3, (ed. Albert Hourani), London 1963, s. 144-146.

faaliyetler artırılmaya çalışıldı. Yeni simaların en önemli ismi Lewis'in halefi John Nicolayson idi. Nicolayson çalışmalarını Beyrut, Şam, Safed, İskenderiye ve Kahire şehirlerinde yoğunlaştırdı ve 1820'li yıllar bu tür ön çalışmalarla geçildi. 1831'de Suriye ve Filistin'in Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın yönetimine girmesiyle misyonerler için yeni bir dönem başladı. Dönemin hemen başında İbrahim Paşa'nın Hristiyanlar, Yahudiler, yabancı mukimler ve ziyaretçilere uygulanan kısıtlamaları kaldırması İngiliz misyonerlerinin umutlarını kuvvetlendirdi ve 1833'ten itibaren Kudüs'te bir İngiliz kilisesi kurulması talepleri dile getirilmeye başlandı. Bunu bölgedeki misyoner faaliyetlerine diplomatik destek sağlamak amacıyla bir İngiliz konsoloslugu açılması talebi izledi. Mehmed Ali Paşa döneminde misyonerlere tanınan özgürlük L.J.S. raporlarında şöyle ifade edilmektedir: "Misyonerler Mısır yönetimi altında tam bir özgürlük içerisinde faaliyetlerini yürütmektedirler, hatta bu özgürlük Malta ve Hindistan'daki İngiltere yönetimininkinden daha fazladır."¹¹⁰

Mehmed Ali Paşa'nın yaklaşık on yıllık (1831-1840) yönetim döneminde bölgeyi Batının siyasi, dini ve kültürel nüfuzuna açmasının temel nedeni, Osmanlı Devletine karşı uygulamakta olduğu bağımsızlık amaçlı yayılmacı politikalarında Avrupa'nın desteğini sağlamaktı.¹¹¹ Sonuçta paşa amacına ulaşamamıştı ama bu politikalar, başta İngiltere olmak üzere, Avrupa devletlerinin bölgedeki nüfuz artırıcı faaliyetlerinin hızlandırılmasına imkân vermişti. İngiltere bir taraftan Fransa'nın bölgedeki nüfuzunun en önemli unsuru olan Katoliklere ve

¹¹⁰ Alıntı Jewish Intelligencer (1839), s. 144 'den naklen Tibawi, *The British Interests...*, s. 16'dadır.

¹¹¹ Muhammet Hanefi Kutluoğlu, *The Egyptian Question* (1831-1841), İstanbul 1998, s. 109-129.

Rusya'nın himayesini üstlenmeye çalıştığı Ortodokslara karşı Protestan bir cemaat oluşturmak için gayret sarf ederken, diğer taraftan bölgedeki Yahudileri himayesine almaya çalışarak nüfuz mücadelesinde kendisine kuvvetli bir zemin oluşturmak çabasıındaydı. Yahudilerle kurulan diyalogun bir amacı da onları Protestanlaştırarak İngiltere'nin doğrudan himayesinde olan cemaate katılmalarını sağlamaktı.

Mehmed Ali Paşa'nın sağladığı özgürlük ortamına rağmen misyonerler diplomatik destek olmadan başarılarının sınırlı kalacağını gördüler. Bu nedenle İngiltere hükümetinden Kudüs'te bir diplomatik temsilcilik açarak bölgedeki nüfuzunu artırma da önemli katkı sağlayacak olan misyoner faaliyetlerini desteklemesini talep ettiler. Misyoner talepleri diğer faktörlerle birleşince İngiltere 1838 yılında Kudüs'te Avrupa'nın ilk diplomatik temsilciliğini açtı.

Bu yıllarda İngiliz misyonerleri ile İngiliz hükümetinin öncelikli ilgi alanları çakışmakta idi, çünkü her ikisi de Yahudileri hedef toplum olarak seçmişlerdi. Daha önce de belirtildiği üzere, bölgede misyonerlik faaliyetlerine başlayan İngiliz cemiyetlerinin başında Yahudiler Arasında Hıristiyanlığı Yayma Cemiyeti gelmekteydi ve İngiltere'nin Kudüs'te diplomatik temsilcilik açmasını ilk isteyenler de onlardı. Bu çerçevede İngiltere'nin Kudüs konsolosluğuna ilk atanan ve 1845 yılına kadar bu görevde kalacak olan William Young, görev yerine hareket etmeden önce Filistin Yahudileriyle dostane ilişkiler kurarak İngiltere'nin yanında yer almalarını sağlamaya çalışacağını Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a bildirmişti.¹¹² Palmerston da

¹¹² 1838'den I. Dünya Savaşına kadar ki dönemde Kudüs'teki İngiltere konsolosluğunun Yahudilerle ilgili yazışmalarının önemli bir kısmı için bkz. Albert M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews of Palestine*, Reprint, York 1975; Aynı dönemde İngiliz konsolosluğu-

Ocak 1839'da Young'dan genel olarak Yahudileri himaye etmesini isteyecekti.¹¹³

Yıllar geçtikçe İngiliz misyonerlerin Yahudiler arasındaki Hristiyanlaştırma faaliyetleri hayal kırıklığı yaratmaktaydı. Vakıa, 1841'de Kudüs Protestan Piskoposluğunu¹¹⁴ kurabilmişler, 1848'de Protestan mezarlığı alabilmişler ve 1849'da da katedrallerini inşa edebilmişlerdi. İlk piskopos olarak da Yahudilikten Protestanlığa geçen Michael Solomon Alexander'ı tayin etmişlerdi. O aynı zamanda Yahudiler Arasında Hristiyanlığı Yayma Cemiyetinin Kudüs temsilcisi idi ve öncelikli görevi Yahudileri Hristiyanlaştırmaktı. Ancak 1840'lı yıllarda Filistin'de oturan Yahudilerden Protestanlaştırabildikleri kişi sayısı

nun Yahudilerle ilgili faaliyetlerinin bir değerlendirmesi için bkz. Mordechai Eliav, *Britain and the Holy Land (1838-1914): Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem*, Jerusalem 1997.

¹¹³ Isaiah Friedman, "Lord Palmerston and the Protection of Jews in Palestine 1839-1851," *Jewish Social Studies*, XXX/1 (January 1968) s. 23-41

¹¹⁴ 1841'de kurulan Kudüs Anglikan Piskoposluğu İngiltere ile Prusya arasında yapılan bir anlaşma gereği bölgedeki Alman protestanların da kilisesi olarak görev yapacaktı. Piskoposlar sırasıyla İngiltere ve Prusya tarafından belirlenecekti. İlk Piskopos İngiltere tarafından belirlenecek ve sonra Prusya'nın adayı Canterbury Başpiskoposunun onayı ile Kudüs Piskoposu olabilecekti. İngiltere tarafından belirlenen M. S. Alexander'ın 1849'da ölümü üzerine Prusya adayı S. Gobat piskoposluğa tayin edilmiş ve 1879'da vuku bulan vefatına kadar görevini sürdürmüştür. Aradan geçen uzun zaman zarfında Almanların genel olarak Avrupa'daki nüfuz artışı bu bölgeye de yansımış, dahası Filistin'de bulunan Almanların sayısı İngilizlerden çok daha fazla olmuştur. Bu gelişmelere binaen Almanya 1841 antlaşmasının sona erdirilmesini talep etmiş, ancak Anglikan kilisesi bu talebi reddetmiştir. Bunun üzerine Almanya 1886'da 1841 antlaşmasının kendileri açısından sona erdiğini belirtmiş ve İngiltere bu kararı Ocak 1887'de kabul etmiştir. Konu hakkında İngiliz arşiv belgeleri için bkz. PRO, FO, 881/5460 Correspondence Respecting the Protestant Bishopric at Jerusalem; FO, 195/1263, Moore'dan Salisbury'ye, Jerusalem, 14 May 1879.

oldukça az idi. Yahudiler dinlerini değiştirme eğiliminde değildiler. Protestanlar Avrupa ortamında başaramadıklarını Kutsal Topraklarda başarmayı ummuşlardı, ama o da olmuyordu.

Alexander'ın ölümü üzerine, 1849'da onun yerine gelen Samuel Gobat öncelikli görev anlayışını değiştirdi ve Yahudiler arasında Hristiyan propagandasının tonu oldukça düşürülerek yeni hedef kitle olarak Ortodoks Hristiyanlar belirlendi.¹¹⁵ Bu değişikliğin mantığı açıktı: Yahudilerin siyasi hamiliğini üstlenmeye çalışan İngiltere misyoner faaliyetleri nedeniyle kuşku konuma düşüyordu. İngiltere Yahudilerle ilgisinin sadece onları Hristiyanlaştırmak gayesine bağlanmasını istemiyordu. Siyasi otoritelerin öncelikli gayesi de zaten bu değildi. Söz konusu karar değişikliğiyle hem Yahudilerin şüpheleri izale edilecek hem de yeni hedef kitlenin sayısı azaltılarak esas rakiplerden Rusya'nın bölgedeki nüfuz tabanı zayıflatılmaya çalışılacaktı.¹¹⁶ Ortodokslar üzerinde yoğunlaşmanın bir başka nedeni de fazla alternatiflerinin bulunmaması idi. Çünkü Müslümanlar arasında misyoner faaliyeti zaten yasaktı. Yahudiler konusunda da başarısız olunmuştu. Latin Kilisesi mensupları ise Yahudileri aratmayacak katılıkla idiler. Bu nedenle İngilizler çoğunluğu

¹¹⁵ Alexander Schölch, "Britain in Palestine, 1838-1882: The Roots of Balfour Policy," *Journal of Palestine Studies*, XXII, no. I (Autumn 1992) s. 39-56. Bu politika değişikliği Yahudiler arasında misyoner faaliyetlerini sona erdirmeye anlamına gelmiyordu. Yoğunluğu düşük de olsa Yahudilerin Hristiyanlaştırılması çalışmaları XIX. yüzyıl boyunca devam etmiş görünmektedir. Buna karşılık Yahudilerin tepkileri de aynı şekilde devam etmiştir. Bir iki örnek olması bakımından bkz. FO 195/1263 Morre to Layard, no. 8 Jerusalem 11 June 1879; FO 195/1984 Dickson to Currie, no. 36 Jerusalem 25 June 1897, FO 195/1984 Dickson to Currie, no. 53 Jerusalem 21 October 1897.

¹¹⁶ Rusya'nın bölgedeki misyoner faaliyetlerinin genel bir değerlendirmesi için bkz. Derek Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914*, Oxford 1969.

fakir, eğitim seviyesi düşük, köy ve kasabalarda dağınık bir vaziyette olan Ortodoks Hristiyanlar üzerinde yoğunlaşmaya çalıştılar.

Ortodoks Hristiyanlar arasında çalışmak da sanıldığı kadar kolay başlamadı. 1850'li yıllarda Suriye ve Filistin Ortodoks din adamları öncülüğünde İngiliz misyonerlerine karşı ciddi muhalif tavır sergilendi. Bu çerçevede Salt, Nasıriye ve Nablus'ta çatışmalara varan tartışmalar yaşandı. Ancak çeşitli kesimler tarafından sergilenen muhalif tavırlar İngiliz misyonerlerinin bölgede faaliyet gösterme kararlılığını pek etkilemedi. İngiliz misyoner teşkilatları bölgedeki faaliyetlerini Kudüs, Yafa, Beytüllahm ve Nablus gibi önemli merkezlerde açtıkları okullar aracılığı ile geliştirmeye çalıştılar. 1856 Islahat Fermanı misyonerleri daha da cesaretlendirmiş, hatta küstah ve kibirli tavırların sergilenmesine dahi yol açmıştı. Örneğin fermanın içeriğini bölgede ilan edilmeden önce öğrenen Kudüs Protestan piskoposu Gobat Müslümanların yoğun olduğu Nablus'a giderek mabet olarak kullandıkları bir binaya çan taktırıp çalmaya başlamış, birkaç gün sonra İngiliz ve Fransız bayrakları çekilmiş ve ardından da bir İngiliz papazı silahlı bir vaziyette at üzerinde dolaşınca kasaba ayaklanmış, olaylar güçlkle yatıştırılabilmıştır.¹¹⁷

1856 Islahat Fermanı Osmanlı topraklarında faaliyete başlamış ve başlamayı planlayan misyonerler tarafından bir dönüm noktası olarak görülmüş ve bu tarihten itibaren misyoner faaliyetlerindeki artışın yanı sıra kendi aralarındaki rekabet de kuvvetlenmiştir. Özellikle Katoliklere Fransız, Ortodokslara da Rus desteğinin artmasıyla Protestan nüfusu artırma çabasında olan İngiliz misyonerlerin işi giderek zorlaşmaya başlamıştır. Sı-

¹¹⁷ Tibawi, *a.g.e.*, s. 115-116.

nırları belirgin olmamakla birlikte Suriye ve Filistin bölgesinin kuzey kısmının Amerikan Protestan misyonerleri tarafından nüfuz alanı olarak belirlenmesiyle İngilizlerin hareket alanı genel olarak Suriye'nin güneyine sıkışmış görünmektedir.

Bu genel çerçeve içerisinde gerçekleştirilen İngiliz misyoner faaliyetlerinin öncü kuruluşlarının *Church Missionary Society* ve *London Jews Society* olduğunu belirtmiştik. Bunların dışında 20 civarında Britanya misyoner teşkilatı bölgede faaliyet göstermekteydi. 1897 tarihi itibarıyla Beyrut vilayeti ve Lübnan mutasarrıflığında faaliyet gösterenler: *British Syrian Schools*, *Friends Syrian Mission Society*, *Lebanon School Mission*, *St. George's Training Home*, *Church of Scotland Mission*, *Proctor Mission*, *British Female Education Society*, *Worseley Mission*, *London Society for Female Education in the East*, *Edinburgh Galilee Mission*, *London Jews Society*, *Church Missionary Society*, *Jerusalem and the East Mission Fund*, *Evangelical Mission to Jerusalem* ve *Wordsworth Smith Mission*. Bu kuruluşlara bağlı 67 misyoner 88 okul 8 kilise ve 11 sağlık birimi çalıştırmakta idiler. Okullarındaki yıllık öğrenci sayısı 2209'u erkek ve 3211'i kız olmak üzere 5420 idi. Sağlık kuruluşlarında tedavi edilen hasta sayısı yıllık 42.428 idi.¹¹⁸

Suriye vilayetinde faaliyet gösteren Britanya misyoner kuruluşları: *Edinburg Medical Missionary Society*, *London Jews Society*, *Irish Presbyterian Mission Schools* ve *British Syrian Schools*. Bu kuruluşlar 16 misyonerin yönetiminde 19 okul, 1 kilise ve 4 sağlık birimi çalıştırmakta idiler. Okullardaki öğrenci sayısı 565'i erkek, 1520'si kız olmak üzere 2085 idi. Sağlık birimlerinde tedavi edilen hasta sayısı yıllık 16.877 idi.¹¹⁹ 1899

¹¹⁸ PRO, FO, 881/6919, Drummond Hay to Salisbury, confidential no. 16, Beyrout 10 May 1897, ek. II, s.15.

¹¹⁹ Aynı belge.

tarihli başka bir raporda Suriye vilayetinde faaliyet gösteren misyoner teşkilatlarının sayısı değişmemekle birlikte okul sayısının 24'e çıktığı görülmektedir.¹²⁰

Kudüs mutasarrıflığı sınırları içerisinde çalışmakta olan Britanya misyoner kuruluşları: *Church Missionary Society, London Jews Society, Jerusalem and the East Mission Fund, British Ophthalmic Hospital, English Ladies' Mission, Mildmay Mission, Tabettia Mission Schools ve Newton Hospital*. Mutasarrıflıkta bulunan 61 misyonerle yönetilen bu kuruluşların 35 okulu, 7 kilisesi ve 7 sağlık birimi bulunmaktaydı. Okullardaki öğrenci sayısı ise 480'i erkek, 948'i kız olmak üzere 1428 idi. Sağlık birimlerinde tedavi edilen hasta sayısı yıllık olarak 14.000'i bulmuştur.¹²¹

Bütünü itibariyle bakıldığında İngiliz misyonerlerince Suriye ve Filistin'de 1897'ye kadar kurulan toplam kilise sayısı 16, hastahane (dispanserler dahil) sayısı 26, okul sayısı 142 ve bunlarda öğrenim gören öğrenci sayısı 8933 (3254'ü erkek ve 5679'u kız) idi. Protestanların bölgedeki etkinliğini daha iyi değerlendirebilmek için bunlara ilave olarak Amerikan misyonerlerinin kurduğu 43 okul ve 6 kiliseyi de hesaba katmak gerekir.¹²²

¹²⁰ FO 195/2056, Drummond Hay to O'conor, no. 78 Beirut 16 October 1899.

¹²¹ Aynı belge. İngiliz misyonerlerin bölgede açtıkları okullarla ilgili erken tarihli diğer bazı raporlar için bkz. FO, 195/1581 Eyres to White, no. 7 Beirut 7 February 1887; FO 195/1581 Eyres to White, no. 8 Beirut 21 February 1887; FO 195/1581 Moore to White, no. 8, Jerusalem 5 March 1887; FO 195/1581 Moore to White, no. 17 Jerusalem 20 July 1887. Aynı dönemde Suriye'de mevcut devlet okullarının çeşitleri, sayıları ve öğrencileri ile ilgili istatistiki bilgiler için bkz. FO 195/1514 Dickson to White, no. 37 Damascus 13 November 1885.

¹²² Aynı bölgedeki Fransız destekli Katolik misyonerlerin 5700 erkek ve 3914 kız öğrencisi bulunan 102 okulu, 3 hastahanesi ve 4 dispanseri bulunmak-

Bölgede faaliyet gösteren İngiliz Misyoner teşkilatlarının tartışmasız en önemlisi *Church Missionary Society* idi. XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde bölgesel merkezi Kudüs'te bulunan bu kuruluşun 10 şubesi (Bir Zeyt, Yafa, Remle, Gaza, Nablus, Nazaret, Kefr Yessif, Chefa-Amr, Salt ve Kerek), 54 okulu, 8 kilisesi, 3 hastahanesi ile birkaç dispenseri mevcut idi. İngiliz misyoner okullarına kayıtlı 8933 öğrencinin 1830'u C.M.S. okullarında bulunmaktaydı (yaklaşık %20).¹²³ Bu cemiyetin okul, kilise ve sağlık kuruluşlarının birçok ihtiyacı ithalatla karşılandığından Temmuz 1900'de gümrük muafiyeti tanınması talebiyle Lübnan hariç tutularak hazırlanan listede okul sayısı 33, kilise sayısı 4, hastahane ve dispenser sayısı da 4 olarak verilmiştir.¹²⁴ Daha geç tarihli ikinci belgede her üç kuruluşun da sayı bakımından düşük olmasının iki nedeni düşünülebilir. Birincisi Lübnan mutasarrıflığının hariç tutulması, diğeri ise bu listenin hazırlanış gayesi gümrük muafiyeti sağlamak olduğundan adına ithalat yapılacak nispeten büyük çaplı birimlerin not edilmiş olabileceğidir. Bu süre zarfında bazı birimlerin kapatılması ihtimali ise akla getirecek herhangi bir ipucu görülmemektedir.

İngiliz diplomatlarının raporları misyonerlerin tamamen bölgedeki değişik Hristiyan gruplar arasında faaliyet gösterdiklerini ve XIX. yüzyılın sonu itibariyle henüz Müslümanlar arasında ne eğitim ne de din alanında bir etki sağlayabildiklerini belirtmektedirler.¹²⁵ Bu durumun esas nedenlerinden birinin

ta idi. FO 881/6919 Drummond Hay to Salisbury no. 16 Beirut 10 May 1897.

¹²³ FO 881/6919 Drummond Hay to Salisbury no. 16 Beirut 10 May 1897.

¹²⁴ FO 195/2084 Dickson to O'conor, no. 25 Jerusalem 3 July 1900.

¹²⁵ FO 195/1514 Dickson to White, no. 37 Damascus 13 November 1885; 195/1612 Moore to White, no. 13, Jerusalem 17 April 1888.

bölge Müslümanlarının misyoner faaliyetlerine karşı katı ve kapalı tavırlarının yanı sıra, Osmanlı yönetiminin de dönemin uluslararası şartlarının ve kapitülasyonlardan doğan sınırlamaların elverdiği ölçüde misyoner faaliyetlerini sınırlandırma gayretlerinin etkisi olmuş olabilir. Özellikle II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde misyoner faaliyetlerinin belirli kurallar çerçevesinde yürütülmesi konusunda çeşitli girişimlerde bulunduğu gözlemlenmektedir. Örneğin Ocak 1887’de Suriye Valisi Naşid Paşa vilayet sınırları içerisinde bulunan ve izinsiz olarak faaliyet göstermekte olan misyoner okullarını kapatacağını konsoloslara bildirmişti.¹²⁶ İngiliz misyonerleri açısından bakıldığında bu ciddi bir sıkıntı doğuracaktı, çünkü bölgedeki en büyük kuruluş olan *Church Missionary Society* okullarının sadece birkaç tanesi merkezi hükümetten izin alarak kurulmuştu.¹²⁷ Suriye’de bazı okulların kapatılmasını konu alan raporunda İngiltere’nin Beyrut Başkonsolosu Eldridge bu uygulamanın sadece Protestanlarla sınırlı olmadığını, hükümetten izinsiz açılan bütün misyoner okullarını kapsadığını belirttikten sonra şu ilginç değerlendirmeyi yapar:

[Bu uygulama] Fransa tarafından desteklenen Cizvitlerin Osmanlı yöneticilerine ima yolu ile dahi bildirmeden kanunlara ve yönetmeliklere karşı gelerek Suriye’nin uygun gördükleri yerlerine okul açma alışkanlıklarının sonucudur. Bu tür kötüye kullanma uygulamalarına son vermek için sadaret izinsiz açılan okulları kapatma yönünde emirler vermiştir...Rusların Bulgaristan’da açtığı

¹²⁶ FO 195/1581 Eyres to White, no. 2 Beirut 26 January 1887.

¹²⁷ Bu değerlendirme Kudüs ve Beyrut konsolosluk raporlarına göre yapılmaktadır. Elbette bu bilgilere ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Bu konuda daha sağlıklı değerlendirme Osmanlı Arşivi ile misyoner arşivlerinin belgelerine dayanılarak yapılabilir. İzinler konusunda konsolosluk raporları için bkz. FO 195/2056 Drummond Hay to O’Conor, no. 78 Beirut 16 October 1899; FO 195/2084 Dickson to O’Conor, no. 25 Jerusalem 3 July 1900.

misyoner okullarının ve Rusya’da eğitilmiş Bulgar öğretmenlerin 1876 olaylarında önemli katkıları olduğu hatırlanınca Türk hükümetinin rahatsız olması hatta korkuya düşmesinin gayet tabii olduğu anlaşılır.¹²⁸

Aynı dönemde sadarettten alınan yeni bir kararda misyonerlerin bölgedeki doktor, hemşire ve diğer sağlık görevlilerinin diplomalı olmaları gerektiği, üç ay içerisinde diplomalarını ibraz edemeyenlerin görevlerine devam edemeyecekleri bildirilmiştir. Kararın tebliğinin ardından Kudüs Mutasarrıfı Rauf Paşa İngiliz konsolosu Moore’dan kendi sorumluluk alanında görev yapan sağlık görevlilerinin emrin gereğini yerine getirmelerini temin etmesini istemiştir.¹²⁹ Bu dönemde misyonerlerin sıkı takibe alındığını gösteren başka gelişmeler de vardır. Bunlardan biri Yafa’da meydana gelmiştir. İngiliz misyonerler kitap dükkanlarının önünden geçenleri içeriye davet ederek kendilerine Hristiyanlık propagandası yapılması kasabada tansiyonun yükselmesine neden olur. Bunun üzerine Rauf Paşa İngiliz konsolosuna bir yazı göndererek “herkesin kendi inançlarını dilediği gibi yaşayabileceğini ve kendi dindaşları (mezhepdaşları) denmek isteniyor” ile ibadet edebileceğini, ancak misyonerlerin farklı dini cemaatler arasında ajitasyona neden olamayacaklarını, bu nedenle bu tür uygulamaları sona erdirecek tedbirleri” almasını talep etmiştir.¹³⁰

Kısa süre sonra meydana gelen başka bir olay ise Osmanlı yöneticilerinin misyoner faaliyetlerine bakışını daha da açıkla-

¹²⁸ FO 195/1581 Eldridge to White, no. 29 Aleih (Beyrut), 22 July 1887.

¹²⁹ FO 195/1581 Moore to White no. 22 Jerusalem 29 October 1887; FO 195/1612 Moore to White no. 26 Jerusalem 14 November 1888.

¹³⁰ FO 195/1612 Moore to White no. 3 Jerusalem 10 January 1888. Bu belgenin eklerinde Rauf Paşa’nın konsolosa gönderdiği yazının çevirisi ile Church Missionary Society’nin Rauf Paşa’yı şikayet yazısı da yer almaktadır.

yıcı ipuçları taşımaktadır. Şubat 1888’de Kudüs’e bağlı Müslüman köylerinden birinde İncil ve *On the Advantages of Christian Religion* (Hristiyan Dininin Üstünlükleri Hakkında) adlı kitabı satmaya çalışan misyoner tutuklanır. İngiltere’nin Kudüs konsolosu Moore misyonerin serbest bırakılması için mutasarrıf Rauf Paşa’ya müracaat eder, ancak red cevabı alır. Rauf Paşa gerekçelerini özetle şöyle açıklamaktadır:

“Osmanlı topraklarında İncil’in satış ve dağıtımını yasaklayan bir kanun yok, ama Müslüman köylerinde Hristiyan kutsal kitaplarının satılması köylerdeki huzur ve sükuneti bozucu etki yapacağı gibi hem misyonerin hayatını tehlikeye atacak hem de Sultanın Müslüman ve Hristiyan tebaası arasında gerginliğe yol açacaktır. Mutasarrıf olarak benim görevim huzur ve güveni sağlamak olduğundan buna zarar verici davranışta bulunana müsaade edemem. Kaldı ki tutuklanan şahıs sadece İncil satmaya çalışmakla kalmamış, Müslümanların içeriğine şiddetle karşı çıkacakları bir kitapla Müslüman köylülere Hristiyanlığı öğretmeye de çalışmıştır.”

Konsolosun kanaatine göre, Rauf Paşanın davranışının ardında yatan gerçek sebep, Müslüman tebaanın geliştirilmesi ve güçlendirilmesi şeklindeki devlet politikası ile Müslümanların dinlerine müdahaleye karşı onları müsamahasızlaştıran dindarlıklarıdır.¹³¹ Konsolosun ısrarlı tavrı sonucu tutuklu misyoner Kudüs sancak sınırlarını terk etmek kaydıyla serbest bırakılır. Ancak Rauf Paşa misyoner yayınlarının serbestçe satışı konusunda olumsuz tavrını sürdürmüştür.¹³²

Sonuç olarak denilebilir ki, İngiltere genel dünya politikasının bir parçası olarak Suriye ve Filistin bölgesiyle ilgilenmeye

¹³¹ FO 195/1612 Moore to White no. 6 Jerusalem 4 February 1888.

¹³² FO 195/1612 Moore to White no. 7 Jerusalem 18 February 1888; no. 12 Jerusalem 6 April 1888; no. 13 Jerusalem 17 April 1888 ve no. 17 Jerusalem 29 June 1888.

başladığında bunu mümkün olan bütün faaliyetlerle geliştirmeye ve güçlendirmeye çalışmıştır. Bunlardan biri de din alanıdır. İngiliz misyoner teşkilatları XIX. yüzyıl boyunca bölgeye giderek daha fazla faaliyet göstermiş ve özellikle eğitim alanında çok ciddi bir yatırım yaparak rekabet halinde olduğu Fransa ve Rusya gibi ülkelerin desteklediği misyonerlerden çok daha fazla sayıda okul açmayı başarmışlardır. Bunlardaki öğrenim düzeyi, öğrencilerin ailevi mensubiyetleri ve meslek olarak dağılımları gibi hususlarda bilgi sahibi olmadığımız için bunlarla ilgili bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Ancak siyasi açıdan bakıldığında, İngiliz misyoner teşkilatlarının birinci öncelikleri olmayabilir, ama esas itibarıyla İngiltere dış politikasının ve İngiliz yayılmacılığının bir enstrümanı gibi fonksiyon icra ettiği açıktır. Bölgede Protestanlığı yaymanın yanı sıra, en az onun kadar zaman zaman daha da fazla İngiliz nüfuzunu ve emperyal dünya görüşünü yaymaya çalıştıkları söylenebilir. Bu anlamda İngiliz misyonerleri Hristiyanlıkla birlikte İngilizliği öne çıkaran bir dönem gerçekleştirmişlerdir. Bölgenin geleceği açısından daha da önemlisi, mevcut dengelerin bozulmasında, cemaatler arası gerginliğin artmasında ve Osmanlı Devletinin bölgedeki otoritesinin zayıflatılmasında diğer faktörlerle birlikte önemli pay sahibi olduğu belirtilmelidir.

SONUÇ YERİNE

Osmanlı hilafeti genel olarak İslâm tarihinin ve daha dar anlamda Osmanlı tarihinin en önemli meselelerinden biri olmakla birlikte, henüz hak ettiği düzeyde akademik çalışmalara konu olmamıştır. Bu kitaptaki sınırlı çalışmalar, meselenin Osmanlı'nın son dönemi ve özellikle II. Abdülhamid yılları hakkında bazı ipuçları verecek bilgiler içermektedir. Bu çerçevede bakıldığında, XVIII. ve XIX. yüzyıllar itibariyle hilafetle ilgili tartışmaların hangi zaman dilimlerinde yoğunlaştığı, tartışmaların hangi unsurları ihtiva ettiği, müzakere edilen hususlarda yeni yaklaşımlar olup olmadığı gibi ana hatlar kitabın birinci bölümünü oluşturmaktadır.

Osmanlı'nın doğrudan dahli olmadan 1720'lerde gelişen Afgan-İran Savaşı ve Sünni Afganların İran üzerinde kısa süreli de olsa hâkimiyet kurmaları, Osmanlı yönetiminin hilafet anlayışı, hassasiyeti ve halifeliğinin tekliği hususundaki tutumu hakkında çok önemli verilerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu verilerin dikkat çekici olanlarından biri ve belki de en önemlisi, halifenin tek olmasıydı. Osmanlı yönetimi, 1720'lerde ve 1770'lerde komşu bir ülkede Sünni bir liderin halifeliği ihtimalini kesinlikle kabul etmeyeceğini net ve kararlı bir tavırla ortaya koymuştu. O zamanın tabiriyle "asr-ı vahidde iki imamın ictimayı" kabul edilemezdi ve bu uğurda gerekirse savaş dahi göze alınabilirdi. Aslanan halifenin tekliği olmakla birlikte, ikinci halifenin mevcudiyeti ancak bazı şartlarda kabul edilebilirdi. Bu şartlardan en önemlisi ikinci halifenin Osmanlı Devletine sınır bir ülkede olmamasıydı. İkinci bir halife olacak

ise aralarında Hint Okyanusu gibi büyük bir engel olmalıydı ki, birbirlerinin içişlerine karışmasınlar. 1720'lerde vurgulu bir şekilde ortaya konulan bu anlayışın, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sürecinde de güçlü bir şekilde varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Kırım Tatarlarının bağımsızlığı meselesi gündeme geldiğinde Osmanlı tarafı bunun "ictimâ'-ı halîfeteyn" yani aynı zamanda iki halifenin mevcudiyeti ihtimalini doğurması sebebiyle kararlı bir şekilde karşı çıkmıştı. Bir diğer ifadeyle, 1770'lerde Kırım Savaşı sırasında hilafet hususunda sergilenen tavır ve hilafet meselesinde anlaşma sağlanmadan savaşın niçin sonlandırılmadığı hususunu anlayabilmek için 1720'lerde ortaya çıkan verileri mutlaka değerlendirmek gerekmektedir. Bu veriler Küçük Kaynarca Antlaşması öncesinde Osmanlı yönetiminin hilafet kurumuna büyük önem atfetmediği yaygın kanaatinin doğru olmadığını da açıkça göstermektedir.

Modern dönem hilafet meselesinde dikkat çeken hususlardan biri de, 1720'lerde vurgulanan halifenin tekliği anlayışının dönemsel olmayıp, Osmanlı Devletinin sonuna kadar kuvvetli bir şekilde devam etmesidir. Osmanlılar açısından memnuniyet verici olan, bu anlayışın XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle de XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı sınırları dışında kalan Müslümanların önemsenecek bir kesimi tarafından da kabul gördüğü kanaatinin oluşmasıydı. 1870'lerin ikinci yarısında Osmanlı hilafeti aleyhine Londra'da başlayan tartışmalarda vurgulanan hususlardan biri de meşruiyet temelleri ne kadar tartışılırsa tartışılsın, Osmanlı hilafetinin giderek daha fazla Müslüman tarafından kabul edildiği algısı/gerçeğiydi. Bunda iki gelişmenin etkili olduğu söylenebilir. Birincisi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslümanların, sömürgeci ülkelerin tehdidini giderek daha fazla hissetmeleri ve bir kısmının da zamanla sömürgecilerin idaresi altına

girmiş olmalarıdır. Diğer bir ifadeyle, sömürgeleştirilen veya bu tehdide maruz kalan Müslümanların, gerçekçi olsun veya olmasın, destek arayışında giderek daha fazla hilafet merkezine yönelmiş olmasıdır. İkincisi ise, iletişim araçları geliştiği için Osmanlı yönetimi ile sınırları dışında kalan Müslümanların birbirlerinden ve hilafet merkezinden daha fazla haberdar olmalarıdır.

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, modern hilafet meselesinin oluşum sürecinde ikinci aşama olarak çok önemli bir yere sahiptir. Savaş sırasında ve barış müzakerelerinde Osmanlı sultanının bütün Müslümanların halifesi olduğu ve tek halife vurgusu dahili ve harici muhataplara verilen mesaj bakımından dikkat çekmektedir. Osmanlı yönetimi devletin çıkarlarını muhafaza etmekte ve mümkünse geliştirmekte hilafet kurumunun nüfuzundan yararlanma kararlılığında olduğunu göstermiştir. Ayrıca Osmanlı hilafeti ilk defa bir uluslararası anlaşma metninde açık bir şekilde yer almıştır. Müstakbel gelişmeler bakımından en önemlisi ise XVI. yüzyıldan itibaren padişahın şahsında birleşen hilafet ve saltanatın bu anlaşma ile ayrılabilceğinin kabul edilmiş olmasıdır. Osmanlı padişahı doğrudan yönetiminde olan bölgelerin sultan ve halifesi iken, Kırım Müslümanlarının sadece halifesi olduğu tescillenmiştir. Padişahın hilafet ve saltanatının ayrılabilceği anlayışı Tanzimatla ve 1876 Kanun-ı Esasisi ile giderek yerleşecek ve nihayet 1922’de Türkiye Büyük Millet Meclisinin saltanatı hilafetten ayırarak sona erdirmesi kararıyla zirveye ulaşacaktır.

Diğer taraftan padişahların evrensel hilafet iddialarının dayandırıldığı meşruiyet temelleri olan bey’at, ilahi irade, veraset ve siyasi güç İslâm tarihinde kullanılagelen gelenekselleşmiş kriterlerdir. Ancak Aralık 1876’da ilan edilen Kanun-ı Esasinin 3. ve 4. maddelerinde hilafete yer verilmesiyle, Osmanlı hilafe-

ti, anayasal bir kurum hüviyetini kazanmış bulunmaktadır. Bu yeni unsur, son iki padişahın meşruiyet temelleri sıralanırken anayasaya atıf yapmalarında da görülmektedir.

Son dönem hilafet meselesinde dikkat çekici yeni bir unsur da dahili ve harici muhalefetin ortaya çıkmış olmasıdır. Denilebilir ki, Osmanlı hilafetine muhalefet, II. Abdülhamid'in saltanatının daha ilk yılı dolmadan başlayarak neredeyse eş zamanlı bir çıkış sergilemiştir. Osmanlı hilafetinin meşru olup olmadığı ve halifenin Kureyş kabilesine mensubiyet şartı tartışmalarının Kanun-ı Esasinin ilanından kısa bir süre sonra ve ona atıfla İngiltere'de başlaması, II. Abdülhamid'in itibarına en çok ihtiyaç duyacağı bir kurum açısından işinin ne denli zor olacağının habercisi gibiydi. Tartışmayı başlatan ve 1875–1892 yılları arasında milletvekili olarak parlamentoda görev yapan Sir George Campbell (1824–1892), Osmanlı Devletini içinde bulunduğu kriz ortamından dolayı en hassas kurumu üzerinden yıpratma sürecini başlatmıştı. Padişahın endişelerini daha da artıracak gelişme ise hilafet tartışmalarının Araplar arasında da baş göstermesiydi. İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgal etmesi ve Araplar arasında nüfuzunun giderek artması padişahı, İngiltere'nin hilafeti Arap topraklarında bir yere naklederek “taht-ı himayesine almak” gibi bir projesinin olduğu fikrini doğurdu.¹

Bu dönemin hilafet tartışmalarının ortaya koyduğu önemli hususlardan biri de Arap topraklarının Osmanlı yönetiminde kalması ile hilafet kurumunun geleceğinin etkilenip etkilenmeyeceği meselesiydi. Bu kitaptaki çalışmalar da göstermiştir ki, Doksan Üç Harbi sırasında ve hemen sonrasında Arap toprak-

¹ Zaman ilerledikçe II. Abdülhamid'in bu fikrinin daha da kuvvetlendiği ve hayatının sonuna kadar onun doğruluğuna inandığı görülmektedir. M. Metin Hülâgü (haz.), *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 282, 306, 444.

larının Osmanlı yönetiminde kalıp kalmayacağı endişesi ciddi anlamda hissedilmiş ve savaşın ağır bir yenilgi ile sonuçlanması da Arap topraklarını Osmanlı yönetiminden çıkarmak isteyenleri epeyce heveslendirmiştir. II. Abdülhamid Osmanlı hilafetinin geleceği açısından Arap topraklarını elde tutmanın hayati öneme sahip olduğunu daha saltanatının ilk yıllarında anlamış görünmektedir. Bu anlayışın yansımalarını birçok alanda görmek mümkündür.

Bu alanlardan biri padişahın Arap eşrafıyla geliştirdiği ilişkilerdir. Padişahın Arap topraklarının Osmanlı yönetimiyle ilişkisini daha da geliştirme ve bütünleştirme yolundaki çabaları bilinen bir husustur. Bu hedefe matuf olmak üzere iktidarının ilk yıllarından itibaren Şeyh Zâfir, Ebülhüda Sayyadî ve Seyyid Fazl ile kurduğu ilişkilere bir bütün olarak bakıldığında bu ilişki biçimi, Hourani'nin "eşraf siyaseti" (*politics of notables*)² kavramı çerçevesinde önemli ölçüde açıklanabilir görünüyor. Her üç ismin de İstanbul'a gelişleri başlangıçta bu kavram çerçevesinde pek planlanmış görünmese de, payitahtta kalış biçimleri, devlet imkânlarından istifade dereceleri ve sahip oldukları gücü devlet lehine kullanmak hususunda istekli davranmaları dikkat çekmektedir. Üç ismin de sınırlı ölçüde padişahın Araplarla ilişkilerini geliştirmede, etkili oldukları çevrelerde halife olarak imajını kuvvetlendirmede ve belli konularda bilgi desteği sağlamak gibi katkılarının olduğu görülmektedir. Ancak şimdiye kadar yapılan çalışmalar bu katkıların politika belirleme düzeyine ulaşmadığına işaret etmektedir.

II. Abdülhamid dönemi Arap politikalarının en belirgin uygulama alanlarından biri ve belki de en önemlisi Suriye idi. Bu konumunda tarihi tecrübenin ve Osmanlı yönetiminin ba-

² Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables," *The Emergence of the Modern Middle East*, Berkeley 1981, s. 36-66.

şından beri yaptığı dini, siyasi ve ekonomik yatırımların rolü bir yana, yenileşme dönemi reformlarının öncelikli olarak uygulandığı ve bu anlamda devlete en fazla entegre olmuş bölge vilayeti de Suriye'ydi. Osmanlı hilafeti açısından Haremeyn'in önemi, Suriye'nin Haremeyn'e giden hac güzergâhında vazgeçilemez bir toplanma merkezi konumunda olması ve burada Müslümanların önem verdiği ziyaretgâhların bulunması gibi nedenler Suriye'nin önemini daha da artırmaktaydı. Kültürel olarak da İstanbul ile sıkı ilişkileri ve Osmanlı eserlerinin yoğunluğu bakımından Şam, Arap şehirleri arasında her zaman önde gelen bir şehirdi.

Osmanlı Devleti için böylesine önemli bir vilayette kitaba konu olan dönemin ilk valisi, XIX. yüzyılın en önemli devlet adamlarından, hukukçularından ve âlimlerinden biri olan Cevdet Paşa'ydı. Cevdet Paşa teorik ve pratik anlamda Arapları en iyi tanıyan birkaç isimden biri, belki de birincisiydi. Suriye valiliğinde geçirdiği kısa sürede gerçekleştirdiği kısmi başarılarda bu birikimin önemli payı olmalıdır. Her şeyden önce Doksan Üç Harbinin ağır yüküne maruz kalmış Suriye'de geleceğine şüphe ile bakılan bir devletin ayakta kaldığını göstermek ve halkın geleceğe güvenle bakmasını sağlamak üzere devletin işlerliğini göstermek gerekiyordu. Cevdet Paşa'nın önemli başarılarından biri bu alanda gerçekleşti. İkincisi savaş mağduru on binlerce göçmenin vilayet genelinde uygun yerlere yerleştirilmeleri ve temel ihtiyaçlarının merkezi hükümetten pek destek almadan giderilebilmesi küçümsenmeyecek bir başarıydı. Bu tür önemli meselelerin çözümüyle ilgilenirken savaşın olumsuz etkileri Cevdet Paşa'yı da meşgul etmekteydi. Suriye halkının hükümete karşı organize olduğu, Mısır vilayetine iltihak etmek istediği gibi, başkenti de ciddi anlamda rahatsız eden söylentilerin yanı sıra, Şam sokaklarında Cevdet Paşa'yı ve yönetimini hedef alan

Türkçe ve Arapça ilanların asılması en azından can sıkıcı gelişmelerdi. Cevdet Paşa bu tür gelişmeleri pek ciddiye almak taraftarı olmasa da payitahttaki tedirginlik aynı tonda bir serinkanlılığa izin vermiyordu. Sonuçta bu tür söylentiler paşanın görevinin sonlandırılmasında etkili olmuş görünmektedir.

Doksan Üç Harbinin Suriye'deki olumsuz yansımaları Cevdet Paşa'nın valiliği dönemiyle sınırlı kalmayarak halefleri Midhat Paşa zamanında ve Ahmet Hamdi Paşa'nın ilk yıllarında da devam etti. Savaşın oluşturduğu zaafı değerlendirmek isteyen Osmanlı yönetimine muhalif bazı mihraklar sokaklara el ilanları asarak halkı harekete geçirmeye çalıştılar. İlanların bir kısmından halkın hiç haberi olmadı, haberdar olduklarında ise net tepki göstermekte tereddüt etmediler. Şam ve Beyrut ileri gelenleri ilanların sorumlularının belirlenmesi ve yakalanması hususunda Vali Hamdi Paşa'ya her türlü yardımda bulunmanın ötesinde bir araya gelerek Osmanlı yönetimine sadakatlerini bildiren mahzarlar düzenleyip hükümete gönderdiler. Midhat Paşa'nın ilanların faillerinin yakalanması konusunda belirgin bir çaba göstermemesi ve Osmanlı yönetimine karşı kıpırdanmaların yabancı basında yer alması II. Abdülhamid'i rahatsız etse de, hükümetin sakin tavrı ve Suriye Valisi Hamdi Paşa'nın mahalli eşraf ile birlikte hareket ederek sorumluların üzerine gitmesi sükûnetin tesisinde etkili olmuş görünmektedir.

Benzer bir durum İngiltere'nin Mısır'ı işgalinin Suriye üzerine etkisi meselesinde de yaşandı. Suriye'ye gelen Mısırlı mülteciler ve sürgünlerin Urabi hareketinden etkilenmiş olabileceğinden endişe eden II. Abdülhamid, bunların behemehâl Suriye'yi terk etmelerini istedi. Suriyeli Müslümanlar ise padişahın kaygısını taşımadıkları gibi mültecilere sahip çıkmayı işgal nedeniyle vatanlarından çıkmak zorunda kalan Müslüman kardeşlerine yardım etmeyi asli vazifeleri olarak gördüler. Vali Hamdi Paşa

bir taraftan Suriyeli Müslümanların samimi tavırlarını padişaha anlatarak kaygılarını izale etmeye çalışmış, diğer taraftan Urabi hareketinin Suriye'deki etkisini en aza indirmek üzere gerekli tedbirleri almıştır.

II. Abdülhamid döneminin en önemli meselelerinden biri de Filistin meseledir. Meselenin ortaya çıkışı Osmanlı yönetimiyle bağlantılı olmamakla birlikte, Osmanlı Devleti 1870'lerin sonlarından itibaren aralıklı olarak ve artan endişelerle bu mesele ile meşgul olmak durumunda kalmıştır. Meselenin özü, Yahudilerin Filistin'e yerleş(tiril)meleri ve sonunda orada bağımsız bir devlete kavuşmak istemeleridir. Bu meselenin fikrî kökenleri çok gerilere gitse de, pratik olarak Osmanlının zihnini meşgul etmeye başlaması, Doksan Üç Harbinin hemen akabinde başlamış görünmektedir. Bunu tetikleyen sebepler arasında, söz konusu harpten Osmanlı'nın ağır bir yenilgiyle çıkmasının yanı sıra, savaş esnasında ve sonrasında Rusyanın Doğu Avrupa Yahudilerini zulme varan baskılara maruz bırakması önemli bir yer tutmaktadır.

II. Abdülhamid yönetimi meselenin ilk müzakerelerini 1879 sonlarında yapmış ve Mayıs 1880'e gelindiğinde Filistin'e Yahudi göçünün oluşturacağı problemlerden endişe ederek olumsuz tavır takınmıştır. Kitabın son bölümünde aktarılan Laurance Oliphant'a verilen Mayıs 1880 tarihli cevapta da belirtildiği üzere burada yerleşecek Yahudilerin esas itibarıyla Osmanlı hükümetine tâbi olmayacağı öngörülerek "hükümet içinde bir hükümet"miş gibi davranacaklarının belirtilmesi ciddi bir çekince. Aynı şekilde, mahalli şartların heyet halinde bir Yahudi göçüne müsait olmadığının vurgulanması da önemlidir. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı hükümeti Filistin'de farklı dini, etnik ve sosyal (yerleşik ve göçebe hayatı yaşayan) gruplar arasında mevcut dengeleri bozduurmamak konusunda kararlılık göster-

miştir. Meselenin Hristiyanlar ve Yahudiler nezdinde dini açıdan (Hristiyan Siyonizmi ve Yahudi Siyonizmi) ne ifade ettiği hakkında Osmanlı hükümetinin bir fikrinin olup olmadığı bilinmemektedir. Bilinen, Osmanlının olumsuz tavrının Yahudi karşıtlığından (anti-semitizm) kaynaklanmadığıdır. Zira, Osmanlı topraklarına yerleşmek isteyen Yahudiler Rumeli, Anadolu, hatta Mezopotamya dahil olmak üzere, Filistin dışında Osmanlı hükümetinin göstereceği yerlere ve onun koordinasyonunda yerleşebilirlerdi.

Osmanlı Devleti Filistin dışında kalan bölgelere Yahudileri vatandaşlık şartıyla kabul edebileceğini belirtirken birkaç amacı birden gerçekleştirmeye çalışmaktaydı. İlk olarak, Yahudileri kabul etmesi yönündeki Amerika ve İngiltere gibi ülkelerin baskısını berteraf etme çabalarında konumunu kuvvetlendirebilirdi. Ayrıca, yeni gelen Yahudilere Osmanlı vatandaşlığını kabul etmek şartı getirerek kapitülasyonlarla elde edilen hakların onlar üzerinden de kullanılmasının yolunu tıkamak amacını gütmekteydi. Son olarak, planlı bir yerleştirmeye tâbi tutarak hem boş arazilerin kullanıma açılmasıyla üretimin artırılması sağlanacak, hem de topluca yerleşmelerine mani olunarak sosyal ve ideolojik bir probleme yol açmaları engellenmiş olacaktı.

1890'ların ikinci yarısında Herzl'in öncülüğünde gelişen siyonist hareket, Yahudilerin Filistin'e yerleştirilmeleri ve bağımsız bir devlet kurmaları hususunda ısrarcı oldu. II. Abdülhamid, iktidarının en sıkıntılı dönemine rastlayan Siyonist girişimleri ustalıklı yönetmeye çalıştı. Bir taraftan Filistin'e Yahudi göçünü engelleme çabalarından vazgeçmezken diğer taraftan Yahudi girişimcilerin Osmanlı maliyesine yapabilecekleri katkı hususunu çalışıp öneriler geliştirmelerini istedi. Söylemesi kolay ama gerçekleştirilmesi zor başka bir alan da Ermeni meselesi nedeniyle Avrupa kamuoyunda Osmanlı imajının düzeltilmesi

hususuydu. Padişahın Herzl'den bu alanda da katkı yapmasını beklediği iletilmişti. Padişah, Siyonistlerin bu iki önemli alanda gerçekten katkı yapabileceklerine inanıyor muydu yoksa bunlar başka bir siyasetin tezahürleri olarak mı ortaya atıldı mevcut çalışmalarla karar verebilmek mümkün görünmemektedir. Açıklanması gereken bir başka önemli husus da, Padişahın milliyetçilik hareketlerine karşı en hassas olduğu bir dönemde kökü dışarda olan ve yönetimini ciddi bir şekilde meşgul eden Yahudi milliyetçiliği hakkında ne düşündüğüdür.

Yahudilerin Filistin dışındaki Osmanlı topraklarına yerleşmede dini ve ideolojik nedenlerle isteksiz davranmaları, Osmanlı hükümetinin de Filistin'de Yahudi yerleşimini uygun bulmayan tavrı, dönemin sonuna kadar devam etti. Bu süre zarfında Osmanlı yönetimi Filistin'e Yahudi göçünü engellemek üzere çaba sarf ederken, Yahudiler ve onlara destek olan büyük devletler de hukuki ve gayrihukuki yollarla Filistin'de Yahudi mevcudiyetini artırmaya yardımcı oldular. Her iki tarafın da sınırlı anlamda başarılı/başarısız olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. II. Abdülhamid yönetimi bütün çabalarına rağmen Filistin'e Yahudi göçünü tamamen engelleyememiş, ancak ortalama yılda 1000 civarında tutabilmiştir. Yahudiler ve onları destekleyen büyük devletler ise düşündükleri kadar yoğun Yahudi göçünü gerçekleştirememişler ise de bir taban oluşturacak kadar Yahudi nüfusu bölgeye yerleştirebilmişlerdir.

Son olarak, II. Abdülhamid yönetimi Filistin'de oturmuş geleneksel dengelerin sarsılmasına etki eden yeni bir unsur olarak misyoner faaliyetleriyle de karşı karşıyaydı. Özellikle İngiltere'nin XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren giderek artan yatırımlarla misyoner faaliyetlerine destek olması bölgede küçük çaplı yeni gerilimlere yol açmıştı. Diğer ülkelerin misyoner teşkilatlarında olduğu üzere İngiliz Misyoner cemiyetleri de sade-

ce dini faaliyetlerle yetinmeyip İngiliz dış politikasının, kültürünün ve yayılmacılığının bir enstrümanı gibi fonksiyon icra etmeye çalışmaktaydı. Daha da önemlisi, dini cemaatler arası gerginliğin artmasında, mezhep kültürünün güçlenmesinde, harici müdahalelerin artmasında ve Osmanlı Devletinin bölge üzerindeki otoritesinin zayıflaması yönünde etkisinin olduğu da belirtilmelidir.

KAYNAKLAR

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

- A.AMD.d: Sadaret Amedi Kalemi Defteri
A. AMD. MV: Sadaret Amedi Kalemi Meclis-i Vükela Evrakı
A.MKT.MHM: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.UM: Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı
Ali Fuad Türkgeldi Evrakı
BEO, Suriye Gelen-Giden Serisi, Suriye Giden Defteri
DH. KMS: Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
Düvel-i Ecnebiye Defteri
Hatt-ı Hümayunlar
HR.SYS.: Hariciye Nezareti Siyasi
İ.DH.: İrade Dâhiliye
İ.EV.: İrade Evkaf
İ. HUS: İrade Hususi
İ.ML.: İrade Maliye
İ.MMS: İrade Meclis-i Mahsus
İ. MSM: İrade-Mesail-i Mühimme
İ.MVL: İrade Meclis-i Vâlâ
İ.ŞD: İrade Şura-yı Devlet
İ.ŞE.: İrade Şehremaneti
İ.TAL.: İrade Taltifat
MF. MKT: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
Nâme-i Hümayun Defteri
Y.A.HUS.: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y.A.RES.: Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı
YEE: Yıldız Esas Evrakı

Y.MRZ.d.: Yıldız Maruzat Defterleri
Y.MTV.: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.ASK: Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.AZJ: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal
Y.PRK.BŞK: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK. HR: Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı
Y.PRK. MM: Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Müşiriyeti
Y.PRK. MŞ: Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı
Y.PRK.TKM: Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn
Mütercimliği
Y.PRK. UM: Yıldız Perakende Evrakı Umumi

İNGİLTERE ARŞİVLERİ

India Office Library and Records (IOR)
Political and Secret Correspondance (L/P&S) serisi
Public Record Office (PRO) yeni ismiyle National Archives (NA)
Foreign Office (FO) 78, 195, 226, 424, 539, 881 Serileri.
Foreign Office, Secret Intelligence Service (HD), 3/66, 3/72.

GAZETELER

Cevaib
İttihad
Nahle
Tercüman-ı Hakikat
Times

ÖZEL EVRAK

İBB Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrakı
Blunt Papers (British Museum), Add. Mss. 44079
Dickson Papers (St Antony's College, Oxford)
Hamilton Papers (British Museum), Add. Mss. 48619

YAYIMLANMIŞ ESERLER

- Abdulvehhab Efendi, *Hulasatü'l-Burhan fi İtaati's-Sultan*, İstanbul 1247.
- Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, İstanbul 1315.
- Abrahams, Beth-Zion Lask, "James Finn: Her Britannic Majesty's Consul at Jerusalem Between 1846-1863," *Transactions & Miscellanies*, vol. 27 (1978-1980).
- Abu-Manneh, Butrus, "Sultan Abdülhamid and the Sharifs of Mecca (1800-1900), *Asian and African Studies*, 9 (1973).
- Abu-Manneh, Butrus, "A Note on the Keys of Ka'ba," *The Islamic Quarterly*, XVIII, 3 ve 4 (July-December 1974).
- Abu-Manneh, Butrus, "Sultan Abdülhamid II and Shaikh Abulhuda al-Sayyadi," *Middle Eastern Studies*, XV/2 (May 1979).
- Abu-Manneh, Butrus, *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century*, İstanbul 2001.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I,II, tertib-i cedit, ikinci tab'ı, Dersaâdet 1309.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezahir*, I-IV, (haz., Cavid Baysun), Ankara 1986.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, İstanbul 1331.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Maruzat*, (haz., Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980.
- Ahmed Rasim, *Arapların Terakkiyat-ı Medeniyyesi*, I, İstanbul 1304, II, İstanbul 1305.
- Akarlı, Engin D., "The Problems of External Pressures, Power Struggles and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions," doktora tezi, Princeton Üniversitesi 1976.
- Akarlı, Engin D., "Abdulhamid's Islamic Policy in the Arab Provinces," *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte*, Ankara 1979.
- Akarlı, Engin D., "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System," *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner, Leiden 1986.

- Akarlı, Engin D., "The Tangled Ends of an Empire and Its Sultan," Leila T. Fawaz and C. A. Bayly (eds.), *Modernity and Culture*, Colombia University Press 2002.
- Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2004.
- Akyıldız, Ali, "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni," *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2, (1998).
- Akyıldız, Ali, "Sultan II. Mahmud'un Hastalığı ve Ölümü," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, IV (Nisan 2001).
- Akyıldız, Ali, "Tanzimat," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XL.
- Alevi, Seyyid Fazl b., *Nabza Muhteviye ala ba'dı menakibi'l-alevi b. Muhammed b. Sehl*, Beyrut 1307/1889.
- Alkan, Hakan, *500 Yıllık Serüven: Belgelerle Türkiye Yahudileri*, Ankara 2000.
- Alkan, Mustafa, *Osmanlılarda Hilafet*, İzmir, 1997.
- Allen, R. M. A., "al-Muwaylihi," *Encyclopaedia of Islam*, (yeni edisyon), VII.
- Antonius, George, *The Arab Awakening*, Hamish Hamilton, London 1945.
- Arnold, Thomas, *The Caliphate*, Oxford 1924.
- Arnold, Thomas W. "Khalifa," *El*.
- Aruçi, Muhammed, "Toyrani," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLI.
- Asrar, N.A., "The Myth about the Transfer of the Caliphate to the Ottomans" *Journal of Regional Cultural Institute*, Spring and Summer 1972, c. V, sy 2-3.
- Avcı, Casim, "Hilafet," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVII.
- Avneri, Arie L., *The Claim of Dispossession: Jewish Land Settlement and the Arabs 1878-1948*, London 1984.
- Aydın, Bilgin, "Osmanlı Devletinde Tekkeler Reformu ve Meclis-i Meşayihin Şeyhülislâmlık'a Bağlı Olarak Kuruluşu, Faaliyetleri ve Arşivi," *İstanbul Araştırmaları*, sy.7 (Güz 1998).
- Aydın, Bilgin, "Meclis-i Meşayih," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII.
- Aydın, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2005.
- Bacque-Grammon, Jean-Louis et Hasseine Mammeri, "Sur le Pelegrinage et Ques Proclamations de Mehmed VI en Exil," *Turcica*, XIV(1982).

- Badger, G. P., "The Precedents and Usages Regulating the Muslim Caliphate," *Nineteenth Century*, 2 (September 1877).
- Bağış, Ali İhsan, "Jewish Settlement in Palestine and Ottoman Policy," in *Studies on Ottoman Diplomatic History*, IV, Sinan Kuneralp (ed.), İstanbul 1990.
- Bahlman,, Dudley W. R. ,(ed), *The Diary of Sir Edward Walter Hamilton*, 1880-1885, I, Oxford 1972.
- Bardakçı, Murat, Şahbaba, İstanbul 1998.
- Bardin, Pierre, *Algériens et Tunisiens Dans L'Empire Ottoman de 1848 a 1914*, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1979.
- Barkan, Ömer L., *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmaparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar*, I, (tıpkıbasım) İstanbul 2001.
- Bartold, W., "Caliph and Sultan," *Islamic Quarterly*, 1963, c. VII, sy. 3-4.
- Batur, Afife, "Yıldız Serencebey'de Şeyh Zâfir Türbe, Kitaplık ve Çeşmesi," *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I, İstanbul 1968.
- Baysun, M. Cavid, "Cezayir Meselesi ve Reşid Paşa'nın Paris Elçiliği," III. *Türk Tarih Kongresi: Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1948.
- Baysun, M. Cavid, "Çelebî-Zâde," *İslâm Ansiklopedisi*, III.
- Ben-Artzi, Yossi, *Early Jewish Settlement Patterns in Palestine, 1882-1914*, Jerusalem 1997.
- Ben-Sasson, H. H. (ed.), *A History of the Jewish People*, Cambridge-Massachusetts 1976.
- Berkes, Niyazi , *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964.
- Becker, C.H., "Barthold's Studien über Kalifund Sultan," *Der Islam*, 1916, sy. VI.
- Betts, Robert Brenton, *Christians in the Arap East*, London 1979.
- Beyazıdof, Ataullah, *İslâmiyetin Maarife Taalluku*, Çev. Ahmet Cevdet ve Gülnar, İstanbul 1308.

- Beydilli, Kemal, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri," İlmî Araştırmalar, 8, (1999).
- Beydilli, Kemal , "Islahat/XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Kadar," TDV İslâm Ansiklopedisi, XIX.
- Beydilli, Kemal, "İspanya/İspanya-Osmanlı İlişkileri," TDV İslâm Ansiklopedisi, XXIII.
- Beydilli, Kemal, "Küçük Kaynarca Antlaşması," TDV İslâm Ansiklopedisi, XXVI.
- Bilge, Mustafa L., "Fas/Osmanlı-Fas Münasebetleri," TDV İslâm Ansiklopedisi, XII.
- Bilgegil, Kaya, "Cemaleddin Afgani ve Türkiye," *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, 6/4(1977).
- Biren, Mehmet Tevfik, *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, Haz. F. Rezan Hürmen, İstanbul 1993.
- Blake, Corinne, "Training Arab-Ottoman Bureaucrats: Syrian Graduates of the Mülkiye Mektebi, 1890-1920," doktora tezi, Princeton Üniversitesi 1991.
- Blumberg, Arnold, *A View from Jerusalem, 1849-1858: The Consular Diary of James and Elizabeth Anne Finn*, New Jersey 1980.
- Blunt, Wilfrid Scawen , "The Sultan's Heirs in Asia," *Fortnightly Review*, July 1880.
- Blunt, W. S., "Recent Events in Arabia," *Fortnightly Review*, May 1880.
- Blunt, W. S., "An Arap War of Independence," *Spectator*, 5 June 1880.
- Blunt, W. S. , "The Arap Tribes of Bagdad," *Spectator*, 19 June 1880.
- Blunt, W. S. , "The Coming man in Arabia," *Spectator*, 26 June 1880.
- Blunt, W. S., *The Future of Islam*, London 1882.
- Blunt, W. S., *Secret History of the English Occupation of Egypt*, London, 1895.
- Brown, Leon Carl, *The Surest Path: The Political Treaties of a Nineteenth Century Muslim Statesman*, Massachussets 1967.
- British Documents on Foreign Affairs, Part I, Series B, Vol. 19, The Ottoman Empire, Nationalism and Revolution, 1885-1908*, University Publications of America 1985.

- Bruinessen, Martin van, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures*, London 1992.
- Buzpinar, Ş. Tufan, "The Hijaz Abdulhamid II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British, 1877-1880," *Middle Eastern Studies*, 36/1 (January 1995).
- Buzpinar, Ş. Tufan, "The Repercussions of the British Occupation of Egypt on Syria, 1882-1883," *Middle Eastern Studies*, 36/1 (January 2000).
- Buzpinar, Ş. Tufan, "The Question of Caliphate under the Last Ottoman Sultans" F. Zachs and I. Weismann (ed.), *Ottoman Reform and Muslim Regeneration: Studies in Honor of Butrus Abu-Manneh*, London 2004.
- Buzpinar, Ş. Tufan, "Hilafet Meselesi," (ed.) Coşkun Yılmaz, *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010.
- Buzpinar, Ş. Tufan, "Kevâkibî, Abdurrahman b. Ahmed," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXV.
- Buzpinar, Ş. Tufan, "Sayyâdî," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVI.
- Buzpinar, Ş. Tufan, "Şeyh Zâfir," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIX.
- Büyüker, Kamil, Şeyh Muhammed Zâfir Efendi ve Ertuğrul Tekkesi, İstanbul 2004.
- Carmel, Alex, "The Activities of the European Powers in Palestine, 1799-1914," *Asian and African Studies* 19 (1985).
- Carmel, Alex, Peter Schafer, Yossi Ben-Artzi, *The Jewish Settlement in Palestine: 634-1881*, Wiesbaden 1990.
- Cioeta, Donald J., "Islamic Benevolent Societies and Public Education in Ottoman Syria, 1875-1882," *The Islamic Quarterly*, 26/1 (1982).
- Commins, David Dean, *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*, Oxford 1990.
- Commins, David D., "Religious Reformers and Arabists in Damascus, 1885-1914," *International Journal of Middle East Studies*, 18 (1986).
- Commins, David D., "Abd al-Qadir al-Jazairi and Islamic Reform," *The Muslim World*, LXXVIII/2 (April 1988).

- Crone, Patricia and Martin Hinds, *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge 1986.
- Çağman, Ergin, "III. Selim'e Sunulan Bir Islahat Raporu: Mehmet Şerif Efendi Layihası," *Divan* 1999/2.
- Çalışkan, Muharrem S., "Enverî Sadullah Efendi ve Tarihinin I. Cildinin Metin ve Tahlili," doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Çaycı, Abdurrahman, *Büyük Sahrada Türk-Fransız Rekabeti*, Erzurum 1970.
- Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Tarih*, İstanbul 1282.
- Çetin, Atilla, Ramazan Yıldız, *Sultan İkinci Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim*, İstanbul 1976.
- Çetin, Atilla, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, 2. baskı, Ankara 1999.
- Çetin, Atilla, "El-Cevâib Gazetesi ve Yayını," *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, XXXIV (1984).
- Çetin, Atilla, "el-Cevaib," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VII.
- Çetinsaya, Gökhan, "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında "İslâm Birliği" Hareketi (1876-1878)," yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Çetinsaya, Gökhan "The Caliph and the Shaykhs: Abdülhamid II's Policy towards the Qadiriyya of Mosul," *Ottoman Reform and Muslim Regeneration: Studies in Honor of Butrus Abu-Manneh*, F. Zachs and I. Weismann (ed.), London 2005.
- Çetinsaya, Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, London 2006.
- Danziger, Raphael, *Abd al-Qadir and the Algerians*, New York 1977.
- Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, New Jersey 1973.
- Davison, Roderic H., *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923*, y.y. 1990.
- Delanoue, Gilbert, "Les 'Ulema D'Egypte et le Califat (1800-1926), *Les Annales de L'Autre Islam*, No. 2, Paris 1994.
- Dener, Halit, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi*, İstanbul 1957.

- Deringil, Selim, 'The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-1882', *Middle Eastern Studies*, Vol. 24, No.1 (January 1988).
- Deringil, S., "The Residual Imperial Mentality and the Urabi Paşa Uprising in Egypt: Ottoman Reactions to Arab Nationalism', *Studies in Turkish-Arab Relations*, Vol.1, (1986).
- Deringil, S., "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler," *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1991.
- Devereux, Robert, *The First Otoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore, The Johns Hopkins Pres, 1963.
- Djafar-Pour, Ali, Nâdir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri, doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1977.
- D'Ohsson, Ignatius M., *Tableau Général de L'Empire Ottoman*, I, Paris 1787.
- Dumont, Paul, "Jewish Communities in Turkey during the Last Decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israelite Universelle," Benjamin Braude & Bernard Lewis (ed), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York 1982.
- Ebüzziya, Ziyad "Ahmet Rıza," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, II.
- Eich, Thomas, *Abul-Huda as-Sayyadi*, Berlin 2003.
- Eich, Thomas, "The Forgotten Salafi- Abu l-Huda as-Sayyadi, *Die Welt des Islams*, 43/1 (2003).
- Eich, Thomas, "Abu l-Huda, the Rifa'ıya and Shiism in Hamidian Iraq," *Der Islam*, 80 (2003).
- Eich, Thomas, "Abu l-Huda l-Sayyadi-Still such a Polarising Figure (Response to I. Weismann)," *Arabica*, LV/3-4 (2008).
- Eich, Thomas, "Abu l-Huda al-Sayyadi," *Encyclopaedia of Islam* 3, (2007/3).
- Eliav, Mordechai, *Britain and the Holy Land (1838-1914): Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem*, Jerusalem 1997.

- Emecen, Feridun, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar," *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 6 (2001).
- Emecen, Feridun M., "Hilafetin Devri Meselesi: Şaban-ı Şifâî ve Şehrizâde Mehmed Said'in Görüşleri Üzerine Yorumlar," *Mehmet İpşirli Armağanı I*, (haz.) Feridun M. Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul 2013.
- Emerit, Marcel, "La Crise Syrienne et L'expansion Economique Francaise en 1860" *Revue Historique*, 207(1952).
- Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1992.
- Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, 2.baskı, İstanbul 1977.
- Erkin, Behiç, *Hatırat 1876-1958*, (haz. Ali Birinci), Ankara 2010.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Ankara 1997.
- Erşahin, Seyfeddin, *The Ulema and the Reforms of Mahmud II*, yüksek lisans tezi, Manchester Üniversitesi 1990.
- Farah, Caesar E., "Great Britain, Germany and the Ottoman Caliphate," *Der Islam*, 66/2 (1989).
- Farah, Caesar E., "Arab Supporters of Sultan Abdülhamid II: 'İzzat al-'Abid," *Archivum Ottomanicum*, 15 (1997).
- Fargo, Mumtaz A., *Arab Turkish Relations from the Emergence of Arab Nationalism to the Arab Revolt, 1848-1916*, doktora tezi, Utah Üniversitesi, 1969.
- Fazlıoğlu, İhsan, "İbnü'l-Annabi ve es-Sa'yu'l-mahmûd fî nizâmi'l-cünûd adlı eseri," *Divan*, 1(1996).
- Findley, Carter V., "Sir James Redhouse (1811-1892): The Making of a Perfect Orientalist," *Journal of the American Oriental Society*, 99/4(1979).
- Friedman, Isaiah, *Germany, Turkey and Zionism, 1897-1918*, Oxford 1977.
- Friedman, Isaiah, "Lord Palmerston and the Protection of Jews in Palestine 1839-1851," *Jewish Social Studies*, XXX/1 (January 1968).
- Friedman, Isaiah "The System of Capitulations and its Effects on Turco-Jewish Relations in Palestine, 1856-1897," David Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem 1986.

- Le Gall, Michel, Pashas, Bedouins and Notables: Otoman Administration in Tripoli and Benghazi, 1881-1902, yayınlanmamış doktora tezi, Princeton Üniversitesi 1986.
- Le Gall, Michel, "The Otoman Government and the Sanusiyya: A Re-appraisal," *International Journal of Middle East Studies*, 21 (1989).
- Gelber, Nathan M., "The Palestinian Question and the Congress of Berlin," *Historia Judaica*, Vol. II, No. I, April 1940.
- Gibb, Hamilton A. R., "Lutfi Paşa on the Ottoman Caliphate, *Oriens*, XV (1962).
- Gibb, Hamilton A. R., *Studies on the Civilisation of Islam*, (ed. Stanford J. Shaw and William R. Polk), Princeton 1982.
- Giladi, Dan, "The Agronomic Development of the Old Colonies in Palestine (1882-1914)," Moshe Ma'oz (ed.), *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Jerusalem 1975.
- Gilbert, Martin, *The Arab-Israeli Conflict*, London 1992.
- Gillon, D. Z., "The Antecedents of the Balfour Declaration," *Middle Eastern Studies*, 5/2 (May 1969).
- Gonnella, Julia, "As-Sayyid Abu'l-Huda al-Sayyadi in Aleppo," *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, eds. Jens Hanssen, Thomas Philipp, Stefan Weber, Beirut 2002.
- Gooch and Temperley (ed), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, London 1928.
- Gross, Max L., *Ottoman Rule in the Province of Damascus, 1860-1909*, doktora tezi, Georgetown Üniversitesi 1979.
- Göyünç, Nejat, "Hilafet ve Kaldırılması," *Ümit Doğanay'ın Anısına Armağan*, İstanbul 1982.
- Göyünç, Nejat , "Ottoman Central Administration and Arab Provinces (1870-1910)," *Studies on Turkish-Arab Relations: Annual* (İstanbul 1986).
- Guillaume, Alfred, "Zionists and the Bible," Walid Khalidi (ed.), *From Heaven to Conquest: Readings in Zionism and the Palestine Problem Until 1948*, Washington 1987

- Gümüőoğlu, Hasan, *Osmanlı hilafeti ve Kaldırılması*, İstanbul 2000.
- Günay, Selçuk, "II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri," *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII, sy. 28 (1995).
- Güven, M. Salim, Ebu'l-Hasan Şâzilî ve Şâziliyye, doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Hacker, Joseph R., "Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes toward the Ottomans during the Fifteenth Century," Benjamin Braude & Bernard Lewis (ed), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York 1982.
- Haddad, Robert M., *Syrian Christians in Muslim Society*, Princeton, 1970.
- Haim, Sylvia G., "Blunt and al-Kawakibi," *Oriente Moderno*, XXXV (1955).
- Haim, Sylvia G., "The Abolition of the Caliphate and its aftermath," Arnold, T., *The Caliphate*, Routledge and Kegan Paul (Londra 1965) içinde.
- Haim, Sylvia, *Arab Nationalism: An Anthology*, Berkeley 1976.
- el-Hâkim, Yusuf, *Suriye ve'l-ahdi'l-Osmani*, 4. baskı, Beyrut 1991.
- Hallak, Hassan Ali, *Mevkîfü'd-Devletil-Osmaniyye mine'l-hareketi's-Suhyuniyye*, 1897-1909, Beyrut 1980.
- Hammer-Purgstall, Joseph F., *Geschichte des Osmanischen Reiches*, IV.
- Hammond, J.L. and B. Hammond, *Lord Shaftesbury*, London 1923.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *The Young Turks in Opposition*, New York 1995.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, New York 2001.
- Hanioğlu, M. Şükrü, "The Young Turks and the Arabs Before the Revolution of 1908," Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammed Muslih and Reva S. Simon, *The Origins of Arab Nationalism*, Columbia University Press, New York 1991.
- Hanioğlu, M. Şükrü, "1906 Yılında Sabahaddin Bey, Mac Coll, Vambery ve Kıdvai Arasında Geçen Osmanlı hilafeti Tartışması," İ. Kara, (haz.) *Hilafet Risaleleri*, II, İstanbul 2002.

- Hanioğlu, M. Şükrü, "Meşrutiyet," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIX.
- Hansard Parliamentary Debates, 3rd series, 1881, Vol. 258.
- Hatipoğlu, Mehmed S., "İslâm'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik: Hilafetin Kureyşliliği," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIII (1978).
- Henderson, Philip, *The Life of Laurance Oliphant: Traveller, Diplomat and Mystic*, London 1956.
- Heyd, Uriel, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II," *Studies in Islamic History and Civilization*, Jerusalem 1961.
- Hirszowicz, L., "The Sultan and the Khedive, 1892-1908," *Middle Eastern Studies*, 8/3(1972).
- Hodder, Edwin, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, I-III, London 1887.
- Hogopian, Edward and A.B. Zahlan, "Palestine's Arab Population: The Demography of the Palestinians," *Journal of Palestine Studies*, III/4 (Summer 1974).
- Hopwood, Derek, *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914*, Oxford 1969.
- Hourani, Albert, *Minorities in the Arab World*, Oxford 1947.
- Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age*, Cambridge 1987.
- Hourani, Albert, "Wilfrid Scawen Blunt and the Revival of the East," in *Europe and the Middle East*, Berkeley 1980.
- Hurgonje, S., *Mecca in the Latter Part of the 19th Century*, Leiden 1931.
- Hülagü, M. Metin, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri: Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in Hatıraları(1909-1918)*, İstanbul 2010.
- Hyamson, Albert M., *The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews of Palestine*, Reprint, York 1975.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, I, Çev. Pirîzâde Mehmed Sahib Efendi, İstanbul 1275.
- Ibn Khaldûn, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, (çev. Franz Rosenthal), London 1958.

- İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1988.
- İbn Hanbel, Ahmed, *Müsned*, III, Beyrut 1985.
- İlter, Aziz Semih, *Şimali Afrika'da Türkler*, İstanbul 1936.
- Imber, Colin, "Süleyman as Caliph of the Muslims: Ebû's-Su'ûd's Formulation of Ottoman Dynastic Ideology," Gilles Veinstein (ed), *Soliman le Magnifique et son Temps*, Paris 1992.
- Imber, Colin, *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Edinburg 1997.
- Imber, Colin, *The Ottoman Empire, 1300-1650*, New York 2002.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1969.
- İnalcık, Halil, "The Ottomans and the Caliphate," *The Cambridge History of Islam*, I, (Cambridge 1970).
- İnalcık, Halil, "Islam in the Ottoman Empire," *Cultura Turcica*, Vol. 5-7 (1968-70).
- İnalcık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu," *Belleten* XXVIII/111-112 (1964).
- İnalcık, Halil, "Padişah" *İslâm Ansiklopedisi*, C. IX.
- İnalcık, Halil, "Kırım/Kırım Hanlığı (1441-1783)," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXV.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı imparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I: 1300-1600, çev. Halil Berktaş, İstanbul, 2000.
- İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994.
- İpşirli, Mehmet, "Abdülvehhâb Efendi, Yâsincizâde," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, I.
- İpşirli, Mehmet, "Cuma Selamlığı," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VIII.
- İpşirli, Mehmet, "Lale Devri'nde Yenilikçi Bir Âlim: Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi," İstanbul Armağanı, IV: *Lale Devri*, (haz. M. Armağan), İstanbul 2000.
- Jahja, Muharem, *Lutfi Paşa'nın "Halasu'l-Ummeti fi Ma'rifeti'l-Eimmeti" Risalesinin Tahkik, Tahlil ve Tercümesi*, yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.
- Joseph, John, *Muslim Christian Relations and Interchristian Rivalries in the Middle East*, New York 1983.

- Kadri, Hüseyin Kazım, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, (haz. İsmail Kara), İstanbul 2000.
- Kâmil Paşa'nın Anıları*, (haz. Gül Çağalı-Güven), İstanbul 1991.
- Kara, İsmail, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri, I: Hilafet ve Meşrutiyet*, 2. baskı, İstanbul 2001.
- Kara, İsmail (haz.), *Hilafet Risaleleri*, I-II İstanbul 2002.
- Kara, İsmail, *Din ile Modernleşme Arasında*, İstanbul 2003.
- Kara, İsmail, "II: Meşrutiyetin İlk Yıllarında İslâmcıların Halifelik Meselesine Bakışları" *İslâmi Araştırmalar*, 1994, c. VII, sy. 2.
- Kara, İsmail, "Müsâvat yahut Müslümanlara Eşitsizlik: Bir Kavramın Siyaseten/Dinen İnşası ve Dönüştürücü Gücü," Azmi Özcan (ed.), *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul 2000.
- Kara, İsmail, "Müsavat mı, Eşitsizlik mi?," Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk (derleyenler), *Mete Tunçay'a Armağan*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Kara, İsmail, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/ Muhalefete Katılmak," *Divan*, (1998/1).
- Kara, İsmail, "Ulema-Siyaset İlişkilerine dair Metinler, II: Ey Ulema Bizim Gibi Konuş," *Divan*, (1999/2).
- Kara, İsmail, "Halife, Sultan, İmparator: II. Abdülhamit Devrinde Din ve Siyaset Meselelerine Dair Birkaç Not," Mehmet Öz, Fatih Yeşil (Haz), *Ötekilerin Peşinde: Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, İstanbul 2015.
- Kara, Mustafa, *Dervişin Hayatı, Sûfi'nin Kelamı*, İstanbul 2005.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VIII, Ankara 1988.
- Karaman, Lütfullah, "Filistin," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIII.
- Karatay, Fehmi Edhem, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Basmalar Alfabe Kataloğu, İstanbul 1951.
- Karpat, Kemal, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford 2001.
- Karpat, Kemal, "Jewish Population Movements in the Ottoman Empire: 1862-1914," Levy, A. (ed.) *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, New Jersey 1994.

- Karpat,Kemal, İslâm'ın Siyasallaşması, İstanbul 2004.
- Kavas, Ahmed, “Mehmed Sahib Efendi (Pîrizâde),” *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1999.
- Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık* (1908–1918), İstanbul 1998.
- Keddie, Nikki R., *Sayyid Jamal al-Din "al-Afgani": A Political Biography*, Berkeley 1972.
- Kedourie, Elie, *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, Londra 1974.
- Kehhale, U. R., *Mu'cemü'l-Müellifin*, IV, Beyrut t.y.
- Keith, Alexander, *The Land of Israel According to the Covenant with Abraham, with Isaac and with Jacob*, New York, Harper and Brothers, 1844.
- Kelly, J.B., *Britain and the Persian Gulf 1795-1880*, Oxford 1968.
- Keskinkılıç, E. & E. Ceylan, “Her Majesty's Protected Subjects: The Mishaqa Family in Ottoman Damascus,” *Midlle Eastern Studies*, 51/2, 2015.
- Kevâkibî, Abdurrahman, Ümmü'l-Kura, Beyrut 1982.
- Khalidi, Walid, “The Jewish-Ottoman Land Company: Herzl's Blueprint for the Colonization of Palestine,” *Journal of Palestine Studies*, XXII, no. 2 (Winter 1993).
- Khoury, Philip, *Urban Notables and Arab Nationalism*, Cambridge 1983.
- Kırımlı, Hakan, “Kırım/Rus İdaresi Dönemi,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXV.
- Kili, Suna, A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, yenilenmiş 2. baskı, İstanbul 2000.
- Koloğlu, Orhan , *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 1987.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları*, İstanbul 2004.
- Kodaman, Bayram, Nedim İpek, “Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmeleri ile İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Layiha,” *Bellekten*, C. LVII, sayı 219(Ağustos 1993).

- Köprülüzâde, Mehmed Fuad, "Lütfi Paşa," *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1925.
- Kramer, Martin, *Islam Assembled: The Advent of the Muslim Congress*, New York 1986.
- Kuran,ERCÜMENT, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti 1827-1847*, İstanbul 1957.
- Kuran,ERCÜMENT, *es-Siyâsetü'l-Osmâniyye Ticâhe'l-İhtilâli'l-Fransî li'l-Cezâir (1827-1847)* (çev. Abdülcélil Temimi), 2. baskı, Tunus 1974.
- Kuran,ERCÜMENT, "La Lettre du dernier dey d'Alger au grand-vizir de l'Empire Ottoman," *Revue Africaine*, XCVI (1952).
- Kuran,ERCÜMENT, "Fransa'nın Cezayir'e Tecavüzü, 1827," *Tarih Dergisi*, III (1953).
- Kuran,ERCÜMENT, "Gazavat-i Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya Dair," *Tarih Dergisi*, XI (1960).
- Kuran,ERCÜMENT, "Cezayir-i Garb Müdafii Kostantin Bey'i Ahmed Bey," *V. Türk Tarihi Kongresi*, Ankara 1960.
- Kuran,ERCÜMENT, "Tarih'te Osmanlı İmparatorluğu ve Cezayir," *Türk Kültürü*, yıl, XVII, sayı, 193 (1978).
- Kurat, Yuluğ Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, 1877-1880*, Ankara 1968.
- Kurşun, Zekeriya, *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, İstanbul 1992.
- Kurşun, Zekeriya, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, Ankara 1998.
- Kushner, David, *The Rise of Turkish Nationalism*, London 1977.
- Kushner, David, "Ali Ekrem Bey, Governor of Jerusalem, 1906-1908," *International Journal of Middle East Studies*, 28 (1996).
- Kushner, David, *To Be Governor of Jerusalem: The City and District During the Time of Ali Ekrem Bey, 1906-1908*, İstanbul 2005
- Kutay, Cemal, *İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, İstanbul 1981.
- Kutluay,Yaşar, *Siyonizm ve Türkiye*, 3. Baskı, İstanbul 2000.
- Kutluoğlu, Muhammet Hanefi, *The Egyptian Question (1831-1841)*, İstanbul 1998.

- Landau, Jacob, "An Arab Anti-Turk Handbill, 1881," *Turcica*, IX/I (1977).
- Landau, J. "An Insider's view of Istanbul: Ibrahim al-Muwailihi's Mâ Hunalika," *Die Welt des Islams*, 27(1987).
- Laquer, Walter, *A History of Zionism*, New York 1972.
- Laquer, Walter & Barry Rubin(ed), *The Israel Arab Reader*, New York 1984.
- Laurens, Hanry , "La France et le califat," *Turcica*, 1999, sy. 31.
- Layard, H. A., *The Queen's Ambassador to the Sultan: Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy, 1877-1880*, (ed. Sinan Kuneralp), İstanbul 2009.
- Levy, Avigdor, "The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Mahmud II," E. A. Bagader (ed.), *The Ulema in the Modern Muslim State*, Kuala Lumpur 1983.
- Levy, Avigdor (ed), *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, New Jersey 1994.
- Levi-Provençal, E., "Makkarî," İ.A., VII.
- Lorimer, J.G., *Gazetteer of the Persian Gulf, I, Historical Part, I-A*, Calcutta 1915.
- Lorimer, J. G., *Delilü'l-Halic, Kısmu't-Tarih*, Katar, t.y.
- Longford, Elizabeth , *A Pilgrimage of Passion: The Life of Wilfrid Scawen Blunt*, London 1979.
- Löfgren, O., "Ba Alawi," *The Encyclopaedia of Islam*, I, EI2.
- Lütfi Paşa, *Halasu'l-Ümma fi ma'rifeti'l-Eimme*, Suleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, no. 2876 (Farsça) ve 2877, Yeni Cami no. 1182.
- Mahmud Nedim Bey, *Arabistan'da Bir Ömür*, (derleyen Ali Birinci), İstanbul 2001.
- Mandel, Neville, "Turks, Arabs and Jewish Immigration into Palestine, 1882-1914," *St. Antony's Papers*, no. 17, 1965.
- Mandel, N., *The Arabs and Zionism before World War I*, Berkeley 1976.
- Mardin, Ebul'ula, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul 1946, tıpkıbasım Ankara 1996.

- Mardin, Şerif, "The Mind of Turkish Reformer, 1700-1900," *The Western Humanities Review*, XIV (1960).
- Mardin, Şerif, *Religion and Social Change in Modern Turkey*, New York 1989.
- McCarthy, Justin, *The Population of Palestine*, New York 1990.
- McCarthy, Justin, "The Population of Ottoman Syria and Iraq, 1878-1914," *Asian and African Studies*, 15(1981).
- Midhat Paşa, *Mir'at-ı Hayret*, İstanbul 1325.
- Midhat Paşa'nın Hatıraları*, (haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 1997.
- Mizancı Murad, *Mücadele-i Milliye*, (haz. Sabahattin Çâğın, Faruk Gezgin), Nehir yayınları, İstanbul 1994.
- el-Moudden, Abderrahmane, *Sharifs and Padishahs: Moroccan Ottoman Relations from the 16th through the 18th Centuries*, doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 1992.
- el-Moudden, Abderrahmane, "The Idea of the Caliphate between Moroccans and Ottomans: Political and Symbolic Stakes in the 16th and 17th Century-Maghrib," *Studia Islamica*, 1995/2 (Octobre) 82.
- Muir, William, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall*, London 1891(tıpkıbasım, Edinburg 1924 ve London 1984).
- Mustafa Kesbî, *İbretnüma-yı Devlet*, (haz. Ahmet Öğreten), Ankara 2002.
- Mücahid, Zeki M., *el-Alamü'ş-şarkıyye*, II, 2. baskı, Beyrut 1994.
- Nallino, Carlo A., *The Caliphate*, (çev. F. R. Rodd), Cairo 1918.
- en-Nebhani, Yusuf, *El-Ehadisü'l-Erbain fî Vucûbi Tâati Emiri'l-Mü'minin*, Beyrut 1312.
- Numan Kamil, *İslâmiyet ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Hakkında Doğru Bir Söz*, Kostantiniyye 1316.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985.
- Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara 1992.

- Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid: Hâtıralarım*, İstanbul 1986.
- Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London 1981.
- Öke, Mim Kemal, *Siyonizm ve Filistin Sorunu, 1880-1914*, İstanbul 1982.
- Öke, Mim Kemal, İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi, İstanbul 1983.
- Öke, Mim Kemal, *Vambery: Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü*, İstanbul 1985.
- Öke, Mim Kemal, *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar*, İstanbul 1990.
- Öke, Mim Kemal, "The Ottoman Empire, Zionism, and the Question of Palestine (1880-1908)," *International Journal of Middle East Studies*, 14 (1982).
- Ölmezoğlu, Âli, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, Manisa 2002.
- Özcan, Azmi, *Pan-İslâmizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, ilaveli 2. baskı, Ankara 1997.
- Özcan, Azmi, *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924)*, Leiden 1997.
- Özcan, Azmi, "Yerini Bulamayan Bir Gazeteci: John Louis Sabuncu ve İstanbul Yılları (1890-1909), *Ziyad Ebüzziya Kitabı: Darçağda Bir Çelebi*, (haz. Ö. Faruk Şerifoğlu) İstanbul 1998.
- Özcan, Azmi, "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları," *Hilafet Risaleleri*, I, (haz. İsmail Kara), İstanbul 2002.
- Özcan, Azmi, "The Caliphal Policy of Sultan Abdulhamid II and Egypt," *Türk Dünyasına Bakışlar: Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan*, (haz. Halil Bal ve Muhammet Erat), İstanbul, 2002.
- Özcan, Azmi, "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Araplar Arasında Hilâfet Karşıtı Faaliyetler (1877-1909), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 12, (2005).
- Özcan, Azmi, "Hilafet/Osmanlı dönemi," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVII.

- Özcan, Azmi, "İttihâd-ı İslâm," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIII.
- "Panislâmism and the Caliphate," *Contemporary Review*, 43 (1883: January/June).
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States* 1882.
- Penslar, Derek J., *Zionism and Technocracy: The Engineering of Jewish Settlement in Palestine, 1870-1918*, Bloomington 1991.
- Ramiç, Yusuf, *Usratu'l-Muveylihi ve asaruha fi'l-Edebi'l-Arabi'l-Hadis*, Kahire 1980.
- Ramm, Agatha, *Political Correspondence of Mr Gladstone and Lord Granville* 1876-1886, I, Oxford 1962,
- Redhouse, R., *A Vindication of the Ottoman Sultan's Title of Caliph*, London 1877.
- Reşid Rıza, *İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına*, (tercüme ve inceleme, Özgür Kavak), İstanbul 2007.
- Rey, Ahmet Reşit, *Gördüklerim-Yaptıklarım*, Canlı Tarihler, İstanbul 1945.
- Richter, Julius, *A History of Protestant Missions in the Near East*, New York 1910.
- Saliba, Nejib, *Wilayat Suriyya, 1876-1909*, doktora tezi, Michigan Üniversitesi, 1971.
- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1267, 1269-1295 ve 1318.
- Salnâme-i Vilayet-i Hicaz*, 1309.
- Samur, Sebahattin, "Özel Memuriyetle Beyrut'a Gönderilen Hüseyin Rıza Paşa'nın Bir Lâyihasının Işığında XIX. Yüzyılın Sonuna Doğru Fransa'nın Suriye Siyaseti," *Erciyes üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI (1989).
- Samur, Sebahattin, "Osmanlı Devletinde Cezayir Göçmenleri ve Abdulkadir el-Cezayiri," *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII (1992).
- Sarıcaoğlu, Fikret, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid*, İstanbul 2001.
- Sayyadi, Ebü'l-Hüdâ, *El-Kenzü'l-Mutalsem fi meddi yedi'n-nebi liveledihi'l-gavsi'r-Rifaiyyi'l-A'zam*, (nşr.) Hasan b. Abdülhâkim Abdülbasit, Dımaşk 2005.

- Sayyadi, Ebü'l-Hüdâ, *Dâ'i'r-Reşâd li-Sebîl'l-İttihâd ve'l-İnkryâd*, (*Birlik ve İtâat Yoluna Davet*), (haz. Gülser Keçeci), İstanbul 2014.
- Schilcher, Linda S., *Families in Politics*, Stuttgart 1985.
- Schölch, Alexander, *Egypt for the Egyptians*, London 1981.
- Schölch, Alexander, "Britain in Palestine, 1838-1882: The Roots of Balfour Policy," *Journal of Palestine Studies*, XXII, no. 1 (Autumn 1992).
- Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*, (haz. Mehmet İpşirli) Ankara 1999.
- Shamir, Shimon, "Midhat Pasha and the Anti-Turkish Agitation in Syria," *Middle Eastern Studies*, 10/2 (May 1974).
- Sharif, Regina S., "Non-Jewish Zionism: Its Roots and Origins in England in Relation to British Imperialism, 1600-1919," A. W. Kayyali (ed), *Zionism, Imperialism and Racism*, Croom Helm, London 1979.
- Sharif, Regina S., *Non-Jewish Zionism*, Zed Press, London 1983.
- Shaw, Stanford J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, London 1991.
- Sirri, Örikağasızâde Hasan, *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, (haz. Ali Adem Yörük), İstanbul 2007.
- Sizer, Stephen, *Christian Zionism: Road Map to Armageddon?*, Nottingham 2010.
- de Slane, M., *Les Prolégomènes d'ibn Khaldun*, Paris 1934.
- Smith, G.R., "Zafâr," *Encyclopaedia of Islam*, EI2, XI.
- Sonyel, Salâhi R., *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara 1993.
- Sourdel, D., "Khalifa," *Encyclopaedia of Islam*, EI2, IV.
- Spagnolo, John, "French Influence in Syria Prior to World War One," *Middle East Journal*, 23 (1969).
- Steppat, Fritz, "Eine Bewegung unter den Notabeln Syriens 1877-1878: Neues Licht auf die Entstehung des Arabischen Nationalismus," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, (Supplementa I), 2 (1969).

- Steppat, Fritz, "Kalifat, Dar al-Islam und die Loyalität der Araber zum Osmanischen Reich bei Hanafitischen Juristen des 19. Jahrhunderts," *Actes du Ve Congres International d'Arabisants et d'Islamisants*, (Bruxelles, 1970) (Correspondance d'Orient, 11).
- Stewart, Desmond, "Herzl's Journeys in Palestine and Egypt," *Journal of Palestine Studies*, III/3 Spring 1974.
- Es-Sulh, Adil, *Sutur mine'r-Risale*, Beyrut 1966.
- Suriye Salnâmeleri*, 1293-1300.
- Suyuti, Celaledin A., *Tarihu'l-Hulafa*, Mısır 1969.
- Süleyman Tevfik, *Abdülhamid'in Cinci Hocası Ebü'l-Hüda*, (haz. Hüseyin Sarı), İstanbul 2011.
- Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, (haz. Tahsin Yıldırım, Şaban Özdemir), İstanbul 2011.
- Sümer, Faruk, "Yavuz Selim Halifelîği Devraldı mı?," *Belleten*, LVI/217 (1992).
- Sümer, Faruk, "Yavuz Selim S'est-il Proclame Calife," *Turcica*, sy. XXI-XXIII.
- Süruri, Nazif, *Hilafet-i Muazzama-i İslâmiye*, Konstantiniyye 1315.
- Şakir, Ziya, *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*, İstanbul 1959.
- Şem'dânî-zâde Fındıklı Süleyman Efendi Tarihi: Mür'î't-Tevârih, I, (haz. M. Münir Aktepe), İstanbul 1976.
- Şem'dânîzâde, Mür'î't-Tevârih, III, (haz. M. Münir Aktepe), İstanbul 1981.
- Şimşir, Bilal N., *Rumeli'den Türk Göçleri*, Ankara 1989.
- Tahsin Paşa, *Abdülhamit: Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931.
- Taftazani, Şerhu'l-Makasid, İstanbul 1305.
- Tanman, M. Baha, "Ertuğrul Tekkesi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III.
- Tanman, M. Baha, "Şazeli tekkesi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII.
- Tarabein, Ahmed, "'Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist," Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammed Muslih and Reva S. Simon, *The Origins of Arab Nationalism*, Colombia University Press, New York 1991.

- Tarrazi, Philip de, *Tarihu's-Sahafeti'l-Arabiyye*, II, Beirut 1913.
- Tarşûn, Nadiya, "el-Hicretü'l-Cezairiyye ila Biladi's-Şam fi Mat-lai'l-Kami'l-Işrîn (1909-1911)," *Dirasat Tarihiyye*, Dımaşk, sayı. 27-28, 1987.
- Tauber, Eliezer, *The Emergence of the Arab Movements*, London 1993.
- Tekçe, Güngör, *Zâfir Konağında Bir Tuhaf Zaman*, YKY yayınları, İstanbul 2007.
- Tibawi, A. L., *A Modern History of Syria*, London 1969.
- Tibawi, A. L., *Arabic and Islamic Themes*, London 1976
- Tibawi, A. L., *British Interests in Palestine 1800-1901: A Study of Religious and Educational Enterprise*, Oxford 1961.
- Tibawi, A. L., "The American Missionaries in Beirut and Butrus al-Bustani," *St. Ankony's Papers*, Number 16: Middle Eastern Affairs, Number 3, (ed. Albert Hourani), London 1963.
- Tomar, Cengiz, "Zafâr," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIV.
- Toyrani, Hasan Bey Hüsnü, *Makale fi İcmâlî'l-Kelâm 'alâ Mes'ele-tî'l-Hilâfe beyne Ehli'l-İslâm*, Mısır 1891.
- Trimingham, J. Spencer, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford 1971.
- Turan, Ömer (ed), *The Ottoman-Russian War of 1877-78*, Middle East Technical University, Meiji University Institute of Humanities, Ankara 2007.
- Türköne, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İstanbul 1991.
- Uludağ, Süleyman, *Taftazânî, Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi: Şerhu'l-Akaid*, İstanbul 1982.
- Uludağ, S., "Aleviyye," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, II.
- Us, Hakkı Tarık, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi 1293/1877*, I, İstanbul 1939.
- Uzunçarşılı, İsmail H., *Osmanlı Tarihi*, IV/I, 3. baskı, Ankara 1982.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Mekke-i Mükەرreme Emirleri*, Ankara, 1972.
- Varol, Muharrem, II. Abdülhamid'in Danışmanı Ebü'l-Huda Sayyadî'nin Hayatı, Eserleri ve Tesirleri, yüksek lisans tezi, M.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, 2004.

- Varol, Muharrem, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Huda Sayyadı (1850-1909), *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği*, ed. Zeke-riya Kurşun – Haydar Çoruh, İstanbul 2013.
- Vassâf, Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ*, I; (haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz), İstanbul 2006.
- Veinstein, Gilles , "Les Origines du Califat Ottoman," *Les Annales de L'Autre Islam*, No. 2, Paris 1994.
- Veldet, Hıfzı "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat," *Tanzimat I*, 2. baskı, İstanbul 1999.
- Vital, David, *Zionism: The Formative Years*, Oxford 1988.
- Weismann, Itzhak, *Taste of Modernity: Sufism, Salafiyya, and Arabism in Late Ottoman Damascus*, Leiden 2001.
- Weismann, Itzhak, "Abu l-Huda L-Sayyadi and the Rise of Islamic Fundamentalism," *Arabica*, LIV/4 (2007).
- Wild, Stefan, "Negib Azoury and His Book Le Reveil de la Nation Arabe," Marwan Buheiry (ed.), *Intellectual Life in the Arab East*, 1890-1939, Beyrut 1981.
- Wood, A. C., *A History of the Levant Company*, London 1964
- Yasamee, Feroze A.K., *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers 1878-1888*, İstanbul 1996.
- Yasamee, Feroze A. K., "Abdülhamid II as Statesman: Some Observations," *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Yavuz, M. Hakan, Peter Sluglett (eds.), *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, Salt Lake City 2011.
- Yavuz, Hulûsi, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, İstanbul 1991.
- Yeken, Veliddin, *El-Ma'lum ve'l-Mechul*, Kahire 1909.
- Yong, F. De, "Madaniyya," *Encyclopaedia of Islam* EI2.
- Yong, F. De, "al-Madani, H. Zâfir," *Biographical Encyclopaedia of Sufis*, N. Hanif. -- New Delhi : Sarup & Sons, 2002.
- Yunanistan ve Romanya ve Sirbiye ve Bulgaristan ve Karadağ'da Bulunan Cemaat-i İslâmiyenin Hususat-ı Mezhebiyyeleri Hakkında Canib-i Şeyhülislâmiden Kaleme Alınan Talimattır*, İstanbul 1302.

- Yurdakul, İlhami, “Şeyhülislâm Dürrizâde Abdullah Beyefendi ile Şeyhülislâm Medenî Mehmed Nuri Efendi’nin Hilafet Hakkında Muhtıraları,” *Divan*, 1999/1.
- Yücel, Ebubekir S., “İki Halifenin Bir Arada Bulunmaması Anlayışı ve Osmanlı Hükümdarı Sultan İbrahim’in Siyaseten Katli,” *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 12/1 (1999).
- Yücer, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf* (19. Yüzyıl), İstanbul 2003.
- Zachs, Fruma, “Toward a Proto-Nationalist Concept of Syria, Revisiting the American Presbyterian Missionaries in the Nineteenth-century Levant,” *Die Welt des Islams*, 41/2 (2001).
- Zâfir, Şeyh Muhammed, *El-Envarü’l-Kudsiyye fi tenzihi turuki’l-kavmi’l-aliyye*, t.y.
- Zâfir, Şeyh Muhammed, *En-Nuru’s-satı’ ve’l-Bürhanü’l-katı’*, İstanbul 1301.
- Zâfir, Şeyh Muhammed, *Şazeliyye Tarikatının Esasları*, (çev. Muhammed Önder), İstanbul 2006.
- Zahhura, İlyas, *es-Suriyyûn fi Mısır*, Kahire 1927.
- Zeine, Zeine N., *The Emergence of Arab Nationalism*, New York 1973.
- Zeki, *Alem-i İslâmiyet, Şark ve Garp*, Kostantiniyye 1316.
- Zirikli, H., *A’lam*, V, Beyrut 1984.
- Zolondek, L., “Sabunji in England 1876-1891: His Role in Arabic Journalism,” *Middle Eastern Studies*, 14/1(1978).

HİLAFET — VE — SALTANAT

Sultan Abdülhamid dönemi (1876-1909), Osmanlı tarihinin en kritik ve en önemli dönemlerinden biridir. Osmanlı ve İngiliz arşiv kaynaklarına ulaşan yazar, daha çok Arap memleketleriyle bağlantılı olmak üzere, bu dönemi din-siyaset ekseninde araştırmıştır. İlk bölüm, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı hilafetiyle ilgili tartışmalar üzerine yoğunlaşmış olmakla birlikte, Osmanlı hilafet meselesinin tamamı üzerine bir literatür değerlendirmesini de içermektedir. Sonra II. Abdülhamid'in bir şekilde İstanbul'da kalmalarını sağladığı üç Arap eşrafının dönemin İslâm ve Arap siyasetindeki rolleri tartışılmaktadır. Ardından Cevdet Paşa'nın Arap dünyasıyla ilişkileri, Doksan Üç Harbini müteakip yıllarda Biladü's-Şam'da ortaya çıkan Osmanlı aleyhtarı ilanlar, Cezayir'in Fransa tarafından işgalinin ardından Suriye'ye yerleşen Cezayirlilerin tabiiyeti meselesi ve Suriyelilerin meşrutiyet algılamaları incelenmektedir. Son bölüm ise Filistin meselesine hasredilmiş olup, Filistin'e Yahudi göçü meselesi, bölgedeki İngiliz misyoner faaliyetleri ve Filistin meselesinin ortaya çıkışında İngiltere'nin rolü üzerine odaklanmaktadır.

ALFA

www.alfakitap.com

f /alfakitap

t /alfakitap

ig /alfakitap

